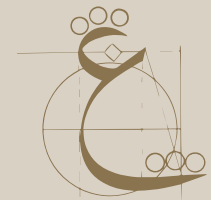
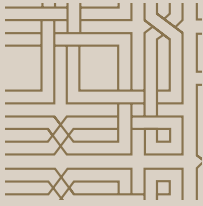

kadim

SAYI / ISSUE 3 • NİSAN / APRIL 2022

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

Double-blind peer-reviewed open-access academic journal published semiannually (April and October) in the fields of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 3 • NİSAN | APRIL 2022

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi, C Blok, Ofis: 113,
Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu/Fatih/İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • NİSAN | APRIL 2022

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atınlı-Gayriticari 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

Dergi Park

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

MİSAFİR EDİTÖR
GUEST EDITOR

Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Kerim İlker BULUNUR | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Miraç TOSUN | Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi
Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
TURKISH LANGUAGE EDITOR

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | Sakarya Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ EDİTÖRÜ
LAYOUT EDITOR

Hasan Hüseyin CAN | İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

SOSYAL MEDYA EDİTÖRÜ
SOCIAL MEDIA EDITOR

Büşranur BEKMAN | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

DANIŖMA KURULU
ADVISORY BOARD

Houssine ALLOUL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Amsterdam
Muhammet Zahit ATÇIL | Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Feridun BİLGİN | Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi
Hüseyin ÇINAR | Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Roger DEAL | Doç. Dr., University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Prof. Dr., Aix-Marseille University
Şefaattin DENİZ | Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi
Ümit EKİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Davut HUT | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Mehmet İNBAŖI | Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi
Kezban ACAR KAPLAN | Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi
Michalis N. MICHAEL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kazuaki SAWAI | Prof. Dr., Kansai University
Anđelko VLAŖIĆ | Dr. Öğr. Üyesi, University of Osijek
Francesco VIOLANTE | Dr. Öğr. Üyesi, University of Bari Aldo Moro
Sadık YAZAR | Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Doç. Dr., Southern Illinois University
İlhami YURDAKUL | Prof. Dr., Bilecik Ŗeyh Edebalı Üniversitesi

DERGİNİN İLK ÜÇ SAYISINDA
HAKEMLİK YAPANLAR
(ALFABETİK SIRALAMA)

LISTS OF PEERS IN THE FIRST
THREE ISSUES OF THE JOURNAL
(ALPHABETICAL ORDER)

- Yayın kurulu kararı gereği bundan sonra her sayının hakem listesi neşredilecektir.
- *According to the editorial board's decision, the referee list of each issue will be published from onwards.*

ÜÇÜNCÜ SAYI / THIRD ISSUE

Ahmad AMARA – Dr., New York University Tel-Aviv - al-Quds University, Jerusalem-Palestine, ahmadamara@gmail.com

Bünyamin AYÇIÇEĞİ – Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı Ana Bilim Dalı, bunyamin.aycicegi@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6576-0786.

Cengiz FEDAKAR – Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fedakarca@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1253-3771.

Doğanay ERYILMAZ – Dr., Ankara Üniversitesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, deryilmaz@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5278-7552.

Emine ZEYTİNLİ – Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İ.İ.B.F. Uluslararası Ticaret Bölümü, eminezeytinli@aydin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2515-8819.

Fatih YEŞİL – Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yakaçay Ana Bilim Dalı, fyesil@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5856-6045.

Gökçen COŞKUN ALBAYRAK – Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, gokcenca@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9082-8546.

Hasan Hüseyin GÜNEŞ – Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, hasan.h.gunes@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1797-3605.

Hüseyin Baha ÖZTUNÇ – Doç. Dr., Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Tarih Bölümü, bahaoztunc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6995-633X

İbrahim PAZAN – Dr., Türk Tarihi ABD, Yeniçay Tarihi BD Bağımsız Araştırmacı, ibrahimpazan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2354-0478

İlhami YURDAKUL – Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü, ilhami.yurdakul@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6725-3924.

İsa GÖKGEDİK – Dr., Dumlupınar Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları, isagkgdk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1750-1525.

Kenan GÖÇER – Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, kenangocer@subu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4947-0399.

Levent DÜZCÜ – Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Tarih Bölümü, lduzcu2100@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9908-4579.

Mehmet DOĞAN – Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mdogan3@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-2415-9211.

Mehmet TOPAL – Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçay Tarihi Ana Bilim Dalı, mehmettopal@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4271-9123.

Nevzat ERKAN – Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, nevzaterkan@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9170-8490.

Saim Çağrı KOCAPLAN – Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat, İktisat Tarihi, cagri.kocakaplan@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6936-0624.

- Serdal SOYLUER – Dr. Öğr. Görevlisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tarih Bölümü, serdalsoyluer@mu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-1189-4762.
- Vedat TURGUT – Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ
Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı, vedat.turgut@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7552-4704.
- Yücel ÖZTÜRK – Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, yozturk@sakarya.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-1109-7904.
- Zeynep ALTUNTAŞ – Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü,
zaltuntas@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3230-2647.

İKİNCİ SAYI / SECOND ISSUE

- Abdullah ÇAKMAK – Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, acakmak1634@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9246-3373.
- Abdullah LÜLECİ – Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesini, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
abdullahluleci@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3723-7015.
- Ali FUAT ÖRENÇ – Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ore@istanbul.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-0431-2621.
- Ashis Kumar DAS – Asist. Prof., Rabindra Bharati University, Department of History, mhsrbu@gmail.com
- Bekir Şahin BALOĞLU – Dr. Öğr. Görevlisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Müzik ve Sahne
Sanatları Bölümü, bbaloglu@yildiz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3189-0371.
- Burcu KURT – Doç. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, kurt.burcuu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9185-8958.
- Dragana KUJOVIC – Dr., Historical Institute of University of Montenegro, kujovic.dragana@gmail.com
- Fehmi YILMAZ – Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fehmi.yilmaz@marmara.edu.tr
- Hikmet TOKER – Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı Osmanlı Dönemi Müziği Araştırma
Merkezi, hikmet.toker@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0337-3825
- İsmail EDİZ – Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ismailediz@sakarya.edu.tr
- Kemal BEYDİLLİ – Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, beydilli.kemal@gmail.com
- M. Fatih ÇALIŞIR – Dr. Öğr. Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, mcalisir@klu.edu.tr, ORCID:
0000-0002-8089-2752.
- Mahmut Sami TÜRK – Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı
Bölümü, mturk@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2350-5901.
- Mehmet BEŞİKÇİ – Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü,
mbesikci@yildiz.edu.tr
- Mehmet KORKMAZ – Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, mkorkmaz10@gmail.com, ORCID:
0000-0002-7988-742X.
- Mehtap ÇELİK – Dr. Öğretim Üyesi, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, meehtaab@gmail.com
- Mesut İDRİZ – Prof. Dr., University of Sharjah, Department of History and Islamic Civilization, m.idriz@sharjah.ac.ae, ORCID: 0000-0002-7151-5963.
- Muharrem ÖZTEL – Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü,
moztel61@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4219-3990.
- Nevzat ERKAN – Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi
Ana Bilim Dalı, nevzaterkan@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9170-8490.

Tsvetelina TSVETKOVA, Dr. Sofia University, St. Kliment Ohridski, Department of Modern and Contemporary History, tsvetie_harlin@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-6290-9736.

Ümit EKİN – Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, uekin@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1558-2758.

Yahya ARAZ – Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Yeniçağ Tarihi - Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Temel Alanı, yahya.araz@deu.edu.tr

BİRİNCİ SAYI / FIRST ISSUE

Ali FUAT ÖRENÇ – Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ore@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0431-2621.

Bekir GÖKPINAR – Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, bgokpinar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1017-6037.

Erşahin Ahmet AYHÜN – Dr. Öğr. Görevlisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları İslam Tarihi Anabilim Dalı, ersahin@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2444-439X.

Fatih SARIKAYA – Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, fasrky@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5430-8348.

Hasan Hüseyin GÜNEŞ – Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, hgunes@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1797-3605.

Haşim ŞAHİN – Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, hasimsahin@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8720-2817.

Hüseyin ÇINAR – Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, hcinaro6@gmail.com, 0000-0002-1702-3589.

Hüseyin SARIKAYA – Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, huseyin.sarikaya@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9398-1295.

Kezban ACAR KAPLAN – Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kacar45@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-4702-9778.

Levent KURU – Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Bilimler, leventkuru3@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5010-6637.

M. Sait TÜRKHAN – Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Bölümü, Avrasya Siyasi, Sosyal, Ekonomi ve Kültür Araştırmaları Anabilim Dalı, sait@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6598-2509.

Mehmet DOĞAN – Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mdogan3@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-2415-9211.

Mustafa ÖKSÜZ – Dr. Öğr. Görevlisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, mustafaoksuz@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1135-9409.

Mükerrem Bedizel AYDIN – Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, aydin@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2047-265X

Nevzat ERKAN – Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, nevzaterkan@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9170-8490.

Nurettin GEMİCİ – Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, ngemici@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6377-8341

Osman GÜLDEMİR – Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, Aşçılık Programı osmanguldemir@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7476-5482.

Turgut SUBAŞI – Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, subasi@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1677-0440.

Ümit EKİN – Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, uekin@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1558-2758.

YAZARLARA NOTLAR

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırmacı ve inceleme makaleleri, tenkitli metin neşri ve tercümeleleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri ve doktora tez özetleri türünde kaleme alınmış çalışmalarını kabul etmektedir. Yazılar gönderilmeden önce aşağıdaki notların dikkatli bir şekilde okunması tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

Yazılar Türkçe veya İngilizce kaleme alınmalı ve dergipark.org.tr/kadim adresinden sisteme yüklenmelidir. Ana metin, Microsoft Word programında Times New Roman yazı stili, 12 punto ve 1,5 satır aralığında, dipnotlar ise Times New Roman 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları Microsoft Word programının varsayılan kenar boşluğunda (her yönden 2,5 cm) olmalıdır.

Makalenin başlığı, ilk sayfaya ortalı şekilde yazılmalıdır. Unvan, kurum, elektronik posta ve ORCID bilgileri, makale başlığı altına yazılacak olan yazarın tam ismine dipnot olarak eklenmelidir. (Bütün yazarlar ORCID kimliği edinmekle mükelleftir: orcid.org). Makalelere ayrıca 100-200 kelime aralığında Türkçe ve İngilizce öz ve bunların altına 4-7 tane anahtar kelime eklenmelidir.

Bu kıstasları karşılayan ve ilk editör incelemesinde içerik bakımından uygun bulunan makaleler, çift taraflı kör hakemlik sistemi uyarınca, yazarın bilgilerine erişimi kapalı olan iki hakeme gönderilecektir. Müelliflere uluslararası bir kitleye hitap ettiklerini hatırdanda bulundurmaları tavsiye edilmektedir.

Dipnot, Alıntı ve Referanslar: Dergide referans sistemi olarak İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) kullanılmaktadır: isnadsistemi.org. Arşiv evrakına referans için ise bk. dergipark.org.tr/kadim/page/12808

Transliterasyon: Bu konuda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yaklaşımı benimsenmiştir. Gerekli olmadıkça transliterasyon alfabesinin kullanılması tavsiye edilmemektedir. Kullanılması durumunda, aynı kelime için yazının tümünde tutarlı olmak kaydıyla İSNAD Sistemi takip edilmelidir. Bu konuda tutarlı ve doğru kullanımı takip etmeyen yazılar, yazarlarına tashihi için geri gönderilecektir.

Benzerlik Analizi: Tüm makaleler yayını etigi ihlallerini engellemek amacıyla intihal taramasından geçirilir. *iThenticate* intihal engelleme programı vasıtasıyla denetlenen çalışmalarda benzerlik oranı %15'i geçmemelidir.

Telif Hakları: *Kadim*, "Libre Açık Erişim" sağlama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Tüm yazarlar *Kadim*'de yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmalarını [Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası \(CC BY-NC 4.0\)](http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) olarak lisanslıdır. Bu lisans, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

K*adim* welcomes original and scholarly contributions to the field of Ottoman History. Contributors can submit research articles, translations or critical editions, book or scholarly event reviews and dissertation proposals. Contributors are expected to read the text below carefully before submitting a manuscript. Manuscripts that do not conform to *Kadim's* guidelines will be returned to the author.

Manuscripts should be written in Turkish or English and uploaded to *Kadim's* system via dergipark.org/kadim. Authors should write manuscripts with Times New Roman font style, 12-point font, 1.5 line spacing in Microsoft Word program. The footnotes should be in Times New Roman, 10-point font and single-spaced. The margins of each Microsoft Word page should be in the default form (2.5 cm per side). The manuscript should also include an abstract of 100-200 words in Turkish and English with 4-7 keywords below.

The title of the article should be vertically centered at the top of the first page. The author's full name should follow the title and contributors should include title, institution, email and ORCID information as footnoted to the names (All contributors are responsible for creating an ORCID account: orcid.org).

Manuscripts conforming to these conditions will be read by the editors for the evaluation of the content. They reserve the right to decide on the suitability of the subject matter at this step. Eligible submissions then will be seen anonymously by two referees. Contributors are kindly suggested to keep in mind that they are addressing an international audience.

Footnotes, Text Citation and References: *Kadim* follows the citation system of İSNAD 2nd Edition (with footnotes): isnadsistemi.org. For additional information about citing archival materials please see: dergipark.org.tr/kadim/page/12808

Transliteration: *Kadim* follows the approach of *TDV İslâm Ansiklopedisi*. It is suggested not to use diacritical marks/transliteration alphabet unless it is necessary. Contributors should be consistent throughout the text when they use diacritics and follow the **İSNAD's transliteration system**.

Similarity Check: All articles are screened for plagiarism in order to prevent publication ethics violations. The similarity rate should not exceed 15% in the reports provided by *iThenticate* plagiarism detection software.

Copyright: *Kadim* adopts "Libre Open Access" Policy. Therefore, it has no price barriers and removes any permission barriers. Libre Open access to information benefits humanity as it improves the global value of information. Authors publishing with *Kadim* retain the copyright to their work, licensing it under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)** license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

AMAÇ & KAPSAM

Kadim'in amacı, dünyanın dört bir tarafındaki Osmanlı Tarihi araştırmacılarına, çalışma sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir zemin sunmaktır. Eleştirel bakış açılarını teşvik eden dergi, farklı ekollere mensup tarihçilerin bilimsel niteliği yüksek çalışmalarını yayınlarak alanındaki bilgi birikimine katkıda bulunmayı ve Osmanlı çalışmalarını daha ileri bir seviyeye taşımayı hedeflemektedir.

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, araştırma notu, tenkitli metin neşri ve tercümeleleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri, doktora tez özetleri, derleme, çeviri, kısa rapor, teknik not, söyleşi, vefeyât, biyografi ve bibliyografi türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir. Çalışmalar gönderilmeden önce metinlerin yazım kılavuzuna uygunluğunun teyit edilmesi tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

AÇIK ERİŞİM POLİTİKASI

Kadim, "Libre Açık Erişim" sağlama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Açık erişim, bilginin küresel değişimini artırarak insanlık için yararlı sonuçlar doğurmaktadır. *Kadim*, aynı zamanda 12 Eylül 2012 tarihinde kabul edilen [Budapeşte Açık Erişim Girişimi](#)'ni desteklemektedir. Yayın kurulu tarafından benimsenen açık erişim politikaları ayrıntılı olarak [burada](#) yer almaktadır.

Kadim'de yayınlanan tüm makaleler (CC BY-NC 4.0) "[Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı](#)" ile lisanslanmıştır. Bu lisans; yayınlanan tüm makaleleri, veri setlerini, grafik ve ekleri kaynak göstermek şartıyla veri madenciliği uygulamalarında, arama motorlarında, web sitelerinde, bloglarda ve diğer tüm platformlarda çoğaltma, paylaşma ve yayma hakkı tanıır. Yazarlar, *Kadim*'de yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

Açık erişim disiplinler arası iletişimi kolaylaştıran, farklı disiplinlerin birbirleriyle çalışabilmesini teşvik eden bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda dergide yer alan makalelere daha çok erişim ve daha şeffaf bir değerlendirme süreci sunarak kendi alanına katkı sağlamaktadır.

ÜCRET POLİTİKASI

Kadim, hiç bir kütüphane veya okuyucudan yayınlanan elektronik makalelere erişim için abonelik ve ücret talep etmeyeceğini taahhüt eder. Makalenin gönderim, yayınlama ve süreç işlemleri için ücret talep edilmez veya yazarlara ödeme yapılmaz.

ETİK İLKELER & YAYIN POLİTİKASI

Kadim, Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan politikalara uymayı taahhüt eder. Çalışmalarını dergiyeye sunan yazarlar COPE ve bu çerçevede hazırlanmış etik ilkeleri karşılamakla mükelleftir.

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları, sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayınlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediyeye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları ve finansal kaynakları "Teşekkür" kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden kaçınma: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse, bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Gönderilen makaleler bir intihal tespit yazılımı olan *iThenticate* programında taranarak kontrol edilir. Elde edilen raporda benzerlik oranı %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket ve fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmış çalışmalarını *Kadim*'e sunmaları beklenir. Çalışma sunumuyla birlikte bir başka dergiyeye gönderilmemelidir.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Kadim*'de yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

AIM & SCOPE

Kadim aims to provide an open-access international academic platform for the researchers of Ottoman Studies to share and discuss their findings. The journal encourages critical perspectives, and therefore, publishes articles by scholars of diverse schools to contribute to the literature and carry Ottoman studies to a higher level.

Kadim accepts articles related to the history of the Ottoman Empire and other subjects related to the same field. The journal welcomes Turkish or English research articles, critical editions and translations, book and dissertation reviews, review articles, short reports, interviews, meeting abstracts, obituaries, biographies, and bibliographies.

OPEN ACCESS POLICY

Kadim adopts "Libre Open Access" Policy. Therefore, it has no price barriers and removes any permission barriers. Libre Open access to information benefits humanity as it improves the global value of information. *Kadim* also supports the [Budapest Open Access Initiative](#) that was signed on September 12, 2012. Thus, the open-access policies adopted by the editorial board of *Kadim* can be found [here](#).

All articles published in *Kadim* are licensed with ([CC BY-NC 4.0](#)) "Creative Commons Attribution 4.0 International License". This license entitles all parties to copy, share and redistribute all the articles, data sets, figures, and supplementary files published in this journal in data mining, search engines, websites, blogs, and other digital platforms under the condition of providing references. Authors publishing with *Kadim* retain the copyright to their work, licensing it under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\)](#) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

Open access is an approach that eases interdisciplinary communication and encourages cooperation among different disciplines. *Kadim* contributes to the field by providing more access to its articles and a more transparent review process.

PRICE POLICY

Kadim guarantees that it will not ask for publication fees from any library or reader to access the electronic articles. It does not charge fees for submission, publication or process management, and it does not make payment to authors.

ETHICAL PRINCIPLES & PUBLICATION POLICY

Kadim follows ethical duties and responsibilities in the guidelines of the Committee on Publication Ethics ([COPE](#)). Authors who submit their work to the journal must comply with the ethical principles prepared in this framework.

Authorship of the Paper: Authorship should be limited to those who significantly contribute to the study. The authors of an article are to be decided before the submission, no one should be a 'gifted' author or denied as a ghost author.

Acknowledgments: Those (institutions and financial resources) who provide support but not contribute to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The authors should be entirely own the submitted work. All the references in the manuscript should be cited appropriately and listed in the references. All submitted articles will be screened through *iThenticate* to prevent plagiarism and violations of publication ethics. The studies showing a 15% or more similarity rate will be rejected.

Ethics committee permission and approval: If the research involves human participants, the authors must claim ethical approval from an appropriate committee and explain how they obtained consent in the manuscripts.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Kadim*. Authors should not submit the work to another journal concurrently.

Salami publication or salami slicing: Authors should not disaggregate the research results and publish them separately by violating the integrity of the research, and they should not present these publications for academic appointments and promotions.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy the published article, the author should promptly notify the journal editor and cooperate to retract or correct the paper.

YAZARLAR İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Gönderilen makalenin akademik sahaya katkı sunacak nitelik taşıması yazarın sorumluluğundadır.
- Çalışmaların özgün değer taşımasıve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir.
- İntihal taraması dergi tarafından yapılıyor ise de akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.
- Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.
- Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilimsel ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.
- Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.
- Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

YAZARLAR İÇİN ETİK BEYANI HAKKINDA

- Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için ilgili izinlerin alınarak söz konusu bilgilere makalede yer verilmesi gerekmektedir. Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir.
- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Bunlara ek olarak aşağıdaki hususlara ilişkin gerekli izinlerin de alınması gerekmektedir:

- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi.

HAKEMLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi arttırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.
- Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.
- Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.
- Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.
- Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.
- Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

EDİTÖRLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.
- Editörler, kabul veya reddedilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.
- Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.
- Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.
- Yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.
- Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.
- Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri öncelemelidir.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR AUTHORS

- It is the authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.
- The works must be original and based on research.
- Although the plagiarism scan will be carried out, it is the authors' responsibility for the academic consequences of plagiarism as academic dishonesty.
- The articles should not be sent to different journals concurrently and should not have been in the evaluation process in another journal.
- It should be made sure that other individuals shown as co-authors have contributed to the research. It is contrary to scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution.
- It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.
- Citations and bibliography should be complete and valid.

ETHICAL DECLARATION FOR AUTHORS

- The studies requiring ethical committee permission must mention the respective situation in the article. Researches requiring the permission of the Ethics Committee are as follows.
- Any research carried out with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,
- Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes,
- Clinical researches on humans,
- Researches on animals,
- Retrospective studies in accordance with the law of protection of personal data,

Additionally, it is necessary to obtain such permissions for the followings:

- In the case reports, it is stated that the "informed consent form" was taken,
- Obtaining and specifying the permission of the owners for the use of scales, surveys and photographs of others,
- Stating that the copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR REFEREE

- Referees must evaluate the articles within the time frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.
- Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view to increasing academic quality.
- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.
- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.
- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by the authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.
- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory, and accusatory statements must be avoided.
- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negatively, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR EDITORS

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.
- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage of them.
- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.
- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.
- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism, which is academic dishonesty.
- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing, and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.
- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

kadim

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

VEFEYÂT / OBITUARY

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

HAKAN YILDIZ . 1

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Ortasında Kırım Pazarlığı:
Fokşan Barış Müzakereleri

*The Crimean Bargain in the Middle of the 1768-1774 Ottoman-Russian War:
Focsani Peace Negotiations*

ÜMIT EKİN . 31

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi
Organization of Transportation and Shipping in the Ottoman Empire

NIGUSU ADEM YIMER - BELAY BEYENE CHEKOLE . 53

Ethiopia's Relation with the Ottomans: From Hostility to Understanding
Etiyopya'nın Osmanlılarla İlişkisi: Düşmanlıktan Anlayışa

ARİF BİLGİN . 77

Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını
Ottoman Women Between Privacy and Profit

GÖKER İNAN . 107

Remarks on the Part of Ottoman History in Nişancızâde's Mir'âtü'l-Kâinât
Nişancızâde'nin Mir'âtü'l-Kâinât Adlı Eserinde Osmanlı Tarihi Kısımına Dair Tespitler

HAKAN YILMAZ . 133

Süleyman Şah'ı 'Osmanlılar'ın Atası' Yapan Rivayetin Tarihî Menşei:
Ca'ber Kalesi Önündeki Mezar Süleyman Şah'a mı Aittir?
*The Historical Origin of the Narration Making Suleiman Shah the 'Ancestor of
the Ottomans': Does The Trump in Front of Ca'ber Castle Belong to Suleyman Shah?*

GÜLAY BOLAT . 183

Tuna Kaptanı Bıyıklı Ali Paşa'nın Çok Eşliliği ve Mirasının Taksimi
The Marriages of Bıyıklı Ali Paşa and Division of His Inheritance

SALİH BAŞKUTLU . 209

Klasikten Moderne Osmanlı Değirmenciliği
Ottoman Milling from Classical to Modern Times

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

ÖZGÜR KOLÇAK . 243

Şakul, Kahraman. II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi

SEMİH GÖKATALAY . 247

Methodieva, Milena B. *Between Empire and Nation: Muslim Reform in the Balkans*

YAHYA KOÇ . 251

Ziyâde, Hâlid. *Sicillâtü'l-Mabkemeti'ş-Şer'iyye 'El-Hukbetü'l-Osmâniyye: El-Menhec ve'l-Mustalah*

VEFEYÂT / OBITUARY

KASIM KOPUZ . 257

Evrensel Bir Osmanlı Tarihçiliği Mücadelesi Veren Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın Ardından

In Memory of One Who Strived for a Universal Ottoman History: Rifa'at Ali Abou-El-Haj

DAVID E. GUTMAN . 263

In Memoriam: Rifa'at Abou-El-Haj (1933-2022)

Rifa'at Abou-El-Haj (1933-2022) Anısına

ISA BLUMI . 267

A Life on the Path of Knowledge: Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj
İlim Yolunda Bir Hayat: Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj

kadim

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Ortasında Kırım Pazarlığı: Fokşan Barış Müzakereleri

THE CRIMEAN BARGAIN
IN THE MIDDLE OF THE
1768-1774 OTTOMAN-
RUSSIAN WAR: FOCSANI
PEACE NEGOTIATIONS

HAKAN YILDIZ*

ÖZ ABSTRACT

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1768 yılından 1774 yılına kadar altı yıl devam eden uzun savaş sürecinde barış sağlamak için yapılan iki girişimden ilki, Eflak ile Boğdan sınırındaki Fokşan kasabası yakınlarında yapılan müzakerelerdir. Fokşan görüşmelerinin önemi, ilk kez Osmanlı Müslüman mülkü olan Kırım'ın bağımsızlığının Osmanlı hilafeti ile birlikte devletlerarası bir müzakerede gündeme gelmesidir. Dolayısıyla söz konusu görüşmeler, siyasi bir meselenin dinî nitelikleriyle birlikte tartışıldığı diplomatik bir süreç olarak da ilgi çekicidir. Müzakerelerde Kırım'ın bağımsızlığı, Rus tarafınca ön şart olarak öne sürüldüğü, Osmanlı tarafınca ise İslâm dinine ve hilafete aykırılığı gerekçesiyle reddedildiği için diğer maddelere geçilememiş ve görüşmeler anlaşmazlıkla sonuçlanmıştır. Bu makale, daha önce XVIII. yüzyıl Osmanlı-Rus ilişkilerine dair yapılan çalışmalarda kısaca değinilen Fokşan barış müzakerelerini, ilk kez müstakil bir başlık altında ve Osmanlı-Rus müzakerecilerin şahsî, siyasi performansları çerçevesinde ayrıntılı olarak incelemeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Böylece, diplomatik girişimlerin Osmanlı-Rus Savaşı'nın sürecine etkisi ve savaşın sonucundaki kayıpların ve kazançların her iki devletin siyasi geleceğini nasıl şekillendireceğine dair bazı öngörülere ulaşmak mümkün olabilecektir. Araştırmada konu ile ilgili basılı eserler ve bazı resmî belgelerin yanında, olaylara şahit olan kişilerin kaleme aldığı bütün kroniklerden yararlanılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fokşan Müzakereleri, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı, Yenişehirli Osman Efendi, Yâsinîzâde Osman Efendi, Gregori Grigoreviç Orlov, Aleksey Obreşkov.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 8 Şubat 2022 | Date Received: 8 February 2022
Kabul Tarihi: 17 Mart 2022 | Date Accepted: 17 March 2022

ATIF | CITATION

Yıldız, Hakan. "1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Ortasında Kırım Pazarlığı: Fokşan Barış Müzakereleri". *Kadim* 3 (Nisan 2022), 1-30.
doi.org/10.54462/kadim.1070241

The first of the two attempts to ensure peace during the six-year-long war (1768-74) between the Ottoman Empire and Russia was the negotiations held near the town of Focsani on the border of Wallachia and Moldavia. The importance of the Focsani Negotiation is that the independence of Crimea, which was an Ottoman Muslim territory, came to the fore in an interstate negotiation with the Ottoman caliphate. Therefore, these are interesting diplomatic processes in which a political issue was in question with its divine qualities. Since the Russian representatives recognized Crimea's independence as the precondition, and the Ottomans disagreed, claiming it against the religion of Islam and the Caliphate, the meeting ended with disagreement without negotiating on subsequent articles despite long discussions. This article analyses the Focsani Peace Negotiations briefly mentioned in the literature of eighteenth century Ottoman-Russian relations first time separately with the personal and political performances of Ottoman and Russian negotiators. Thus, it predicts the effect of diplomatic initiatives on the war process and how the losses and gains of each side shaped their political future. The study benefits from chronicles written by eyewitnesses, secondary sources, and official documents related to the subject.

Keywords: Focsani Negotiations, 1768-1774 Ottoman-Russian War, Yenişehirli Osman Efendi, Yasinizade Osman Efendi, Gregory Orlov, Alexei Obreshkov.

* Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, hakansitare@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4609-5087.

GİRİŞ

1768-1774 Osmanlı-Rus kara savaşlarının sona erdirilmesine yönelik ilk teşebbüs, 1772'nin Mayıs ayında Yergöğü'nde imzalanan ateşkesin ardından Boğdan'ın Fokşan kasabası yakınlarında yapılan barış müzakereleridir. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın ikişer murahhasla temsil edildiği Fokşan görüşmeleri, Osmanlı egemenliğindeki bir Müslüman hanlığın bağımsızlığının ve bu bağlamda Osmanlı padişahının halifelik yetkisinin tartışmaya açıldığı ilk uluslararası resmî toplantı olması bakımından önemlidir.

Söz konusu müzakereler iki devletin savaşı bitirmek adına yaptıkları siyasî girişimler olmakla birlikte, Osmanlı Devleti açısından İslâm inancına dair ilahî bir realitenin gündeme gelmesi bakımından dinî mahiyet de taşımaktadır. Peygamberin vekili olarak Müslümanların dinî başkanı sultanın hükmü altındaki Müslüman Kırım'ın Hristiyan bir ülke ile siyasî pazarlığa sahne olması, Osmanlılar için kabul edilemeyecek bir durumdur. Ancak savaşta Osmanlı ordularının lojistik yetersizlikler, firarlar ve disiplinsizlik gibi sebeplerle Rus orduları karşısında başarısız olması, bu tartışmaya açılmaz dinî meselenin Rusya tarafından müzakerelerde gündeme getirilmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Fokşan barış görüşmeleri, Osmanlı temsilcilerinin Müslüman bir bölgenin bağımsızlığının kabul edilemeyeceğine dair şer'î deliller öne sürdüğü, Rus temsilcilerin ise konunun herhangi bir siyasî mesele gibi seküler çözümünü talep ettiği garip bir diplomatik mücadeleye sahne olmuştur.

Söz konusu ilginç özelliğine rağmen Fokşan müzakerelerine, genellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ya da Küçük Kaynarca Antlaşması üzerine yapılmış bilimsel çalışmaların alt başlıklarında yer verilmiştir. Bu araştırma ise müstakil bir başlık altında ele alınan barış görüşmelerini, Osmanlı ve Rus temsilcilerin şahsî, siyasî performansları çerçevesinde incelemeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Makalede öncelikle Osmanlı-Rus savaşının başlangıcından, Fokşan barış görüşmelerinin yapıldığı 1772 yılına kadar olan dört yıllık dönem genel hatlarıyla anlatılmıştır. Daha sonra her iki heyetteki murahhasların kişisel özellikleri, diplomatik birikimleri ve becerileri ortaya konulmuş; ardından da müzakerelerde ifade ettikleri görüşleri, önerileri, talepleri, itirazları ayrıntılarıyla tespit edilmek ve değerlendirilmek suretiyle yaşanan diplomatik mücadele her yönüyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu sayede diplomatik girişimlerin Osmanlı-Rus Savaşı'nın sürecini ne kadar etkilediği ve savaşın sonucundaki kayıpların ve kazançların her iki devletin siyasî geleceğini nasıl şekillendireceğine dair bazı yargılara varılabileceği ümit edilmektedir. Makalede konu ile ilgili olarak basılı araştırmaların yanında, özellikle Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'nde çeşitli tasniflerdeki belgeler, *Mehâsinü'l-Âşâr ve Hakâ'ikü'l-Ahbâr*, *Enverî Tarihi*, *Tarih-i Ahmed Câvid*, *Hulâsatü'l-İ'tibâr*, *Târih-i İbret-nümâ-yı Devlet*, *Tarih-i Sefer-i Rusya*, *Mür'it-Tevârih* gibi çağdaş birincil kaynaklardan¹ istifade edilmiştir.

1 Bu yazmalardan bazılarının tenkitli neşirleri de yapılmıştır. Ancak yazma nüshalar ile söz konusu neşirler karşılaştırıldığında, çok az da olsa dizgiden kaynaklanması muhtemel bazı hatalara tesadüf edilmiştir. Ayrıca XVIII. yüzyıl sonlarına doğru kaleme alınan yazmaların "yazı dili" ile "konuşma dili", iki-üç yüzyıl öncesine göre değişmiş ve günümüz konuşma diline daha yakın bir hale gelmiştir. Bu değişimi gösteren en önemli kaynaklar, Osmanlı topraklarında konuşulan Türkçeye dair hazırladıkları gramer kitaplarında Türkçe cümleleri Latince ederek kaydeden M. Vigner, T. Vaughan gibi Avrupalıların eserleridir. Dolayısıyla makalede birincil kaynaklar olan yazmalardan alıntılar yapılırken dizgi, okuma hatalarını aktarmamak ya da değişen konuşma dilini en doğru şekilde yansıtabilmek için tenkitli neşirlerden çok, orijinal yazmaların kullanılması tercih edildi.

1. 1768-1772 Yıllarında Karada Osmanlı-Rus Askerî Mücadelesine Genel Bir Bakış

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Rusya ve İran ile yaptığı uzun, yıpratıcı savaşlardan yorgun düşmüş Osmanlı Devleti, yüzyılın ikinci yarısında Avrupa devletlerinin birbirleriyle mücadelelerine karışmamayı esas alan bir barış politikası takip ediyordu. Ancak 1763'te Lehistan Kralı III. August'un ölümünün ardından Avrupa devletlerinin kendi menfaatlerine uygun bir kral seçtirmek için Lehistan'a siyasi ve askerî müdahalelere başlamaları, kuzey sınırlarının güvenliğini nedeniyle Osmanlı Devleti'ni de bu mücadelenin içine çekti.²

III. August'un yerine geçecek yeni kral için Fransa ve Avusturya, Katoliklerin hamisi olarak Diyet Meclisi'nin ortak adayını kral tanımak istiyordu. Rusya ve Prusya ise Lehistan'da Ortodoksları destekliyor ve kendi çıkarlarına uygun olan Stanislaw Poniatowski'yi kral seçtirmeye çalışıyordu. Lehistan Diyet Meclisi Rusya-Prusya adayını kral seçmeyi reddedince, Rus orduları Lehistan'a girdi ve Poniatowski'yi 1764'te kral seçti.³

Rusya'nın Lehistan'a askerî müdahalesiyle Poniatowski'nin kral seçtirilmesi, Fransa ve Avusturya'nın tepkisini çektiği gibi Osmanlı Devleti için de ciddi bir tehlike yarattı. Doğu Avrupa'daki Osmanlı sınırları, yani Eflak-Boğdan ve Kırım, artık Rus emperyalizminin tehdidi altına girmişti.⁴ Ancak Osmanlı Devleti, Rusya ile barışı bozmak istemiyordu. Bu nedenle İstanbul'daki Rus Elçisi Alesco Obreskhov'a (Obreşkov. Osmanlı kaynaklarında: Abreşkof/İbrişkof), Lehistan'a silah zoruyla yapılan her türlü müdahaleye karşı olduğuna dair bir nota vermekle yetindi. Osmanlı yardımını talep eden Leh milliyetçilere ise iyi niyetli, ama mesafeli bir uyarı yazısı gönderdi.⁵ Ancak Avusturya ve Fransa elçileri, sonraki birkaç yıl boyunca kendi destekledikleri Katolik Leh milliyetçilerinden oluşan Bar Konfederasyonu'na yardım edilmesi ve Rusya'ya savaş açılması için Osmanlı devlet adamları ile padişahı kışkırtmaya devam etti.⁶

1768 yılı Temmuz ayı ortalarında, Rus yanlısı krala karşı mücadele eden Bar Konfederasyonu'nun ileri gelen üyelerinin Rus ordusuna yakalanmamak için sınırları geçerek Osmanlı topraklarına sığınması, o zamana kadar süren belirsizliği sonlandırdı ve Osmanlı-Rus savaşına giden yolu açtı. Yıllardır Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı savaşa kışkırtan Avusturya ile Fransa, bekledikleri fırsatı yakaladıklarını düşünerek ajanları vasıtasıyla sığınan Lehliler ve onları takip eden Kazakları tahrik ettiler.⁷ Kısa süre sonra Rus birlik-

- 2 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçli (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), 5/630-631; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982), 4(1)/365-366.
- 3 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 287-288; Alexander Borisovich Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kırım Kırana Osmanlı-Rus Savaşları-Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 131-132; 361, 394; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4(1)/359.
- 4 Ahmed Cavid, *Tarih-i Ahmed Cavid* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, 92), 107a-b; Ahmed Cavid, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi-Ahmed Cavid Bey'in Müntehebâtı*, nşr. Adnan Baycar (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004), 274-276.
- 5 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 632.
- 6 Albert Sorel, *On Sekizinci Asırda Mesele-i Şarkıyye ve Kaynarca Muâhede*, çev. Yusuf Ziya (İstanbul: İdeal Kültür ile Yayıncılık, 2016), 44-45.
- 7 Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevârih*, nşr. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 2A/112; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 637.

leri ile Kazaklar, Osmanlı topraklarına girdi ve konfederasyon üyelerinin bulunduğu Balta şehrini bastı.⁸ Şehri ateşe vererek büyük bir katliam yaptı.⁹

Bu şok edici sınır tecavüzü üzerine, İstanbul'daki Rus aleyhtarı propaganda birden güçlendi. Rusya derhal özür dileyip baskına karışan Kazakları cezalandırırsa da, başkentte alevlenen öfkeyi dindiremedi.¹⁰ Padişah III. Mustafa, zaten birkaç yıldır Rusya'nın Özü (Dinyeper) ve Buğ (Bog) nehirleri arasındaki arazide kale inşa ederek askeri yığınak yapmasından, Kafkasya'daki Osmanlı toprağı Kabartay sınırını ihlâl etmesinden, Boğdanlıları kıskırtmasından, Balkanlarda casusluk faaliyetleriyle Karadağlıları ayaklandırmasından ve Gürcistan'daki karışıklıklara müdahale etmek istemesinden dolayı savaşı ciddi şekilde düşünmekteydi.¹¹ Nihayet 26 Cemâziyelevvel 1182/8 Ekim 1768 Cumartesi günü, padişahın huzurunda devlet, ordu ve ulemanın ileri gelenlerinin hazır bulunduğu toplantıda, Rusya'ya savaş ilan edildi.¹²

İlginç olan, istediği savaş kararını alan III. Mustafa'nın ordunun böyle büyük bir savaşa hazır olup olmadığına dair bir fikrinin bulunmamasıydı. Sefer ilanı öncesinde, eski sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın sınır kalelerindeki askerî kuvvetlerin azlığına ve erzak, mühimmat eksikliğine dair ikazlarını ise onun korkaklığına yormuş ve kendisini azletmişti.¹³ Padişah, ancak savaşta Osmanlı kuvvetlerinin yenilgi haberleri gelmeye başladıktan sonra Muhsinzâde'nin ikazlarının ne kadar doğru olduğunu görecektir ve savaşı kazanma imkânının kalmadığına o zaman inanacaktır.¹⁴

Yeterli erzakı, mühimmatı ve disiplini olmayan Osmanlı ordusu için savaş böylece kaçınılmaz olmuştu. Nihayet sadrazamlığa ve serdâr-ı ekremliğe getirilen Yağlıkızâde Mehmed Emin Paşa'nın komutası altındaki merkez ordusu, 1769 yılının Mart ayı sonunda Davutpaşa ordugâhından Moskov (Rus) seferine hareket etti.¹⁵ Ancak Mehmed Emin Paşa'nın savaştan anlamayan bir devlet adamı olması ve önemli bir stratejik merkez olan İsakçı'daki savaş mec-

8 Jorga'ya göre Balta baskınına sadece Kazaklar yapmıştı. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005), 4/386. Zeinkesen'e göre ise Kazaklarla birlikte Rus birlikleri de vardı. Zeinkesen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 637.

9 Zeinkesen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 637; Abdullah Altun, *Said b. Halil İbrahim'in 'Tarih-i Sefer-i Rusya' Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 40.

10 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 386-387; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4(1)/366.

11 Hammer'e göre padişah, Rusya ile daha önceden savaşmak istemiş; ama Rus altunlarına dayanamayıp kendisini engelleyen ulemeden bazı kimseler yüzünden bunu yapamamıştı. Joseph Von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Wien, 1832), 8(Achter Band)/312.

12 Vâsif Ahmed Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'ikü'l-Ahbâr* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1219/1804-1805), 1/318-319; Vâsif Ahmed Efendi, *Ahmed Vâsif Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'ikü'l-Ahbâr* 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin), nşr. Nevzat Sağlam (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 338-339; Saffet Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi ve Tarihi'nin 1. Cildinin Metin ve Tahlil (1182-1188/1768-1774)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 18-19.

13 Vâsif, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 1/314; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 334-335. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4(1)/368.

14 Kemal Beydilli, "III. Mustafa (1757-1774) Kaynarca Öncesi bir Padişah Portresi"; *Ottoman Studies/Osmanistische Studien* 8 (2019), 227. Gerek saltanatında gerekse Osmanlı-Rus savaşında olumlu ve faydalı işler yapmaya çalışan III. Mustafa, tüm iyi niyetine rağmen aslında çabalarının çürümekte olan köhne düzeni değiştirmeye ve düzeltmeye yetmeyeceğine inanmıştı. Bu kanaatini meşhur dörtlüğünde şöyle ifade etmişti:

"Yıkılıp dur bu cihân sanma ki bizde düzele
Devlet-i çerh-i deni verdi kamu mübtezele
Şimdi erbâb-ı sa'âdetde gezen hep hazele
İşimiz kaldı bizim merhamet-i Lem-Yezel'e".

Hüseyin Gönel, "Yıkılıp dur Bu Cihân ve Altı Nazire", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/28 (2013), 123.

15 Vâsif, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 1/324-325; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 334-335.

lisinde bunu bizzat ifade etmesi,¹⁶ ordu ileri gelenlerini hayretler içinde bırakmış ve askerın başkomutana güveninin kaybolmasına neden olmuştu. Keza bazı birliklere usulsüz olarak atanmış liyakatsiz zabıtlar de komuta için yeterli bilgi ve tecrübeden yoksundu.¹⁷ Ayrıca uzun yıllardan beri “ismi var cismi yok” bir haldeki timarlı sipahilerden çok azı orduya katılmıştı.¹⁸ Dolayısıyla Osmanlı ordularının erzak, mühimmat, komuta, disiplin ve moral-motivasyon bakımından bu savaşta uzun süre sürdürebilme ve kazanma ihtimali çok zayıftı.

Osmanlı ordusunun ilk hedefi, Rus hücumunun beklendiği önemli bir kale olan Hotin ile bir diğer saldırı hedefi olan Özi kalesine destek verecek konumdaki Bender'di.¹⁹ Bununla birlikte, o yılın çok kurak geçmesi ve yeterli erzak tedarik edilmeden sefere çıkılması nedeniyle orduda ciddi bir kıtlık²⁰ ve salgın hastalık baş göstermişti.²¹ Ayrıca hazineден aldığı parayla orduya yiyecek temin etmesi gereken Boğdan voyvodası, Rus taraftarı olduğu için kasıtlı olarak erzak toplanmasını geciktirmekteydi.²² Yine gıda teminine memur olan Bender Defterdarı Ahmed Efendi, devletin yiyeceğe daha az para ödemesi için fiyatların düşmesini beklerken, Bucak Tatarlarının sıkılarak gıda yükleriyle geri dönmesi sonucunda erzak satın alamamıştı. Böylece zaten yiyecek sıkıntısına katlanarak Bender'e gelmiş olan Osmanlı ordusu, iyice erzaksız kalmıştı.²³

Saldırı ve savunma amaçlı olarak birkaç kola ayrılmış olan Rus ordularının temel planı ise kuzeyden, doğudan ve batıdan Osmanlı topraklarına hücum etmektir. İlk olarak Podolya'daki Rus ordusundan önemli bir kuvvet, Dinyester nehrini geçerek stratejik öneme sahip Hotin'i kuşattıysa da başarısız olarak geri çekildi.²⁴ Hotin'in düşmemesi, zafer bekleyen İstanbul'da gereğinden fazla abartılarak kutlandı. Hatta padişaha “gâzi” unvanı verildi.²⁵ Ancak kış bastırınca, Hotin'i savunan kale dışındaki kuvvetler ile kaledeki askerler açlık ve soğuga dayanamayarak kaçtı. Bunun üzerine daha önce püskürtülmüş olan Rus kuvvetleri, 1769 yılı temmuz ayında kendilerine hücum eden bir Osmanlı ordusunu bozguna uğrattıktan sonra Hotin önlerine geldi. Akabinde de kapısı açık bırakılarak terk edilmiş kaleyi ele geçirdi.²⁶

Hotin'in Rusların eline düşmesinden sonra, bölgede bulunan Osmanlı ordusu düzensiz bir şekilde ve panik içinde Babadağ'ındaki ordugâha çekilmişti. Rahatça ilerleyen Rus ordusu,

16 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/9; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 356-357.

17 Mesela Rusçuk ve kazalarının zabıt seçimi ve asker toplanması sırasındaki usulsüzlükler hakkında bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defterleri* (A.DVN.MHM.d), 169/458, s. 281.

18 Mesela cephenin önemli merkezlerinden biri olan Niğbolu'dan sefere katılması gereken sipahi ve cebeli sayısının ancak 1/4'ü ya da 1/6'sı orduya iltihak etmişti bk. BOA, A. DVN. MHM. 171/527, vr. 142a.

19 Çalıışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 26; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4(1)/375.

20 “...İstanbul'dan çıktığı gün kılık boynunu uzattı. Etmeğe darı katılmağa başladı. Sefere kılık kıtlığa tâ'in lâzım gelmek tabî'at-i dehrden olmağa üçü birden zuhûra geldi...Nüzül emînleri, anârlarda kırk yıldan beri arta kalmış kireç gibi unları ve toprak gibi peksemâdi ezip yeni unlara kattılar...Toprak pişmek âdet olmadığından hemen kurucu çamur gibi etmeği halka verdiler... Çâresi olmayanlar, bunu beş-on gün yeyip dünyaya vedâ ederek Hân Tepesi dedikleri mahalle varıp, tâze tâze mezârlara uzandılar, yattılar...”: Ahmed Resmî Efendi Giridi, *Hulâsatü'l-İ'tibâr* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, 2256), 6a. Ahmed Resmî Efendi'nin bu yazma eseri, Ethan L. Menchinger ve Osman Köse tarafından da neşredilmişti.

21 “...Bu esnâda askerine külli hâstelik müstevli olup, hâlleri perişân...”. BOA, *Düvel-i Ecnebiyye Dergileri* (A.DVN.DVE), 9/2.

22 Mithat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), 5/2569.

23 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/12-13; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 359-360.

24 Altun, *Tarih-i Sefer-i Rusya*, 42.

25 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 1/326; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 346-347; Şem'dânizâde, *Mür'it-Tevârih*, 23.

26 Altun, *Tarih-i Sefer-i Rusya*, 42-43; Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Krana*, 139-140.

önce Boğdan'ın başkenti Yaşı ele geçirdi.²⁷ Ardından da Boğdan ve Eflak, tamamen Ruslar tarafından işgal edildi. Bu arada başka bir Osmanlı ordusu Bender'e saldıran Rus kuvvetlerine karşı bazı başarılar sağladıysa da, saman alevi gibi olan bu küçük galibiyetler genel geri çekilmeyi önleyemedi.²⁸ Askerî düzen ve disipline sahip Rus orduları, ileri harekâta devam ederek kendilerinden iki-üç kat fazla, ama disiplin ve düzenden yoksun Osmanlı kuvvetlerini²⁹ birkaç defa mağlup ettikten sonra 1770 yılı temmuzunda Tuna kıyısındaki Kartal'a yaklaştı.³⁰ Sonraki bir-iki ay içinde de Bender, İbrail, İsmail, Kili ve Akkırman gibi stratejik Osmanlı kalelerini ele geçirdi.³¹

Bu fena durum üzerine Sadrazam İvazzâde Halil Paşa'nın komutası altındaki büyük Osmanlı ordusu, bozgun halinde Kartal'a çekilmiş Osmanlı kuvvetleri ile birleşerek Rus ordusunun üzerine yürüdü. Ancak 2 Ağustos'ta yapılan savaşta, Rus ordusunun şiddetli topçu ateşi ve hızlı taarruzlarla üstünlük sağlaması sonucunda Osmanlı ordusu bozguna uğradı.³²

Çarıçe II. Katerina, 1770 yılında Osmanlı-Rus savaşları devam ederken, Kırım'ı ele geçirme planını da devreye sokmuştu. Bu plana göre gizli görüşmelerle bazı Kırım şehzadeleri ve Tatar ileri gelenleri, Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden bağımsız olması ve kendi hanlarını özgürce seçebilmesi gibi vaatlerle elde edilmişti.³³ Dolayısıyla savaş başladıktan hemen sonra, bir Rus ordusu Kırım'a gönderildi. Ancak böyle bir saldırıyı bekleyen Kırım Seraskeri Silahtar İbrahim Paşa, Kırım'ın kilidi sayılan stratejik Orkapı'da Rusları mağlup etti.³⁴ Geri çekilen Ruslar, yılmadan yeniden savaşa hazırlandılar. Bir taraftan da Tatar şehzadelerini ve Kırım ileri gelenlerini kendi taraflarına çekmek için yaptıkları bağımsızlık propagandalarını yoğunlaştırdılar.³⁵ Kısa süre sonra birçok Kırım şehzadesi ve Tatar beyi, Rusya tarafına geçmişti.³⁶

Ertesi yıl olan 1771'de Rus ordusu, kendisine katılan Nogay Tatarları ve Kırım Tatarları ile çok daha güçlenmiş olarak Or kalesine yeniden saldırdı. Erzak ve para sıkıntısı içindeki İbrahim Paşa, başarılı bir savunma yapmasına rağmen kaledeki Tatarların ihanet ederek kale kapılarını açması üzerine mağlup oldu. O sırada Taman kalesi de başka bir Rus ordusu tarafından ele geçirilmişti. Böylece tüm Kırım toprakları, Rus ordusu tarafından işgal edildi.³⁷

Eflâk-Boğdan cephesinde de durum hiç iyi değildi. Osmanlı ordusu, Kartal galibiyetinden sonra ileri harekâta devam eden Rus kuvvetlerine karşı direnmeye çalışmış, ancak komutanlar

27 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/82-83; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 419-420.

28 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4(1)/383-384.

29 "...Moskovlu ise fenn-i harb-i cedidi tahsil etmiş olduğundan gayri, mücerrebül-etvâr olan mirî askerî dahî perişân ve meterislerde olan piyâdeler dahî 'Dostlar şehid, biz gâzi' diyerek firâr ve cümle mühimmatı yerli yerinde terk edip...". Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 151a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 342.

30 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 151b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 342-343; Şirokevad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kıranı*, 145-146.

31 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 147-159.

32 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 155b-156b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 348-350; Şem'dânizâde, *Mür'it-Tevârîh*, 44-45.

33 BOA, A.DVN.MHM.d, 171/588, 589, vr. 159a; Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 5/2566-2567; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 63.

34 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 153.

35 "...Keefe cânibinden sekiz bin Tatar ile Or Begi zuhûr ve ehl-i İslâm üzerine teveccüh eyleyüp, ahâl-i Kırım'ın Moskovlu ile mu'âhedeleri olduğunu i'lân ve cenge müte'allik maslahat kalmadığını ifâde vü beyân ve Tatar, Moskovlu ile yek-cihet olmağla...". Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 168a-b.

36 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 151-152; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 168b.

37 Zeinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 666-667; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4(1)/407-409.

arasındaki ihtilaflar ve askerinin disiplinsizliği nedeniyle yenilerek Rusçuk'a çekilmek zorunda kalmıştı.³⁸

Moral olarak çökmüş orduda, açlıkla birlikte zafere dair inanç da kaybolduğu için birçok asker cepheyi bırakıp firar etmeye başlamıştı.³⁹ Cephede kıtlıktan perişan halde olan askerler ve binek hayvanlarına ise en kısa sürede gıda sağlanması gerekmektedir. Bu amaçla civarda erzak bulunabilen kazalardan cepheye acilen erzak ve yem gönderilmesi için emirler yazılmıştı.⁴⁰ Ancak çeşitli Rumeli kazalarında asayişin sağlanmakla görevli yeniçeri serdarları, cephe gerisinde başıboş dolaşan ve erzak yağmalayan firarı askerler ile fırsattan istifade eden eşkiyadan ahaliyi koruyacakları yerde, zorla erzak veya vergi toplayarak halka eziyet etmekteydi.⁴¹ Bu arada Kırım Tatar boylarının çoğu Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını ilan etmiş, hanlarını özgürce seçme ve Rus ordularında askerlik yapmama şartlarıyla St. Petersburg'da Çariçe II. Katerina'ya biat etmişlerdi.⁴²

1772 yılı baharında III. Mustafa, Rus ordusunun Tuna kıyılarına kadar gelmesi, kıtlık ve muazzam savaş masraflarının hazineyi boşaltması nedeniyle bir an önce barış yaparak nefes almak istemekteydi. Rusya da merkezden uzakta sürekli savaşan ve ilerleyen ordusunun yorulmuş olması nedeniyle barışa razı durumdaydı. Mareşal Rumaintsov ile yeni sadrazam ve serdâr-ı ekrem Muhsinzâde Mehmed Paşa, zaten bir süredir ateşkes görüşmeleri yapıyordu. Nihayet Mart 1772'de saraydan sadrazama, bir ateşkes ve barış konferansı hazırlığı yapıldığına dair bilgi geldi.⁴³ Sonraki bir ay boyunca da Osmanlı tarafından Süvari Mukabelecisi Abdülkerim Efendi, Rusya tarafından ise General İvan Simolin, Yergögü'de üç aylık bir ateşkes kararı almaya çalıştı. Nihayet 27 Safer 1186/30 Mayıs 1772 günü, 9 maddelik ateşkes ilân edilerek barış için görüşmelerin başlatılması kararlaştırıldı.⁴⁴ Böylece Osmanlı Devleti, dört yıldır devam eden savaşta uğradığı ağır yenilgi sonucunda müzakerelerde neleri feda edeceğini görüşmeyi kabul etmişti.

2. Fokşan (Focşani) Barış Müzakereleri

Barış müzakerelerinin Rus işgalindeki Boğdan'ın bir kasabası olan Fokşan'da yapılması kararlaştırılmıştı. Burada Osmanlı Devleti'ni birinci murahhas (murahhas-ı evvel) olarak Tevkiî Es-Seyyid Yenişehirli⁴⁵ Osman Efendi, ikinci murahhas (murahhas-ı sâni) olarak

38 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/148-149, 179-180; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 473-474, 500-501; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 170b-171a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 371-373.

39 BOA, A. DVN.MHM.d, 169/453, 448, 275, 278-79; 171/142-143/527-537, 607.

40 BOA, A. DVN.MHM.d, 169/447, 456, 274-275, 280-281.

41 BOA, A. DVN.MHM.d, 169/446, 448, 450, 454, 459, 463-464, 466-467, 502, 273, 275, 277, 279, 281, 288-289, 316; BOA, A. DVN.MHM.d, 171/618, 625, 165-168.

42 Zeinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 667.

43 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/197; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 515-516; Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 297; Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk-Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 156.

44 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/207-208; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 524-526; Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 72-73; Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 320-325; Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, 156. Karadaki savaşa ait mütareke ve barış görüşmeleri kararının alınmasından yaklaşık bir ay kadar sonra 22 Haziran'da ise Akdeniz'deki savaşın sona ermesi adına Rus Amiral Spiritov ile Mustafa Bey arasında yine 9 maddelik bir mütareke yapılmıştır. BOA, A.DVN. DVE, 9/4, s. 10.

45 Ahmed Câvid'e göre "Beşşehirli". Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 183a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 389-390.

Yâsinizâde Osman Efendi temsil edecekti.⁴⁶ Yenişehirli; hitabeti kuvvetli, zeki, olgun ve sert mizaçlı bir kişiliğe sahipti.⁴⁷ Yaklaşık on yıldır Ayasofya şeyhi ve Enderûn kütüphanesi hocası⁴⁸ olan Yâsinizâde'nin⁴⁹ başlıca görevi ise müzakerelerde şer'e muhalif bir husus söz konusu olursa gerekli itirazı yapmak ve dinî bir husus gündeme gelirse cevap vermektir.⁵⁰ Rus heyetinde ise birinci elçi, Çarıçe II. Katerina'nın özel temsilcisi ve sevgilisi Kont Gregori Grigoreviç Orlov'du.⁵¹ İkinci elçi olarak da yıllardır Rusya'nın İstanbul elçisi olan tecrübeli diplomat Aleksey Mihailoviç Obreşkov bulunuyordu.⁵² Her ikisi de Osmanlı heyetinden önce Yaş'tan (İaşı) Fokşan'a gelmişti.

Rusya ve Osmanlı Devleti'nin müzakereler için seçtikleri temsilcilere bakılarak, her iki devletin uluslararası ilişkilerden ne anladıkları ve diplomatik kapasiteleri hakkında fikir sahibi olmak mümkündür. Mesela Osmanlı Devleti'ni temsil eden Yenişehirli ve Yâsinizâde Osman efendiler, devlet kadrolarında ve ilmiyede önemli görevlerde bulunmalarına rağmen herhangi bir Avrupa ülkesinde elçilik yapmamışlardı. Dolayısıyla yeterli diplomatik tecrübeleri yoktu. Ayrıca bazı Osmanlı devlet adamlarının beyanlarına göre, bürokrasideki birikim ve tecrübeleri de pek parlak değildi. Mesela daha önce Prusya'ya elçi olarak gönderilen ve o günlerde vezir kethüdâsı olan Giritli Ahmed Resmî Efendi,⁵³ Osmanlı baş murahhası

46 BOA, A. DVN.MHM.d, 171/151-152; A. DVN. DVE, 9, s. 6.

47 Muhsinzâde Abdullah Paşa'nın divan kâtibidir. Temmuz 1755'te hâcegân olarak gurebâ-yı yemin kâtibi, 1759-60 yılında silâhdar kâtibi, 1765-66'da Bend-i Cedid bina emini oldu. Mart-Nisan 1766'da çavuşbaşılığa tayin edildiye de beş-altı ay kadar sonra Eylül-Ekim 1768 tarihinde azledildi. Ardından ruznamçe-i evvel, sonra da nişancı oldu. *İbret-nümâ-yı Devlet-i Câvide* göre Fokşan müzakerelerinden önce reisülküttaplık da yapmıştır. Mustafâ Kesbi, *İbret-nümâ-yı Devlet-i Câvid* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, 5945), 119a. Barış müzakerelerinden döndükten sonra Ekmîne bina emini olarak tayin edildi. Buradaki imar hizmetlerinden sonra tekrar nişancılığa yükseldi. 1773'te rikâb-i hümâyûn defterdarı ve Mart-Nisan 1774'te vezir rütbesiyle sol kol asker sürücüsü oldu. Ertesi yıl Mart 1775'te Cidde valiliğine tayin edildi. Sonra Edirne'ye döndü ve orada vefat ederek Üç Şerefeli Camii'ye defnedildi. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 4/1300-1301.

48 Kesbi, *İbret-nümâ-yı Devlet-i Câvid*, 119a.

49 Kürsü vâizlerinden olarak 1762-1763'te hem Ayasofya vâizi hem de Hekim Çelebi Tekkesi şeyhi oldu. Osmanlı-Rus barış görüşmelerinden döndükten sonra Ekmî-Kasım 1773'te vefat etti. Bilgili, erdemli bir zattu ve etkileyici bir belâgati vardı. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4/1297.

50 Vâsîf, *Mehânisü'l-Âsâr*, 2/218; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 536-537.

51 Gregori Orlov (1734/1736-1783), St. Petersburg'da harp okulunda eğitim aldı. Topçu subayı olarak görev yaparken Çarıçe II. Katerina'ya âşık oldu. III. Petro'nun tahttan indirilmesi olayının lideri olarak, II. Katerina'nın Rusya'ya tek başına yönetmesinde önemli rol oynadı. Bu hizmetinden dolayı kont rütbesine terfi ettirildi ve çarçenin başkomutanı oldu. 1762'de çarıçeden gayrimeşru bir oğlu dünyaya geldi. II. Katerina'nın faydalı ve sempatik bir danışmanıydı. Ayrıca Osmanlıları Avrupa topraklarından atmayı ve Hristiyanları onların hâkimiyetinden kurtarmayı amaçlayan akımın ilk temsilcilerinden. Çarıçe Katerina, yıllardan beri çok iyi tanıdığı Orlov'un kişisel özelliklerine güvenerek onu 1772'de Fokşan'daki Osmanlı-Rus barış görüşmelerine Rusya birinci temsilcisi olarak atamıştır. Robert K. Massie, *Çarıçe Katerina*, çev. H. Abacı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 261-263, 285-299, 418, 434-435; Ali Rıza Şişpek - Oğuz Aydemir, *1770 Çeşme Deniz Savaşı: 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşları* (İstanbul: Denizler Kitabevi, 2006), 95-96.

52 Sergei M. Soloviev, *History of Russia*, ed. George E. Munro (Florida: Gulf Breeze Academic International Press, 1991), 48/8; Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/399.

53 1694-95 yılında Girit'in Resmo kasabasında doğan Ahmed Efendi, 18. yüzyıl Osmanlı siyasi tarihinin en önemli devlet adamlarından biridir. 1744-45 yılında Bursa mukataacılığıyla devlet hizmetine girdi. 1746'da Selanik Baruthane nazırı, 1754'te sergi nazırı olduktan sonra, 1757 yılında şikk-ı sâni defterdarlığı payesiyle Viyana'ya elçi olarak atandı. 1762'de bir yıl Anadolu muhasebeciliği yaptı. Diplomasi alanındaki bilgi ve tecrübesi nedeniyle 1763 yılında Berlin Büyükelçiliğine tayin oldu. Bir yıldan biraz fazla bu görevde kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. 1764'te sadaret mektupçusu, 1765'te ise çavuşbaşılığa getirildi. İki yıl sonra matbah eminliği, 1768'de de tersane-i âmire eminliği yaptıktan sonra, 1769 yılındaki Osmanlı-Rus savaşında birinci rûznâmçeci olarak cepheye gitti. Aynı yıl, yeniden terfi ederek sadaret kethüdâlığına getirildi. Ancak kısa süre sonra bu görevden alınarak yeniden rûznâmçe-i evvel oldu. 1770 yılı boyunca savaşı yakından takip etti ve çeşitli toplantılara katıldı. 1771 yılında yeniden, ama bu kez Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın sadaret kethüdâsı oldu. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması görüşmelerinde ise "nişancı" rütbesiyle birinci murahhas olarak görev yaptı. 1783 yılında vefat etti. Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmî Efendi (1700-1783)*,

Yenişehirli Osman Efendi'nin çenesi düşük ve az bulunur bir demagog olduğunu söylemektedir.⁵⁴ Hâceğândan olarak cephede bulunan ve daha sonra devletin resmî vakanüvisi olan Vâsîf Ahmed Efendi⁵⁵ de onun resmî yazışma âdâbını bile bilmediğine dikkat çekerek, sadrazama yazdığı gülünç kelimelerle dolu komik bir mektubun alay konusu olduğunu yazmıştı.⁵⁶ Devleti temsil eden böyle önemli bir heyete birinci murahhas olarak neden Yenişehirli'nin atandığı sorusunun cevabını ise, uzun zamandır Yenişehirli ile tanışıklığı ve dostluğu olan Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın her atandığı yerde onu da unutmuyarak terfi ettirmesinde ve nihayet 1770'teki Mora isyanında vezir payesi aldırmasında aramak gerekir.⁵⁷

İkinci murahhas Yâsinizâde hakkında ise Avusturya elçisi Thugut'un gözlemleri ilginçtir. Hammer'e göre Osmanlı heyetinde bulunan Thugut, Yâsinizâde'yi zayıf akıllı, anlaşılacak kadar uzun cümleler kuran, karışık fikirli, ama kendini çok iyi hatip ve diplomat zanneden bir adam olarak tanımlamaktadır.⁵⁸ Türkçe ve Arapçayı çok iyi konuşan, hatta Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilecek kadar güçlü bir hafızaya sahip olan Thugut, yolculuk sırasında Yâsinizâde'nin müzakereler için bilgisini artırmak ve Avrupa hukukunu tanımak amacıyla okuduğunu söylediği kitabın sadece bir İncil tercümesi olduğunu öğrendiğinde hayretler içinde kalmıştır.⁵⁹

Diğer yandan, devletin kaderini etkileyebilecek bu müzakerelerde Osmanlı hak ve çıkarlarını en iyi şekilde savunabilmek için sık sık fikir teatisi yapmaları gereken iki Osman Efendi de birbirleriyle hiç geçinememekteydi.⁶⁰ Fokşan görüşmelerinde Osmanlı Devleti, uluslararası ilişkiler tecrübesi olmayan ve aralarında uyumsuzluk bulunan bu iki zât ile temsil edilecekti. Ancak Osmanlı murahhaslarını Rusların kurnazca diplomatik manevralarındaki tuzaklara karşı uyarmak ve eksik/zayıf kaldıkları konularda onlara akıl vermek için heyete Thugut ve Prusya elçisi Zegelin "orta elçi" payesiyle dahil edilmişlerdi. Sadrazam, Thugut ile Zegelin'e

çev. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 11, 31-39; Girdi Ahmed Resmî Efendi, *Ahmed Resmî Efendi Hulâsatu'l-İtibâr: 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi Tarihçesi*, nşr. Osman Köse (Ankara: Gazi Kitabevi, 2011), 1-7. Vâsîf Ahmed Efendi, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşında cephede birlikte görev yaptığı Ahmed Resmî Efendi'yi akıllı, dirayetli, herkesin görüşlerinden faydalandığı, tarihe aşına, dünyada olup bitenlerden haberdar, özellikle Avrupa meselelerinde büyük vukufu olan bir "zât-ı yektâ" olarak nitelendirmektedir. Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/146; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 471-472.

- 54 "...*Osman Efendi, fenn-i muğâla ve muhâverede nâdirü'l-vücûd, ashâb-ı laklaka ve şakşakadan çenesine mağrûr bir zât-ı nâ-meş'ûd olmağın...*". Girdi, *Hulâsatu'l-İtibâr*, 25b-26a.
- 55 XVIII. yüzyılın önemli vakanüvislerinden biri olan Vâsîf Ahmed Efendi, 1772 yılındaki Fokşan müzakerelerinden hemen sonra cephedeki Rus başkomutanına giderek mütarekeyi uzatmayı başardı. Yine aynı yıl, bu kez Bükreş müzakerelerine giden Osmanlı heyetinde "mükâleme kâtibi" olarak görev yaptı. 1783'ten itibaren birkaç kez vakanüvislik yaptı. Mücteba İlgürel, "Vâsîf Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/535-537; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 51-95.
- 56 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/167; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 490.
- 57 "...*Müsile-i sahn vazifesi değil-iken, gayret-i İslâmiyyesine binâden bin beş-yüz adam ile Mora'ya erişüp istihlâsına bez-i makkûr ettiğini Muhsin-zâde pesend edüp, ikrâma şâyestedir deyü, tahrîrât ile Âstâne'ye isâl eyledikde...pâdişâh...rütbe-i vezâretle üç tuğ ile...dil-şâd buyurdu...*". Şemî'dânizâde, *Mür'it-Tevârih*, 37; Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 1/316; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 336-337; Uğur Demir, *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1755-1768)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 300.
- 58 Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/400-401. Hammer'de Thugut'un Yâsinizâde'nin şahsî özellikleri hakkındaki bu sözleri, bir Avrupalı diplomatın Türkler hakkında muhtemel ön yargılı düşünceleri dikkate alındığında abartılı olarak da değerlendirilebilir. Bu abartı payını dikkate almakla birlikte, savaşa katılan ve Yâsinizâde'yi tanıyan Vâsîf Efendi'nin, Ahmed Resmî Efendi'nin eserlerinde ve Reisülküttap Recai Mehmed Emin Efendi'nin kayıtlarında da benzer tanımlamaların olması, Thugut'un ifadelerinin büyük kısmının doğru olabileceği kanaatini güçlendirmektedir.
- 59 Hammer, Thugut'un bu olayı bizzat kendisine sık sık anlattığını belirtmiştir. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/400.
- 60 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/232; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 548-549.

çeşitli hediyeler vermiş ve antlaşmanın Osmanlı çıkarları lehine sonuçlanması için ellerinden gelen gayreti göstermelerini tembih etmişti.⁶¹

Rus temsilcilere bakıldığında ise durum biraz farklıydı. Mesela ikinci murahhas Obreşkov, uluslararası ilişkileri, özellikle de yıllardır elçilik yaptığı İstanbul'da Osmanlı siyasi düşüncesini iyi bilen, tatlı dil, güler yüz, sahte dostluk gösterileri, hile ve yalan gibi diplomasinin her türlü ikna metotlarını başarıyla kullanan tecrübeli bir diplomat olarak zaten doğru kişidir.⁶² Osmanlı devlet adamları da onun bilgi, tecrübe ve maharetini takdir ederler. Mesela Vâsîf Efendi ona, "...Obreşkof, cihân-dîde ve maslahata nazar eder pââyân-bin şahs olup..." derken;⁶³ Ahmed Câvid Bey, "...bir kiber-i cihân-dîde..." diyerek övmüştür.⁶⁴ Gerçekten de savaşı hazırlayan siyasi ve askerî gelişmeler sırasında Obreşkov, Osmanlı sadrazamının Rusya'ya savaş açılmasının iki ana sebebi olan "sınırlarda kaleler inşa etme" ve "Lehistan'da hakimiyet kurma" konularındaki⁶⁵ zorlu sorularını, daima zaman kazanmaya yönelik oyalayıcı cevaplar ve sahte dostluk vurgulu siyasi manevralarla başarılı şekilde geçiştirerek ülkesine zaman kazandırmıştı.⁶⁶

O sırada 36 ya da 38 yaşında olan birinci murahhas Orlov ise henüz yüzbaşıyken, önderlik özelliğinin yanında savaşlardaki olağanüstü fizik gücü ve cesareti ile dikkatleri çekmişti. Daha sonra, Rusya'nın entrikalarla dolu taht mücadelelerinde isabetli ve cesur müdahaleleriyle hayatını riske atarak tahta oturtmayı başardığı II. Katerina ile sevgili olmuş, etkili organizasyon becerisi ile Moskova'yı kasıp kavuran veba salgınını sona erdirmiş, Osmanlı-Rus savaşı başladıktan sonra Ruslarla aynı mezhep ve etnik kökenden olan Balkan Slavları ile Yunanların Türklere karşı bir silah gibi kullanılması fikrini uygulamaya koydurarak güneyde adeta yeni bir cephe açılmasını sağlamış; atılgan, cesur, korkusuz, yılmaz, hızlı bir zekâya sahip, siyasetten anlayan, olayları doğru analiz edebilen ve vizyoner özellikleri olan etkili bir asker ve devlet adamıydı.⁶⁷

Dolayısıyla müzakereler başlamadan, Rus temsilcilerin siyasi bilgi, tecrübe ve yetenek olarak üstünlüğünden bahsetmek yanlış olmaz. Keza Orlov ve Obreşkov'un, Osmanlı muhataplarına göre daha disiplinli ve daha vazifelerini müdrik oldukları da anlaşılmaktadır. Nitekim müzakereler için önce Yaştaki Rus karargâhına gelen Rus temsilciler, Fokşan'a geçmek için yaklaşık on beş gün boyunca Şumnu'daki Osmanlı karargâhında oyalanan Yenişehirlî ve Yâsinîzâde'nin gelmesini beklemişlerdi. Osmanlı heyeti, ancak Rus Ordusu Başkomutanı Rummyantsov'un acele edilmesine dair gönderdiği uyarı yazısından sonra yola çıkabilmişti.⁶⁸

61 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 340.

62 Selahattin Tansel, "1768 Seferi Hakkında Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 8/4 (1950), 494, 488-500.

63 Vâsîf, *Mehânisü'l-Âsâr*, 2/228; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 545-546.

64 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 222a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 443-444.

65 Tansel, "1768 Seferi Hakkında Bir Araştırma", 478.

66 Kesbî, *İbret-nümâ-yı Devlet-i Câvid*, 22a-b, 23a-25a, 26b-27a, 28a-b, 30a-b, 33a, 40b-41a; BOA, *Cevdet-Hariciye Belgeleri* (C.HR.), 3104, s. 1-2; Fatih Bozkurt - Ahmet H. Aslantürk, "İlginç Bir Kadı Sicili: 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi'ne Dair Kayıtlar", *History Studies* 4/1 (2012), 68-71.

67 Massie, *Çariçe Katerina*, 261-263, 285-299, 418, 434-435; Kesbî de, Orlov'un "bir mu'teber murahhas" olduğunu belirtmektedir (*İbret-nümây-ı Devlet-i Câvid*, 119a).

68 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 340.

Görevlerine iyi hazırlandıkları belli olan Rus murahhasların, Osmanlı tarafına üstünlük kurma yolunda ilk hamleyi daha heyetler bir araya gelmeden önce yaptıkları görülmektedir. Bu bağlamda müzakerelere katılacak Osmanlı heyetini ayrıntılı şekilde incelemiş ve görüşmelere etki edebilecek kişilerle ilgili şahsî, siyasî açıkları kullanmak suretiyle Rus çıkarlarını tehdit edebilecek unsurları baştan bertaraf etmeye çalışmışlardır. Mesela Fokşan'a gitmek üzere yolda olan Osmanlı heyeti 13 Rebiyülahir/186/14 Temmuz 1772 tarihinde Rusçuk kıyısına ulaşır çadırlarını kurduğunda, Yergöğü'deki Rus generali Simolin muhtemelen Rus murahhasların uyarısıyla bir binbaşı göndererek, Osmanlı temsilcilerinin eğer büyükelçilik payeleri yoksa Rus heyetinden önce kendisi ile görüşmeleri gerektiğini bildirmişti. Bunun üzerine heyet başkanı Yenişehirli Osman Efendi, padişahın bu ve daha nice payeleri istediği zaman verebileceğini belirttiikten sonra, seyahat hususundaki muhataplarının Fokşan'da görüşecekleri Orlov ve Obreşkov olduğu cevabını vererek ilk diplomatik hücumu püskürtmüştü.⁶⁹

Ancak dört gün sonra yeni bir Rus hamlesi geldi. 17 Rebiyülahir/18 Temmuz günü Osmanlı heyeti Fokşan'a doğru ilerlemektedirken Obreşkov'dan gelen bir mektupta, Yâsinîzâde Osman Efendi eğer "büyükelçi" rütbesinde değilse görüşmelere katılamayacağına dikkat çekilmişti.⁷⁰ Yenişehirli Osman Efendi bu hamleyi de, Yâsinîzâde'ye büyükelçi payesi verilmesi gerektiğine dair alelacele kaleme alınmış bir yazıyı onay için Şumnu'da bulunan Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya göndererek savuşturabilmişti.

17 Rebiyülahir/18 Temmuz günü Yergöğü'ye üç-dört saat mesafede konaklayan Osmanlı heyeti, o gün Rus general tarafından refakat için yanlarına verilen bir subay ve elli-altmış askerle birlikte tekrar Fokşan'a hareket etti. Ancak Ruslar, bölgede konuşlanmış Rus ordusuna ait birliklerin sayı, erzak, mühimmat vs. durumunu görmemesi için onları Bükreş ana yolundan değil, sapa yollardan dolaştırarak götürmekteydi.⁷¹

Heyet, bu sapa yollarda sekiz saat ilerledikten sonra Boze adlı bir yere vardı ve burada bir gün konakladı. Ertesi gün olan 29 Rebiyülahir/30 Temmuz günü tekrar yola çıkıldı ve Eflak ile Boğdan sınırındaki Fokşan'a iki saat uzaklığında bir orman kenarına gelinerek Rus heyetinin çadırlarının karşısındaki alana çadırlar kuruldu.⁷² Osmanlı heyetinde birinci ve ikinci murahhaslar olan Yenişehirli ve Yâsinîzâde Osman Efendiler dışında, defterdar olarak hâcegândan Küçük İbrahim Efendi, tercümanlar, hizmetkârlar ve görüşmelere arabulucu olarak katılacak Avusturya ile Prusya elçileri⁷³ vardı.⁷⁴ Birkaç saat sonra Rus heyetinden bazı kişiler "hoş geldin" ziyaretine geldiler. Öğleden sonra da Yenişehirli ve Yâsinîzâde, Rus heyetine iade-i ziyaret yaptılar.

69 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 184a.

70 "...Abreşkof tarafından efendi-i müşâriin-ileyhe büyükelçilerinin pâyeleri olduğu mesmû'ları olup lâkin refikleri Yasini-zâde Efendi'nin rütbeleri meçhûlleri olduğu beyân-ıla 'Büyükelçilik rütbesi olmayanlar, bizimle mükâlemeye mustâ'idd olamaz!' deyü..." Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 185a; "...Yâsinî-zâde Efendi'nin fazilet-i zâtîyyesi hasmın meçhûlü ve pâyesi yok vâ'iz bir âdemdir...". Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/221; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 539-540.

71 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 185b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 393-394; Çalıskan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 341.

72 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 185b; Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/221.

73 Keshbî, *İbret-nümâ-yı Devlet-i Câvid*, 119a. Her iki devlet elçisine de orta elçilik bedeli olarak 25.000'er kuruş ödenmişti (Vâsîf, II, 218). Enveri'ye göre bu meblağ, 20.000'er kuruştur. Çalıskan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 338.

74 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/218; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 536-537; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 183a-b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 389-390; Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 75.

3 Cemâziyelevvel/2 Ağustos Pazartesi günü, her iki taraf temsilcilerinin devletleri adına müzakere yetki belgelerinin suretleri ve tercümeleri, Rus heyetinden sır kâatibi tercümanları, Osmanlı heyetinden de Yâsinîzâde Osman Efendi ve tercüman tarafından alınarak okundu.⁷⁵ Kağıtlar okunurken, Yâsinîzâde'nin büyükelçilik payesi olmadığı hususu tekrar gündeme geldi. Rus memurlar geri dönerek durumu baş murahhas Orlov'a anlattılar. Bu sırada sadrazamdan Yâsinîzâde'ye büyükelçi payesi verildiğine dair yazı Fokşan'la ulaşılmıştı. Rus memurlar tekrar Osmanlı mevkidaşlarının yanına geldiklerinde, kendilerine büyükelçilik yazısı gösterildi. Artık müzakerelerin başlaması için engel kalmamıştı. Her iki taraf da yetki belgelerinin suretleriyle müzakere binasına geldi. Rusya'nın Yâsinîzâde için büyükelçi yetki belgesi istemesi Osmanlı tarafını kızdırdığı için tercüman, murahhasların yetki suretinin altına mühür basmayarak sadece imza koydu. Rusya sır kâatibi ve tercümanları da kendi suretlerinin altına isimlerini yazıp imza attılar.⁷⁶ Daha sonra imzalı suretler teati edildi.

Mutat protokole göre Osmanlı ve Rus murahhasları, müzakerelere başlamak üzere 7 Cemâziyelevvel/6 Ağustos'ta müzakere binasına geldi.⁷⁷ Osmanlı heyeti, at üstünde elindeki altın bastonuyla Osmanlı baş murahhası Yenişehirli Osman Efendi ile kâatipler, tercümanlar ve hizmetkârlarla birlikte altmış kişiydi.⁷⁸ Sade giyimli Yenişehirli, mütevacı ekibiyle âdeta yenilmiş ve taviz vermesi gereken tarafı temsil etmekteydi. Rus murahhaslar ise savaşta galip ve üstün durumda olmanın verdiği gururla kalabalık ve şatafatlı bir heyetle gelmişti. Atların çektiği arabalarının önünde, bir hafif süvari bölüğü ile kıyafetleri çok süslü ve göz alıcı yüz elli uşak vardı. Arabanın arkasında ise dört hizmetkâr grubu bulunmaktaydı.⁷⁹

İkinci aşamada her iki heyetin birinci ve ikinci murahhasları, selam ve hatır sormadan sonra hazırlanan sofralara karşılıklı olarak oturdu. Sır kâatipleri ve tercümanlar ise kendileri için ayrılan sofraya yerleşti. Törenin üçüncü safhasında sır kâatipleri, murahhasların yetki belgelerini ellerine aldı. Dördüncü aşamada Kont Orlov, müzakerelere giriş mahiyetinde Rusça metnini okuduktan sonra tercüman Bakloşob Türkçeye çevirdi. Ardından Osmanlı birinci murahhası Yenişehirli Osman Efendi, Türkçe giriş metnini okudu; tercüman Talyani, Rusçaya çevirdi. Protokolün beşinci ve son safhasında, her iki tarafın murahhaslarının işaretiyle sır kâatipleri ve tercümanlar haricindekiler salonu terk etti.

Ardından iki tarafın sır kâatipleri, yetki belgelerini baş murahhaslara sundu. Baş murahhaslar saygıyla ayağa kalkarak belgeleri teslim aldılar ve kendi tercümanlarına verdiler. Tercümanlar da saygıyla tekrar sır kâatiplerine takdim ettiler. Yetki belgeleri sır kâatiplerince alındıktan sonra Rusya sır kâatibi ile tercümanı, Osmanlı yetki belgesi ve suretinin; Osmanlı sır kâatibi ile tercümanı da Rus yetki belgesi ve suretinin doğruluğunu kontrol etti. Tercümanlar da her iki yetki belgesinin doğruluğunu kendi murahhaslarına bildirdi ve yerlerine dönüp belgeleri tekrar teati etti.⁸⁰ Böylece müzakerelerin başlamasından önceki protokol icra edilmiş oldu.

75 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 186a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 394-395.

76 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 186a, 190a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 394-395, 399-400.

77 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 349; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 190a.

78 Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/401. Gurre-i Rebiülahir/2 Temmuz tarihli bir tayinat defterine göre ise bu sayı 57'dir. BOA, C.HR, 8680.

79 Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/402.

80 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 190a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 400.

Daha sonra Yenişehirli Osman Efendi söz alarak, Avusturya ve Prusya elçilerinin Osmanlı Devleti tarafından yetki belgesi ile arabulucu tayin edildiğini, dolayısıyla barış görüşmelerinde hazır bulunmaları gerektiğini söyledi. Ancak Rusya murahhasları, devletlerinin kendi kararlarını verebilecek kudrette olduklarını belirterek başka bir devletin arabuluculuğuna ihtiyacı olmadığını ve kendilerine verilen yetki belgesinde başka devletlerin arabulucularına dair tek bir kelime dahi bulunmaması nedeniyle Thugut ile Zegelin'in toplantılara katılmayacağını kesin bir dille belirttiler.⁸¹ Ayrıca kendilerine verilen talimat doğrultusunda, söz konusu elçilerin arabulucu değil sadece çözüm için destek verici olduklarını ve görüşmelere doğrudan katılmayıp ancak halinde zorluk yaşanan bir durumda yardımcı olabileceklerini ifade ettiler.⁸²

İkili bir diplomatik müzakerede üçüncü bir devlet temsilcisinin arabuluculuğu, ancak taraflardan her ikisinin de izni ve onayı ile mümkün olabileceği için Osmanlı temsilcileri, Rusların delilini aşabilecek bir formül üretmedi. Zaten Avusturya ve Prusya elçileri de Ruslara itiraz etmek niyetinde değildi. Çünkü Prusya ile Rusya bir ittifak antlaşması yapmıştı. Avusturya ise Rusya ile Lehistan topraklarını paylaşmak için anlaşmıştı.⁸³ Yenişehirli Osman Efendi, arabuluculuk konusunda birkaç defa itirazda bulunduysa da durum değişmedi. O da müzakerenin ana konularına girebilmek için arabuluculuk meselesini ertelemeyi tercih etti.⁸⁴ Rus murahhaslar, Avusturya ve Prusya elçilerini müzakerelere sokmamayı başarmış ve istedikleri şartları Osmanlı tarafına daha kolay kabul ettirmek için başlangıçta avantaj kazanmıştı.

Böylece ilk toplantı, arabulucular olmadan başladı.⁸⁵ Yenişehirli Osman Efendi söz alarak, daha önce Yergögü'de, ardından da her iki devletin cephedeki ordu başkomutanlarıncaca kararlaştırıldığı gibi mütareke süresinin uzatılması konusunu gündeme getirdi. Osmanlı baş murahhası, söz konusu sürenin her iki tarafın daha evvel uzlaştığı gibi üç ay olduğunu ve ekim ayının sonuna kadar uzatılmasının uygun olacağını belirtti.⁸⁶ Ancak Rus murahhaslar, hem son savaşlarda Rus ordularının kazandığı başarıların bir an önce sonucunu almak hem de Osmanlılara toparlanma fırsatı vermemek için bu hususa da itiraz ettiler. Karşılıklı itirazlardan sonra Yenişehirli, ısrarcı olmayarak eylül ortasını teklif etti. Teklif, Ruslar tarafından memnuniyetle karşılandı. Böylece yine Rusların arzusu istikametinde, mütarekenin 21 Eylül'e kadar uzatılması kabul edildi.⁸⁷ Ardından müzakerelere ara verildi.⁸⁸

81 "...Moskovlu tarafı, 'Bizim devletimiz müte'ayyin devlet olmağla âher devletin tavassutuna muhtâc değiliz! Devlet-i 'Aliyye ile işimizi kendimiz görürüz' diyü mutavassıtları meclis-i mükâlemeye uğratmayıp...". Girdi, *Hulâsatu'l-İ'tibâr*, 25b.

82 "...Elçiyân-ı mûmâ-îleyhümâ mutavassıtı değillerdir... 'Mutavassıt' ile 'inzimâm-ı himmet'in ma'nâsı birbirine muğâyirdir. Mutavassıt olanların 'akd-i nizâm-ı umûrda medhali olur; ammâ inzimâm-ı himmet sûretiyle me'mûr olanlar, mücerred bir maddede giriftâr-ı 'ukde-i su'ûbet olur ise ol-vakit anların 'inzimâm-ı himmeti olur' demektir. Ve mutavassıt olmayanların meclis-i mükâlemeye idhâli, muğâyir-i kâ'idedir...". Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 190b.

83 Soloviev, *History of Russia*, 48/8; Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 76.

84 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 349.

85 Bununla birlikte Thugut ve Zegelin, Osmanlı murahhaslarını yalnız bırakmamış ve görüşme aralarında sık sık yanlarına gelerek fikir teatisinde bulunmuştur. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/402, 403-404.

86 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 191a-b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 401-402.

87 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 348; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 191b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 402; Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 76.

88 Çağdaş Osmanlı kaynaklarında yer almamasına rağmen Hammer, bu ilk görüşmelerde mütarekenin uzatılmasıyla birlikte üç maddenin kabul edildiğini belirtir. Bunlardan ilki Kırım'ın bağımsız olması, Rus ticaret gemilerinin tüm Osmanlı kıyılarında serbestçe ticaret yapması ve Rus tacirlerin en imtiyazlı Avrupa tüccarı haklarına sahip olması; ikincisi, savaş

Heyetler 10 Cemâziyelevvel/9 Ağustos'ta ikinci kez bir araya geldi. Bu kez önce söz alan Rus murahhaslar, mütareke şartı olarak üç hususun kabul edilmesini talep etti. Bunların ilki, müzakerelerden sonra iki devlet arasında düşmanlığa sebep olacak herhangi bir meselenin söz konusu olmaması;⁸⁹ ikincisi, savaşa Osmanlı Devleti sebep olduğu için Rusya'nın tüm zararlarının tazmin edilmesi; üçüncüsü ise yapılacak barış antlaşmasına, iki devlet halkından bir kişiye bile zarar gelmemesini sağlayacak maddeler konulmasıydı.⁹⁰

Söz konusu maddelere bakıldığında, Rus temsilcilerin asıl niyetlerini olumlu cümlelerle ve kurnazca gizledikleri anlaşılmaktadır. Nitekim ikinci ve üçüncü maddede her iki devlet için de kabulü gayet normal ve açık ifadeler varken, birinci maddede yer alan “düşmanlığa sebep olacak şey”in ne olduğu açıkça belirtilmemiştir. Osmanlı baş murahhası Yenişehirli de bunu fark etmiş ve bu “şey”in ne olduğunun açıkça ifade edilmesini istemişti.⁹¹

Buna karşılık Rus temsilciler, birinci maddede kastedilen “şey”in ancak üç maddenin de toplu olarak kabulünden sonra açıklanabileceğini söylediler. Ardından da üç maddenin önce kayda geçirilmesi gerektiğini, üzerindeki tartışmaların sonra yapılabileceğini belirttiler.⁹² Bu kaçamak cevaptan kasıt, Osmanlı aleyhine bir talep olduğu muhakkak olan söz konusu gizli maddeyi, diğer iki maddenin de toptan kabulünden sonra bir oldu bitti ile tasdik ettirmek olmalıydı. Şüpheleri artan Yenişehirli Osman Efendi, birkaç kez birinci madde için açıklama istedi. Fakat Rus tarafı, her defasında üstü kapalı sözlerle bu isteği geçiştirdi. Müzakereler tıkanmıştı. Bir sonuç alınamayacağı anlaşılnca, görüşmelere ara verildi.

Bu sırada hiç gündemde yokken Orlov, amacının antlaşmayı kolaylıkla imzalayıp bir an önce Petersburg'a dönmek olduğunu söyledi. Yenişehirli ise bunu bildiğini, ancak buradaki işin daha önemli olduğu ifade etti.⁹³ Orlov'un antlaşmayı bir an önce halledip Petersburg'a dönmek istemesinin sebebi, Yenişehirli'nin de “...Öyledir, biliriz...” cevabıyla kastettiği mesele ne olabilirdi?

Bu sorunun cevabını, Kont Orlov ile Çarıçe II. Katerina'nın gönül ilişkisinde aramak gereklidir. Çarıçe, 21 yıldır Orlov ile birlikteydi ve duygusal bağlar yanında, her zaman takdir ettiği cesaretine, azmine, vizyonerliğine ve idarî becerisine güvendiği⁹⁴ için onu Rusya'yı temsilen müzakerelere baş murahhas olarak atamıştı. Orlov'un çarıçeye kavuşma arzusunun sebebi, II. Katerina'nın kendisinin yerine yeni bir sevgili bulduğu haberini

başlatan Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya tazminat ödemesi; üçüncüsü ise müzakerelerin her iki taraf için de uygun şartlar içerecek şekilde sonuçlandırılmasıydı. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/402.

89 Soloviev'e göre bu madde; Büyük ve Küçük Kabartay ile Azak ve çevresinin Rusya'ya bırakılması, Kırım içinde ve dışındaki tüm Tatarların bağımsız olması, Rus ordusu tarafından Kafkasya'da ele geçirilen tüm toprakların Gürcistan'a verilmesi ve bu savaşa katılmış Gürcüler ile diğer Hristiyanlara genel af çıkarılmasını kapsıyordu. Soloviev, *History of Russia*, 48/8-9.

90 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 192a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 403; Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 405. Midhat Sertoğlu, dönemin resmi tarihçisi Enverî ve diğer Osmanlı kaynaklarında yer almamasına rağmen bu görüşmedeki kaynağını belirtmeden Rus tekliflerini yedi maddede toplamaktadır. Bunlar; savaşı açan Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya tazminat ödemesi, Kırım'ın bağımsız olması, Yenikale ve Keç Limanı'nın Rusya'ya bırakılması, Kılburun kalesinin Osmanlılar tarafından yıktırılması, Rusya'ya sığınan Boğdan voyvodasının veraset hakkı tanınarak yeniden voyvodalığa tayini, Rus ticaret gemilerinin Karadeniz ile Akdeniz'de serbestçe dolaşması ve Gürcü esir alım-satımının yasaklanmasıydı. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 5/2591.

91 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 192b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 403-404.

92 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 350; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 192b.

93 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 192b-193a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 403-405.

94 Massie, *Çarıçe Katerina*, 263, 323, 350-353, 418, 434-435.

almasıdır.⁹⁵ Yenişehirli'nin bu konu hakkındaki ifadesi ise söz konusu gönül ilişkisinin Osmanlı tarafınca önceden bilindiğini göstermektedir. Nitekim Yenişehirli günler sonra bir konu hakkında padişaha gönderdiği cevabî yazıda, Orlov'un müzakereler sırasında çarîçeye kavuşmak arzusuyla kararsızlık içinde olduğunu belirtmiştir.⁹⁶

Sevgilisi çarîçenin ilgisi ve desteği yanında o güne kadar elde ettiği, para, makam ve şöhretini de tehlikeye sokacak bu gelişme, elbette ki Orlov'u sarsmış ve kontrolü tekrar sağlamak için başkente dönmeyi düşündürmüştü olmalıdır. Ancak ileriki günlerde müzakerelerin sonuçsuz kalmasından sonra onun başkente dönmesini, sadece çarîçesine duyduğu sevgiye ve aldığı habere bağlamak doğru olmasa gerektir. Çünkü Orlov eğer tamamen söz konusu haberin etkisiyle duygusalca ve acelece hareket etmiş olsaydı, müzakerelerde taviz vererek bir an önce Osmanlı heyetiyle uzlaşmak istemesi gerekirdi. Halbuki görüşmelerin başlangıcından itibaren, Rus taleplerini Osmanlı tarafına kabul ettirmek için çeşitli diplomatik hamlelerle desteklediği taviz vermez bir politika izlemiş ve ileride de görüleceği üzere artık anlaşma için ümit kalmadığına ikna olduğu bir aylık sürenin sonunda dönmeye karar vermiştir.

Fokşan'da ara verilen görüşmeler, iki gün sonra 12 Cemâziyelevvel/11 Ağustos Çarşamba günü üçüncü kez başladı.⁹⁷ Bu kez Rusya ikinci murahhası Obreşkov söz alarak, bir önceki görüşmede ifade ettikleri üç maddenin kabulünün antlaşma için önemli olduğundan bahsetti. Yenişehirli ise cevaben, bu maddeler içinde birinci maddeden ne kastedildiğinin hâlen belli olmadığını ve bunun ne demek olduğunun açık bir şekilde beyan edilmesini istedi.⁹⁸ Obreşkov ve Orlov tekraren, tüm maddeler kabul edildikten sonra ilk maddenin ne anlama geldiğini açıklayabileceklerini belirttiler. Yenişehirli de söz konusu maddeler hakkında açıklama yapılmasında ısrar etti.

Böylece birbirini takip eden kabul ve açıklama talepleri, müzakereleri yeniden tıkanma noktasına getirdi. Bunun üzerine Rus temsilciler taktik değiştirerek, Yenişehirli'nin itirazlarının asıl sebebinin tazminat maddesindeki tereddüdü olabileceğini dile getirdiler.⁹⁹ Muhtemelen niyetleri, itirazın sebebini farklı bir konuya bağlayarak bir şekilde Osmanlıları üç maddeyi de kabule mecbur bırakmaktı. Fakat Yenişehirli soğukkanlı bir duruşla tazminatın hak olduğunu ve kabulde tereddüt bulunmadığını söyleyerek bu hamleyi boşa çıkardı.¹⁰⁰

Rusların taktiği işi yaramayınca, yeniden benzer cümlelerle karşılıklı kabul ve açıklama talepleri başladı. Rus temsilciler, müzakereler uzadıkça bir ilerleme kaydedemeyeceklerini anlamışlardı. Yenişehirli'nin açıklama isteyen son cevabının ardından gerçek niyetlerini

95 Kont Orlov, Katerina ile birlikte olduğu yıllarda çarîçesine sadık kalmamış ve başka kadınlarla da ilişkiler kurmuştu. Çarîçe, ilk zamanlarda bu ihanetlere ses çıkarmasa da, Orlov'un ilişkilerine fütursuzca devam etmesi üzerine onunla gönül bağını kesmeyi ciddi olarak düşünmeye başlamıştı. Müzakereler için görevlendirdiği Orlov'un Fokşan'a hareketinde yeni bir sevgili edindiği haberini duyması, bardağı taşıran son damla oldu. Durumun farkında olan Rusya Hariciye Nazırı Nikita Panin, çarîçeye sevgili olarak yirmi sekiz yaşında genç bir atlı muhafız subayı olan Aleksandr Vasilçikov'u bulmuştu. Vasilçikov, kısa zamanda başyaverliğe yükseltilmiş ve birçok hediye ile birlikte sarayda Orlov'un dairesine yerleştirilmişti. Gregori Orlov'un St. Petersburg'daki kardeşi Aleksey bu durumu, Fokşan'da müzakerelerin başlamasını bekleyen Gregori'ye acil bir mesajla bildirmişti. Massie, *Çarîçe Katerina*, 459-460.

96 "...Orlov...İmparatoriçesi şevkiyle bi-karâr.". Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) *Enderun Kütüphanesi* (E), 3809/655, vr. 19a.

97 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 350.

98 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 193b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 405-406; Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 350.

99 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 193b; Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 350.

100 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 193b-194a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 405-406.

açıklamak durumunda kaldılar. Söz konusu birinci maddeden kasıt, bir Osmanlı toprağı olan Kırım'ın bağımsız olmasıydı.¹⁰¹ Rus murahhaslar, eskiden beri Osmanlı Devleti'ne güvenerek Rus topraklarına saldırıp yağma yapan Kırım Tatarlarının verdikleri büyük zararın bir türlü giderilemediğini ve saldırıların önlenmesi için Tatarların Osmanlı güvencesinden ayrılarak bağımsız olmasını istediklerini bildirdiler. Ayrıca Tatarların bağımsızlığının müzakerelerin en önemli maddesi olduğunu ve bu madde açıklığa kavuşturulmadıkça diğer maddelerin görüşülemeyeceğini, dolayısıyla da barışın yapılamayacağını belirttiler.¹⁰²

Buna karşılık Osmanlı murahhasları, padişahın halife sıfatıyla tüm Müslümanların ruhanî lideri olması ve bu husustaki ilahî sorumluluğu sebebiyle Müslüman bir ülke olan Kırım'ın bağımsızlığının İslâm dini açısından mümkün olamayacağını ifade ettiler.¹⁰³ Tatarların saldırıları hakkında ise Yenişehirli, müzakere mahallinden uzak bir diyarda bulunan birçok günahsız Tatar hakkında bu şekilde atıp tutmanın vebali dolayısıyla Allah'tan korktuğunu söyledi. Orlov ve Obreşkov da cevaben, şimdi olmasa bile geçmişte bu tür saldırıların vuku bulduğu karşılığını verdiler.¹⁰⁴

Bu açıklamalardan itibaren müzakerelerin en önemli ve belirleyici konusu, Kırım Tatarlarının bağımsızlığı oldu.¹⁰⁵ Artık talep ve itirazlar, doğal olarak en hayatî madde haline gelen birinci madde üzerinden devam etti. Karşılıklı olarak birkaç kez yapılan konuşmalarda Osmanlı tarafı, bağımsızlığın şer'î bir mesele olması nedeniyle, kabulünün değil kendi yetkilerinde padişahın bile yetkisinde olmadığını, Tatarların 1736-37 Osmanlı-Rus savaşında gerekli dersi alıp uslandıklarını ve bundan sonra da Rusya'ya zarar vermemeleri için Osmanlı Devleti olarak ne lazımsa yapılacağını söyledi.¹⁰⁶ Orlov ve Obreşkov ise bağımsız olmayı Kırım halkının istediğini, dolayısıyla yoruma gerek kalmayacak kadar açık olan böyle bir isteğe kayıtsız kalınamayacağını ileri sürmek suretiyle taleplerinin haklılığını başka bir delille ifade etti.¹⁰⁷

Rus murahhasların Kırım halkının bağımsızlık istediği sözleri, yıllardır Tatarlar üzerinde sabırla uyguladıkları telkin ve propagandaların başarısını ve gelinen son durumu yansıtmaktaydı. Hayatları at üstünde yağma ile geçen Kırım Tatarları, Karlofça Antlaşması'ndan bu yana Rus topraklarında yağmaya çıkmadıkları için eski akıncı özelliklerini kaybetmeye başlamıştı. Ayrıca hanlar, artık Kırım yarımadası dışındaki Kavşan'da ikamet etmekteydi. Bu boşluklardan yararlanmak isteyen Ruslar, casusları aracılığıyla sürekli olarak bölgedeki

101 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/224; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 542-543; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 194b; 406-407.

102 Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 76.

103 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/224; "...Tatarın serbestiyyeti şer'an câ'iz değildir!...". Giridi, *Hulâsatu'l-İ'tibâr*, 25b.

104 Giridi, *Hulâsatu'l-İ'tibâr*, 195a.

105 Giridi, *Hulâsatu'l-İ'tibâr*, 25b.

106 Giridi, *Hulâsatu'l-İ'tibâr*, 195a.

107 "...Kendileri serbestiyyete tâlib olduklarına binâ'en, cümle muvâçehesinde serbestiyyetlerine nizâm verilmele bundan sonra ta 'biri kâbil değildir!...". Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 195b. Gerçekten de Ruslar, bir süredir Tatarların kabile liderlerinin, mirzalarının ve ulemasının büyük kısmını bağımsızlık vaadiyle Osmanlı İmparatorlarından ayrılmaya ikna etmişlerdi. Daha sonra 60.000 Nogay Tatari'nin desteğindeki Rus orduları iki koldan Kırım topraklarına girmiş, ülkesini korumak için onları Orkapı önlerinde karşılayan Kırım Hanı Selim Giray ise yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Orkapı düştükten sonra Kırım, tamamen Rus işgaline açık hale geldi. İşgalcilere gücünün yetmeyeceğini anlayan Selim Giray, Kırım'ı terk ederek birkaç adamıyla İstanbul'a geldi. Onun kaçması, Kırım halkının son ümitlerini de söndürdü. Kefe Seraskeri İbrahim Paşa son bir gayretle Kefe'yi korumak istedi. Ancak kaleyi kuşatan Ruslara bağımsızlık vaadi karşılığında sadakat yemini veren halk, kısa bir süre önce teslim olmuştu. Kefe'nin ardından Kerç, Yenikale, Gözleve ve Sudak da düştü. Böylece 1771 yılının temmuz ayında bütün Kırım toprakları ve Tatarlar, Rus hâkimiyeti altına girdi. Halim Giray, *Gülbin-i Hânân* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290/1873-1874), 111-113; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4(1)/490-494.

beylere ve mirzalara bağımsızlık telkini yapmakta ve han sülalesinden kalgayları, mirzaları birbirine düşman ederek Kırım'ı içten fethetmeye çalışmaktaydı. Özellikle 1768'de başlayan Osmanlı-Rus savaşında casusların telkinlerine inanan birçok mirza ve Tatar ileri gelenleri, bağımsızlık istediklerine dair gizlice Rusya'ya senetler göndermişlerdi.¹⁰⁸ Ayrıca yoğun Rus propagandası sonucunda han olma ihtimali bulunan aileler arasındaki düşmanlık, birbirlerini yok etme noktasına dayanmıştı.¹⁰⁹

Fokşan'daki görüşmelerde Rus murahhaslar, Tatarların bir kısmından alınan söz konusu senetlere binaen tüm Kırım halkının "serbestiyet" e talip olduklarını iddia etmekte ve onlara merhamet, şefkat(!) duyan çarıçenin de bu haklı başvuruyu gerçekleştirmeyi dilediğini öne sürerek bağımsızlık talebinden geri adım atmamaktaydı.¹¹⁰ Rusların bu talebine Yenişehirli Osman Efendi, bağımsızlık gibi önemli bir konuda halkın sözüne bakılamayacağı cevabını verdi. Böylece müzakereler yeniden tıkanma noktasına gelmişti. Her iki taraf da yeniden karşılıklı söz alarak, barışı sağlamak için iyi niyet ve gayretlerini devam ettirmek istediklerini açıkladı. Ardından müzakerelere yeniden ara verildi.¹¹¹

Yenişehirli ve Yâsinizâde'nin Kırım'ın bağımsız olamayacağına dair ileri sürdükleri şer'î durum bir realite olmakla birlikte, Osmanlıların mağlup ordularıyla galip durumdaki Rusya'nın ısrarlı talebine uzun süre karşı çıkabilmesi pek mümkün gözükmemekteydi. Bu durumda Osmanlı murahhaslarının önünde üç seçenek vardı: Birincisi, Rusya'yı bağımsız Kırım ısrarından caydırabilecek kadar büyük bir maddî tazminat teklifi yapmak; ikincisi, savaşı bir an önce bitirmek için her türlü tepkiyi göze alarak Kırım'ın bağımsızlığını kabul etmek; üçüncüsü ise Rusya'nın talebini reddederek savaşa devam etmektir.

İkinci seçenek olan Kırım'ın bağımsızlığını kabul etmek, yani Osmanlı sınırları içindeki bir Müslüman toprağından ilk kez vazgeçmek, şer'î mahzurunun yanında imparatorlukta Müslümanlar arasında da büyük bir infial ve tepki uyandıracaktı. Bu tepkinin, söz konusu maddeyi onaylayan en yüksek makam olarak padişah ve halife III. Mustafa'ya yönelmesi kuvvetle muhtemeldi. Saltanatı boyunca iktidarına tehdit oluşturabilecek herhangi bir ihtimale karşı çok hassas ve evhamlı olan padişahın, böyle bir maddenin kabulüne rıza göstermesi elbette ki beklenemezdi.¹¹² Üçüncü seçenek olarak harbe devam edildiği takdirde ise,

108 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4(1)/405. Kırım'ın bağımsız olması için yardım ve destek talebinde bulunan bu kâğıtlardan biri de, ileride Rusya desteğiyle son Kırım Hanı olacak Şahin Giray'ın Rusya Çarıçesi II. Katerina'ya kalgaylığında yazdığı takrirdir. Kurtuluş Yıldız, *Reisülküttâb Recâi Mehmed Emin Efendi'nin Osmanlı-Rus Savaşı'na Dâir Derlediği Resmî Yazılar (1769-1772)* (Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 75.

109 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4(1)/404-405.

110 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 195b, 203b, 204b, 205a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 408, 419, 420-421. Osmanlı Devleti, Rus propagandasının farkında olduğu için Kırım'ı korumak amacıyla 1736'dan sonra bir "Kırım seraskerliği" oluşturarak buraya askerî kuvvet takviyesi yapmıştı. Ancak 1768 yılında Rusya ile başlayan savaşta Nogay Tatarları ve mirzalar, Kırım Hanı Selim Giray'ı dinlemeyerek Ruslarla birlik olmuş ve buradaki Osmanlı kuvvetlerine saldırmışlardı. Bunun üzerine padişah III. Mustafa, evâsıt-ı Rebiülevvel 1187/1-10 Haziran 1771 tarihinde Tatar ulemasına, beylerine ve mirzalara yazdığı bir fermanda, Rusların aldatıcı teklifleriyle daha önce Kazan Tatarlarının topraklarını işgal ettiğini, Kırım ile Kuban Tatarlarının da bu tekliflere inanmaları halinde topraklarını kaybedeceklerini, buna mani olmak için Osmanlı kuvvetleriyle birlikte Ruslara karşı savaşmalarını emretmişti. BOA, C.HR, 3912/1-3. Ancak bu fermanın Tatarlar arasında bir etkisi olmamış ve Tatarların Osmanlı kuvvetlerinden desteğini çekmesi sonucunda Ruslar tüm Kırım'ı ele geçirmişlerdi. Alan W. Fisher, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı", çev. Refhan Dedeoğlu, *Emel 77* (1973), 75, 21-22; Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 67-69.

111 Vâsıf, *Mehânisü'l-Âsâr*, 2/224; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 196a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 408-409.

112 Babası III. Ahmed'in tahttan indirilişine şahit olmakla birlikte çocukluğu ve gençliğinde mahkum olduğu kafes hayatının tehlikeleri nedeniyle aşırı tedbirli ve evhamlı olan III. Mustafa'nın en büyük korkularından biri de tahttan indirilmektir.

Osmanlı ordusunun mevcut durumuyla savaşı kazanması adeta mucizelere bağlıydı ve eğer tekrar mağlup olursa, Kırım elden gittiği gibi daha başka toprakların da kaybedilmesi kaçınılmaz olacaktı.

Dolayısıyla Yenişehirli için en uygun çözüm, reddedilemeyecek kadar yüksek bir tazminatla Rusları ikna etmektir. O da zaten baştan beri bu teklifi bir koz olarak saklamakta ve işe yarayacağına inanmaktaydı.¹¹³ Nitekim müzakerelerin tıkandığı anda, “*Biz bu maslahatı akçe ile bitirmeğe me’ûruz!*” diyerek niyetini açıkça ifade etti.¹¹⁴

Ancak Rus tarafı, ne kadar cazip olursa olsun Tatarların bağımsızlığı maddesi dışındaki hiçbir teklifi umursamamaktaydı. Bu yüzden etkileyici tazminat teklifiyle ilgilenmediler. Yenişehirli’ye de cevaben, eskiden beri Tatarlarının verdiği zararın ölenemediğini, asla kontrol edilebilir bir kavim olmadıklarını ve saldırılarının hiçbir şekilde durmayacağı bahanelerini ileri sürerek bağımsızlık talebinde ısrar ettiriler.¹¹⁵

Rusya’nın Kırım’ın bağımsızlığına bu kadar önem vermesinin ve müzakerelerin olmazsa olmaz şartı yapmasının asıl sebebi bu değildi. Gizli sebep, Çar I. Petro’dan beri yaklaşık yüz yıldır sabırla takip edilen “sıcak denizlere inme” siyasetini kuvveden fiile çıkarabilmektir.¹¹⁶ Sıcak denizlere inme yolundaki ilk hedef Karadeniz’dir ve Karadeniz’e ulaşmak için önce Kırım’ın ele geçirilmesi gerekiyordu. Fakat yorgun ordunun savaşa devam etmekteki isteksizliği ve maddî sıkıntılar yüzünden, Kırım’ın Rus toprağı olması henüz mümkün görün-

Özellikle Rus savaşının kötü gittiği günlerde, askerlerin isyan ederek kendisini tahttan indirmesinden endişe ettiği için sabah namazından sonra tebdil-i kıyafet İstanbul sokaklarında dolaşma adetine daha bir önem vermişti. Bu gezmelerinde gündemle ilgili dedikodularla dikkatle dinlemiş, halkın kendisi ve icraatı hakkında düşüncelerini öğrenmeye çalışmıştır. Şem’dânizâde, *Mür’it-Tevarih*, 2/35; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü’l-Vukûât* (İstanbul: Uhuvvet Matba’ası, 1327), 4/123-124. Ayrıca bir gün Defterdar Halimî Efendi’ye, orduda yenileşme yapmadıkça Avrupa ile baş edilemeyeceğinden bahsederek ne yapılabileceğini sormuş, Halimî Efendi de yeniçeri ocağında islahat yapılması gerektiği cevabını vermişti. Bunun üzerine padişah, ocağın böyle bir düzenlemeyi kabul edip etmeyeceğine dair yeni bir soru sormuştur. Defterdar efendi “Evet” deyince, “Buna senet verir misin?” diye tekrar sormuş ve yine “Evet” cevabını alınca, onun bu kadar kesin cevaplar vermesini yeniçerilerle gizli iş birliği yapmasına yormuştur. Bu nedenle Defterdar efendiyi önce Musul’a tayin edip İstanbul’dan uzaklaştırmış, ama şüphesinden bir türlü kurtulamadığı için daha sonra idam ettirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, nşr. Mehmet İspirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 1/134. Dolayısıyla halkın ve ordusunun tepkilerine bu kadar hassas olan padişahın, Kırım Tatarları gibi bir Müslüman topluluğun bağımsızlığı durumunda halk ve orduda oluşacak muazzam öfke ve tepkinin, saltanat ve hilafetin sahibi olarak doğrudan kendisine yönelmesine asla izin vermeyeceği açıktır.

113 “...Akçe kesmez, iş bitirmez [ise] biraz lâf ü güzâf-ıla Moskovluyu inandırır, usandırırım!...”. Giridi, *Hulâsatu’l-İ’tibâr*, 26a; “...Maslahatı akçe ile tesviye ederim...”. Vâsif, *Mehâsinü’l-Âsar*, 2/225.

114 Giridi, *Hulâsatu’l-İ’tibâr*, 25b.

115 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 195a-b; Baycar, *Câvid Bey’in Müntehabâtı*, 407-408; Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 351-355. Müzakereler devam ederken, Rus murahhaslar yolladıkları raporlarla çarçıyı düzenli olarak bilgilendiriyorlardı. Bu raporlarda, Osmanlı tarafının her türlü itirazına rağmen kendilerinin Rus taleplerine sadık kaldıklarını bildirmektedirler. Soloviev, *History of Russia*, 48/10.

116 Çar Petro askerî, siyasi, iktisadi, bilimsel, teknolojik, sosyal ve kültürel alanda yaptığı pek çok reformla Rusya’yı güçlü bir Avrupa devleti olma yoluna sokmayı başarmıştı. Ancak Petro, Rusya’nın büyük bir emperyal güç olmasını arzuluyordu. Bu amaçla aktif ve yayılcı bir dış politika takip etti. Ayrıca aslen bir kara devleti olan Rusya’yı emperyal bir güç haline getirecek malî kaynakların denizlerdeki ticarî faaliyetten sağlanabileceğine inanmıştı. Bu doğrultuda XVIII. yüzyıldan itibaren “Büyük Rusya” idealinin vazgeçilmez iki hedefi, kuzeydeki Baltık denizi ile güneydeki Akdeniz oldu. Baltık denizi her ne kadar önemli ticarî limanlara sahip olsa da Akdeniz; Avrupa ile Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Hindistan arasındaki zengin ticareti ve Anadolu’daki büyük tarımsal üretimi kapsaması nedeniyle elbette ki çok daha önemli ve öncelikliydi. Bu yüzden Rusya’nın bir dünya imparatorluğu haline gelebilmesi için mutlak surette güneydeki sıcak denizlere inmesi ve Akdeniz’in muazzam siyasi, ticarî, coğrafi, zirai imkânlarından beslenmesi gerekliydi. Akdeniz’e giden yol ise önce Karadeniz’e ve Boğazlar’a egemen olmaktan geçiyordu. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu, 1690’lardan itibaren Rusya’nın öncelikli siyasi ve askerî hedefi haline geldi. Bu hedef, Petro’dan itibaren XX. yüzyılda Rus İmparatorluğu’nun yıkılışına kadar her çar için vazgeçilmez bir millî politika olmuştur. Çar I. Petro’nun hayatı ve icraatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Robert K. Massie, *Büyük Petro*, çev. Hakan Abacı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

müyordu. Bu nedenle müzakerelerde Rus murahhaslar, muhtemelen III. Mustafa ve hilafet için ne kadar önemli, hassas olduğu belli olan Kırım konusunu olabildiğince birinci madde içinde gizlemeye çalışmış ve oldu bittiye getirerek diğer maddelerle birlikte kabul ettirmek istemişlerdi. Dolayısıyla Orlov ve Obreşkov, Kırım'ın Osmanlı desteği ve korumasından uzaklaştırarak bağımsız olması gerektiği talebini vazgeçilmez şart olarak öne sürmekteydi. Anlaşma bu şartla yapıldıktan sonra, Rusya gücünü iyice toplayabilmek için zaman kazanabilir ve Osmanlı askeri korumasından mahrum bırakılmış bağımsız Kırım'ı herhangi bir bahane ile ilk fırsatta rahatlıkla işgal edebilirdi.

Heyetler arasındaki üçüncü toplantıdan bir-iki gün sonra akşam vakti Rus murahhaslar, gayriresmî olarak Yenişehirli Osman Efendi'nin çadırına geldi.¹¹⁷ Niyetleri, Tatarların bağımsızlığı maddesinin kabulü için Osman Efendi'yi ikna etmektir. Ancak Yenişehirli, söz konusu maddeyi kabul ettiği takdirde bir Müslüman milletin elden gitmesini hazmedemeyecek olan ulemanın diline düşmekten ve artan tepkilerin kendisini feci bir sona götürmesinden çok korkuyordu.¹¹⁸ Bu nedenle müzakerelerin başından beri sıkıştığı zamanlarda öne sürdüğü tazminat teklifini tekrar gündeme getirdi.

Ama Rus temsilciler yine kayıtsız kaldı. Söz alan Orlov, Tatarların bağımsızlık istediğini ve çarichenin de onların bu isteklerini şefkat ve anlayışla desteklediğini tekrarlayarak, Osmanlı Devleti'nin bu talebe karşı çıkmasının anlamsız olduğunu savundu. Yenişehirli ise panik ve telaş içinde, İslâm halifesi olan padişahın hükmü altındaki Müslüman ahaliden olan Tatarların talebinin şeriatı göre mümkün olamayacağını, böyle bir durum olduğu takdirde dünyanın alt üst olacağını söyledi.¹¹⁹ Ardından, sırf itiraz etmiş olmak için çok konuşma, gereksiz detaylara girme ve demagoji yapmadaki becerisini kullanarak muhataplarını taleplerinden vazgeçirmeye çalıştı.¹²⁰ Günlerdir kısır konuşmalardan bunaldığı ve soğukkanlılığını kaybetmeye başladığı anlaşılmaktaydı. Fakat Rus temsilciler, ona aynı üslupla karşılık vermediler ve sakinlikle taleplerinde ısrar ettiler.¹²¹ Ayrıca şaşkınlık içinde ve sabırla onu dinlerken¹²², anlaşılmaz diplomatik hitabeti ve üslubuyla dalga geçmekten de çekinmediler.¹²³

Osmanlı ve Rus heyetleri, 23 Cemâziyelevvel/22 Ağustos Pazar günü dördüncü kez bir araya geldi. İlk söz alan Yenişehirli Osman Efendi, Tatarların bağımsızlığının padişahın bile yetkisini aşan kutsi bir mesele olduğuna dair sunduğu delillere Rus tarafının inanmadığını ve

117 Üçüncü toplantıdan sonra Tatarların bağımsızlık meselesinin gizli toplantılarda ele alındığı açıklamasından kasıt, Orlov'un bu gayriresmî ziyareti olmalıdır. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, 157.

118 "... 'Osmân Efendi dahî 'Serbestiyyet maddesini bir kâlibe ifrâğ etsem, lisân-ı 'ulemâya düşüp âharını bir varta-i hevl-nâke ilkâ ile ma 'müre-i bedenimi ifnâ ederler' havfiyla zehre-terâk olup...". Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, II/225.

119 "...Hudâ hakkı için bütün Anadolu ayağa kalkar; dünya, altı üstüne gelir!' deyü bi-ma'nâ yaygaraya başladı...". Giridi, *Hulâsatu'l-İ'tibâr*, 26a; Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 352; Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/224-225; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 542-543.

120 "... 'Osmân Efendi, fenn-i muğâlata ve muhâverede yektâ ve semt-i cedel ü mu'ârazada bir dâhiye-i dehyâ olup, Moskov murahhaslarını söz ile i'tâb...". Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/224-225.

121 "...Frenk tâ'ifesi makûlesi, bu makûle işlerde gayetde metin ve müte'enni olup, başına değirmen döndürülse kertesinden kımıldar gibi olmadığından...". Giridi, *Hulâsatu'l-İ'tibâr*, 26a.

122 "...Rusyalu kelâm-ı müdellel ve garazlarına muvâfık bedel ile mülzim olmayıp, temşîyyet-i metâliblerinde ibtidâ sabr u te'enni ihtiyâr...tedricî sebât ü metânet...". Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/225.

123 "... 'Osmân Efendi'nin lâfını kaval dinler gibi dinleyip;... Bu efendi delidir desek, edebden hâric. Ancak şöyle deriz ki; bunun 'aklı var, ammâ bizim bildiğimiz, gördüğümüz 'akıllardan değildir!...'". Giridi, *Hulâsatu'l-İ'tibâr*, 6a; "...Efendinin yaygarasını Rusya murahhasları istimâ 'ettikçe; 'Bu âdem divânedir desek, sâ'i edebdir. 'Akıldır desek, tavrı dâ'ire-i 'akıldan hâricdir. Ancak bu 'akıl, bizim bilip işittiğimiz 'ukûlden değildir!' dedikleri meşhûrur...". Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/225.

şahsına güven duyulmadığını düşündüğünü söyledi.¹²⁴ Bu açıklamasıyla muhtemelen hiçbir Müslümanın yetkisinde olmayan böyle şer'î bir açmaza Rus tarafının anlayış göstermesini ve fazla ısrar etmemelerini bekliyordu.

Rus murahhaslar cevaben; kendisinin iyi niyet ve çabasını bildiklerini, ancak Rusya'nın Tatarların bağımsızlık talebinden vazgeçmesinin mümkün olmadığına dair kararın daha müzakereler başlamadan Prusya elçisi aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne iletildiğini ifade ettiler. Keza padişah ve ulemanın, böyle önemli bir şer'î meseleyi Rusya'nın bu kararını göz önünde tutarak çözmüş olmaları gerektiğini belirterek, böyle bir durumda da kendisinin buraya niçin geldiğini sordular. Ayrıca savaşı Rusya'nın değil, Osmanlıların istediğini ve başlattığını da eklediler.¹²⁵

Yenişehirli ise cevaben, Rusya için hiçbir zararı olmayan mezkur maddede bu kadar ısrar edileceğini beklemediğini ve anlayış gösterileceğini sanarak görüşmelere geldiğini belirtti. Savaşla ilgili olarak da harbin Osmanlıların değil, Lehistan'daki Rus generalin saldırısıyla başladığını söyledi.¹²⁶

Bu noktadan sonra konuşmalar, savaşın önemli bir sebebi olan Lehistan'ın iç işlerine karışılması meselesine yoğunlaşarak karşılıklı suçlamalarla bir süre devam etti. Daha sonra Rus tarafı, Tatarların bağımsızlık isteklerine dair kendilerine kağıtlar gönderdiklerini¹²⁷ öne sürerken; Yenişehirli, Tatarların padişaha bağlı olduklarına dair de gönderilmiş birçok kağıt bulunduğunu ifade ederek, böyle iki yüzlü bir kavmin sözüne inanılmayacağına dikkat çekti. Rus murahhaslar, bu açıklamaya bir cevap vermemekle birlikte bağımsızlık maddesinden vazgeçmelerinin mümkün olmadığına tekrar ifade ettiler.¹²⁸

Böylece müzakereler yeniden kilitlenmeye doğru gitmeye başladı. Rus müzakereciler bağımsızlık maddesinde herhangi bir esneme olamayacağını söylerken, Yenişehirli de "Gayrı maslahat kalmadı" diyerek görüşmelere devam imkânının olmadığını belirtti.¹²⁹ Ancak bu karşılıklı restleşme, tarafların varsa son kozunu duymak için bir taktik de olabilirdi. Nitekim Yenişehirli, bağımsızlığın bir şartla tanınabileceğini söyleyerek son hamlesini yaptı. Bu şart, Müslüman bir halk olan Tatarların kendilerini yönetmek üzere seçtikleri Kırım hanının, Müslümanların halifesi olan padişah tarafından da uygun görülüp onaylanması ve ne Osmanlı Devleti'nin ne de Rusya'nın Kırım'ın iç işlerine karışmamasıydı. Fakat Rus murahhaslar, hükümdarını başka devletin seçtiği bir ülkenin bağımsız sayılmayacağını belirterek, bu son tavizi de hiçbir şekilde kabule yanaşmadılar.¹³⁰

Artık görüşmeler tıkanma noktasına gelmişti. Orlov ve Obreşkov, Yenişehirli'den bağımsızlık konusundaki son kararını yazılı olarak vermesini istedi.¹³¹ Rus tarafı bu taleple,

124 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 196a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 408-409.

125 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 197a, 207b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 410, 424.

126 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 353; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 196a.

127 Yıldız, *Reisülküttâb Recâi Mehmed Emin Efendi*, 75.

128 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 353; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 198a.

129 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 198a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 411-412.

130 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 205b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 421-422. Ahmed Resmî Efendi'ye göre Yenişehirli Osman Efendi, aslında Tatarların bağımsızlığını kabule meyilliydi. Ancak böyle bir kabulün özellikle Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından asla onaylanmayacağı ve kendisini bozgunculukla suçlayarak katline fetva vereceklerinden adı gibi emindi. Bu nedenle bir orta yol bulmaya çalışmış, hiç olmazsa ileri bir tarihe kadar müzakereleri uzatarak alelacele İstanbul'a dönmek ve bu işten sıyrılmak istemişti. Giridi, *Hulâsatü'l-İtibâr*, 26a.

131 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 199a, 208a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 413, 424-425.

çözümüzlüğün yazılı sebebini çarîçeye bildirmek ve alacakları cevaba göre hareket etmek için zaman kazanmak istemişti.¹³² Buna ek olarak Orlov'un başka beklentileri vardı. Öncelikle kardeşinden aldığı çağrı notu sebebiyle bir an önce St. Petersburg'a dönmeyi arzu ediyordu.¹³³ Ayrıca bir Osmanlı-Rus barışı da istemiyordu. Çünkü savaşın yeniden başlaması halinde, kardeşi Aleksî'nin Akdeniz'de bulunan Rus donanmasının komutanı, küçük kardeşi Teodor'un Karadeniz'deki donanmanın kumandanı, kendisinin de Kırım cephesi komutanı olacağına inanmaktaydı.¹³⁴

Yenişehirli sözlü açıklamalarını yazıya dökerken, eli boş dönmek için yeni bir tavizle Rus muhataplarını yumuşatabileceğini düşündü. Bu son açıklamasında, Kırım'ın bağımsız olmasına dair verdiği tavize¹³⁵ ilaveten tazminat olarak Özü ve Bucak bölgelerinin bir kısmının Rusya'ya bırakılabileceği, ama burada yaşayan Tatarların Kırım Tatarları gibi özgür ve bağımsız olmaları gerektiği yazılıydı.¹³⁶ Fakat Thugut'a göre bu yazı çok dağınık ve karmaşık bir üslupla kaleme alınmıştı. Öyle ki Rus müzakereciler, yazılanları anlamakta güçlük çektiklerini ve ancak ciddi şekilde inceledikten sonra cevap vereceklerini söyleyerek birkaç gün izin istedi.¹³⁷ Bir süre sonra Orlov ve Obreşkov cevaben, hanı ve kadıları başka bir ülke tarafından atanan bir devletin bağımsız sayılamayacağını ve tam bağımsızlık kabul edilmediği takdirde tazminat gibi diğer maddeleri görüşmeme emri aldıklarını yazılı olarak bildirdiler.¹³⁸ Yenişehirli'nin son teklifi de Rus tarafını yumuşatamamıştı.

Böylece müzakerelere devam imkânı kalmamıştı.¹³⁹ Zaten Orlov'un St. Petersburg'a dönmesini bildiren yazının varlığı hem Osmanlı heyetince hem de Avusturya ve Prusya elçilerince biliniyordu. Bunun üzerine Rus baş murahhasın Petersburg'a giderek, Osmanlı tarafının Kırım'ın bağımsız olamayacağına dair öne sürdüğü şer'î durumu çarîçeye anlatması ve vereceği cevabı getirmesi için yirmi beş günlüğüne (21 Eylül'e kadar) müzakerelere ara verilmesi konusunda uzlaşıldı.¹⁴⁰ Daha sonra da mütarekenin uzatılma tarihinin ve müzakerelerdeki tüm görüşmelerin ayrıntılı olarak yazılı olduğu karşılıklı iki nota verildi.

Orlov 27 Cemâziyelevvel/26 Ağustos'ta Yenişehirli Osman Efendi'nin çadırına gelerek, görüşmelerin bir antlaşma ile sonuçlanmamasından ötürü üzüntülerini bildirdi ve Petersburg'a gitmek üzere vedalaştı. Osmanlı murahhasları da müzakerelerin anlaşmazlıkla sonuçlanmasına rağmen mütarekenin uzatıldığına ve kendilerinin ne zaman dönmeleri-

132 Aksan, *Ahmed Resmî Efendi*, 157.

133 Sorel, *On Sekizinci Asırda Mesele-i Şarkıyye*, 319; Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 77-78; Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, 157.

134 Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/406.

135 "...Cezîre-i Kırmîa taraf-ı Devlet-i 'aliyye'den nasb olunagelen kazâlar kâdîları kemâkân nasb u ta'yîn olunmak şûrât-ı meşrû'adan olmağla, i'tibâr oluna...". Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 212a.

136 "...Tazmîn mâddesinin icâb ve kabûlü müyesser oldukda, mahsûr-ı beyne'l-kilâ' olan Bucak ve Özü sahrâsı bi-ceng ü cîdâl vech-i tazmînîyle kemâkân milket-i pâdişâhiden olmuş olur. O takdîrce tavâ'if-i Tatar, zikr olunan yerlerde ve sahrâlarda ihtiyârlarıyla tavattun ve temeddün murâd ederler ise men' olunmayıp, yine şûrât-ı serbestiyet-i mezkûre üzere hânlarına tâbî olup...". Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 212a.

137 Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/404.

138 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 213a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 431-432.

139 Ahmed Resmî Efendi'ye göre Yâsinizâde, görüşmeleri bilerek uzatarak çözümsüzlükte rol oynamıştı: "...katline fetvâ vereceklerin eliyle komuş gibi muhakkak bildiğinden, mükâlemeyi uzatmağla bir gün evvel İstanbul'a 'avdet ve pâdişâh-ı âlem-penâh sohbetleriyle müşerref ü mu'teber olmağî ganîmet 'add etmeğîn, yirmi-otuz gün içinde ipi kırıp..." Girdi, *Hulâsatu'l-'itbâr*, 26a.

140 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 216a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 435-436.

nin uygun olacağına dair bir arzı, Şumnu'daki ordugâhta bulunan Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya gönderdiler.¹⁴¹

Obreşkov'un planı ise önce Yaş'taki karargâhta bulunan Rus Ordusu Başkomutanı General Rumyantsov'a görüşmelerle ilgili bilgi vermek, daha sonra Petersburg'a gitmekti. Ancak Yaş'a gitmeden önce Yenişehirli'nin çadırına uğradı. Osmanlı baş murahhası ile yaptığı konuşmada, çarichenin cevabı ulaşına kadar Osmanlı heyetinin ayrılmamasını ve Rumyantsov'un da heyetin 21 Eylül'e kadar Fokşan'da kalmasını istediğini söyledi.¹⁴² Rus başkomutanın bir an önce barış yapılmasına dair bu çabası, kazandığı avantaja rağmen ordusunun da savaşı devam ettirmekte zorlandığını göstermekteydi.

Bu sırada çadırda bulunan Avusturya Elçisi Thugut, Obreşkov'un talebinin altında başka bir niyet olduğundan şüphelenmişti. Yenişehirli ile yaptığı özel konuşmada, Rusların bu isteğinin ya Lehistan'a yeni askerî birlikler sevk etmek suretiyle buradaki nüfuzlarını güçlendirmek için zaman kazanmak ya da Osmanlı heyetinin Fokşan'dan ayrılmamasının uzun süre cephede bulunan Osmanlı askerleri tarafından mütarekenin uzatılacağı şeklinde yorumlanarak firar etmelerine sebep olma amacını taşıyabileceğine dikkat çekti.¹⁴³

Thugut'un haklı olabileceğini düşünen Yenişehirli, Obreşkov'a herhangi bir cevap vermedi. O gece Yâsinizâde'yi çadırına davet etti ve Thugut'un uyarısına dair fikrini sordu. Yâsinizâde de elçiye hak vererek, bu teklifi kabul etmenin ve bir dakika bile zaman kaybetmenin şeriata aykırı olduğunu söyledi.¹⁴⁴ Bunun üzerine Osmanlı heyeti, kısa sürede dönüş hazırlıklarını tamamladı ve Şumnu'ya hareket etti.

Yenişehirli ve Yâsinizâde Osman Efendilerin müzakerelerin sonucuna dair arzı Şumnu'daki ordugâha ulaştıncaya, sadrazam, devlet erkânı, komutanlar büyük üzüntü ve endişe yaşadılar.¹⁴⁵ Çünkü yiyecek azlığı, salgın hastalıklar, kışın girmesiyle memleketlerine gidenler ve firarlar nedeniyle ordudaki asker sayısı hayli azalmıştı. Giden askerler ise ancak üç ay sonra dönebileceklerdi.¹⁴⁶ Dolayısıyla eğer anlaşma sağlanamaz da savaşa devam edilirse, ordunun Ruslara karşı direnmesi çok zor olacaktı.

Bunun üzerine sadrazam ve serdâr-ı ekrem Muhsinzâde Mehmed Paşa, müzakerelerin sonuçsuz kalmasıyla ilgili durumu değerlendirmek ve bundan sonra izlenecek siyasetin ne olacağını görüşmek için 4 Cemâziyelahir/2 Eylül günü kendi çadırında devlet ve ordu ileri gelenleriyle bir toplantı yaptı.¹⁴⁷ Toplantı devam ederken, Mareşal Rumyantsov'dan diyalogun sürdürülmesi talebini havi bir mektup geldi.¹⁴⁸ Mektup, cephedeki Rus ordusunun da bu savaşı

141 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 355; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 216a.

142 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 356; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 216a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 435-436.

143 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 216b.

144 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 216b.

145 Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/225-226; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 543-544; BOA, A.DVN.MHM.d, 171/294.

146 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 220a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 440-441; Vâsıf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/225; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 543.

147 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 355; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 220a.

148 Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, 158; Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/408.

uzun müddet sürdürecektir durumda olmadığını gösteriyordu.¹⁴⁹ Anlaşılan cephede karşılıklı mevzilenmiş Osmanlı ve Rus başkomutanlar, ordularına güvenemedikleri için müzakerelerin antlaşma ile sonuçlanmamasına üzülmüştü ve savaşın devam etme ihtimaline karşı, hazırlıklarını tamamlayabilmek adına hiç olmazsa ateşkesin birkaç ay uzatılmasını istiyorlardı.

Rumyantsov'un da aynı fikirde olduğunu anlayan sadrazam, hemen ateşkesin yedi-sekiz ay uzatılmasını teklif eden cevabî bir mektup yazarak götürmesi için Ahmed Vâsîf Efendi'ye¹⁵⁰ verdi. Vâsîf Efendi, mektubu Rus başkomutanın Yaş'taki karargâhına götürmek için 22 Cemâziyelahir/20 Eylül'de ayrılmaya hazırlanırken, vezir kethüdası olan Ahmed Resmî Efendi yanına geldi.¹⁵¹ Kendisine, mütarekeyi uzatmak için elinden geleni yapmasını, hatta on günlük bir temdidin bile kâr olacağı konusunda tavsiyede bulundu.¹⁵² Çünkü Osmanlı heyetinin Fokşan'dan dönüşünden beri Osmanlı ordugâhındaki askerlerin üçte biri¹⁵³ firar etmişti.¹⁵⁴ Ayrıca kış yaklaşıyordu ve ciddi bir para ve zahire kıtlığı vardı.¹⁵⁵ Vâsîf Efendi Ahmed Resmî Efendi'ye cevaben, mütareke süresini uzatma hususunda kendisiyle aynı fikirde olduğunu, ancak bu uğurda Osmanlı Devleti'nin onurunu zedeleyecek herhangi bir eylemde bulunmayacağını ve ordunun zayıf taraflarını belli etmeyeceğini söyledi.¹⁵⁶

Daha sonra Rus ordugâhına gitmek üzere yola çıkan Vâsîf Efendi, Yergögü civarında Fokşan'dan ordugâha dönen Osmanlı heyeti ile karşılaştı. Yenişehirli Osman Efendi'nin yanına giderek kendini tanıttı ve görevini söyleyerek sadrazamın mektubunu gösterdi. Osman Efendi, kendi çabasının fayda etmediği bu durumu başka bir teşebbüsün düzeltilebileceğine inanmak istemiyordu. Tam bir ümitsizlikle Rus başkomutanın ateşkesi uzatmaya niyeti olmadığını, dolayısıyla bu mektubun devletin onurunu incitmekten başka bir işe yaramayacağını söyledi.¹⁵⁷ Vâsîf, Osman Efendi'nin kendi tavsiyelerine karşı çıkanları asla affetmediğini ve çevresinin de geniş olduğunu bildiğinden, nasıl isterse ona göre hareket edeceğini ifade etti.¹⁵⁸ Bu cevaptan memnun olan Osman Efendi, gitmekten vazgeçmesini istedi. Birlikte Osmanlı ordugâhına dönmek üzere yola çıktılar.

- 149 Rumyantsov daha 22 Mart'ta Hariciye Nazırı Panin'e gönderdiği bir mektupta, başta süvariler için de ihtiyacı olmak üzere asker ve erzak eksikliğinin kendisini zor durumda bıraktığını bildirmişti. Ayrıca İsveç'te hükümetin değişmesiyle bir Rus-İsveç savaş ihtimali doğmuştu. Soloviev, *History of Russia*, 48/7-8, 10.
- 150 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/226; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 544.
- 151 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/226; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 220b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 441-442.
- 152 "...Efendi, her ne edersen eyle şu mütârekeye nîzâm ver! On günlük mütâreke, medâr-ı teneffüsüdür. 'Askerin 'avdeti vakti olup. fevc fevc ediyorlar. Ma'âzallah üç bin kadar Moskovlu zuhûr eder ise, cümlemizi perişân eder. Serhaddler hâli kaldığı, gelen kâğıdlardan ma'lûmunuzdur. Hulâsâ iktizâ eder ise Romançoğ'un elin, ayağın öp!..." Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 220b; Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 226. Zeinkeisen'e göre, Rus başkomutan Rumyantsov'a sürekli övgüler düzen Ahmed Resmî Efendi'nin barış hususunda bu kadar ısrarcı olmasının ve Vâsîf'a âdetâ baskı yapmasının sebebi, bir yerlerden, hatta Ruslardan rüşvet almasıydı. Zeinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 66.
- 153 Hammer'e göre, üçte ikisi. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 8/405.
- 154 "...Zîrâ 'Osman Efendi'nin 'avdeti şuyû' bulalı, 'askerin sülûsânı firâr ve kusûru dahı birer bahâne ile kenâr çizip, serhaddler hâli ise bu kıyâs ile ne sârete girdiği bedidârdır..." Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/226.
- 155 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/229; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 546.
- 156 "...Mütârekeye râğbet edecek ise eder, etmeyecek ise tenezzülün hiç ma'nâsı yoktur. Hasm, hasmın hâlini bilmez. Biz ne kadar za'îf olsak dahı düşmene endîşe vermekteyiz. Zîrâ harbin neticesi nâ-ma'lûmdur. Çok kerre za'îf 'asker, kavî 'askeri bozmuştur. A' dâ, yedinde olan rişte-i mağlûbiyyeti olur olmaz 'âriza ile muhil etmeyip maslahatın hitâmını ister..." Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 220b-221a.
- 157 "...Efendi, seni beyhûde zahmete koşmuşlar. Rusyalı mütâreke etmez. Sizin 'azîmetiniz 'abes ve devlete muris-i nakısadır..." Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 221a; Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/227; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 544-545.
- 158 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/227; Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 221b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 443.

Yenişehirli yolda Vâsîf'a, Yâsinizâde'nin müzakerelerde kendisine hiç yardımcı olmadığını¹⁵⁹ ve işinin gücünün tavuk ve yumurta toplamak olduğundan dert yandı.¹⁶⁰ Gerçekten de Vâsîf Efendi heyetle birlikte ilerleyen arabalara baktığında, içi piliç dolu kümesleri hayretle gördü. Osmanlı ikinci murahhası, savaşın kaderini belirleyebilecek böyle önemli bir siyasî mücadelede bile hobileriyle vakit geçirmeyi ihmal etmiyordu.

Yenişehirli'nin ise iki komutanın çözüme yönelik girişimini çekemediği belliydi. Sırf kendi gayretleri sonuçsuz kaldı diye, iki ordunun da nefes almasını sağlayacak bu uzlaşma teşebbüsünü engellemeye çalışmaktaydı. Nitekim dönüş yolundaki heyet Yergöğü'nde mola verdiğinde, Avusturya ve Prusya elçilerinin yanında Vâsîf Efendi'ye uzatma teklifine gerek olmadığını, çünkü Rummyantsov'un buna yetkili olmayabileceğini söyledi.

Ancak Prusya Elçisi Zegelin sert bir çıkış yaparak, böyle bir fırsatın kaçırılmamasını ve mütarekenin uzatılması için Vâsîf'ın mutlaka gitmesi gerektiğini belirtti.¹⁶¹ Bunun üzerine endişeye kapılan Yenişehirli, onun hemen Rus karargâhına gitmesini istedi. Böylece Vâsîf, kısa bir aradan sonra tekrar Yaş şehrine hareket etti. Osmanlı murahhas heyeti de 22 Cemâziyelaahir/20 Eylül'de Rusçuk'taki ordugâha ulaştı.¹⁶²

Yaş'taki Rus ordugâhında Mareşal Rummyantsov, Vâsîf Efendi'yi çok iyi karşıladı. Akşam yapılan görüşmede Obreşkov da hazır bulundu. Sadrazamın mektubunu okuyan Rummyantsov, ateşkesin yedi-sekiz ay gibi çok uzun bir süre uzatma talebini şüpheyle karşıladı. Çünkü yedi-sekiz ay bekleme sürecinde Osmanlılar, Rusya aleyhine gizli bir planı uygulamaya koyabilirdi. Dolayısıyla Rummyantsov ateşkesin sadece kırk gün uzatılmasında ısrar ederek, bu süre zarfında çarîçeden gelen habere göre kesin bir karar vereceğini söyledi. Vâsîf, sadrazamın istediği süre olmasa da bir şekilde ateşkesi uzatmanın barış için yeni fırsat yaratacağı düşüncesiyle teklifi kabul etti.¹⁶³

Fakat 21 Eylül gecesi ateşkesin uzatılma haberiyle Osmanlı ordugâhına döndüğünde, hiç ummadığı bir ortamla karşılaştı. Önceki gün ordugâha varan Yenişehirli Osman Efendi, aslında Rus ordusunun sanıldığından zayıf olduğunu, askerler arasında hastalık yayıldığını, Rummyantsov'un ateşkesi uzatmayı reddettiğini ve Rus karargâhından dönecek temsilcinin (Vâsîf) olumsuz haberle geleceğini söylemişti. Ayrıca böyle uygun bir ortamda Osmanlı ordusunun ileri harekâta geçmesi halinde Rusları dağıtarak Hotin'e kadar gideceğine dair yalan haberler yaymış¹⁶⁴ ve ordugâhta pek çok kişiyi savaşa devam edilmesine gerektiğine ikna

159 "...Maslahata aklı imdâd itmediği gibi Osman Molla vaz'ını bağlayup bir illet-i mizâc ile ser-nihâde-i bâlin-i bîmârî olup kendü istulâh üzere gâh alillik gâh me'yûsluk gâh mecbûrluk gibi kelâmîleri kendüye cünd ü siper ider...". Yıldız, *Reisülküttâb Recâi Mehmed Emin Efendi*, 90.

160 "...Mükâleme yerinde tavuk ve yumurta cem'inden gayrı bir şey'e yaramayıp; inanmazsanız işte kafesler içinde tavuklar ve arabalar içinde zahire! Tâ İstanbul'a dek götürecektir...". Câvid, *Târîh-i Ahmed Câvid*, 221a.

161 "...Behey Efendi! Bu hûd-râyîk ve 'inâd u isrâr niçeye dek? İttifâk-ı ârâ ile devletiniz bir âdem ta'yîn etmiş. Bunu yolundan redd, edebe muhall bir vaz'-ı yed olduğundan başka; mü'târeke mukadder ise vücûd bulur, değil ise giden âdem hiç olmadıysa düşmân hâline vukûf ile devletinizi âgâh etmek fâ'idesi melhûz değil mi?...". Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/227.

162 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/227; Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 357-358.

163 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/228-229; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 545-546; Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 358.

164 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/230; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 547. Halbuki Yenişehirli, Fokşan yolundayken İstanbul'da reisülküttâp vekili olan İsmail Bey'e gönderdiği bir yazıda, "... Rusya 'askerinin hâllerini görüp yedikleri oturdukları manzûrunuz olsa mütehayyir olursunuz böyle iken itâ'at bir derecede ki vasfî kâbil değil zâbitâmî nâmına olan etfâl makûlesinden zuhûr iden harekât-ı âkilâne muhayyir-ü ukûldür. Devletlerine dâimâ menfa'at-ı fikr iderler ve bunun üzerine cân virirler..." ifadeleriyle Rus ordusunun erzak sıkıntısına rağmen askerlerin itaat ve disiplininin olağanüstü olduğu, ülkelerinin menfaati için canlarını seve seve verdiklerinden övgüyle bahsetmiştir. Yıldız, *Reisülküttâb Recâi Mehmed Emin Efendi*, 86.

etmişti.¹⁶⁵ Ordunun feci durumunu cephede bizzat yaşayan komutanlar ise onun şerrinden korktukları için yalanlarına inanmış gibi davranıyorlardı.¹⁶⁶

Vâsîf Efendi, kendisini merakla bekleyen sadrazamın huzurunda düzenlenen toplantıda barışın kırk gün uzatılmasına dair bilgi verdi. Hazır bulunan devlet adamları ve komutanlar, bu haberi sevinçle karşıladılar. Hatta sadrazam Mehmed Paşa o kadar mutlu oldu ki, hemen üzerindeki bütün altınları çıkarıp Vâsîf'a verdi.¹⁶⁷

Bu arada söz alan Yenişehirli, böyle bir şeyi mümkün görmediğini ve garipsediğini, ama Allah'ın takdirinin böyle olduğu mealinde sözler ederek kendini savunmaya çalıştı.¹⁶⁸ Yâsinîzâde ise aralarındaki malum anlaşmazlık sebebiyle onun zaten tüm kararlarında yanıldığını ve bu yüzden Allah'ın onu her yerde rezil ettiğini söyledi.¹⁶⁹ Her iki temsilci de barış ümidinin devam etmesine âdeta üzülmüş ve herkesin önünde suçu birbirlerine atarak başarısızlıklarını örtmeye çalışmıştı.

Sonunda, ateşkes antlaşmasının sadrazam tarafından bir an önce imzalanarak Rus karar-gâhına gönderilmesi kararlaştırıldı.¹⁷⁰ Sadrazamın tasdik ederek Rummyantsov'a gönderdiği mütareke temdit tezkeresi, Rus başkomutanın da onaylamasının ardından resmen yürürlüğe girdi. Böylece büyük ümitlerle gidilen Fokşan'da istenilen barış sağlanamamasına rağmen, yirmi beş gün olarak uzlaşılan mütareke süresi, 23 Cemâziyelaahir 1186/21 Eylül 1772 tarihinden itibaren kırk gün (30 Ekim'e kadar) uzatılmış oldu.¹⁷¹

SONUÇ

Osmanlı Devleti ve Rusya temsilcilerinin savaşa son vermek üzere 1772 yılında Boğdan'ın Fokşan kasabasındaki müzakereleri, adeta barışı sağlamak için yapılan bir diplomasi savaşına sahne olmuştu.

Görüşmeler başlamadan önce iki tarafın güç dengesine bakıldığında, Rusya murahhasları Orlov ve Obreçkov'un diplomasi bilgisi, tecrübesi ve yeteneği bakımından muhatapları Yenişehirli ve Yâsinîzâde Osman Efendilerden ağır bastığı söylenebilir. Ancak müzakereler

- 165 "... *Osman Efendi orduya gelip...Mütareke mümkün olmayıp, me'mûr kariben me'yûs gelir. Serhaddere istihkâm verin!* diyi yayarayı basmağla usûl değışip ricâl-i devleti birer mahalle ta 'yîn...". Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/231; Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, 158.
- 166 Mesela bu komutanlardan biri olan Rusçuk seraskeri Dağıstânî Ali Paşa, sadrazamın mektubunu Rus başkomutana götürmek üzereken yolda karşılaştığı Vâsîf Efendi'ye Osman Efendi'nin korkusuyla mütarekeye hiç gerek olmadığını, ordusunda çok fazla sayıda asker olduğunu ve sadrazam izin verdiği takdirde Rusları dağıtıp Kieve kadar gideceğini söylemişti. Ancak Vâsîf'ın ertesi gün ordugâha dönüşünde tekrar karşılaştığı Ali Paşa, onun barışın gerçekleşmediği ve savaşa hazır olması mealindeki cevabı karşısında benzi sapsarı olarak cephenin vahametini şu cümlelerle anlatmıştır: "...Efendi, cenge bir vehile iktidâr yok! Ma'iyyetimde olan Bosna 'askerine ishâl 'âriz olup, ekserisi vefât ile şu karşıda müceddeden bir mezarlık peydâ oldu. Sâयर 'asker dahı, 'Kış geldi' diyi firâra yüz tutup, akçe ve zahire dersen biri mevcûd olmayıp; bu hâl ile tecâvüz böyle dursun, müdâfa 'ada 'âcizim!..." Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/230.
- 167 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 223a; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 445. Ordudaki disiplinsizlik ve firarlar son zamanlarda arttığı için bu sevinç hiç de yersiz değildi. Nitekim daha iki gün önce firar eden 1.500 yeniçeri, Tuna'dan daha önemli bir geçit yeri olan Çalikkavak'ın muhafızını öldürmüşlerdi. Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/231-232; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 547-548.
- 168 Câvid, *Târih-i Ahmed Câvid*, 223a-b; Baycar, *Câvid Bey'in Müntehabâtı*, 444-446.
- 169 Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/232; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 548.
- 170 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi*, 359-360.
- 171 Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 80-82.

başladıktan sonra Yenişehirli Osman Efendi, bazı hatalarına rağmen genelde iyi bir performans ortaya koymuş ve barış için taviz verme dahil elinden gelen çabayı göstermiştir. Rus murahhaslar ise Kırım'ın bağımsızlığı kabul edilmeden hiçbir maddeyi görüşmeme talimatı aldıkları için asla esneklik göstermemişlerdir. Dolayısıyla Fokşan barış müzakerelerinin sonucu, Kırım'ın halife/padişahın egemenliğinden ayrılmayacağına yönelik Osmanlı delillerinin Rusya tarafından reddedilmesi olmuştur.

Rusların bu taviz vermez katı tutumu, savaştan çok bir Müslüman toprağı Kırım'ı kaybetme telaşına düşen Osmanlı devlet erkânını, ulemayı ve padişahı çok korkutmuştur. Öyle ki III. Mustafa, Rusların barışı kabul etmeleri için metafizik yöntemlere bile başvurmuş; Orlov, Obreşkov ve Rumyantsov'un adlarına büyümlü muskalar hazırlatıp Fokşan'a göndermiştir.¹⁷²

Müzakerelerinin bir barış antlaşmasıyla sonuçlanmaması, her iki devleti, özellikle de cephedeki Osmanlı ve Rus ordularını hiç memnun etmemiştir. Bu yüzden cephede asker azlığı, erzak kıtlığı, salgın hastalık ve malî sıkıntılarla boğuşan Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Rumyantsov, savaşın felaketli akıbetini yaşamaktansa barış için bizzat devreye girmiştir. Osmanlı ve Rus başkomutanın girişimleri sonucunda, Bükreş'te kasım ayında yeni bir barış görüşmesinin yapılması kararlaştırılmıştır.

Bükreş'teki müzakerelerde Obreşkov, Fokşan'da Yenişehirli'nin son anda teklif etmesine rağmen Rusya tarafından kabul görmeyen, şimdi ise yeni Osmanlı murahhası reisülküttap Abdürrezzak Efendi tarafından gündeme getirilen "Kırım hanının padişah tarafından onaylanması şartıyla bağımsız olması" maddesini kabul etmiştir.¹⁷³ Ancak Obreşkov, bu kez de barış için Rusya'nın isteğı olan yedi maddenin kabulünü istemiştir.¹⁷⁴ Söz konusu maddelerin en önemlisi ve en tehlikelisi, Yenikale ile Kerç kalelerinin Rusya'ya bırakılmasıdır.¹⁷⁵ Abdürrezzak Efendi ise bu ve diğer tüm Rus taleplerini reddetmiştir.

Böylece 1772 yılının kasım ayında yapılan Bükreş müzakereleri de çözümsüzlükle sonuçlanmış ve savaş yeniden başlamıştır. Nihayetinde Rusya'nın Lehistan'ı işgal etmek, Osmanlı Devleti'nin ise Rusya'nın yayılmasına karşı Doğu Avrupa sınırlarını güvence altına almak için 1768 yılında giriştikleri savaş, barışı çok istemelerine rağmen tam altı yıl sürdükten ve III. Mustafa'yı kahrından öldürdükten sonra 1774'te Osmanlı ordularının kesin mağlubiyetiyle sona ermiştir. İki ülkenin benzer iç sıkıntıları ve harp sanatındaki zafiyetleri sebebiyle Prusya Kralı II. Frederik tarafından "körlerle tek gözlülerin savaşı" olarak nitelendirilen¹⁷⁶ bu uzun mücadelenin ardından 21 Temmuz 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı Devleti'ni bir daha tafisi mümkün olmayacak ağır kayıplara uğratarak, Rusya'ya Karadeniz hakimiyetinin ve büyük devlet olmanın kapısını açmıştır.

İki devletin geleceğini ilgilendirmesi bakımından bir yandan muazzam kayıp bir yandan paha biçilemez kazanç olarak görülebilecek yirmi sekiz maddelik Küçük Kaynarca Antlaşması'nın en önemli iki maddesi, savaşın uzamasına sebep olan 3. ve 19. maddelerdir. 3. maddede Osmanlı Devleti Fokşan'da çok direndiğı Kırım'ın bağımsızlığını kabul etmek

172 TSMA.e, 3806/655.

173 Vâsif, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 2/242; Sağlam, *Mehâsinü'l-Âsâr*, 557-558.

174 Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 85.

175 Çalışkan, *Vekâyi-nüvis Enveri Sadullah Efendi*, 373.

176 Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985), 98.

zorunda kalırken, 19. maddeyle de Bükreş müzakerelerinde reddettiği Yenikale ve Kerç kalelerinin Rusya'ya bırakılmasını onaylamıştır.¹⁷⁷

Aslında bu iki madde, Rusya için biri olmadan diğerinin fazla anlam taşımadığı, birbirini tamamlayan çok önemli bir kazancı ifade etmekteydi; Karadeniz'e çıkmak. Karadeniz ile kucaklaşmak, yüzyılın başından itibaren Çar I. Petro, Çariçe II. Katerina ve ardından da diğer Rus hükümdarların "Büyük Rusya" idealini gerçekleştirmek için takip ettikleri "sıcak denizlere inme" politikasının ilk adımıydı. Bu politikanın önündeki başlıca engel olan Kırım Hanlığı, önce Osmanlı korumasından alınarak bağımsızlaştırılmış, sonra işgal edilmiş ve ardından Azak Denizi'nin kilidi olan Yenikale ve Kerç kaleleri ele geçirilerek Karadeniz'e kavuşmuştur.

Karadeniz'e çıkmak, Rusya için bir askerî ve siyasî başarıdan çok daha fazlası olmuştur. Çünkü yaklaşık iki yüz yıldır Rusya'nın güneye ve Doğu Avrupa'ya doğru genişlemesini engelleyen Osmanlı İmparatorluğu, artık korkulacak bir rakip olmaktan çıkmıştır. Dolayısıyla Rusya, kısa sürede bir yandan Osmanlıların yerine Doğu Avrupa'da söz sahibi ülke haline gelirken, diğer yandan da Kırım, Kuban, Kabartay ve Kuzey Kafkasya'nın tek hâkimi olmuş; hatta Gürcistan'a, İran'a ve Doğu Anadolu'ya sarkmıştır. Bu hakimiyetin doğal bir sonucu olarak, Karadeniz'in kuzeyindeki geniş toprakların maden kaynakları ile kürk, deri, yağ, havyar, yelken bezi, balmumu vs. ticaretine¹⁷⁸ neredeyse tek başına sahip olmak suretiyle kurulmakta olan "Büyük Rusya" için ek kaynak sağlamıştır.

Ayrıca bir sonraki adım, zayıf Osmanlı Devleti'ni parçalayarak Boğazlar yoluyla asıl sıcak denize, yani dünyanın en önemli siyasî, ticarî, zirai ve iktisadî bölgelerinden biri olan Akdeniz havzasına ulaşmaktır. Ancak bu çok değerli stratejik ve jeopolitik bölge, dünya siyaset ve ticaretinde söz sahibi devletler için de vazgeçilmez öneme sahiptir. Bu aşamada Rusya'nın özellikle İngiltere ile çıkarlarının çakışması, Rus emellerinin ertelenmesine sebep olmuştur. Fakat büyük Avrupa devletleri, kimi zaman tehdit kimi zaman da zayıf Osmanlı Devleti'ne destek vererek Rusya'yı Karadeniz'de durdurmayı başarsalar bile, onun Akdeniz'e ulaşmadan da bir dünya süper gücü haline gelmesine engel olamamışlardır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an Libre open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

177 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın maddeleri, tatbiki, diğer devletlerin tepkileri ve tahlili hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, 112-142.

178 Osmanlı-Rus savaşının hemen öncesinde Rusya'nın Karadeniz'den yaptığı ticaret ve ticarî mallar için bk. Nikolay G. Kireev "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karadeniz'de Rus-Türk Ticaret İlişkilerinin Kurulması", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl Sempozyumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 116-120.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri:

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Maliyeden Müdever Defterler (MAD), nr. 21.

Düvel-i Ecnebiyye Belgeleri (A.DVN.DVE).

Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.d).

Cevdet-Hariciye Belgeleri (C.HR).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA).

Enderûn Kütüphanesi (TSMA.e).

2. Araştırma-İnceleme Eserleri:

Ahmed Cevdet Paşa. *Târih-i Cevdet*. nşr. Mehmet İşpirli. 5 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Ahmed Resmî Efendi. *Hulâsatü'l-İ'tibâr A Summary of Admonitions: A Chronicle of the 1768-1774 Russian-Ottoman War*. nşr. Ethan L. Menchinger. İstanbul: The Isis Press, 2011.

Aksan, Virginia. *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmî Efendi (1700-1783)*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Aksan, Virginia. *Kuşatılmış Bir İmparatorluk-Osmanlı Harpleri 1700-1870*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Altun, Abdullah. *Said b. Halil İbrahim'in 'Tarih-i Sefer-i Rusya' Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Beydilli, Kemal. *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985.

Beydilli, Kemal. "III. Mustafa (1757-1774). Kaynarca Öncesi bir Padişah Portresi". *Ottoman Studies/Osmanistische Studien* 8 (2019), 189-245.

Bozkurt, Fatih - Aslantürk, Ahmet H. "İlginç Bir Kadı Sicili: 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi'ne Dair Kayıtlar". *History Studies* 4/1 (2012), 47-88.

Câvid, Ahmed. *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi-Abmed Câvid Bey'in Müntehabâtı*. nşr. Adnan Baycar. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004.

Câvid, Ahmed. *Târih-i Ahmed Câvid*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, 92, 1b-430a.

Çalışkan, Saffet. *Vekâyi-nüvis Enverî Sadullah Efendi ve Tarihi'nin 1. Cildinin Metin ve Tablivi (1182-1188/1768-1774)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.

- Demir, Uğur. *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1755-1768)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Fedakar, Cengiz. "Mora İsyanı (1770)". *Abdülkadir Özcan'a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*. haz. Hayrunnisa Alan vd. 587-604. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Fisher, Alan W. "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1772-1782)". çev. Refhan Dedeoğlu. *Emel* 75 (1973), 13-25.
- Giridi, Ahmed Resmî Efendi. *Ahmed Resmî Efendi Hulâsatü'l-İ'tibâr (1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi Tarihçesi)*. nşr. Osman Köse. Ankara: Gazi Kitabevi, 2011.
- Giridi, Ahmed Resmî Efendi. *Hulâsatü'l-İ'tibâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2256, 1a-45a.
- Gönel, Hüseyin. "Yıkılıpdur Bu Cihân ve Altı Nazîre". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/28 (2013), 118-128.
- Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290/1873-1874.
- Hammer, Joseph Von. *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 10 Band. Wien, 1832.
- İlgürel, Mücteba. "Vâsîf Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/535-537. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- İşipek, Ali Rıza - Aydemir, Oğuz. *1770 Çeşme Deniz Savaşı 1768-1774: Osmanlı-Rus Savaşları*. İstanbul: Denizler Kitabevi, 2006.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. çev. Nilüfer Epçeli. 5 Cilt. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.
- Kesbî, Mustafa. *İbret-nümâ-yı Devlet-i Câvid*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, 5945, 1b-230b.
- Kireev, Nikolay G. "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karadeniz'de Rus-Türk Ticaret İlişkilerinin Kurulması". *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl Sempozyumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Köse, Osman. *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948.
- Massie, Robert K. *Büyük Petro*. çev. Hakan Abacı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Massie, Robert K. *Çariçe Katerina*. çev. Hakan Abacı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. haz. Nuri Akbayar. çev. Seyit Ali Kahraman. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mustafâ Nürî Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât*. 4 Cilt. İstanbul: Uhuvvet Matba'ası, 1327/1909-1910.
- Sertoğlu, Midhat. *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 6 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Soloviev, Sergey M. *History of Russia*. ed. George E Munro. 48 Cilt. Florida: Gulf Breeze Academic International Press, 1991.

- Sorel, Albert. *On Sekizinci Asırda Mesele-i Şarkıyye ve Kaynarca Muâbedesi*. çev. Yusuf Ziya. İstanbul: İdeal Kültür ile Yayıncılık, 2016.
- Şem'dânizâde, Fındıklılı Süleyman Efendi. *Mür'it-Tevarih*. nşr. Münir Aktepe. 2 A-B Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Şirokorad, Alexander Borisovich. *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları-Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Tansel, Selahattin. "1768 Seferi Hakkında Bir Araştırma". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 8/4 (1950), 475-536.
- Tikkanen, Amy. "Focşani". *Encyclopaedia Britannica*. Erişim 20 Aralık 2021. <https://www.britannica.com/place/Focsani>
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Cilt IV/1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 1982.
- Vâsıf, Ahmed Efendi. *Abmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâiku'l-Abbâr'i: 1166-1188/1752-1774*. nşr. Nevzat Sağlam. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Vâsıf, Ahmed Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'ikü'l-Abbâr*. 2 Cilt. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1219/1804-1805.
- Yıldız, Kurtuluş. *Reisülküttâb Recâi Mehmed Emîn Efendi'nin Osmanlı-Rus Savaşı'na Dâir Derlediği Resmî Yazılar (1769-1772)*. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. çev. Nilüfer Epeçli. 7 Cilt. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi*

ORGANIZATION OF
TRANSPORTATION
AND SHIPPING
IN THE OTTOMAN EMPIRE

ÜMİT EKİN**

ÖZ ABSTRACT

16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım ve taşımacılığın nasıl yapıldığını ele alan bu çalışma, ilk olarak yol sistemi üzerinde durmaktadır. Makalede, İstanbul'dan başlayan ve imparatorluğu bir ağ gibi saran ana yolların güzergâhlarının ortaya konulmasının ardından yolların işlerliği ve güvenliğini sağlamak üzere inşa edilen kale, derbent, menzil ve kervansaraylar hakkında bilgi verilmiş, ayrıca yolların hangi dönemlerde ve ne sebeple bakım ve onarım geçirdiği konu edilmiştir. Çalışmanın ikinci kısmında karayolu ulaşımında kullanılan at, deve, katır gibi hayvanlar ile araba türleri üzerinde durularak, söz konusu nakliye hayvanları ve araçlarının taşıma hızları ile kapasiteleri sorgulanmıştır. Nihayet taşıma işlerini yürüten mekkârilere değinilmiş ve bu esnaf grubunun örgütlenme biçimleriyle taşıma işlerini nasıl yürüttükleri mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Yol, Kervansaray, Taşımacılık, Nakliye Araçları.

This study investigates transportation and shipping in the Ottoman Empire from the sixteenth to the late nineteenth century. It first examines the Ottoman road systems and presents the main roads of the empire that started from Istanbul and reached the whole country. Then it surveys castles, mountain passes, staging posts, and caravanserais built to keep these roads functioning and safe. Moreover, it examines periods and reasons for maintaining and repairing these roads. Secondly, it studies horse, camel, and mule-drawn carriages used in overland transportation, together with their speeds and capacities. Lastly, the study investigates people who performed transportation and shipping, namely *mekkâris*, a particular group in the Ottoman guild system. It shows how these people organized and planned transportation.

Keywords: Ottoman Empire, Road, Caravanserais, Shipping, Means of Transportation.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 18 Şubat 2022 | Date Received: 18 February 2022
Kabul Tarihi: 26 Mart 2022 | Date Accepted: 26 March 2022

ATIF | CITATION

Ekin, Ümit. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi", *Kadim* 3 (Nisan 2022), 31-52.
doi.org/10.54462/kadim.1075652

* Bu makale XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma adlı doktora tezimizden üretilmiştir.

** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, uekin@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1558-2758.

GİRİŞ

Yollar tarih boyunca ekonomik, sosyal ve askerî bakımlardan büyük bir öneme sahip olmuştur. Her türlü ticari emtianın nakli, savaş sırasında orduların ağırlıklarının taşınması, haberleşme ve toplumlar arası iletişim hep yollar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle bütün siyasi yapılar yol yapımı ve bunların açık kalması için büyük paralar ve çaba harcamıştır. Osmanlı Devleti de hâkim olduğu topraklarda ulaşım ve nakliyatın rahat ve güvenli yapılmasını sağlamak üzere mali, askerî ve insani ihtiyaçlar çerçevesinde yol yapım siyaseti gütmüştür.

Bu makalede, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde kullanılan yol güzergahları, yolların güvenli ve işler kalması için inşa edilen kervansaray, menzil, derbent gibi tesisler ile alınan tedbirler üzerinde durulacaktır. Osmanlı'da karayolu taşımacılığında faaliyet gösteren mekkârî esnafı da ele alınacak konulardan bir diğeridir.

1. Osmanlı Devleti'nde Yol Sistemi ve Yollar

Anadolu hem Asya ile Avrupa hem de Karadeniz'in kuzeyindeki ülkeler ile güneydeki Arap memleketleri arasında yapılan ticarete önemli bir kavşak noktasıdır. Türklerin egemenliğinden sonra, Küçük Asya'yı bir uçtan bir uca kat ederek İstanbul'da son bulan yollar üç grupta ele alınabilir: 1) Kervan yolları 2) Askerî yollar 3) Posta yolları.¹

Gerek Selçukluların gerekse Osmanlıların kullandığı ve yeniden yapılandırdığı ana yollar önemli ölçüde Romalılardan miras kalmıştır.² Roma döneminde Anadolu'daki yol şebekesinde önemli değişiklikler meydana gelmiş, taş döşeli İstanbul-Tarsus yolu açılmış, Roma Caddesi olarak da anılan bu yola bazı ikinci derece yollar bağlanmıştır. Bu yol, Türk devrinde de İznik-Eskişehir-Konya Caddesi olarak yüzlerce yıl varlığını korumuştur.³

Osmanlı öncesi dönemde Anadolu, doğu-batı ticaretinin ana güzergâhı haline gelmişti. Anadolu Selçukluları zamanında bütün ekonomik etkinlikler yol güzergâhlarında ve bu yolların son bulunduğu liman ve şehirlerde yoğunlaştığından, doğu-batı ve kuzey-güney yönlerinde Anadolu'yu kat eden ticaret yollarının canlı tutulmasına özen gösterilmiştir. Günümüzde Anadolu'da kısmen de olsa ayakta kalabilmiş 23 kervansaray bu özenin boyutlarını ortaya koymaktadır.⁴

13. yüzyılda Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu ile doğu-batı ticaretinde Anadolu'nun önemi daha da artmıştır. İtalyan devletlerinin tüccarları, Uzak Doğu ve İran'dan gelen kervanlarla kuzeyde Trabzon'da, güneyde ise Payas'ta karşılaşıyorlardı. Yine aynı dönemde Tebriz'i, Erzurum, Erzincan ve Sivas'tan geçerek Konya'ya bağlayan yolun Sivas'tan İstanbul'a uzanan bir kolu daha bulunmaktaydı. Doğu-Batı ticaretinin başlıca

1 Franz Taeschner, "Anadolu", *Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A. R. GIBB vd. (Leiden: E. J. Brill Ltd. Publishers and Printers, 1986) 1/474.

2 İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 28/1-2 (1974), 182; Nilgün Elam, "Bizans Anadolu'sunun Ticarî, Dinî (Hac) ve Askerî Yol Ağı", *CİEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, haz. Adnan Şişman vd. (Uşak: Uşak İli Kalkınma Vakfı Yayınları, 2011), 1/545-564.

3 Raif Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı, 2000), 15- 16.

4 Kemal Özerin, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *İÜEF Tarih Dergisi* 25/20 (1965), 143.

metai, genellikle Doğu'nun zenginlerinin giydiği, Flandre ve Floransa'da dokunmuş değerli kumaşlar ile Çin ve İran ipeğiydi.

Bu dönemde Anadolu sadece Avrupa ile Doğu'yu birbirine bağlamıyor, aynı zamanda Arap Ülkeleri ile kuzeydeki Altınorda Hanlıkları arasında yapılan ticaretin⁵ de bir parçasını oluşturuyordu. Baharat, şeker ve güneyn çeşitli mamul maddeleri, kuzeyin kürk ve köleleri ile takas ediliyordu. Müslüman tüccarlar, bu maddeleri karayolu ile Konya ve Sivas'a ya da Halep'ten Kayseri, Sivas ve Samsun'a taşıırken, İtalyan tüccarları deniz yolunu kullanıyorlardı.⁶ Bu çağda Orta Anadolu'da Sivas, Kayseri, Konya, Amasya ve Ankara gibi kentler önemli ticaret merkezleri haline gelmişlerdi.

14. yüzyılda İlhanlı İmparatorluğu'nun düşüşü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi ile Bursa'nın siyasi ve ticari bir merkez haline gelmesi, Anadolu'daki yol sisteminin değişmesine ve gelişmesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak, Anadolu'yu çaprazlamasına kat eden eski yolun çıkış noktası, İstanbul yerine Bursa'ya kaymıştır.⁷ Bursa'da kesişen iki önemli kervan yolundan İran'a giden doğu yolu, Osmanlıların yeni başkentinden başlayarak Ankara, Amasya, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden geçiyordu. İran'ın ipek kervanları, Trabzon istikametini terk ederek bu yolu kullanmayı tercih eder oldular. 1391'den itibaren, Batı Anadolu'daki Efes ve İzmir gibi ticaret merkezleri Osmanlı hakimiyetinde olduğundan Bursa'ya gelen ticari mallar kolaylıkla bu limanlara ulaştırılabiliyordu. Ayrıca İran ipeği, bir başka ana ticaret merkezi olan Halep üzerinden Adana, Konya, Akşehir ve Afyonkarahisar yönünü izleyerek Bursa'ya nakledilebiliyordu. Bu yol, 1468'de Konya'nın alınmasıyla kesin olarak Osmanlı kontrolüne girmiştir.⁸

Halep-Bursa yolunun Osmanlı Devleti'nin denetimine girmesinden önce Osmanlılar, Arap ülkeleri ile ilişkilerini Antalya üzerinden deniz yoluyla sağlıyorlardı. Türk tacirlerinin yükte ağır pahada hafif mallarını (demir, sahtiyan, kereste, zift vs.) Antalya'dan deniz yoluyla, kıymetli mallarını ise karadan kervanlarla gönderdikleri görülmektedir.⁹ Bursa'dan Antalya'ya giden bir diğer yol, Balıkesir-Manisa güzergâhından geçen Batı Anadolu yoluydu. Bu yol Balat, İzmir, Ayasuluğ ve Sakız Adası aracılığıyla Batı ticaretine bağlandığı için önemini daha sonraki dönemlerde de korumuştur.¹⁰

15. yüzyıla ait Bursa Şer'iyye Sicilleri ile Kefe ve Akkirman-Kili Gümrük Defterleri, Bursa'nın aynı zamanda Rumeli'ye, Kuzey memleketlerine (Eflak, Boğdan, Kırım, Rusya ve Lehistan) ve Avrupa'ya sevk edilen Batı Anadolu pamuğunun ve pamuklu mamullerinin antrepoosu olarak işlev gördüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹¹ Bursa-Karacabey-Biga-Çardak-Gelibolu-Edirne yolu Bursa'yı, az evvel bahsi geçen ticari merkezlere bağlayan son derece işlek bir yoldu. Venediklilerin denizden saldırması ihtimaline karşı Floransalı

5 Bu konuda bk. Yücel Öztürk, "XIII. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti", *Türk Dünyası Araştırmaları* 97 (Ağustos 1995), 113-136.

6 Kervancılık faaliyetleri Müslümanların, deniz taşımacılığı ise Hristiyan Avrupa'nın tekelindeydi; Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV-XVIII. Yüzyıllar* (Ankara: Gece Yayınları, 1995), 3/410.

7 XV. yüzyıl için bk. Halil İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten* 24 (1960), 45; 16. yüzyıl için bk. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 213 vd.

8 İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", 47.

9 İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", 48.

10 İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", 49.

11 İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", 55.

tüccarlar, Bursa'dan aldıkları ipeği, daha güvenli olan bu yoldan Raguz'a (Dubrovnik), oradan da Ancona üstünden Floransa'ya ulaştırmayı tercih etmekteydiler. İstanbul'un fethinden önce bu yol, askeri amaçlar için de kullanılmaktaydı.¹² Bursa ile İstanbul arasındaki ticari taşımacılık ise Mudanya ve Gemlik iskelelerinden veya İznik-İzmit-Hereke-Üsküdar yoluyla yapılmaktaydı.¹³

1578-1639 arasında cereyan eden Osmanlı-Safevi savaşlarının ipek ticareti üzerindeki yıkıcı etkilerinin görülmesi nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde yapılan ipek üretimi büyük ölçüde desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. Özellikle 1587'den sonra, Bursa ve çevresi sürekli önem kazanan bir ipek üretim merkezi haline gelmiştir.¹⁴ Bununla birlikte, 17. yüzyılda İzmir'in kuzeyindeki Foça, ipek ticareti açısından Bursa'ya rakip olarak yükselmeye başlamıştır. Tüccarlar, Bursa'ya giden ipeğe konulan dahili ve transit vergilerden¹⁵ kurtulmak için kervanlarını önce Foça'ya, daha sonraki dönemde de İzmir'e göndermeye başlamışlardır.¹⁶

İzmir'in önemli bir ticaret merkezi olarak canlanmasını ve İran ipeğinin bu şehre gelmesini 1620'li yıllara kadar götürmek mümkündür. Gerçekten de İran 17. yüzyılda, ipek üreten doğu ülkelerinin başında geldiği gibi, Ortadoğu ve Avrupa'ya da büyük miktarlarda ihracat yapan oldukça önemli bir bölge durumundaydı. 1615-1618 Osmanlı-İran Savaşı'nın sonuna doğru İzmir, bu yüzyılda İran kaynaklı ipeğin alıcısı durumunda olan İngiliz tüccarlarının yaşadığı bir ticaret merkezi konumundaki Halep'e karşı ipek ticareti konusunda rakip olmaya başlamıştı.¹⁷ Osmanlı yönetiminin de bu dönemde, ipek ticareti ve ilgili yabancı devletlerin tüccarlarını İzmir'e çekme politikalarına işlerlik kazandırmak amacıyla şehri imar etme faaliyetlerine giriştiği görülmektedir.¹⁸ Tüm bu gelişmelere bağlı olarak, Erzurum üzerinden Tokat'a ulaşan kervan yolu, 18. yüzyıl Anadolu'sunda daha yoğun bir biçimde kullanılan bir numaralı yol haline almıştır.¹⁹

Hiç kuşkusuz, ipek ticaretinden alınan vergiler hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de İran'ın merkezi hazinelerinin önemli gelir kaynaklarından biriydi.²⁰ Bu iki ülkenin birbirlerine düşman olmalarının ve zaman zaman silahlı mücadelelere girişmelerinin gerçek nedeni, ipek yolu ticaretini tek taraflı olarak kontrol etme isteğinden başka bir şey değildir. Bu amaca ulaşmak isteyen iki devlet arasında 16. yüzyıl başından 18. yüzyılın ortalarına kadar fasıllı olarak şiddetli savaşlar yaşanmıştır. 1740'lardan sonra uluslararası olma özelliğini yitiren Osmanlı-İran ticareti, neredeyse "çerçi ticareti" denebilecek bir düzeye inerek bir süre daha devam etmiştir.²¹

12 İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", 55.

13 İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", 56.

14 Geniş bilgi için bk. Ergenç *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, 219.

15 İran ipeğinden ilki Tokat'ta, ikincisi de Bursa'da olmak üzere iki kez gümrük vergisi alınmaktaydı.

16 Necmi Ülker, "XVI. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir'in Rolü ve Önemi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, 1991), 327-331.

17 Ülker, "XVI. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir'in Rolü ve Önemi", 327-331.

18 İzmir'de kıtalararası ticari faaliyetlerde bulunan tüccarlara hizmet veren hanların sayısı XVII. yüzyılın başlarında 25 iken, 1670'te bu sayı 82'ye ulaşmıştır; Reşat Kasaba, *İzmir, Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, çev. Nur Çağalı Güven, ed. Çağlar Keyder vd. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994) 7.

19 Ülker, "XVI. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir'in Rolü ve Önemi", 327-331.

20 Bu ticareten Osmanlı hazinesi yılda 70.000 altın gelir sağlıyordu; Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, 218.

21 Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 573.

Osmanlı Devleti, 14. ve 15. yüzyıllar boyunca Balkan Yarımadası'nda yaptığı fetihler sonucunda, Romalılardan kalma iki önemli yolu ele geçirmiş, bu yolları tamir ederek uzun mesafeli ulaşım açmıştır. Bunlardan birincisi, İstanbul'u Belgrat'a, oradan da Budin'e bağlayan ve "İstanbul Caddesi" diye de bilinen İstanbul-Belgrat yoludur. II. Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra, İstanbul-Edirne arasındaki yolu tamir ettirmiş, ardından gelen padişahlar ve vezirleri, Belgrat'a kadar bütün yol boyunu devletin askeri, idari ve ticari gereksinimlerine göre düzenlemiş ve çeşitli tesislerle donatmışlardır.²²

Bu yollardan ikincisi ise İstanbul'u Selanik üzerinden Adriyatik kıyılarına bağlayan Via Egnatia (Osmanlı devrinde Sol Kol)'dır. Romalıların askeri yolu olan Via Egnatia'nın tarihteki rolü, Adriyatik'i Kuzey Ege'ye bağlıyor olmasıdır. Bu sayede Balkanlar, İtalya'yla olduğu gibi Ege (Selanik) ile ve daha ötedeki bir Asya metropolü olan Efes'le de doğrudan bağlantılı hale gelmiştir.²³ Söz konusu bölge 1501'de kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girdikten²⁴ sonra bu yolun geleneksel işlevi değişmiştir. Bundan böyle, stratejik konumları nedeniyle önemleri artan Makedonya ve Bulgaristan'ı Selanik'e, oradan da Marmara'ya bağlamak mümkün olmuştur. Via Egnatia böylece tek bir yol olmaktan çıkmış, bir yol şebekesi kimliği kazanmıştır.²⁵

Osmanlı Devleti, en önemli hac yollarının bulunduğu Suriye ve Mısır'ı ele geçirdikten sonra, çok kalabalık Müslüman topluluklarını tek bir otorite altında toplayarak Müslüman hacılar için imparatorluk içinde dolaşım kolaylığı sağlamıştı.²⁶ Osmanlı memleketlerinden gelen hacı adayları her sene devlet tarafından organize edilen kafilelere katılarak seyahat ederlerdi. Bu kafilelerin en önemlileri Şam²⁷ ve Kahire kervanları idi. Hac yollarının güvenliği ve kutsal beldelerin işlerinin sağlanması, "İki Şehrin Hizmetkârı" olan Osmanlı padişahlarının dünyevî otoritelerini meşrulaştırmalarının en önemli göstergesi sayılıyordu.²⁸ Bu yüzden Osmanlı makamları, Kahire ve Şam'dan başlayan yollar üzerindeki kervanları korumak için kurulmuş olan karakollar sistemini organize etmek ve gereksinim duyulan suyu sağlamak konusunda sürekli bir çaba içerisinde olmuşlardır.²⁹ On binlerce insanı harekete geçiren bu kervanlar, bazen tüccarların katılması, kısmen de birçok hacının ticaret yapması sonucu, bugün gerçek boyutları belirlenemeyen bir ticarete de aracılık ediyorlardı. İslam dünyasının tüm bölgelerinden (Mağrip, Orta Afrika, Balkanlar, Anadolu, İran, Hindistan) gelen mallar Mısır ve Suriye'ye akıyor, orada alınıp satılıyor ya da Kâbe'ye doğru yollarına

- 22 Konstantin Yosif İrecek, *Belgrad-İstanbul-Roma Askeri Yolu*, çev. Ali Kemal Balkanlı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 108; Olga Ziroyeviç, "İstanbul Caddesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20 (1969), 24-27.
- 23 İlber Ortaylı, "16. Yüzyılda Rodosto (Via Egnatia'nın Marmara'daki Uzantısı)", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, ed. Elizabeth A Zachariadou (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 216.
- 24 Traian Stoianovich, "Osmanlı Hakimiyetinde Via Egnatia", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 230.
- 25 Ortaylı, "16. Yüzyılda Rodosto (Via Egnatia'nın Marmara'daki Uzantısı)", 216.
- 26 Hac yollarının güvenliği için alınan önlemler hakkında bk. Suraiya Faroqi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 58-80; Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 129-165.
- 27 Daha çok Anadolu'dan hacca gitmek isteyenlerin kullandığı, İstanbul'dan Şam'a Sağ Kol üzerinden ulaşan ve "Hac Yolu" da denilen yol hakkında bk. M. Kemal Özerin, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Şam Yolu", *Karayolları Bülteni* 242 (Mayıs 1970), 34-38; ayrıca bk. Abdülatif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menâzilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları* 20 (İstanbul, 2000), 73-118; Zübeyde Güneş Yağcı, "Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili", *Çukurova Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Kış 2015), 58-74.
- 28 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972), 57; André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Bertkay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 21.
- 29 Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, 21

devam ediyordu. Dönüşte kervanlar kumaş, baharat ve kahve gibi Doğu malları yükleniyor, bu mallar imparatorluğun tüm bölgelerine ve diğer ülkelere dağıtılıyordu.³⁰ 17. yüzyılda, kahve ticaretinden elde edilen gelir sayesinde, Hollandalıların eline geçmiş olan transit baharat ticaretinin kayıpları telafi edilebilmişti. Böylece hac güzergâhları, yeni bir ticaret dalının gelişmesine katkıda bulunarak Osmanlı tüccarlarının Avrupalı rakipleri karşısındaki konumlarını 18. yüzyılda da korumalarına yardımcı oldu.³¹

Osmanlı egemenliğindeki Anadolu ve Rumeli, askeri yollar ve posta yolları tarafından adeta bir ağ gibi sarılmıştı. Geniş sayılabilecek yatık yollardan oluşan Osmanlı yolları, İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Rumeli'de sağ, orta ve sol kol şeklinde üç ana kol halinde uzanmış ve birbirlerine tali yollarla bağlanmıştı.

Anadolu'da sağ kol, Üsküdar-Gebze-Hersek Dili-İznik-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep ve Şam'a uzanırdı. Orta kol, Üsküdar-Gebze-İzmit-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harpur-Diyarbakır-Nusaybin-Kerkük güzergâhını takip ederek Bağdat ve Basra'ya ulaşırdı. Sol kol ise Orta kolla Merzifon'a kadar aynı yolu izleyerek Ladik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî- Kelkit-Aşkale ve Erzurum üzerinden bir kol ile Kars'a, bir kol ile de Tebriz'e kadar giderdi.

Rumeli'de sağ kol, İstanbul'dan Vize-Kırklareli-Prevadi-Karasu-Babadağı-İsakçı-Akkirman yolu ile Özi ve Kırım'a; orta kol, İstanbul-Silivri-Edirne-Filibe-Sofya-Niş-Yagodina üzerinden Belgrat'a; sol kol ise İstanbul-Tekirdağ-Malkara-Fercik-Dimetoka-Gümülcine-Pravişte-Lankaza-Yenişehir-İzdirin yolu ile İstefe'ye ulaşmaktaydı.³²

Üç ana yol dışında Batı Anadolu'dan Hendek-Gemlik-Mudanya-Ulubat-Susıgırlık-Ayazment-Bergama-Manisa-Urla ve Çeşme'den geçerek İzmir'de son bulan bir yol daha bulunmaktaydı.³³

2. Karayolu Ulaşımı

15. yüzyılda İstanbul'un alınması ve Anadolu'daki siyasi birliğin sağlanması sonucu, imparatorluğun merkezini ülkenin her tarafına bağlayan ve sağlıklı bir şekilde işleyen bir yol şebekesi kurulmuştu. Askeri, sosyal ve ekonomik açıdan önemli yolların açık tutulması için güvenlik önlemleri alınmış ve birtakım tesisler ihtiyaçlar doğrultusunda yolcuların hizmetine sunulmuştu. Çeşitli yollar üzerinde derbentler, kaleler ve kervansaraylar inşa edilmişti. Bu yol ağı üzerinde ayrıca resmi haberleşmeyi ve ordunun intikalini en iyi biçimde sağlamak üzere yol ağıyla örtüşen yaygın bir menzil teşkilatı kurulmuştu.

Menzil kelime olarak konak, iki konak arası, bir konak, yol, merhale, ikamet olunan yer, tatar konağı, posta tatarları beygirlerin bulunduğu mahal³⁴ anlamlarına gelmekte ise de

30 Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, 22.

31 Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, 201-202.

32 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Araştırmaları* 2 (İstanbul 1981'den ayrı basım), 123-132; İsmet Miroğlu, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan* 15 (1995-1997), 241-252; Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli, ed. Yücel Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010), 480.

33 Taeschner, "Anadolu", 480.

34 Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî* (İstanbul 1317), 1414.

Osmanlılarda öncelikle posta teşkilatı için kullanılmıştır.³⁵ Tarihin eski çağlarından beri, her devlet için büyük önem taşıyan haberleşme, ateş kuleleri, güvercinler, koşucular gibi birtakım yöntemlerle sağlanmıştır.³⁶ Osmanlı Devleti'nde haberleşmeyi sağlamak için oluşturulan menzil teşkilatının benzerlerine daha evvelki İslam ve Türk devletlerinde de rastlanmaktadır. Bunlar Emevi, Abbasi ve Mısır Memlukları'nda "berid"³⁷, Moğol ve İlhanlılar'da "yam", Safevilerde ise "çaparhane" adlarıyla anılmaktaydı.³⁸

Osmanlılarda haberleşme işlemleri 16. yüzyılın başlarına kadar "ulak hükmü" yoluyla sürdürülmüştür. Bu usul ulakların, geçtiği yerlerde hayvanlarıyla birlikte ihtiyaçlarını sağlamak, istediği hayvanları ücretsiz almak gibi imtiyazlarının yoksul halka zarar vermesi nedeniyle 1540'lı yıllardan itibaren sadrazam Lütfi Paşa tarafından iptal edilmiş ve yerine menzil teşkilatı kurulmuştur.³⁹

Önceleri haberleşme maksadı ile kurulan menzillerin daha sonraları sefer sırasında ordunun iaşesinin sağlanması,⁴⁰ kentler arasındaki iribatın kurulması ve ticari emtianın taşınması amacıyla da kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle sefer sırasında ordunun iaşesi için menzil noktalarına bir miktar zahire getirilmekte, dolayısıyla çevreye ticari bir canlılık kazandırılmaktaydı.⁴¹

Yollar üzerinde, haberlerin bir an önce yerine ulaştırılması için, mesafeleri coğrafi koşullara göre değişen konaklama noktaları oluşturulmuştu. Bu noktalarda, yolun işlekliliğine ve ihtiyaca göre beygir beslenmekte ve bunlardan haber getirip götüren ulaklar yararlanmaktaydı. Bu ulaklar Tatar Ocağı neferlerinden seçilirdi.

Menzillerde yapılan harcamalar, ya o yerin veya yakın çevre ahalisinin avarız ve bedel-i nüzul mukabilinde gördükleri hizmetle ya da ulakların, kullandıkları beygirin ücretini menzillilere ödemeleri suretiyle karşılanmaktaydı.⁴²

Osmanlı Devleti'nde ulaşım ve ticaret ilişkilerinin büyük değişiklikler gösterdiği 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar işlevini sürdüren bu organizasyon çerçevesinde Anadolu ve Rumeli yolları üzerinde birçok menzil noktası kurulmuştur.⁴³ Bu yol ağı üzerinde bulunan menziller arasındaki uzaklık, bir atın ortalama hızına göre belirlenmişti. Ayrıca deve ve katır kervanları için uzak menziller arasında ikinci derecede durak yerleri de belirlenmişti.⁴⁴

Osmanlılar, menzillerin yanı sıra, ana yollar üzerinde "derbent" adı verilen güvenlik noktaları oluşturmuşlardı. Derbent, sözlüklerde engel, geçit, boğaz, set, dağlar arasında

35 Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", 123-132.

36 Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Bellekten* 10/39 (1946), 489.

37 M. Fuat Köprülü, "Berid", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basimevi, 1979), 2/544-549.

38 Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", 146.

39 Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", 123-125.

40 Sefer çıkma kararı alındıktan sonra işlevlerine göre menziller, iki ana grupta değerlendirilebilir: ilki, ordunun yürüyüş güzergâhında askerlerin gereksinimlerini karşıladıkları, konakladıkları ve zahirenin depolanarak dağıtımının yapıldığı menziller, ikincisi ise zahirenin toplanarak nakledilmesinde kullanılan menzillerdir; Mehmet Yaşar Ertuş, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askeri Fonksiyonları", *Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1997), 92-96.

41 Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", 125.

42 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1982), 4.

43 Geniş bilgi için bk. Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", 31-114.

44 Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, 16-17.

güçlkle aşılın boğaz anlamlarına gelmektedir.⁴⁵ Polis ve jandarma kuvvetlerinin bulunmadığı Osmanlı sisteminde ise ulaşım güvenliğini layıkıyla sağlamak maksadı ile genellikle yerleşimin seyrek olduğu önemli geçit ve boğazlarda kurulmuş güvenlik birimlerini ifade etmektedir.⁴⁶ Tıpkı menzil sisteminde olduğu gibi, derbentlerin etrafında yaşayan köylüler avarız vergilerinden muaf tutularak derbentçi tayin edilmişlerdi. Derbentçiler, güvenliğin yanı sıra kar ve heyelan gibi doğal olayların zarar verdiği yolların bakımından da sorumlu idiler.⁴⁷

Önemli geçit ve yollarda inşa edilmiş olan bazı kalelerin de derbent kategorisinde sayıldığı görülmektedir. Örneğin Sivas ile Tokat arasındaki Yenişehir Kalesi bu türden bir derbent idi.⁴⁸ Bu türden kaleler özellikle hac yolunu oluşturan sağ kol üzerinde bulunmaktaydı. Nitekim Ceyhan Irmağı üzerindeki Misis Kalesi de derbent statüsündeydi. Misis kasabasında bir kale ve sürekli neferleri olmasına rağmen, bölgenin tehlikeli konumundan ötürü, o tarihlerde Yüreğir kazasına tabi olan Misis ahalisinden bir kısmı derbentçi kaydedilmiş ve bunlar kale muhafızlarıyla birlikte bu derbentin sınırları içinde çalışmaya mecbur tutulmuşlardı.⁴⁹ Ayrıca derbentçilerin yetersiz kaldıkları yerlerde han ve kervansaraylar inşa edilmesiyle ulaşımın ve güvenliğin daha etkili bir şekilde sağlanmaya çalışıldığı da belirtilmelidir.⁵⁰

Osmanlı şehirleri, fetihlerinden sonraki ilk yıllarda, Osmanlı öncesinde olduğu gibi savunmayı ön planda tutan fiziki yapılarını ve kale-kent görünümünü muhafaza etmişlerse de daha sonra ve imparatorluk dönemi boyunca birer açık şehir haline gelmişlerdir. Bu durum, kuvvetli bir imparatorluğun sağladığı güvenli ortamın sonucudur. Yine de Osmanlı döneminde kaleler, askeri ve idari birtakım fonksiyonlar üstlenmiştir. Şehrin korunmasında önemli bir rol oynamalarının yanı sıra, tahrir defterleri ve diğer maliye kayıtları gibi resmî belgeler, devlete ait para ve eşyalar, vakıfların ve tüccarların kıymetli malları, en güvenli yer olması nedeniyle kalelerde saklanıyordu.⁵¹

Osmanlı yönetimi kale, derbent ve menzillerin dışında, ulaşımı sağlıklı bir şekilde sağlamak amacıyla yolcuların her türlü gereksinimini karşılamak için bir takım konaklama tesisleri de kurmuştur. Bunların başında, misafirlerin ve tüccarların güvenlik içinde seyahat etmelerini sağlamak üzere yollar üzerine inşa edilen kervansaraylar ve şehirlerdeki hanlar gelmekteydi.⁵² İmparatorluğun hemen her yerinde inşa edilmiş kervansaraylarda, yolculara

45 Sami, *Kamûs-ı Türki*, 604.

46 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990), 9-10.

47 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, 11.

48 Turan, "Selçuklu Kervansarayları", 488.

49 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, 25.

50 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, 29-30.

51 Eftal Şükrü Batmaz, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Kalelerin İdari ve Askeri Fonksiyonları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 70; Eftal Şükrü Batmaz, "Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *OTAM* 7 (1996), 1-10.

52 Gerek Osmanlı öncesi gerekse Osmanlı devrinde inşa edilen han ve kervansaraylar hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmalardan birkaçı için bk. Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız", *Vakıflar Dergisi* 25 (1995), 9-34; Gönül Cantay, "İpek Yolu Üzerindeki Kuruluşlar (İstanbul-Erzurum-Tebriz-Revana-Bakü)", *XII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 3/1049-1058; Mehmet Özkarcı, *Gaziantep İl Merkezinde Bulunan Hanlar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988); Nusret Çam, "Gaziantep (Mimari)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 28/469-474.

yatak, yiyecek, temizlenmeleri için hamam; hayvanlara ise arpa ve samanın yanı sıra nalbantlık hizmeti de sağlanmaktaydı.⁵³

Kervansaraylar vakıf yoluyla kurulduklarından hizmetlerini ücretsiz olarak sunmaktaydılar. Buna karşılık hanlar, esas itibariyle gelir elde etme amacına dayalı ticari yapılarıydı.⁵⁴

Bunlardan başka, hemen her yolcunun yiyecek-içecek ve yatacak yer bulabildiği hangâh ve zaviyeler bulunmaktaydı. Bu kuruluşlar, devletin kurulmasında emeği geçmiş ahilere, babalara, alperenlere vakıf olarak verilmiş yerlerdi. Ö. Lütfi Barkan'ın "Kolonizatör Türk Dervişleri" diye adlandırdığı⁵⁵ bu kimseler hem etraflarındaki insanlar ile birlikte yeni fet-hedilen ya da boş toprakları şenlendiriyorlar hem de önemli geçitlerde -bazen de derbent-lerde- zaviyelerini oluşturarak gelip-geçenlere hizmet ediyorlar ve böylece ticaret hayatının aksamadan sürdürülmesinde rol oynuyorlardı.

Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda kara ulaşımı çoğunlukla at, deve ve katırlardan oluşan kervanlarla yapılıyordu. Bir kervanın hızı, ortalama olarak 3,5-5 km/saatti. Osmanlı Devleti yol güzergâhlarında, bu hız ve zaman ölçüsüne göre belirlenen mesafelerle kervansaraylar, derbentler, menziller ve kaleler kurmuştu. Anadolu'da, Selçuklu Devleti zamanında 30-40 km aralıklarla kervansaraylar inşa edilmiş,⁵⁶ bu uygulama Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Bu veriler göz önüne alındığında kervansarayların yapıldığı noktalar ile kervanların hızı arasında tam bir uygunluk olduğu görülmektedir. Derbentçiler de bu kervansarayların etrafında 15 km yarıçaplı alanın güvenliğini sağlamakla sorumlu tutulmuştur. Önemli geçitlerde ise kale ve derbent-kale niteliğinde müstahkem mevkiiler kurulmuştur.

Bu noktada, yolların onarım ve bakımının nasıl yapıldığı sorusunun yanıtlanması gerekmektedir. Osmanlı yol sisteminin belirli örgütlenmeler sayesinde düzenli olarak işlediği söylenebilir. Bunlardan biri kaldırımcılık,⁵⁷ diğeri ise köprücülüktür.⁵⁸

Osmanlı devrinde kaldırım, günümüzdeki anlamıyla yayaların kullandığı, yol kenarlarındaki yükselti olmayıp, toprak zemine taş döşemek suretiyle yapılan yol demektir. Bu işi yapan kaldırımcılar, Mimarbaşının kontrolü ve Kaldırımcılar Kethüdasının yönetiminde daha çok şehir ve kasabalarda oturmaktaydılar. Bununla beraber başka bir yerde herhangi bir yolun yapımında görevlendirildiklerinde, buldukları mekândan görev yerlerine giderlerdi.

Osmanlı döneminde yol inşa faaliyetlerini barış ve savaş zamanlarında olmak üzere iki başlık altında ele almak gerekmektedir. Barış zamanlarında ana ve tali yollar, ihtiyaç duyulması halinde onarım ve bakımını görüyorken savaş zamanlarında ve öncesinde ordunun ve savaş gereçlerinin geçeceği yollarda gerekli bakımlar yapılıyordu. Barış zamanında yolların

53 Murat Özer, *Osmanlı'da Seyahat Kültürü, Kervansaraylar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 72 vd.

54 Mustafa Cezar, "Türk Tarihinde Kervansaray", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981), 2/931-940; Turan, "Selçuklu Kervansarayları", 490.

55 Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-304.

56 Turan, "Selçuklu Kervansarayları", 471.

57 Cengiz Orhonlu, "Meslekî Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1 (1972) 93-138.

58 Cengiz Orhonlu, "Köprücülük", *VII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973), 2/701-708.

bakım ve onarım masraflarının bir kısmı devlet tarafından, bir kısmı da yolun geçtiği güzergâhta bulunan dükkân sahipleri veyahut vakıflar aracılığıyla karşılanmaktaydı. Savaş durumundaysa ordu cepheye hareket etmeden bir süre önce, kullanılacak yolun durumu ilgili görevliler tarafından incelenmekte,⁵⁹ ihtiyaç duyulan yerlerde yolların açılması ve düzeltilmesi için yalnızca kaldırımcılar değil, ordunun ve bölgenin bu işe yarayabilecek vasıftaki bütün elemanları seferber edilmekteydi. Ayrıca bazı köylerin vergi muafiyeti karşılığında doğrudan doğruya yol yapım ve bakımı için tayin edildikleri de görülmekteydi.⁶⁰

Köprücülük ise köprülerin korunması, bakım ve onarımı ile ilgili bir kuruluştur. Osmanlı döneminde halkın kullandığı işlek bir yolun geçtiği akarsuların üzerinde kurulan köprülerin devlet tarafından ya da özel şahıslar⁶¹ ve vakıflar aracılığıyla olmak üzere iki şekilde yapıldıkları bilinmektedir. Köprülerin tamir ve korunmasından ise avâız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olmak şartıyla tayin olunmuş “köprücü” isimli görevliler sorumluydu. Bazen bu hizmeti görenler için köprücü yerine “Meremmetçi” denildiği de vakiydi. Köprücülerin liderine ise “Köprücübaşı”, “Ser-Köprücüyan” ya da “Köprü Ağası” denmekteydi.⁶²

Osmanlı merkezi yönetimi bu birimler sayesinde imparatorluğu bir ağ gibi saran yollar üzerinde ticaret, haberleşme ve ulaşımı sürekli olarak açık tutacak bir kontrol mekanizması kurmayı başarmıştır.

3. Osmanlı Ulaşım Teknolojisi ve Örgütlenmesi İçinde Mekârî Esnafı'nın Yeri

Sanayi devriminden önce, ulaşım ve taşıma işleri büyük ölçüde insan ve hayvan gücüne dayanılarak yapıyordu. Karayolu taşımacılığı kapasite ve araçlar bakımından bugünden oldukça farklıydı. Eşya ve insanlar deve, at, katır eşek gibi hayvanların sırtında ya da öküz, at ve mandalar tarafından çekilen ilkel ve konforsuz arabalarla, iklim koşullarının ortaya çıkardığı güçlükler ve güvenlik problemlerinin gölgesinde, günde 35-40 km. gibi oldukça yavaş bir hızla bir yerden başka bir yere taşınabiliyordu.

Osmanlı Devleti'nde taşıma işlerini yapanlara “mükârî”, “mekârî”, “mekkârî”, “mekkâre” ya da “kiracı taifesi” adı verilmekteydi. “Mekkârî”⁶³ sözcüğü, nakliyat işlerinde çalıştırılmak üzere kira ile tutulan at, deve, katır gibi hayvanları tanımlamak için kullanılan Arapça kökenli bir isimdir. Aynı zamanda, hayvanlara yüklenen eşya ve levazım için de bu tabir kullanılmaktadır.⁶⁴ Bununla birlikte, bir ücret karşılığında deve, at, katır vs. ile taşımacılık yapan

59 Örneğin Mora seferi sırasında İstanbul'dan Mora'ya kadar olan güzergâh hakkında raporlar hazırlanmış, bu güzergâh üzerindeki bataklıklar, kaldırımların durumu, taşlık olan kısımlar, dereler ve bunlar üzerindeki köprülerin durumu ve neler yapılması gerektiği ayrıntılı olarak merkeze bildirilmiştir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)* (İstanbul: Kitabevi, 2007), 59.

60 Orhonlu, “Mesleki Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler”, 93-99.

61 Örneğin, H. 24 Recep 1122/M. tarihinde Hüseyin Ağa ibn Mustafa meclis-i şer'ê gelerek Edirne'de misafir olarak bulunurken vefat eden Sarraf Halil bin Abdullah'ın varisi olmadığını, mirasından 500 kuruşun Edirne'deki tamire muhtaç kaldırımlara, yine 500 kuruşun Edirne civarındaki Kumluca Dereşi'nin üzerine müceddeden iki gözlü bir taş köprü yapılması için harcanmasını vasiyet ettiğini bildirmiştir; Edirne Şer'iyye Sicilli, nr. 96, vr. 90-91.

62 Orhonlu, “Köprücülük”, 701-706.

63 Bu çalışmada kelimenin yaygın kullanımı olan mekkârî tercih edilmiştir.

64 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 2/451-452.

kimselere de mekkârî, mekkâreci ya da akkâm denilmektedir.⁶⁵ Osmanlı kaynaklarında genel olarak mekkârî veya kiracı taifesi olarak anılan deveçiler, katırcılar, merkepçiler, atçılar ve arabacıların bir esnaf teşekkülü olduğu görülmektedir.

Farklı dönemlerde farklı şehirler için tutulan esnaf listelerinden elde edilen veriler konuyu açıklığa kavuşturucu niteliktedir. Örneğin, Özer Ergenç'in kadı sicillerine dayanarak yaptığı çalışmaya göre, 16. yüzyılın sonlarında hem Ankara⁶⁶ hem de Konya'daki⁶⁷ esnaf grupları arasında katırcılar da bulunmaktadır. Eylül-Ekim 1804 tarihli bir belgede, Ayıntab'daki esnaf gruplarından şa'ir (arpa) bedeli için 10.715 kuruş istendiği, kentte 40 farklı esnafın bulunduğu ve düzenlenen listede deveci ve katırcıların da adlarının geçtiği görülmektedir. Deveçiler, istenen meblağın 880 kuruşunu, katırcılar ise 450 kuruşunu ödemişlerdir.⁶⁸ Ayrıca 1785 ile 1850 yılları arasında, Diyarbakır'daki esnaf grupları içinde arabacı, esbci (atçı) ve katırcıların bulunduğu belirtilmekte ancak sayıları hakkında bilgi verilmemektedir.⁶⁹

Osmanlı Devleti, hemen hemen her topluluğu, dini grubu, bir liderin önderliğinde, birbirlerine karşı sorumlu ve birbirlerinin kefilî bireylerden oluşan bir birim olarak kabul etmiştir. Bu liderler aracılığıyla, reyanın gerek devletle gerekse kendi aralarındaki ilişkilerinin düzenlenmesi amaçlanmıştır.⁷⁰

Osmanlı kentlerindeki esnaf örgütlenmelerine bakıldığında şöyle bir yapılanma ile karşılaşılabilir: Her esnaf loncasının başında bir "şeyh", "kethüda" veya "yığıtbaşı" bulunmakta ve bunlar ait oldukları meslek grubunun mensupları tarafından seçilmekteydi. Seçim işlemi, kadı ya da naip tarafından şer'iyye siciline kaydedilmekte, padişah beratı ile atama işlemi tamamlanmaktaydı. Bu görevliler, mal ya da hizmet üreten esnafın hem devletle hem de tüketicilerle olan ilişkilerinde aracı rolü oynarlardı.

Seçilme yöntemleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, çeşitli belgelerde kimi Osmanlı şehirlerindeki deveci ve katırcıların başlarında birer şeyhin bulunduğu görülmektedir. Örneğin, Mayıs 1718'de, Malatya kazasındaki katırcıların şeyhi Hasan isimli bir şahıstır.⁷¹ Aralık 1718-Ocak 1719'da Ayıntab'daki Katırcılar Şeyhi ve Sarbanbaşı Hasan öldüğünden bu görev Mehmet'e verilmiştir.⁷² Yine aynı yıl aynı şehirde, katırcılar hırfetinin şeyhi olan Mahmut'un ferâğından ötürü, görevi Seyyid Bektaş devralmıştır.⁷³ Mayıs 1721'de

65 Akkâm, daha çok Osmanlı padişahlarının, Mekke ve Medine'ye para ve çeşitli hediyeler göndermek için oluşturdukları Surre kervanlarındaki Arap deveçilere verilen addır; Münir Atalar, "Akkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/269.

66 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 132.

67 Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 136.

68 Gaziantep Şer'iyye Sicili, nr. 136, vr. 135-136.

69 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 309.

70 Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, 120; Dror Ze'evi, *Kudüs, 17. Yüzyılda bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 174-175; "taife" kavramı için ayrıca bk. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700* (Jerusalem: The Hebrew University, 1988), 34.

71 "Malatya Kadısı'na hüküm ki: kaza-yı mezbûrda mekkârî katırcıların bi'l-fi'il şeyhi olan Hasan nâm kişi..."; Mehmet Karagöz, *1714-1720 M. (1127-1133 H) Tarihli Malatya Şer'iyye Sicili* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989).

72 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Hurûfat Defteri (HD), nr. 1085, vr. 58a.

73 VGMA, HD, nr. 1085, vr.59a.

Tokat'ta deve mekkârileri şeyhliği ilk kez Hacı Mehmet'e verilmiştir.⁷⁴ Konya'daki Deveciler Şeyhliği Ocak 1760'da İbrahim'e tevdi edilmiştir.⁷⁵ Bu konudaki örnekler çoğaltılabilir.⁷⁶

Esnaf temsilcilerinin görev sürelerinin belirlenmesinde herhangi bir kural bulunmamakla beraber, işlerini aksatmaları ya da mensup oldukları esnaf grubunun üyelerinin şikâyet etmeleri durumunda görevden alınabiliyorlardı. Örneğin, 1766-1767'de Tokat'taki Deveciler Şeyhi Hasan görevinden azledilmiş, yerine ise Mahmut adlı bir şahıs getirilmişti.⁷⁷

Bir şeyhin yönetimi altında örgütlenen mekkârî esnafına mensup bazı kişilerin şehirlerde yaşadıkları⁷⁸ görülsede taşıma işlerinde kullanılan hayvanların büyük çoğunluğu göçebe aşiretlerin elindeydi.⁷⁹ Bu nedenle hem devlet hem de yüklerini bir yerden bir yere taşıtmak isteyen reaya, büyük oranda aşiretlerin sahip olduğu nakliye hayvanlarına bağımlıydı.

“Yörük” diye anılan konar-göçer grupların yaylak ve kışlakları ile göçüp konacakları sahaların sınırları merkezi hükümet tarafından belirlenmiş ve bu gruplar belirli bir idari-mali düzene tabi tutulmuşlardı. Hem Anadolu'daki hem de Rumeli'ndeki⁸⁰ konar-göçer aşiret mensupları vergi muafiyeti karşılığında maden⁸¹ ve tuzlalarda⁸² nakliye işlerinde çalıştırılıyorlar, savaşlarda ordunun ağırlıklarının taşınmasında istihdam ediliyorlardı.

74 Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, 1990), 102.

75 Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, 207.

76 Bu konudaki örnekler için bk. Ümit Ekin, *XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 42-43.

77 Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, 207.

78 Örneğin bk. Bor Şer'iyye Sicili, nr. 380, vr. 116; BOA, *Karaman Ahkâm Defteri (DVNSAHK.KR.D)*, nr. 2, s. 49; Konya Şer'iyye Sicili, nr. 17, vr. 139; Balıkesir Şer'iyye Sicili, nr. 700, vr. 19.

79 Bu konudaki örnekler için bk. Ekin, *XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma*, 46-47.

80 Rumeli Yörükleri Tekirdağ, Naldöken, Kocacık, Vize, Selanik, Ofçabolı, Aktuğ ve Oktav adlarındaki 8 gruptan oluşmakta ve İstanbul'dan Akkırma'na ve Tuna Nehri'ni izleyerek bugünkü Bulgaristan-Sırbistan sınırlarına ve oradan da Selanik Çatalcası'nı kadar yayılan geniş bir alanda yaşamaktadırlar; Selahaddin Çetintürk, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yörük Sınıfı ve Hukukî Statüleri”, *AÜDTCFD 2/1* (1943), 107-116.

81 Ahmet Refik Altınay, *Osmanlılar Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Baskı, 1989), VI-VII.

82 Osmanlı idari-mali mevzuatında, tuz üretiminde çalışan, elde edilen tuzu ambarlara taşıyan ve gerektiğinde tuzlalardaki tesislerin tamir ve bakımını üstlenmiş kimselere “tuzcu” denilmekteydi. Tuzlalardan elde edilen gelirin azalmaması için tuzun çıkarılması, dağıtılması ve tüketilmesi üzerinde bir tekel oluşturulmuştu. Tuz nakletme işi, tuzlaların yakınında yaşayan ve bol miktarda deveye sahip olan yörüklerle vergi muafiyeti (avanz-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyyeye karşılık “buğur hizmeti”nden, yani yetiştirildikleri develerin bir kısmını devlete vermekten muaf olmak) karşılığında bir devlet hizmeti olarak yükletilmişti. 1528 tarihli bir kayda göre, Hüdavendigâr Sancığ'ına bağlı Kızılca Tuzlâdan çıkarılan tuzun taşınması vergi muafiyeti karşılığında “deve sürücüsü göçmen Araplara” bırakılmıştı. Bu deveciler Behram bölgesinde 44 kişilik bir cemaat, Ezine'deki Andavazlı kasabasında 27 kişilik bir cemaat, yine Ezine bölgesinde 15 kişilik bir cemaat ve Karaburun'da 21 kişilik bir cemaat olmak üzere dört gruptan oluşmaktaydı. İzmir ve Ayasuluğ yöresindeki Arap deveciler de tıpkı Karesi'dekiler gibi ilke olarak devlet için vilayetin değişik bölgelerine tuz taşıma hizmetini yerine getiriyorlardı. Aynı zamanda İstanbul'un ve Sultan'ın kalabalık sarayının erzak ihtiyacı için Batı Anadolu'dan İzmir'e buğday, yün ve kurutulmuş meyve getiriyorlardı. Urban-ı Buğurciyan ya da Buğurcu Araplar da denilen bu deveciler, kendi iş toplumsal yapılarını korumakla birlikte bir süre sonra devlet namına tuz taşımayı bırakıp, develerini kıyı ile iç bölgeler arasında mal getirip götürün tüccarlara kiralamaya başlamışlardır. İzmir'in ticari bir merkez olarak yükselmesi ile birlikte bu topluluk limanı doğuya bağlayan canlı kervan ticaretinde kendilerine güvenli bir ekonomik yer edinmişlerdir. Bu konuda bk. Lütfi Güçer, “XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İÜİFM 23/1-2* (1963), 97-143; Halil İnalçık, “Arap Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century”, *Revue d'Historie Maghrébine 10/31-32* (1983), 255-270; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 128-140; Emecen, “XVI. Asrın İkinci Yansında İstanbul ve Sarayın İfaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler* (İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, 1989), 197-230.

Devlet hizmetlerinde kullanılmak üzere nakliye hayvanlarına ihtiyaç duyulduğunda Osmanlı yönetiminin başvurduğu göçebe aşiretlerin başında Vilayet-i Rum, Keskin, Karaman, Diyarbakır, Ankara, Kırşehir, Urfa, Aydın, Seyyit Gazi ve Eskişehir bölgelerinde yaşayan Bozulus Türkmenleri ile Atçekenler⁸³ gelmektedir. Araştırmalara göre, Bozulus Türkmenlerinden ilk kez 1585'teki İran Seferi için 1500 deve talep edilmişti. Sayının yüksekliliğine bakılacak olursa, bunların elindeki deve miktarının bir hayli fazla olduğu düşünülebilir. Nitekim 1653 yılında yapılan bir tahrirde, bu aşiretlerin 4.273 deve beslediği ortaya çıkmıştır.⁸⁴

Bundan başka, Yeni-İl ve Halep Türkmenlerinin elindeki develerden de taşıma işlerinde sıkça yararlanıldığı bilinmektedir. Örneğin 1638'deki İran Seferi sırasında, Birecik'ten Bağdat'a zahire naklinde kullanılmak üzere bölgedeki aşiretlerden toplam 730 adet mekkârî devesi kiralanmıştır.⁸⁵

Osmanlı Devleti'nde deve beslenen en önemli bölgelerden biri de Saruhan'dır. Merkezi yönetim ihtiyaç duydukça kiralama ya da vergi karşılığında buradaki nakliye hayvanlarından yararlanıyordu. Örneğin, 1610-1611 senesinin nüzulünü 42 adet deve ile Diyarbakır'a taşıyan mekkârîlerin Manisa civarında yaşayan Çullıyan taifesine mensup oldukları görülmektedir.⁸⁶ Yine Ocak 1738 tarihinde Saruhan Sancağı'ndan 250 adet devenin gönderilmesi istenmiştir. Aynı tarihte yapılan sayıma göre sadece Manisa şehir merkezinde ve civarındaki köylerde 1274 adet devenin mevcut olduğu tespit edilmiştir.⁸⁷

Çukurova bölgesinde de taşıma işlerini göçebe aşiretler yürütüyorlardı. 18. yüzyılın başlarında kaleme alınan bir belgede, Adana civarında kiraya işleyen develerin tamamının Ağcakoyunlu cemaatine ait olduğu belirtilmektedir.⁸⁸

Develeri öncelikle kendi ulaşım ihtiyacı için kullanan göçebeler, özellikle vergi ödeme dönemlerinde lazım olan nakit parayı sağlamak için hayvanlarını tüccarların hizmetine sunarlardı. Anadolu'daki göçebe, yarı-göçebe ve yerleşik halktan kiralık develeri olanlar ile nakliye hayvanlarına ihtiyaç duyanlar birbirlerini hanlarda bulurlardı. Her göçebe grubun tüccarlarla mekkârîler arasındaki görüşmeleri organize eden bir temsilcisi bulunurdu. Öyle ki herhangi bir kaza veya anlaşmazlık durumunda bile bu temsilciler devreye girerdi.⁸⁹

83 Bu cemaat için bk. Hasan Basri Karadeniz, *Atçeken Oymakları (1500-1642)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995).

84 Tan Gündüz, *Bozulus Türkmenleri (1540-1640)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 131; Başka göçebe aşiretlerin sahip oldukları develerin sayısı hakkında da bazı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Rakka Eyaleti'nde ve Hama ile Humus arasında yerleştirilen oymakların 1957 devesi olduğu, 1692'de yapılan bir sayım sonucunda belirlenmiştir. Keza, 1659'daki başla bir sayıma göre ise Danişmendi Türkmenlerin ellerindeki deve miktarı 1252 idi. Ayrıca 1675'te yapılan kısmi yoklamada Bozulus Türkmenlerinin elinde 9138 deve bulunduğu ortaya çıkmıştı. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987), 22. 1800'lü yılların ikinci yarısından itibaren tren devreye girmiş olması bile Osmanlı topraklarında deveye olan talebi çok fazla azaltmamıştır. 1913'te yapılan bir sayıma göre, sınırları iyice geriyeye çekilmiş olan imparatorlukta 339.432 at, 1.375.715 katır ve eşek, 314.810 deve ve 2.397.348 öküzün kullanımda olduğu tahmin edilmektedir; Philip Ernest Schoenberg, "Osmanlı Yönetimi Altında Türkiye'de (D. Trakya ve Anadolu) Ulaşımın Gelişmesi, 1856-1918", çev. Nesim Şeker, *Tarih Çevresi* 16 (Mayıs-Haziran 1995), 34.

85 İlhan Şahin, "1638 Bağdad Seferinde Zahire Nakline Memur Edilen Yeni-İl ve Halep Türkmenleri", *İÜEF Tarih Dergisi* 33 (1982), 227-236.

86 Manisa Şer'iyye Sicili, nr. 33, vr. 123-125.

87 Manisa Şer'iyye Sicili, nr. 33, vr. 160-159.

88 Adana Şer'iyye Sicili, nr. 33, vr. 60. Yukarıda adı geçenlerin dışında Aydın, Balıkesir, Afyon, Kütahya, Çorum, Tokat, Kastamonu, Antep, Rakka gibi birçok bölgede deve yetiştirildiğini de ayrıca belirtme gerekmektedir.

89 Bu konuda, 16. yüzyıl sonları Ankara'sına ait bir seri örnek bulmak mümkündür. Sof balyalarını develere yüklerken

4. Nakliyatta Kullanılan Hayvanlar ile Arabaların Kapasiteleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda taşıma ve ulaştırma işlerinde deve, at ve katır gibi hayvanlar ile çeşitli arabalar kullanılmıştır. Demiryolu hatlarının yapımından sonra da söz konusu nakliye araçları önemini kaybetmeden varlığını korumuştur.

Bu hayvanlardan söz edilmeyi en çok hak edeni, uzun süre açlığa, susuzluğa, soğuğa dayandığı ve hepsinden önemlisi ağır yükleri taşıyabilecek kadar güçlü olduğu için tercih edilen deve dir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun uygun iklim koşullarında yaşayabilen melez devenin, bu hayvanı Orta Asya'dan beri tanıyan Türklerin elinde çoğaldığı bilinen bir gerçektir.⁹⁰

Diğer yük hayvanları gibi devenin taşıma kapasitesi de yetiştiği bölge, cinsi ve sağlığına bağlı olarak değişir. Hayvanın taşıma kapasitesini güçlü, besli ya da sağlıklı olması ve cinsi belirlemektedir. Bütün bu nedenlerden ötürü farklı bölgelere ve farklı tarihlere ait tarihi kayıtlarda, devenin taşıma kapasitesine dair muhtelif ağırlıklardan bahsedilmektedir. Yüklenen malın hacmi de (ipekte olduğu gibi)⁹¹ yükün ağırlığının belirlenmesinde önemli bir faktördür.

İslam ülkelerinde kullanılan ölçüler hakkında önemli bir çalışmaya imza atmış olan Hinz'in belirttiğine göre, ihtiyaca göre arttırılmakla birlikte, 1 deve yükü 240-250 kg. civarındadır.⁹² Osmanlı yönetimi de zaman zaman hayvanların taşıma kapasiteleri hakkında standartlar belirlemiştir. Örneğin, 1828- 1829'da develere "bar giran olmamak ve beherine 10'ar kileden (256,5 kg.) ziyade tahmil olunmaması" gerektiği bildirilmiştir.⁹³ Nitekim Osmanlı döneminde özellikle seferlerde kullanılan develere yüklenen ağırlıkların 176 ile 180 okka (225 ve 230 kg) arasında değiştiği görülmektedir.⁹⁴

Türklerle neredeyse özdeş kabul edilen atlar, binek aracı olmasının yanında ulaşım ve haberleşmede de etkin olarak kullanılmaktaydı.⁹⁵ Ancak belirtmek gerekir ki ulaşım ve seferlerdeki önemine rağmen at hem kendisinin hem de donanımının pahalı olmasından dolayı uzun mesafeli nakliye işlerinde tercih edilmemiş, daha çok kısa mesafelerde yapılan taşıma işlerinde kullanılmıştır.⁹⁶

Eski çağlardan beri kullanılan ve at ile eşeğin çiftleşmesinden doğan katır, son derece dayanıklı bir hayvandır. Zaten inatçılığıyla meşhur olan bu hayvan, açlığa ve susuzluğa karşı dayanıklı olmasının yanı sıra, at için uygun olmayan iklim koşullarına kolayca uyum sağ-

balyalardan biri çözümlü bir işçinin üzerine düşmüş ve ölümüne neden olmuştur. Bunun üzerine Kadı, ölen şahsın diyetini kimin ödeyeceğini belirleyebilmek için olayla ilgili olan herkesi mahkemeye çağırarak bilgilerine başvurmuştur. Belgelerden anlaşılacağına göre, mekkâriilerin temsilcisi kaza sırasında olay yerinde bulunduğunu gizlemeye çalışmıştır. Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies* 14/4 (1982), 525-526.

90 Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel* (Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1977), 231-232.

91 Deve ile taşınan 1 ipek yükü Osmanlı İmparatorluğu'nda 200 kg'dan fazladır; Halil İnalçık, "Osmanlı İpek Ticareti, Madencilik ve Ziraatında Yük (Himl)", çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları* 75 (Aralık 1991), 11.

92 Walther Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1990), 165.

93 Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", 28-29.

94 Ekin, XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma, 113.

95 Osmanlı döneminde at kullanımı ve bu hayvanın özellikleri hakkında bk. Emine Dinceç, *Osmanlı Sarayında At* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 2020).

96 Bekir Gökçınar, "Avusturya Seferinde Anadolu'dan Yapılan Katkılar: Yük ve Binek Hayvanları (1716)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/2 (Haziran 2019), 490.

layabilmekte ve tırnak yapısı nedeniyle atın geçemeyeceği dağlık arazilerde ve sarp yollarda rahatlıkla ilerleyebilmektedir.⁹⁷ Bu özellikleri onun birçok seferde⁹⁸ taşıma işlerinde⁹⁹ kullanılmasının temel nedenidir.

At ve katırın taşıma kapasiteleri birbirine yakındır. Hınz'ın belirttiğine göre, deve yükü ile katır yükünün birbirine oranı 2/3'tür.¹⁰⁰ Buna göre, katır yükü 162 kg, deve yükü ise 243 kg'dir. Osmanlı döneminde özellikle seferlerde ve ticari faaliyetlerde kullanılan at ve katırlara yüklenen ağırlıkların 100 okka (128 kg) ile 120 okka (154 kg) arasında değiştiği görülmektedir.¹⁰¹

Osmanlı Devleti'nde araba bilinmeyen bir araç olmamakla birlikte, daha çok ülkenin Avrupa yakasında kullanılmaktaydı. Arabalar çoğunlukla öküz¹⁰² ve mandalar tarafından çekilmekteydi.¹⁰³ Ordunun ağırlıklarının taşınmasında ve köylüler tarafından yapılan kısa mesafeli taşımalarda araba (daha çok kağrı) kullanılmasına rağmen, arabadan imparatorluğun bütün bölgelerinde ne ölçüde yararlandığını tam olarak belirlemek şimdilik imkânsız gibi görünmektedir. 16. yüzyılda Vize ve Sirem'de araba yapımında uzmanlaşmış kimselerin olduğu bilinmektedir.¹⁰⁴ İmparatorluk dahilindeki araba kullanımını 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Örneğin, bu yüzyılda İstanbul'daki Saraçhane Semti'nde Koçu arabası imal edilen bir atölye bulunmaktaydı. Özellikle 18. yüzyıldan sonra şehirlerarası yollarda arabayla seyahat eden yolcuların sayısı artmaya başlamıştır.¹⁰⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan arabaların türlerini belirlemek mümkündür. 18. yüzyılın başlarında bir süre imparatorlukta bulunan Leydi Montagu, kendisinin de bindiği atla çekilen arabaları ayrıntılarıyla betimlemiştir. Dört kişinin rahatlıkla binebileceği bu arabaların pencere ve kafesleri bulunmakta, üstleri ağır işlemeli kırmızı çuha ile örtülmekteydi.¹⁰⁶ En çok bilinen arabaların isimleri ise şunlardır: Altı atla çekilen ve bir tür binek arabası olan hinto,¹⁰⁷ koçu, kupa, seyir arabası ve yük taşınmasında kullanılan manda arabası.¹⁰⁸

97 Ahmet Yüksel, "Anadolu'nun Eşeği, Katırı, Atı", *Kebikeç* 17 (2004), 307-311.

98 Örneğin bk. Bekir Gökpinar, "Avusturya Seferinde Anadolu'dan Yapılan Katkılar: Yük ve Binek Hayvanları (1716)", 488.

99 Ekin, XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma, 118-121.

100 Hınz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", 165; bu hayvanların taşıma kapasiteleri arasındaki oran 2/3 olmasına rağmen merkezden gönderilen bazı emirlerde dikkati çeken bir nokta bulunmaktadır. Örneğin, H. 4 Recep 1146/M. 11 Aralık 1733 tarihli bir emirde, Ayrıntab Sancağı'ndan istenen 500 devenin bulunamaması halinde 1 deve yerine 2 katırın gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir; Gaziantep Şer'iyye Sicili, nr. 86, vr. 16-17.

101 Ekin, XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma, 61-62.

102 Bir yük hayvanı olarak öküz hakkında yapılan önemli bir çalışma için bk. Xavier de Planhol, "Le Boeuf Porteur Dans Le Proche-Orient Et L'Afrique du Nord", *Journal of the Economic and Social History of The Orient* 12 (Leiden: E. J. Brill 1969), 298-321.

103 Develere koşulan bir türü de bulunmaktadır. Bu araba Türklerin Orta Asya'da yaşadığı dönemden beri bilinmektedir. Geniş bilgi için bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 1/21.

104 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda On dokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, haz. E. İhsanoğlu - M. Kaçar (İstanbul: IRCICA, 1995), 409-412.

105 1690'da Edirne'den İstanbul'a gelen İngiliz Elçisi'ne 10 atla çekilen Sirem arabası ile 2 Koçu arabası verilmişti: Tekeli-İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda On dokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", 412; 1786'da Osmanlı İmparatorluğuna gelen Elisabeth Craven, Bulgaristan üzerinden Eflak'a giderken atlarla çekilen arabalarla yolculuk yapmıştır. Ayrıca, Eflak Prensi, Craven'e yine atların koşulduğu altın yaldızlı ve oldukça değerli bir araba göndermişti; Elisabeth Craven, *1786'da Türkiye*, çev. R. Ekrem Koçu (İstanbul: Çağır Kitabevi, 1939), 38-39.

106 Lady Montagu, *Türkiye Mektupları, 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1973), 35-36.

107 Cahit Bilim, "Mustafa Rasih Paşa'nın Rusya Sefaretnamesi (30.1.1793-8.2.1794)", *OTAM* 7 (1997), 27.

108 Kâzım Arısan, "Eski İstanbul'da Şehir İçi Ulaşımı", *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve*

Devlet hizmetlerinde kullanılan arabaların kapasiteleri, bu iş için gönderilen emirlerde ve ilgili belgelerde açıkça gösterilmiştir. Buna göre, genellikle öküzlerle çekilen arabalar 600 kg. ile 1.000 kg. arasında değişen miktarlarda yük taşımaktadırlar.¹⁰⁹

Bu noktada, imparatorlukta kullanılan tekerlekli araçlar ile hayvanların tercih nedenleri üzerinde durup düşünmek gerekmektedir. Araba, deve, at ve katırın kullanım tercihleri yolların durumu, taşınacak malın niteliği ve sürate göre değişmektedir. At, katır, deve gibi hayvanlar zorlu yol şartlarında yaklaşık olarak aynı verimlilikle ilerleyebilmelerine rağmen, arabanın kullanılabilmesi için daha iyi yol şartlarının ve belirli altyapıların oluşturulması zorunludur. Yolların arabaların geçişine imkân verecek şekilde inşa edilmesi, araba yapımında ihtiyaç duyulan bazı iş kollarının gelişmiş olması gereklidir.¹¹⁰ Osmanlı Devleti'nde araba kullanımının özellikle Rumeli'nde yaygın olmasının en önemli nedeni, "İstanbul Caddesi" diye de bilinen ve Romalılardan kalan yolun, araba yolu fonksiyonunu korumuş olmasıdır. Anadolu'da tekerlekli araçlar ve deve birlikte kullanılmasına rağmen, devenin arabaya üstünlüğü tartışılmazdır. Çünkü Anadolu, Balkanlara nazaran daha engebeli araziye sahiptir ve arabadan ziyade hayvanların kullanımına daha elverişlidir.

Hayvanlar arasındaki nitelik farkları kullanım alanlarının farklılaşmasını da beraberinde getirmiştir. Deve, dayanıklı ve kapasitesi yüksek olduğu için uzun mesafeli taşımacılıkta yaygın olarak kullanılan bir hayvandır. Ancak onun da bazı dezavantajları vardır. Örneğin, 1730'larda Anadolu'daki yollar hakkında bilgi veren Masson, Trabzon-Erzurum arasındaki yolun develerin geçişine elverişli olmamasından dolayı pek fazla kullanılmadığını yazmaktadır.¹¹¹ Devenin aşamadığı yollarda katır devreye girmektedir. At ise daha pahalı olduğu için kısa mesafeli nakliyatta kullanılmakta, daha çok haberleşmede tercih edilmektedir.¹¹²

SONUÇ

Sanayi devriminden önce karayollarında ulaşım ve nakliyat hayvan ve insan gücüne bağlı olduğundan oldukça yavaş ve pahalıydı. Roma İmparatorluğu gibi büyük devletlerin inşa ettikleri bir yana bırakılacak olursa, yollar büyük oranda insan, hayvan ve arabaların zaman içinde oluşturdukları izlerden ibaretti. Teknolojik yetersizlik ve zorlu koşulların üstesinden gelebilmek için Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere devletler, nakliye ve ulaşımı

Ulaştırma Teknikleri, haz. E. İhsanoğlu - M. Kaçar (İstanbul: IRCICA, 1995), 6-7; Araba türleri bunların özellikle İstanbul'da kullanılan tipleri hakkında ayrıca bk. Çelik Gülersoy, "Arabalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı, 1993), 1/289-290.

109 1.000 kg. hatta 2.000 kg. taşıyabilen arabalar mevcutsa da ikinci gruptakileri birer istisna olarak kabul etmek gerekmektedir. Bu konudaki örnekler için bk. BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 2931, 112; BOA, MAD, nr. 6379, 91, BOA, MAD, nr. 9852, 105; BOA, D.BŞM, nr. 7953, 31; BOA, MAD, nr. 2150, vr. 148b; BOA, MAD, nr. 2488, 196; BOA, D.BŞM, ARB, 7/14530, 2-13; BOA, MAD nr. 9537, 221-222; Tokat Şer'iyye Sicili nr. 31, vr. 196; Tokat Şer'iyye Sicili nr. 35, vr. 1.

110 Ortaylı, bu tercihi üretim biçimi ile ilişkilendirmektedir. Geniş bilgi için bk. İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", 186; Tarihi çok eskilere giden kağıt 16. yüzyılda varlığını korumaktaydı. Bu durumun en önemli nedeni, bu aracın köylünün kendisi tarafından yapılabiliyor olmasıdır. Dernschwam tarafından özellikleri belirtilen kağıtın tekerleklerinin etrafının demirle kaplanmış olması açıklanması gereken bir durumdur. Bu teknoloji köylünün bizzat gerçekleştirebileceği bir şey değildir. Muhtemelen köylü, arabanın dingilini ve metal aksamını yakınlardaki bir kasaba ya da kentten satın almış veya yaptırmış olmalıdır; Tekeli - İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda On dokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", 409.

111 Paul Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siecle* (Paris: Hachette, 1911), 521-522.

112 Emine Dingec, "Osmanlı'da Ulaşım ve İletişimde At'ın Yeri", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, haz. Adnan Şişman vd. (Uşak, 2011), 1/511-522.

sürekli ve verimli kılmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş, kimi tedbirler almak zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti, sınırları genişledikçe Anadolu ve Balkanlardaki birçok ana ve tali yolda egemenlik kurmuştur. Kendinden önceki devletlerden miras kalan bu yollarda ulaşım ve nakliyatın güvenli ve zamanında yapılabilmesi için menzil ve derbent gibi bazı tesisler kurmuş, eskiden kalan kervansaraylara yenilerini eklemiştir. Yolların bakım ve onarımından sorumlu kaldırımcılık ve köprücülük gibi kurumlar da yol ağının gelişmesi ve korunmasında etkin bir şekilde rol oynamışlardır.

Osmanlı döneminde sivil ve askeri taşımacılık faaliyetleri mekkârî esnafı tarafından icra edilmekteydi. Deve, katır ve arabalarıyla taşıma işlerini yürüten kişilere ve bunların kullandıkları araç ve hayvanlara mekkârî adı verilmekteydi. Söz konusu hayvanlar büyük oranda yarı göçebe aşiretlerden temin edilmekteydi. Şehirlerde temsilcileri bulunan taşıyıcılar, şeyhlerinin yönetimi altında bir esnaf grubu olarak örgütlenmişlerdi.

Bu dönemde nakliye hizmetlerinde kullanılan arabalar ile deve, at ve katır gibi hayvanların taşıma kapasiteleri ise coğrafya ve iklim koşullarına bağlı olarak çeşitlilik arz etmekteydi.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an Libre open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

.....

KAYNAKÇA

1. Arşiv belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Bab-1 Defteri Başmuhasebe Kalemî Evrakı (D.BŞM), nr. 7953.

Bab-1 Defteri Başmuhasebe Arabacıbaşılığı (D.BŞM. ARB), nr. 7; 14530.

Karaman Abkâm Defteri (DVNSAHK.KR.d), nr. 2.

Maliyeden Müdever Defterler (MAD), nr. 2150; 2488; 2931; 6379; 9537; 9852.

Şer'iyye Sicilleri

Adana Şer'iyye Sicilleri, nr. 30.

Bor Şer'iyye Sicilleri, nr. 380.

Balıkesir Şer'iyye Sicilleri, nr. 700.

Edirne Şer'iyye Sicilleri, nr. 96.

Gaziantep Şer'iyye Sicilleri, nr. 86; 136.

Konya Şer'iyye Sicilleri, nr. 17.

Manisa Şer'iyye Sicilleri, nr. 33, 202.

Tokat Şer'iyye Sicilleri, nr. 31, 35.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA).

Hurûfat Defteri, nr. 1085.

2. Kitaplar ve Makaleler

Altınay, Ahmet Refik. *Osmanlılar Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Baskı, 1989.

Arısan, Kâzım. "Eski İstanbul'da Şehir İçi Ulaşımı". *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. haz. E. İhsanoğlu - M. Kaçar. İstanbul: IRCICA, 1995.

Armağan, Abdüllatif. "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menâzilü'l-Hacc). *Osmanlı Araştırmaları* 20 (2000), 73-118.

Atalar, Münir. "Akkâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/269. İstanbul: TDV Yayınları 1989.

Atalar, Münir. *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler". *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-304.

- Batmaz, Eftal Şükrü. "Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış". *OTAM* 7 (1996), 1-10.
- Batmaz, Eftal Şükrü. *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Kalelerin İdari ve Askeri Fonksiyonları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Baykara, Tuncer. *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, 1990.
- Bilim, Cahit. "Mustafa Rasih Paşa'nın Rusya Sefaretnamesi (30.1.1793-8.2.1794)". *OTAM* 7 (1997), 15-36.
- Braudel, Fernand. *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV-XVIII. Yüzyıllar*. 3. Cilt. Ankara: Gece, 1995.
- Bulliet, Richard W. *The Camel and the Wheel*. Cambridge Massachuset: Harvard University Press, 1977.
- Cezar, Mustafa. "Türk Tarihinde Kervansaray". *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*. 2/931-940. Ankara: 1981.
- Craven, Elisabeth. *1786'da Türkiye*. çev. R. Ekrem Koçu. İstanbul: Çığır Kitabevi, 1939.
- Çam, Nusret. "Gaziantep (Mimarî)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/469-474. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çantay, Gönül. "İpek Yolu Üzerindeki Kuruluşlar (İstanbul-Erzurum-Tebriz-Revân-Bakü)". *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*. 3/1049-1058. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Çetintürk, Selahaddin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yürük Sınıfı ve Hukuki Statüleri". *AÜDTCFD* 2/1 (Ankara, 1943), 107-116.
- Dingeç, Emine. "Osmanlı'da Ulaşım ve İletişimde At'ın Yeri". *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*. yay. haz. Adnan Şişman vd. 1/511-522. Uşak: 2011.
- Dingeç, Emine. *Osmanlı Sarayında At*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 2020.
- Ekin, Ümit. *XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Elam, Nilgün. "Bizans Anadolu'sunun Ticarî, Dinî (Hac) Ve Askerî Yol Ağı". *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*. haz. Adnan Şişman vd. 1/545-564. Uşak: 2011.
- Emecen, Feridun M. "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İfaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat". *Tarih Boyunca İstanbul Semineri Bildiriler*. 197-230. İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi. 1989.
- Emecen, Feridun M. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Erim, Neşe. "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti". *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*. 571-577. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990
- Ertaş, Mehmet Yaşar. "XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askeri Fonksiyonları". *Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1997), 92-96.
- Ertaş, Mehmet Yaşar. *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Faroqhi, Suraiya. "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries". *International Journal of Middle East Studies* 14/4 (1982), 523-539.
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Gerber, Haim. *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*. Jerusalem: The Hebrew University, 1988.
- Gökınar, Bekir. "Avusturya Seferinde Anadolu'dan Yapılan Katkılar: Yük ve Binek Hayvanları (1716)". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/ 2 (Haziran 2019), 479-494.
- Güçer, Lütfi. "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı". *İÜİFM* 23/1-2 (1963), 97-143.
- Gülersoy, Çelik. "Arabalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 1/289-290. İstanbul: Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı, 1993.
- Gündüz, Tufan. *Bozulus Türkmenleri (1540-1640)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Osmanlı Araştırmaları* 2 (İstanbul 1981'den ayrı basım), 123-132.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1982.
- Hinz, Walther. "İslam'da Ölçü Sistemleri". çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1990), 1-82.
- İnalcık, Halil. "Arap Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century". *Revue d'Historie Magrebine*, 10/31-32 (1983), 255-270.
- İnalcık, Halil. "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Bellekten* 24 (1960), 45-102.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı İpek Ticareti, Madencilik ve Ziraatında Yük (Himl)". çev. Eşref Bengi Özbilen. *Türk Dünyası Araştırmaları* 75 (Aralık 1991), 9-29.
- İreçek, Konstantin Yosif. *Belgrad-İstanbul-Roma Askeri Yolu*. çev. Ali Kemal Balkanlı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kaplanoğlu, Raif. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı, 2000.

- Karadeniz, Hasan Basri. *Atçeken Oymakları (1500-1642)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Karagöz, Mehmet. *1714-1720 M. (1127-1133 H) Taribli Malatya Şer'iyye Sicili*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Kasaba, Reşat, *İzmir. Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*. çev. Nur Çağalı Güven, ed. Çağlar Keyder vd. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Köprülü, M.Fuat. "Berîd". *İslam Ansiklopedisi* 2/544-549. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Lady Montagu. *Türkiye Mektupları, 1717-1718*. çev. Aysel Kurutluoğlu. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1973.
- Masson, Paul. *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siecle*. Paris: Hachette, 1911.
- Miroğlu, İsmet. "Osmanlı Yol Sistemine Dair". *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan* 15 (1995-1997), 241-252.
- Orhonlu, Cengiz. "Meslekî Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler". *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1 (1972), 93-138.
- Orhonlu, Cengiz. "Köprücülük". *VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*. 2/701-708. Ankara: 1973.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990.
- Ortaylı, İlber. "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme". *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 28/1-2 (1974), 181-190.
- Ortaylı, İlber. "16. Yüzyılda Rodosto (Via Egnestia'nın Marmara'daki Uzantısı)". *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnestia (1380-1699)*. ed. Elizabeth A Zachariadou. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Taribine Giriş*. 1. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Özer, Murat. *Osmanlı'da Seyahat Kültürü, Kervansaraylar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Özergin, M. Kemal. "Anadolu Selçuklu Kervansarayları". *İÜEF Tarih Dergisi* 25/20 (1965), 141-170.
- Özergin, M. Kemal. "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Şam Yolu". *Karayolları Bülteni* 242 (Mayıs 1970), 34-38.
- Özkarıcı, Mehmet. *Gaziantep İl Merkezinde Bulunan Hanlar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Öztürk, Yücel. "XIII. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti". *Türk Dünyası Araştırmaları* 97 (Ağustos 1995), 113-136.

- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 2. cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Planhol, Xavier de. "Le Boeuf Porteur Dans Le Proche-Orient Et L'Afrique du Nord". *Journal of the Economic and Social History of The Orient* 12 (Leiden: E. J. Brill 1969), 298-321.
- Raymond, Andre. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Schoenberg, Philip Ernest. "Osmanlı Yönetimi Altında Türkiye'de (D. Trakya ve Anadolu) Ulaşımın Gelişmesi, 1856-1918". çev. Nesim Şeker. *Tarih Çevresi* 16 (Mayıs-Haziran 1995), 31-42.
- Stoianovich, Traian. "Osmanlı Hakimiyetinde Via Egetia". *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egetia (1380-1699)*. ed. Elizabeth A Zachariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Şahin, İlhan. "1638 Bağdad Seferinde Zahire Nakline Memur Edilen Yeni-İl ve Halep Türkmenleri". *İÜEF Tarih Dergisi* 33 (1982), 227-236.
- Şemseddin Sami. *Kamûs-ı Türki*. İstanbul: 1317.
- Taeschner, Franz. "Anadolu". *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, ed. H. A. R GIBB vd. 1/474. Leyden: E. J. Brill Ltd. Publishers and Printers, 1986.
- Taeschner, Franz. *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli. Ed. Yücel Öztürk. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.
- Tekeli, İlhan-Selim, İlkin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda On dokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler". *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. haz. E. İhsanoğlu - M. Kaçar. İstanbul: IRCICA, 1995.
- Tuncer, Orhan Cezmi. "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız". *Vakıflar Dergisi* 25(1995), 9-34.
- Turan, Osman. "Selçuklu Kervansarayları". *Belleten* 10/39 (1946), 471-496.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.
- Ülker, Necmi. "XVI. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir'in Rolü ve Önemi". *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, 1991.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. "Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili". *Çukurova Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Kış 2015), 58-74.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Yüksel, Ahmet. "Anadolu'nun Eşeği, Katırı, Atı". *Kebikeç* 17 (2004), 295-325.
- Ze'evi, Dror. *Kudüs, 17. Yüzyılda bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Ziroyeviç, Olga. "İstanbul Caddesi". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20 (1969), 24-27.

Ethiopia's Relation with the Ottomans: From Hostility to Understanding

ETİYOPYA'NIN
OSMANLILARLA İLİŞKİSİ:
DÜŞMANLIKTAN ANLAYIŞA

NIGUSU ADEM YIMER*
BELAY BEYENE CHEKOLE**

ABSTRACT

This study examines the long-standing hostile and distrustful relations between Ethiopia and the Ottoman Empire. The Ethio-Ottoman antagonistic relation was not coincident; somewhat, the interest of the Ottoman to supervise the political, economic, and religious life of the Red Sea and Northeast Africa regions primarily stemmed the hostility. The presence of the Portuguese in the Red-Sea region and its subsequent alignment with Ethiopia further worsened the Ethio-Ottoman belligerency. The positioning of the Ottomans with the Adal Sultanate had also complicated the relations and brought with them generations of distrust. This article recounts the dynamics of the Ethio-Ottoman relations, mainly focusing on the changing aspects of hostility and understanding. The paper addresses the relations in three major sections. The first section of the study explains the root of the Ethio-Ottomans' hostile and distrustful relations. The second one is devoted to showing the dynamic of the essence of the Ethio-Ottoman relations in the seventeenth, eighteenth, and nineteenth centuries. The last section elucidates the Ethio-Ottoman connections during the era of Sultan Abdülhamid II. The study employs an analytical, interpretive approach to analyze archival documents and secondary works of literature.

Keywords: Ethiopia, Ottoman, Relations, Africa, Red Sea.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 20 Aralık 2021 | Date Received: 20 December 2021
Kabul Tarihi: 3 Nisan 2022 | Date Accepted: 3 April 2022

ATIF | CITATION

Yimer, Nigusu Adem - Chekole, Belay Beyene. "Ethiopia's Relation with the Ottomans: From Hostility to Understanding", *Kadim* 3 (April 2022), 53-76. doi.org/10.54462/kadim.1039019

* Assist. Prof., Jimma University, Department of History, Jimma, Ethiopia, nigusuadem@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4455-6137.

** PhD Cand., Jimma University, Department of History, Jimma, Ethiopia, belaybeyene@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-7163-1059.

ÖZ

Bu çalışma, Etiyopya ile Osmanlı arasındaki uzun süreli düşmanca ve güvensiz ilişkileri incelemektedir. İki devlet arasındaki bu türden bir ilişki tesadüf değildi; mücadeleleri esas olarak Osmanlı'nın Kızıldeniz ve Kuzeydoğu Afrika bölgelerinin siyasi, ekonomik ve dini yaşamını denetleme ilgisinden kaynaklanıyordu. Ek olarak, Portekizlilerin Kızıldeniz bölgesinde bulunması ve daha sonra Etiyopya ile yakınlaşması, Osmanlı ve Etiyopya arasındaki husumeti kızıştırdı. Osmanlı'nın Adal Sultanlığı'nın yanında yer alması Etiyopya-Osmanlı ilişkilerini daha da karıştırdı ve beraberinde nesiller boyu sürecek düşmanlık ve güvensizlik getirdi. Makale, Etiyopya-Osmanlı ilişkilerini üç ana bölümde ele almaktadır. İlk bölüm, Etiyopya-Osmanlı arasındaki düşmanca ve güvensiz ilişkilerinin kökenini açıklamaktadır. Makalenin ikinci bölümü, on yedinci, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Etiyopya-Osmanlı ilişkilerinin öz dinamiğini göstermeye ayrılmıştır. Son bölüm, II. Abdülhamid dönemi Etiyopya-Osmanlı ilişkilerini izah etmektedir. Çalışmada, arşiv belgelerini ve ikincil literatür eserlerini analiz etmek için analitik yorumlayıcı yaklaşım kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Etiyopya, Osmanlı, İlişkiler, Afrika, Kızıldeniz.

1. Context

In the dynamics of Ethiopian history, the fifteenth and sixteenth centuries experienced different dynamics such as, among others, political and military challenges between lowland Muslims and the people of Christian Highland Kingdom. Additionally, population movements had also tested the existing demographic and political arrangements of the country. The military, economic, political, and religious rivalries between the Muslim lowlanders and the Christian highlanders had remarkable contributions to country's later era political, social, economic, and cultural settings. Against this background, the animosity between the Muslim Adal Sultanate and the Christian Highland Kingdom has a remarkable place in the fifteenth and sixteenth century's political dynamics of Ethiopia. It is vital to note that the long-standing rivalry and hostility between the two sides was reached its pinnacle in the 16th century. It is also essential to note that the confrontation between the Christian Highland Princes and the Adal Sultanate was primarily stemmed from commercial and political motives. The religious tone of the two group's hostility got much more weight than their commercial and political causes. Magnifying the religious tone got primacy with intent because both sides were well aware that the religious card brought much profit to mobilize their followers and to get the support of religious-affiliated international actors.

In the fifteenth and sixteenth centuries the ancient commercial, political and religious rivalries of the Adal Sultanate and the Ethiopian Christian Highland Princes unfolded the tension over the Red Sea and the Gulf of Aden regions. In the process of their rival relations, the two sides had long been concerned with the control of trade routes inland along the Gulf of Aden regions, where a substantial amount of the country's imports and exports were conducted. Apparently, in the dynamics of the hostile relations between the Adal Sultanate and the Christian Highland Princes, Imam Mahfouz was among the prominent Adal rulers that organized up to twenty-five expeditions annually against the Christian Highland Princes.¹ Most of Imam Mahfouz's expeditions were organized under the name of *Jihad* and Mahfouz himself was represented by many spectators as prominent Adal ruler that dedicated himself to *Jihad*.² In 1517 Mahfouz died while fighting with the Christian Highland king named Lebna-Dengel.

Imam Mahfouz and his successors' rivalry with the Christian Highland Princess coincided with a period of major international developments in the Red Sea region. The primary development in the Red-Sea and Gulf of Aden regions that escalated the hostility between the Adal Sultanate and the Christian Highland Princes was the aggressive diplomacy and rivalry between the Portuguese and the Ottomans over the commercial activities in the Red-Sea and Gulf of Aden. The two mutually rival global powers, the Portuguese and the Ottomans positioned themselves as major actors of the Red sea and the Gulf of Aiden regions. Thereupon, the Portuguese positioned itself with the Christian Highland Princes while the Ottomans stand with the Muslim Adal Sultanate. Apparently, the Portuguese and the Ottoman's rivalries over the Red Sea and the Gulf of Aden regions were primarily stemmed from the ambition to have the monopoly on the lucrative spice commercial route to

1 Abdu Muhammed Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri: Karşılıklı Şüphe ve Anlaşmazlıktan Karşılıklı Anlayış ve İşbirliğine* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Institute of Social Science, Ph.D. Dissertation, 2012), 33.

2 Haggai Erlich, *Ethiopia and the Middle East* (London:L. Rienner Publishers,1994), 30.

India via the Red Sea. Likewise, the two global actor's rivalry was complicated because the Red Sea was a remarkable waterway that had vital value to sell goods from Asia and India at European and Ottomans markets. Regarding this issue mentioning Cengiz Orhonlu, Abdu Muhammed Ali argues that:

“[After 1517] The Ottoman state, appreciating the importance and benefits of eastern trade coming from India and other directions, decided to revive this trade by eliminating the stagnation period caused by the war; for this reason, it started to organize the gold and spice trade. The first action to be taken was to try to establish security between the Mediterranean Sea and India after gaining dominance and control in the Red Sea. It is claimed that their contacts with the east-Turkistan, India, etc. could be provided by the sea. The greatest rivals of the Ottomans were the Portuguese, who claimed that they had the monopoly of the eastern trade.”³

On the other hand, the Ottomans tried to control Ethiopia and the Red Sea not only to fight back the Portuguese over the Red Sea trade. Rather, the Ottoman's primary interest in Ethiopia was stemmed from its ambition to benefit from the geostrategic significance of Ethiopia. To signify the strategic importance of Ethiopia to the Ottomans, Abdu Muhammed Ali argues:

“The reasons that pushed the Ottomans to Abyssinia were not only the gold issue. Another reason was the issue of the eastern trade monopoly. To put an end to the Portuguese dominance in the Indian Sea, navies were dispatched under the administration of Piri Reis and Seyid Ali Reis. The Ottomans chose Abyssinia as their target to compensate for this situation. The state, which captured this country, which has coasts on the Red Sea and the Indian Ocean, could seriously intervene in the eastern trade between East Africa and India along its coasts. Another issue was the difficult situation of the Muslims in this region, whose future was in danger, in recent years.”⁴

The Ottoman authority presented their maximum military and material support to the rival groups of the Ethiopian Christian Highland Princes to benefit from the weaknesses of the latter through establishing a strong bond with the emerging regional powers of the period such as, among others, the Adal Sultanate. However, it is quite apparent that the Ottoman's support to the Adal Sultanate brought with them generations of hostility⁵ and distrust between the Ottomans and Ethiopia. Against this background, the dynamics of the Ethio-Ottoman relations, in this paper, are organized in three major tracts. The first section of the paper is dedicated to address the root of the Ethio-Ottomans hostile and distrustful relations. The second section of the paper is devoted to show the dynamic of the essence of the Ethio-Ottoman relations in the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries. The last section of the paper is committed to elucidate the Ethio-Ottoman relations during the era of

3 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 35.

4 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 35.

5 The primary cause for the long standing hostility and distrust between Ethiopia and the Ottomans was “the Ahmad Gragh Syndram” deriving from the vivid, ever-recycled memory of the sixteenth-century destruction of the Christian Kingdom by Muslims” (Erlich, “Islam, Christianity, Judaism and Ethiopia”, 9). Especially, the damage on the Ethiopian Orthodox church by Imam Ahmed where the Ottoman commanders were asserted as the primary strategic engineers of the Imam “has remained engraved in many [Ethiopian] Christian mind” (Erlich, “Islam, Christianity, Judaism and Ethiopia”, 9) that eventually caused generations of hostility between the two nations. However, as it is illustrated in the last section of this paper that the long-standing distrust and hostility between Ethiopia and the Ottoman improved during the era of Sultan Abdülhamit II and Menelik II (r. 1889-1913).

Sultan Abdülhamid II (r. 1876-1909).

2. The Roots of the Ethio-Ottoman Hostile and Distrustful Relations

The Ottoman's long interest and involvement in the political, commercial, religious, and cultural life of the Red-Sea and Northeast Africa regions had paved the way for its confrontation with the then global and regional actors of the Red Sea and the Gulf of Aden regions. The unfolding reality of the political, commercial, and religious rivalries between the Muslim lowlanders and the Christian highlanders in Ethiopia throughout the fifteenth and sixteenth centuries gave fertile ground for the Ottomans to look easy penetration towards the political, religious, and cultural life of Ethiopia in particular and the Red-sea region in general. In the dialectical dynamics of the Ottoman's involvement in the Red-Sea and Horn regions politics⁶, the religious card had a remarkable role. For instance, Haggai Erlich argued that while the Ottomans supported the Adal Sultanate, "Ahmad Gragn was [accepted] as a holy warrior from the local town of Harar who was inspired and helped by...Ottomans commanders in Arabia and the Middle East and managed to unite the Muslims of the Horn of Africa".⁷

Against this background, in many ways, the Ethio-Ottoman relations throughout the sixteenth and the seventeenth Centuries were full of suspicion, fear, detestation, and demonization⁸ of one another. The centuries-old rivalry amid the two powers (i.e., the Ottomans and Ethiopia) make happen a big scar on the later era Ethio-Ottoman political, commercial, and cultural relations in which culminated with long-recycling memory of animosity, suspicion, distress, and demonization. Particularly, the sixteenth century Ottoman's support to the Adal Sultanate and other religious-affiliated factions in the region and the subsequent success of Imam Ahmed to control the Christian Highland territories laid the foundation for the legacy of the hostile approach of the latter against the former.⁹

On the other hand, there was a long-standing notion and perception that the Ottomans would be a great challenge for the traditional patterns of the political statuesque and cultural traditions of the Ethiopian Highland Princes. This basic understanding was practically exhibited while the Ottomans were actively involved in supporting the predecessors and successors of Imam Ahmed. Imam Ahmed's challenge against the Christian Highland Princess was not taken plainly by the latter because the situation was implicated as a challenge to the very political order and political tradition of Ethiopia in which kings were expected to be descendants of King Solomon of Jerusalem. So, during the period, accepting Islamic rulers such as Imam Ahmed as a political core of the Christian Highland Kingdom of Ethiopia was an odd reality for the political culture of the country. In light of this, the Ottoman's support to the Adal rulers to challenge the political and cultural hegemonic cycle of the Ethiopian

6 To understand more about foreign powers rivalry in the Horn of Africa region see for e.g., Nigusu Adem Yimer-Turgut Subaşı, "Ethiopia's Quest For Frontier Recognition From Somalia: A Brief Historical Analysis", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 35 / 2 (December 2020), 753-774.

7 Haggai Erlich, "Islam, Christianity, Judaism and Ethiopia: The Messages of Religions", *The Fifth Annual Levzion Lecture* (2013), 9.

8 As Erlich illustrated, the suspicion, fear, detestation, and demonization between Ethiopia and Ottoman was stemmed from the so called "the Ahmad Gragn syndrome" where the Ottomans were the active backer of the Imam (Erlich, "Islam, Christianity, Judaism and Ethiopia", 9).

9 Erlich, "Islam, Christianity, Judaism and Ethiopia", 9.

Christian Highland Kingdom was taken seriously by the latter and caused an ever-recycling hostility in the memory of the Highland Princes. In the same tone, it is arguably right that the moving forces behind the Ottomans hostile attitude towards the Ethiopian Christian Highland Princess were the possible cooperation and alliance between the latter and the Portuguese in which Mordechai Abir argued that “the Portuguese threat to the heart of the Islamic world...and the alliance between them [i.e., the Portuguese] and the Ethiopians [were] considered a realistic possibility by the Muslim rulers of the region”.¹⁰

Ethiopia’s foreign policy on the politics of the Red-Sea region had an influence on the relationship between the Ottomans and the Christian Highland Princess. Meaning, Kings of Ethiopia had a strong interest to benefit from the lucrative trade of the Red Sea while the Ottomans did not want to see the active participation of Ethiopia in the politics and commercial life of the Red Sea region. Subsequently, the Ottoman authority worked on exploiting anarchy and disregarding the Ethiopian Highland Princess in collaboration with the Adal rulers- who had the same disregard against the Ethiopian Princess. The hostility and distrust between the Ottomans and the Christian Highland Kings became far more meaningful with “the appearance of a Christian European power in the Indian Ocean”¹¹ and the active collaboration of the Ethiopian Princess with the Christian European powers such as the Portuguese.

Not less important was the attempts of the Ethiopian Christian Highland Kings to receive technical assistance from their co-religious European powers that had a rival attitude with the Ottomans should also not be ignored. Particularly, the reign of Libne Dingil was one of those important periods in which the Christian Highland Kingdom enhanced its cooperation with the Christian European powers. The situation seriously challenged the already hostile relations between Ethiopia and the Ottomans. On top of this, the hostile approach of the Ethio-Ottoman relations in the sixteenth century stemmed from the move of the Portuguese and the Ethiopian Princess to block the Ottomans by seizing military bases on the Red Sea. In the same tone, the Ottoman’s firearms support to the power contenders of Ethiopia in the region (i.e., the Adal) and the disciplined soldiers who could use firearms against the Christian Princes further complicated the Ethio-Ottomans relations. Thereupon, the point discussed above reflects that the Ottoman-Portuguese rivalry in the Red Sea region changed the pattern of the political order and alignment of nations in the region- where the Ethio-Ottoman hostility escalated.

3. The Post Gragn War Ethio-Ottoman Relations

In the anatomy of medieval Ethiopian politics, the war of Gragn had remarkable ramifications. For all its unique importance, in more than a literal sense the Gragn war¹² had a profound effect on the political dynamics of Ethiopia in particular and the Red Sea region in

10 Mordechai Abir, *Ethiopia and The Red Sea: The Rise and Decline of the Solomonic Dynasty and Muslim-European rivalry in the Region* (Great Britain: Frank Cass and Company Ltd., 1980), 72.

11 Abir, *Ethiopia and The Red Sea*, 78.

12 The war of Gragn was fought between the Christian Highland ruler and the Adal sultanate from 1527-1543. Despite the political and economic rivalry between the highlanders and the lowlanders was a kind of tradition that rise and fall at different times, the coming of Gragn as a ruler of the Adal lowlanders boiled the hostility between them. In 1527, Gragn declared full-scale war against the Christian Highland prince named Lebine Dengil and defeated him at the battle of Shimbrakure. In the war, Gragn was backed by the Ottoman.

general. This is possibly true because in the political undercurrents of the region it was Imam Ahmad (Gragñ) that successfully challenged the Ethiopian Christian Highland Kingdom and soon managed to unite and rule territories that stretched from the Red Sea to the coasts of the Indian Ocean and from Massawa to the territories of the Ethiopian Christian Highland Kingdom. Thus, in all of its dimensions, conceivably it appears that in the process of Imam Ahmed's war and territorial expansion the roles of the Ottomans were very high.¹³ In the course of Imam Ahmed's (Gragñ's) war with the Christian Highland princess at Shembra Kure, for instance, "about two hundred Turkish musketeers joined Ahmad as mercenaries".¹⁴ Against this background, while the Gragn war strengthened the cooperation and partnership of the Ottomans and the Adal rulers; yet, it worsened the hostility and distrust between Ethiopia and the Ottomans.

In the same vein, regarding the active involvement of the Ottomans in the battle of Shembra Kure, the material of Yusuf Sarıñay illustrates that:

"Upon the Portuguese provocations on the people in Abyssinia, Ahmed bin Ibrahim declared war against the kingdom of Abyssinia in 1527. He gained great success with the Ottoman's support during this struggle. The Sultan and the Calip Sultan Süleyman the Magnificent had been very pleased about this success and addressed him as "Sultan Ahmet El Hakim be Vilayet-i Habeş"¹⁵.

Once scoring a decisive victory over the army of Lebna-Dengel in 1529 at the battle of Shembra Kure, Imam Ahmad had tried to establish himself as one of the emblematic representatives of Muslim power in the Red-Sea region. Yet again, in the course of his move to the territories of the Christian Highland, Imam Ahmad built a civil administration of his men and collaborators. Afterward, by 1535, he managed to build a vast empire in the region in which stretched from Zeila to Massawa to the hinterland of the Ethiopian Highland Kingdom.¹⁶

Subsequently, the defeated king of Ethiopia (i.e., Lebna-Dengel) had no alternative but to live a fugitive life until his death in 1540. Yet, in the course of his fugitive life, Lebna-Dengel's cry for help reached the Portuguese in 1535, which had the same interest to undermine the Ottoman's supremacy over the Red Sea and Northeast Africa regions. But it is unfortunate to note that the Portuguese help for Lebna-Dengel arrived after the death of the King in 1541. In the meantime:

"When they [the Portuguese soldiers] arrived in the highlands, the governor of Tigray raised an army to be recognized and retrained in European tactics. The Imam immediately recognized the danger, but when he finally caught up with the Ethio-Portuguese army in April 1541, he was defeated by the well-directed firepower of four hundred muskets. The great leader [i.e., Imam Ahmad] was pained only by a slight wound, but his movement was mortified by the Christian affront".¹⁷

13 Bahru Zewde, *A Short History of Ethiopia and the Horn* (Commercial Printing Enterprise, 1995), 80; Nigusu Adem Yimer, *The Trilateral Political Relations between Ethiopia, Somalia, and Kenya (1960-1991)* (Sakarya: Sakarya University, Institute of Social Science, Ph.D. Dissertation, 2021), 49.

14 Bahru Zewde, *A Short History of Ethiopia and the Horn* (Commercial Printing Enterprise, 1995), 80.

15 Yusuf Sarıñay, *Ottoman Archives and the Ethio-Ottoman Relations* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001), 9.

16 Harold G. Marcus, *A History of Ethiopia* (Berkeley: University of California Press, 1994), 32.

17 Marcus, *A History of Ethiopia*, 33-34.

Imam Ahmad, subsequently, explained about the pitfall of the Ethio-Portuguese joint forces for his ideological ally, the Ottomans.¹⁸ In his privileged insight about the downside of the Ethio-Portuguese alignment, the Imam noticed the Ottomans about the threat of the joint force towards his power in particular and the Muslim hegemony in the region at large. In light of this, to bottle up the joint Ethio-Portuguese forces the leading global Muslim power of the time, Istanbul automatically sent nine hundred men that comprise mercenaries, musketeers, and ten cannons. In the end, Imam Ahmad once again scored a remarkable victory over the joint Ethio-Portuguese forces in late August 1542. In the war, Imam Ahmad killed hundreds of soldiers of the joint force including the commander of the Portuguese army named Christopher da Gama, who was beheaded after being captured at the battlefield. Eventually, the turning point of Imam Ahmad's overriding position in the regional political economy of the Red Sea came to decline when "a happy and now confident Imam thanked his Turkish allies for services rendered, rewarded them with goods doubtless looted from the church, sent them home, and ordered his army back to their camp".¹⁹

In the meantime, in 1543 the Christian Highland force reorganized itself with the help of the Portuguese and soon launched an organized assault against the Imam's army. However, at this time the Christian Highland Princes of Ethiopia under its new Emperor, Galawedos (r.1540-1559) followed a hit-and-run tactic to weaken the military might of Imam Ahmad. Of all development, the hit-and-run tactic highly affected Imam Ahmad's military power and the Imam had lost a significant number of his army. This was true because the Imam never knew when and where his rival strikes the army. In the same vein, the hit-and-run tactic was difficult to manage for the Imam because he was confused about where to station his forces. Eventually, Ahmad's (Grag'n's) army was defeated on 25 February 1543 around Lake Tana on which Imam Ahmad himself was killed in the battlefield.²⁰

Following the death of the Imam at the war front with the Ethio-Portuguese joint force, Sultan Suleyman the Magnificent has appointed Ozdemir Pasha on the Ottomans province of Abyssinia to reinforce the ascendancy of the Ottomans in the region. Ozdemir Pasha was hired as the viceroy (*serasker*) of Yemen. Ozdemir Pasha was allotted as the "Serasker" of Abyssinia in 1548. In light of this, the Ottomans province of Abyssinia was founded on July 5, 1555. Subsequently, officials of cadis (*kadılık*) were organized to ensure law and order in the province. The first cadi of the Ottoman province of Abyssinia, Abdulwehab Efendi was appointed on November 30, 1555. After the formation of the Ottoman province of Abyssinia, Swakin became the center of the province. In 1560, Ozdemir Pasha died and soon he was replaced by his son Osman Pasha. The coming of Osman Pasha on the foot of his father, Ozdemir Pasha, reflects that officials of the Ottomans state of Abyssinia were primarily selected based on their experience on the political economy of the region. This was mainly done and accepted in the principles of the Ottomans authority because the Ottoman's province of Abyssinia was far from the center of the Empire, Istanbul.²¹

On the other hand, after its success in "calming down" Yemen, the Ottomans army

18 Marcus, *A History of Ethiopia*, 33-34.

19 Marcus, *A History of Ethiopia*, 34.

20 Marcus, *A History of Ethiopia*, 34.

21 Muzeyin Hawas Sebsebe, "Ethiopia and the Rising Powers: A Case Study on the Post-Cold War Era Ethio-Turkish Relations", *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 2/3 (2015), 91-92; Yusuf Sarinay, "Ottoman Archives and Ethio-Ottoman Relations", 9-10.

strengthened its forces on the Ethiopian coast and succeeded in renewing its offensive power against Ethiopia in early 1572. Accordingly, the Ottomans were sent back to the coastline by *Bahir Negash* Yishak; however, in the following years, Bahir Midir was successfully captured by the Ottomans forces. *Bahr Negash* Yishhak, who did not respond to his requests from the king, thought that he had been deliberately abandoned to his fate. Subsequently, *Bahir Negash* Yishak allied himself with Ahmed Pasha, son of Habesh governor Iskender Pasha, which would lead to the Ethio-Ottoman War in 1578. As explained by the Italian historian Conti Rossini, *Bahir Negash* Yishak and Ahmet Pasha, who had their first defeat at Enticho on 13 November 1578, were routed and lost their lives in the Battle of Adi Qoro in December.²²

After a short period of peace, in 1588 the Ottomans once again attacked Debarwa; but this time they were easily repulsed by the army of Emperor Serse Dingel. Thus, the 1578 victory of Emperor Serse Dingel frustrated the last serious Ottoman attempt to conquer Ethiopia, until the Muslim forces on the coast once again threatened the existence of Christian Ethiopia in the 19th century. At the same time, Ethio-Ottoman relations continued in the form of war and conflict until 1578. However, after 1578, this environment of war and conflict was replaced by an environment of relative peace, and we can say that there were a kind of friendly relations between Ethiopia and the Ottoman Empire.²³ Orhonlu describes this situation as follows:

“It is seen that in the last days of Sartsa Dengel, who is an Abyssinian, a diplomatic relationship has been established between him and the [Ottoman] governors of Abyssinia. It cannot be determined whether there was such a relationship before. Certainly, this relationship was at least established during the time of Mustafa Pasha’s governorship. For example, it is understood that he invited the Ottoman soldiers who used firearms in the operation he did to the Semen region, which he could not achieve with his forces. Emperor Sartsa Dengel took about 30 Turks under his command during his campaign to suppress the rebellion in the Semen region in 1587; they were skilled in climbing up the castle with a rope ladder as well as using firearms rifles. In this expedition, the Turkish mercenaries under his command played a major role in the defeat of the rebels and the capture of the chief officer with his entourage of 50-60 people by raiding his headquarters.”²⁴

The relatively peaceful and friendly relations between Emperor Serse Dingel and the Ottoman province of the Abyssinian governor ended in 1590 according to Ethiopian sources.²⁵ Yet, the Ottoman sources argued that the short period of relative peace between Ethiopia and the Ottomans ended in 1589. Regarding when and why the friendship period between the Ethiopian Emperor and the Ottoman province of Abyssinian governor ended, it is also understood that “the friendship period between the Ethiopian and the Abyssinian lords ended in 1589. The fact that the Abyssinian king kept his soldiers in mass and left Mustafa Pasha in doubt played a role in this.”²⁶

On top of this, it is also understood that in the 27th year of his reign (1590), Emperor Serse

22 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 63.

23 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 64-65.

24 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 65-66.

25 Richard Pankurst, *The Ethiopian Royal Chronicles* (London: Oxford University Press, 1967), 88.

26 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 66.

Dingel advanced towards “Dahono (Arkiko)” and engaged in a war with the Ottoman *Basha* (Pasha) Kadaward (he was the Ottomans governor in the region that fought against Serse Dingel in 1590). It is also agreed that, after this, the pasha was killed by the sword of Abetto Yona’el, the Son of the Emperor. We come across a similar piece of information in Bruce in which the only difference is that the murderer was an Ethiopian officer named Robel.²⁷

On the other side of the discussion, as Ali argued, it is understood that neither the Ottoman sources nor indeed the official royal chronicle of Emperor Serse Dingel confirms that Kadaward was killed. In fact, from the last part of the chronicle, we learn that in the 27th year of Emperor Serse Dingel’s reign, at the beginning of the war in the region of the governor in the north of the Muslim region, Dabarwa was invaded by the Ottomans for a short time and the Ottomans from Dahono (Arkiko) launched a surprise attack over *Bahir Negash* Daragot. In addition to the defeat of the Ottomans forces in the first battles, the courage of *Bahir Negash* Akabe Mikael, who killed two Ottoman commanders, was also striking. Yet again, according to Ali’s argument, a Pasha, whose name is not mentioned, withdrew to the castle in Dohono (Arkiko) with some of his soldiers, but the castle could not resist the attacks of Emperor Serse Dingel and the Pasha was wounded in the clashes. The remaining Ottomans went to Massawa by sea.²⁸

Subsequently, Emperor Serse Dingel punished those who aided and abetted the Ottomans. Among them was the local Muslim Emir, *Sheikh* Ali Garad, who probably fomented the chaos with the support of the Ottoman reinforcements. Although he belonged to the Emperor’s subjects, *Sheikh* Ali Garad sided with the Ottomans, not with Emperor Serse Dingel. The victorious Emperor Serse Dingel took his sworn testimony and beheaded him in Darfo, a village near Asmara. Additionally, the area around Hammassien was plundered by Ethiopian soldiers. Yishak Wolde Ezum (Waddi Ezum), a villager from Hammassien, who was appointed as Bahir Negash and received military and ammunition aid by the Ottomans, was also captured and executed by Emperor Serse Dingel.²⁹

However, despite this short friendship and successive victories of Serse Dingel against the Ottomans, Ethiopia remained a landlocked country. Additionally, with all its problems, the weak Abyssinian Province of the Ottomans Empire continued to exist. To put this point differently, whatever its internal problems, the Ottomans established Abyssinia governor continued to be a chronic headache for Ethiopia’s access to the sea. Against this background, Emperor Serse Dingel, who bottled up with the Ottoman’s threat, gave a second chance to the Portuguese. Especially, after the death of d’Oviedo on June 30, 1577, and the Portuguese government’s policy of non-interference in Ethiopian affairs in 1580, the Portuguese “regained many of the privileges that they had acquired during the Galwdewos period and were reinstated to their positions in the imperial army”.³⁰

In light of this, initially, instead of forming any military alliance with the Portuguese government, open doors were sought for sending missionaries by the Jesuit Missionaries. Thus, after 1588 a large number of Jesuit Missionaries managed to enter Ethiopia. But the arrival of

27 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 65-66.

28 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 66.

29 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 66.

30 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 68.

these missionaries was thwarted or prevented by the Ottomans rulers in the Red Sea region. For example, while Pedro Paiz and Antonio de Montserrate were captured by the Ottomans rulers and released for ransom in 1595, another Jesuit Missionary, Abraham Georgis, was executed in Massawa by the colonel of the Ottoman garrison in the same year.³¹

Emperor Serse Dingel died in 1597 without entering into a major struggle with the Ottoman's regent in the Red Sea region. The death of Emperor Serse Dingel started a period of anarchy and power rivalries in the Ethiopian empire. His successors, Emperor Yakob and Emperor Zadingel were both weak and busy with internal turmoil, and for this reason, they did not ascribe importance to Ethiopia's access to the sea.³²

As mentioned before, from the last decade of the sixteenth century, the Abyssinian Province of the Ottoman Empire entered a period of decline. That's why in the seventeenth century, both the Ethiopian empire and the Abyssinian Province entered into the phase of looking inward towards their internal problems rather than working to destabilize one another. So, they entered the seventeenth century as two weak neighbors who preferred to immerse themselves in their internal problems rather than clashing with each other. As a result, there was no significant conflict between the two powers in the first years of the seventeenth century.³³

On the other hand, in the subsequent period, with the ascension of Emperor Susenyos to the Ethiopian throne, the Ethio-Ottoman relations entered a new era. The era of Emperor Susenyos was the other remarkable period on the hostile and distrustful relations of Ethiopia with the Ottomans. The reign of Emperor Susenyos (r.1606–1632) is best known for the fact that Roman Catholic Christianity was the official religion of the state. The pressures of Pedro Paez and the hopes of military aid from Portugal and Spain attracted Susenyos, and soon he showed interest in Catholicism.³⁴

It is quite apparent that after Emperor Susenyos's official conversion to Catholicism in March 1622, regular Jesuit raids from Massawa to Ethiopia began to arrive. However, it was not effortless for Emperor Susenyos to open the line of Massawa. Several times the emperor had to tell Sawakin's Pasha and the vice-governor of Massawa asserting that if they did not allow the Portuguese to pass, he would not allow their merchants to procure and produce products in which the island (and ports) of Massawa depended. The efforts of the Ottoman governors in Massawa and its environs to break their dependence on the hinterland by besieging the coast and plundering the rural areas were suppressed by Emperor Susenyos. Afterward, both sides (i.e., Ethiopia and the Ottomans) found the ground for agreement.³⁵

Against this background, regarding the relative normalization of the relations of Emperor Susnyos with the Ottomans representative and/or Pasha at Swakin, Manuel d'Almeida's witness reads:

"...We arrived at Sawakin on December 4, 1622, and anchored there.... Then we went to visit

31 Franz Amadeus Dombrowski, *Ethiopia's Access to the Sea* (Leiden: E.J.Brill, 1985), 25.

32 G.W. Huntingford, *The Historical Geography of Ethiopia from the First Century AD to 1704* (Oxford: Oxford University Press, 1989), 149.

33 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 69-70.

34 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 70.

35 Franz Amadeus Dombrowski, *Ethiopia's Access to the Sea* (Leiden: E.J.Brill, 1985), 26.

Pasha with the captains, pioneers, and chief traders. He greeted us with respect and kindness. He told us that he would send us safely to Ethiopia, because he was a friend of the Emperor and he wanted to have peaceful and friendly relations with him, so he asked him to treat us well and deliver our Priests (missionaries) safely.”³⁶

Emperor Susenyos continued to establish close relations with the Ottomans, who were accepted to hold Sawakin, Massawa, and Arkiko. Referring to Pankhurst, Ali illustrated that an agreement was reached in 1624 with the help of the Jesuits:

First, all imperial property that has landed in Sawakin should be exempt from taxes and tributes, whether they come from India or elsewhere. Second, the emperor, whether Moorish or Arab, has the right to pass his agents through Massawa as far as India, and these agents have the right to freely enter and leave ports, free from harassment and casualties. Third, all property belonging to the Catholic Bishop and prominent priests, including clothing, if they are within the church, will be exempt from tax, and if they are in private use, no higher amount should be claimed. Fourth, Jesuit priests and servants and slaves may freely go to and return to India. With this agreement with the Ottoman, the preconditions for stable trade were created. So the trade was able to exist despite the fact that the Ethiopian empire did not have a port.³⁷

In light of this, Emperor Susenyos’s threats and pressure on the Ottomans in Massawa brought gains such as (i) transportation to the sea; (ii) transportations to and from Ethiopia, and; (iii) the admission of many missionaries to the country. However, through the passage of time the Jesuit Missionaries began to pose a grave threat to the security and integrity of the Ethiopian Empire. Especially with the arrival of the new Jesuit Bishop named Mendez in 1625, the situation became intolerable for the Ethiopian people, whose majority belonged to the Orthodox Church. Mendez embarked on an activity called the “religious revolution” and sought to make Catholicism the “official” religion of Ethiopia. The forced adoption of Catholicism led to civil war and split the society into two factions, with those who sided with the emperor (i.e., Susenyos) and adopted Catholicism on one side, and those who opposed the new religion. This civil war was registered as one of the bloodiest civil wars in Ethiopia’s long history. For instance, in a single conflict in July 1631, 8,000 Ethiopians were killed.³⁸

In the meantime, less than a year later, on June 14, 1632, Emperor Susenyos declared that those who wished could belong to the Catholic faith, but that no one could be subjected to further intimidation. At this point, the only answer that Patriarch Mendes could give was to accept it, as it was the will of his patron, the Emperor. After this announcement of tolerance, Emperor Susenyos abdicated to leave his place to his son Fasiladas.³⁹

After assuming the imperial throne in June 1632, Fasiladas (r.1632-1667) promptly reinstated the official status of the Ethiopian Orthodox Church. In his policies against the Ottoman Turks, Fasiladas continued his father’s policy of subordination to Ottomans rule in

36 C.F. Beckingham - G.W.B. Huntingford, *Some Records of Ethiopia 1593-1646 Being Extracts from the History of High Ethiopia or Abassia by Manoel de Almeida Together With Bahrey’s History of the [Oromo]* (London: Hakluyt Society, 1961), 177-180.

37 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 70.

38 Girma Beshah - Merid Wolde Aregay, *The Question of the Union of the Churches in Luso Ethiopian Relations (1500-1632)* (Lisbon: Junta de Investigações do Ultramar and Centro de Estudos Históricos Ultramarinos, 1964), 92-93.

39 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 72.

Sawakin, Massawa and Arkiko with a different purpose, namely to implement the policies of deportation of foreigners and isolation. Given that, the first step of his new policy was to ban all Jesuits and Europeans from Ethiopia. Bishop Mendez and his missionaries were ordered to assemble at Maygoga and soon leave the country. Those who chose to hide instead were caught by the Emperor and executed or killed by the villagers. Mendez and the other Jesuits appeared to pursue the protection of *Bahir Negash* Yohannis. However, *Bahir Negash* Yohannis handed them over to the Sawakin Pasha and held them captive. The hatred of the Europeans went so far that Emperor Fasiladas agreed with the Pasha in 1648 to ensure that the doors of Ethiopia were closed to the Portuguese and other Europeans, especially the missionaries. Thereupon, the Muslim Ottomans, once the enemies of the empire, were now the guards to prevent Christian Europeans from entering Christian Ethiopia.⁴⁰

While Emperor Fasiladas cut his ties with Europe, he became close to Muslim countries such as Yemen in the Middle and Near East and the Mogul empire in India. The reason for the close relations of Emperor Fasiladas with the Imam of Yemen, which had gained its independence from the Ottoman Empire at that time, was to obtain weapons. It was known by Fasiladas that “the only person who could supply weapons to the Ethiopian emperor at that time was the Imam of Yemen”. However, Fasiladas could not obtain the number of weapons he needed.⁴¹ In 1650, Fasiladas had also tried to establish relations with the Ottoman Sultan named Mehmet IV. Regardless of its effort, however, it seems that the ties established with the Ottoman Empire did not bring any significant results.⁴²

Emperor Fasiladas died in 1667 and was succeeded by his young son, Yohanis I (r.1667–1682). Emperor Yohanis I was quite preoccupied with internal problems. He paid less attention to Ethiopia's foreign affairs. As Ali illustrated, the only information we encounter in the chronicle of Ethiopia's foreign relations during the administration is that he sent a man named Murad, who was an Ottoman citizen, to Jakarta in 1672 to meet with the Dutch governor-general. Therefore, regarding the Ethiopia-Ottoman relations during the reign of Yohanis I there was no significant historical development. Emperor Yohanis I died in July 1682, and his successor was Emperor Iyasu I or Iyasu the Great, who ruled Ethiopia until he died in 1706. Emperor Iyasu I was a far-sighted leader. He had the idea of putting an end to Ethiopia's long-standing isolation from the Western Christian world. Emperor Iyasu sent the elderly Armenian named Murad to Jakarta in 1689 to establish good commercial relations with the Dutch East Indies Company, as his father, Yohanis I, had done more than ten years ago. Subsequently, in early 1693, Murad returned to Massawa. Looking at the many goods he brought with him, when he reached Massawa in 1693, *Naip* Musa bin Umar Qunnu did not allow him to pass.⁴³ As deliberated by Ali, this event is mentioned in the chronicle of Emperor Iyasu in February 1693 as follows:

The king's agent named Murad came with the goods in his hands. However, Umar Qunnu's son, *Naip* Musa, decided to seize the properties that were with Murad, and Murad without wasting time sent the following letter to the King (i.e., Iyasu I). The letter of Murad

40 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 72-73.

41 Van Donzel, *Foreign Relations of Ethiopia 1642-1700: Documents Relating to the Journeys of Khodja Murād* (Istanbul: Nederlands Historisch-archaeologisch Instituut, 1979), 10; Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 73.

42 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 73.

43 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 74.

reads “here, *Naip* Musa confiscated all the goods in my hands under the name of tribute”.⁴⁴ Hearing this, Iyasu was “extremely angry” and “his face changed”. Thereupon, the king sent Abesellus, Gebre Kristos, Zar’a Bruk, and all the representatives of Hamassein a message. In the message, Iyasu ordered the messengers to note that “no one should go to Massawa with honey, oil, legumes and other food products...”.⁴⁵ Those who disobeyed this order would be punished with death and all their property would be confiscated. Afterward, all the leaders of Hamassein, who received the news that the king would punish those who sent food to *Naip* Musa, cut off the food shipment to the Regent.⁴⁶

Subsequently, when *Naib* Musa learned that the king had ordered a food cut, he was shaken by fear and did not know what to do. He pondered and realized that he could do nothing to save himself except to make peace with the king (i.e., Iyasu I). Additionally, *Naib* Musa did not hesitate to return the king’s goods and added them to the thousands of things he had taken from others. Afterward, he met the king in Aksum and bowed before him, “have pity on me, O my great King; and forgive me for all the things I shouldn’t have done!”⁴⁷ He cried. The king’s high officials begged him to forgive *Naib* Musa; for mercy was his custom. Subsequently, he (i.e., the king) rebuked the *Naib* and reproached him and soon he stood before him with all his royal majesty and forgave him.⁴⁸ Thus, despite minor conflicts and incidents like this, we can say that the Ethio-Ottomans relations were uneventful when it comes to the Abyssinian province in the seventeenth century.

In the eighteenth century, the domestic political economy of Ethiopia was not stable. The domestic political instability highly influenced the foreign relations of the Ethiopian empire. In the same tone, the weakening of Ethiopia in the eighteenth century coincided with the decline of the Ottoman Empire. The policy of the Ottomans in the eighteenth century was to protect the lands on its hands rather than the policy of expansion and conquest.⁴⁹ As a result, the Ottoman authorities were not as such thoughtful to the administration of its distant provinces such as the Ottoman provinces of region, which did not bring a significant return for the Ottomans. Against this background, during this period, the policy of the Ottomans towards Ethiopia and the Ottoman provinces of Abyssinia were leaving them to the local administrators and soon the local elements started to play relatively independent roles in the state administration.⁵⁰

In the first half of the nineteenth century, Ethiopia has divided among powerful regional lords and the power of the central authority was weak to influence the regional feudal lords. The emperor- who usually continued to reside in Gonder- enjoyed absolute authority just in theory. In practice, however, they (i.e., the emperors in Gonder) were reduced to the puppet position. As a result, they were ruled by powerful feudal lords who were described as almost independent and had conflict among themselves.

44 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 74.

45 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 74.

46 Richard Pankhurst, *The Ethiopian Royal Chronicles* (London: Oxford University Press, 1967), 111.

47 Pankhurst, *The Ethiopian Royal Chronicles*, 75.

48 Pankhurst, *The Ethiopian Royal Chronicles*, 75.

49 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 77-78.

50 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 77-78.

Against this background, throughout the era of princes (1769-1855) the country (i.e., Ethiopia) which had previously been organized around a strong emperor was now divided among powerful regional lords. In light of this, during the period, the first and most important among these Ethiopian states was Tigray, a northern province. The province of Tigray held commerce at Massawa, a Red Seaport, and, due to its connection to the coast and had long held the country's largest stockpile of firearms. Tigray was also the owner of salt production areas, a source of considerable wealth. The second-largest political unit of the empire was Gojjam, Gonder, and Wollo. The third separate part of the empire was Shewa in the south.

On the flip side, Ethiopia- which was a fragmented empire in the first half of the nineteenth century- began to feel the effects of the Industrial Revolution, which was underway in Western Europe at that time. Innovations in the area of communications, including the development of railroads and steamboats, brought with them an ever-increasing influx of Western adventurers, who would later become merchants, diplomats, and scholars. Thus, the nineteenth century had a significant impact on Ethiopian rulers to open their closed doors to the outside world, particularly to the west. These rulers, on a large or small scale, were involved in the diplomatic and commercial opening of the country to the outside world.⁵¹

In the nineteenth century, nearly all Ethiopian leaders sought friendship with European Christian powers, and all these Ethiopian regional warlords stood against the Ottoman's presence in Massawa and around. For example, *Decazmach* Goshu of Gojjam, ruler of parts of northwestern Ethiopia, presented a letter to King Leopold of Belgium in September 1841. In his letter, Goshu asked King Leopold to expel the Ottomans from Massawa. The expedition of *Decazmach* Wube against the Naib, for example, illustrates that the Ottoman's regent on the coast of the Red Sea still gave the Ethiopian rulers a headache. In their interaction with the kings of Ethiopia, Naibs saw themselves as the patrons of the Red Sea coast. Regarding this issue, in 1805, *Naib* Idris Osman (r.1801-1831), for instance, used the phrase "I am the gate of Ethiopia", while in 1840s *Naib* Hassan Idris (r.1844-1845) said, "the Sultan was in Istanbul; the Pasha reigns in Egypt; [and] *Naib* Hasan is in Massawa!"⁵²

The other event that shaped Ethiopia's relation with the Ottomans was Mohammed Ali Pasha's⁵³ and Khadive Ismail Pasha's⁵⁴ southward expansionist policy.⁵⁵ Regarding the southward expansion of Mohammed Ali Pasha, M. Abir stated that

"Between 1841 and 1842 there was a general belief that Muhammad 'Ali, having concentrated large Egyptian forces not very far from Wekhnie on the way to Gondar, intended to

51 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 86.

52 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 88.

53 Mohammed Ali Pasha was the governor of Egypt and one of the powerful Pashas under the Ottoman government that worked for the rise of the Ottoman influence in the Red Sea region in the 19th c. Mohammed Ali Pasha is also well remembered for his southward and eastward expansionist policy. While his southward expansion policy was passively seen by the British, the same policy of Mohammed's expansion towards the Red Sea was strongly opposed by the British authority. Because, for the British authority, Ali's expansion towards the Red Sea would sooner or later cause a grave challenge against the British stronghold in India (M. Abir, "The Origins of the Ethiopian-Egyptian Border Problem in the Nineteenth Century", *The Journal of African History* 8/3 (1967), 445-446).

54 Khadive Ismail Pasha was the successor of Mohamed Ali Pasha. Like his predecessor Khadive had employed an expansionist policy towards the south of Egypt. The expansionist policy of Khadive confronted him with Ethiopia at the battle of Gundet (1975) and Gura (1876) in which the Egyptian forces war defeated at the hands of Ethiopia on both battles. All along this development, the Ethiopian authorities accused that the main backer of the pashas in Egypt were the Ottomans.

55 Fatma Yıldız, "The Ottoman Empire As An External Actor And Its Effect On Politics In Ethiopia From Emperor Tewodros To King Iyasu V", *Africana-Inönü Üniversitesi Uluslararası Afrika Araştırmaları Dergisi* 1 (1) (2021), 179.

invade Ethiopia... since 1838 rumors had persisted that the leaders of the Muslim population of northern Ethiopia, with a number of Muslim [Oromo] lords, were conspiring with the Egyptians-if they had not actually invited them to conquer Christian Ethiopia.”⁵⁶

Eventually, the opening of the Suez Canal in 1869 increased the interest of global actors such as Great Britain and France in the Red Sea and Northeast Africa Regions. The active role of these global powers challenged the influence of the Ottomans in the region. Thereupon, the situation in return overshadowed the interests of the Ottomans to control the political economy of Ethiopia, and gradually the hostile relations between Ethiopia and the Ottomans changed into understanding.

4. The Ethio-Ottoman Relations during the Era of Sultan Abdülhamid II

In the dynamics of analyzing the Ethio-Ottoman relations, the era of Sultan Abdülhamid II had essential values to effectively comprehend the progressive diplomatic traffic between the two nations. In the last years of the nineteenth century, radical changes were observed in the centuries-old belligerent Ethiopia-Ottoman relations. Accordingly, the Ethio-Ottoman relations that had been based on mutual discord and conflicts for a long time stepped into a period of mutual understanding and cooperation. Meaning, the Ethio-Ottoman relations, which lasted for centuries with wars and conflicts, continued with ups and downs and progressively became amicable as never before. This was true because of the changes in the foreign policies of Ethiopia and Ottoman during the reign of Menelik II (r. 1889-1913) and Sultan Abdülhamid II respectively. The friendly approaches between Ethiopia and Abdülhamid II partly stemmed from events related to the controversial Deir al-Sultan Monastery, and changes in the international geopolitical system.

Deir al Sultan- “the monastery on the roof of the Chapel of St. Helena, where Ethiopian and Coptic monks had lived together”⁵⁷ is a spot of disturbance, demonstration, and fight between Ethiopians and the Copts for a long time. All along the long period of disturbance and fight between the Copts and Ethiopian the latter tried to approach European powers such as, among others, British, France, and Italy to protect the Ethiopian community at Deir al-Sultan. It looks that the demand to European support was grown because the local network or the local support from the Greek Orthodox and Armenians did not satisfy the interest of Ethiopia. Thereupon, European assistance was considered as a supplement to the local network against the fight with the Copts to defend the Ethiopian community at Deir al-Sultan.⁵⁸

But still the Ethiopian government looks for ally to strengthen its network of support to defend the Ethiopian community at Dier al-Sultan. On that account, at the end of the nineteenth century, Sultan Abdülhamid II showed a good sign of support to Menelik’s request to protect the Ethiopian community at Deir al-Sultan.⁵⁹

56 Abir, “The Origins of the Ethiopian-Egyptian Border Problem in the Nineteenth Century”, 456.

57 Stéphane Ancel, “The Ethiopian Orthodox Community in Jerusalem: New Archives and Perspectives on Daily Life and Social Networks, 1840–1940”, in *Ordinary Jerusalem 1840–1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, eds. Vincent Lemire and Angelos Dalachanis (Brill, 2018), 50.

58 Ancel, “The Ethiopian Orthodox Community in Jerusalem”, 59.

59 Ancel, “The Ethiopian Orthodox Community in Jerusalem”, 59.

With the support of the Russians, Ethiopia and the Ottoman were going to discuss the question of ownership of the Deir al-Sultana monastery, which had been seized by the Copts. Abba Giyorgis and his friends demanded the establishment of regular relations between Emperor Menelik and the Ottoman government to ensure justice in Jerusalem. Against this background, Grazmaç Yosef and Lebontiev left the Russian city of Odessa on 29 December 1896, and on 31 December, they meet with Sultan Abdülhamid. Thereupon, Grazmaç Yosef handed Abdülhamid a medal he had received from the Ethiopian emperor. The next day, Abdülhamid hosted them again to present their appeal in the name of Menelik.⁶⁰ To understand more about the issue of Deir al-Sultan in shaping the Ethio-Ottoman relations, please see Annex- II and Annex- III at the end of this paper.

Additionally, regarding Emperor Menelik's delegation to Sultan Abdülhamid II, Yusuf Sarıınay wrote the following:

"During the time of Menelik II, King of Abyssinia, *Ato* Josef, and Kont dö Leonitif were sent to Istanbul as ambassadors. This delegation presented the king's letter of goodwill as well as several presents to the Ottoman Sultan. Among them, a lion and a golden buckler pleased the Sultan. Menelik II stated in his letter that the Muslims being in his state worship freely and they are acted equally to the Christian citizens ...he [also] requested support for the Abyssinian properties in Jerusalem, especially for the monastery of Deyrû's Saltan."⁶¹

Subsequently, Sultan Abdülhamid replied to Emperor Menelik's letter by promising to consider the issue of Jerusalem carefully, and soon two letters were sent on the same date to Bishop Qerilos in Egypt and Abdülhamid's deputy in Jerusalem.

In 1904, Sadik al-Mueyyed Pasha was sent to Ethiopia by Sultan Abdülhamid for Menelik's request on the issue of Jerusalem and to establish strategic cooperation against the Italians in Libya. The Ottoman delegation reached Addis Ababa from Istanbul via Marseille, the Suez Canal, the Red Sea, Djibouti, and the Muslim populated areas of eastern Ethiopia. The Ottoman delegations were warmly received by Menelik. The well coming ceremony was very warm. As Ali presented it explicitly, Sadik el- Müeyyed Pasha illustrated the welcoming ceremony with the following words: It was on Saturday 12 June 1904 that the delegates were appointed to meet with His Excellency (i.e., the emperor of Ethiopia). The delegates go to the hall of his Imperial majesty loading the gifts of the Sultan. When the delegate reached the imperial palace they were warmly welcomed by a big crowd. All along their way to the imperial majesty, the crowds were greeting them from all sides sincerely. Upon their arrival at the hall, where the Emperor found, his Holiness the Emperor was on a big chair; about a hundred people of the palace were behind him and beside him. As soon as the delegation members entered the hall, the balls started to explode.⁶² With this in mind, a letter from Sultan Abdülhamid to Menelik reads that "the close relations of Abyssinians to Muslims were known for a long time and that this is a tradition coming from ancestors. The Sultan [also]

60 Dagmawi Ayele Tilahun, *Ethiopia-Turkey Economic Relations: An Assessment on Trade and Foreign Direct Investment from 2006 to 2018* (Addis Ababa: Addis Ababa University, Institute of Social Science, M.A. Thesis, 2019), 2; Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 120.

61 Sarıınay, *Ottoman Archives and the Ethio-Ottoman Relations*, 12; see also İlhami Yurdakul, "Kudüs Deyrussultan Manastırında Habeşlilerin ve Mısır Kiptilerinin Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi", *Vakanüvis* 1 (Special Issue on the Middle East) (2016), 205.

62 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 124.

sent...some presents like two horses, pistol, rifle, telescope, watch, sword, etc.”⁶³ Additionally, “the Sultan was against Italy’s invasion of Ethiopia.”⁶⁴

On the same tone, on July 10, 1907 a letter of friendship was written by Emperor Menelik II to Sultan Abdülhamid II. The letter clearly shows the warm relations between the two leaders. In his letter, Menelik II wished good health and peace to Sultan Abdülhamid II’s family, his people, and his empire. Additionally, in the letter, the emperor thanked Sultan Abdülhamid II for the positive measures taken regarding the Deyrus Sultana Monastery and asked the Sultan for more help in the welfare of the Ethiopian community in Jerusalem.⁶⁵ For more information about the letter of Menelik II to Sultan Abdülhamid II on July 10, 1907, see Annex- I.

On the other hand, in the process of Menelik II and Sultan Abdülhamid II’s diplomatic interaction the issue of Ottoman Armenians in Ethiopia got particular attention. The Armenians were actively working on several handicraft firms in Ethiopia. Additionally, the Armenians said to have got Menelik’s particular consideration and honor because of their contribution on the field of handicraft firms. Abdulhamit Ali Sadiq was also Ottoman merchant in Ethiopia and he had visited Sultan Abdülhamid II.⁶⁶ In the middle of their discussion, the Sultan asked the merchant (i.e., Abdulhamit Ali Sadiq) about the Armenians in Ethiopia. As Richard Pankhurst illustrated, the replay of the merchant reads:

“There were ‘quite a few’ there, whereupon the Sultan observed that there were ‘quite enough to destroy Ethiopia’. On another occasion the Sultan interrogated the Ethiopian envoy Kántiba Gäbru on the same matter and asked him to expel Serkis Terzian and all the other Armenians. When this was reported to Menilek he is said to have declared that the Sultan should ‘send me all the Armenians he does not want’.”⁶⁷

However, the divergence of interests between Menelik II and Sultan Abdülhamid II over the Armenians did not affect the peaceful diplomatic dialog between the two leaders.

As a result of the warm relations between Ethiopia and the Ottoman Empire, the numbers of not only Ethiopian monks and nuns but also Ethiopian pilgrims increased in Jerusalem at the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century. Additionally, the first Ottoman Consulate General in Ethiopia was established in the city of Harar in the eastern part of the country on April 4, 1912. However, it is unfortunate to note that Emperor Menelik II died before he could bear the fruits of his admirable policies against the Ottoman Empire. Sultan Abdülhamid II did also not witness the official start of the diplomatic relations between the Ottoman Empire and Ethiopia; because he was deposed on April 27, 1909.⁶⁸

63 Sarıay, *Ottoman Archives and the Ethio-Ottoman Relations*, 12.

64 Yıldız, “The Ottoman Empire As An External Actor And Its Effect On Politics In Ethiopia”, 176.

65 Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 128.

66 Richard Pankhurst, “Menilek and the Utilisation of Foreign Skills in Ethiopia”, *Journal of Ethiopian Studies* 5/1 (January 1967), 74.

67 Pankhurst, “Menilek and the Utilisation of Foreign Skills in Ethiopia”, 75.

68 Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 241; Ali, *Etiyopya-Türkiye İlişkileri*, 128.

CONCLUSION

This article attempted to address the dynamics of the belligerence and understanding between Ethiopia and the Ottomans. In the process of examination, it is realized that the long-standing hostile and distrustful relations between Ethiopia and the Ottoman were not a coincidence; rather their belligerence was primarily stemmed from the interest of the Ottoman to supervise the political economy of the Red Sea and Gulf of Aiden regions. Additionally, there has been pressure on the part of the Ottoman to secure its trade and political interests in the Red-Sea region from the expansionist policy of the Portuguese. In the same vein, it is also evident that the positioning of the Portuguese with the Ethiopian Christian Highland princes, while the Ottoman stood with the Adal Sultanate, fueled the latter's ambition to control Ethiopia. It is also understood that the Ottomans' interest to control Ethiopia and the Red Sea was stemmed not only to fight the Portuguese's presence in the region; rather the Ottomans' interest over Ethiopia primarily stemmed from the ambition of the former to benefit from the geostrategic significance of Ethiopia. The political, economic, and religious rivalries, above all, between the Ethiopian Christian Highland princes vs. the Adal Sultanate as well as the subsequent support of the Ottoman to the Adal, brought with them generations of hostility and distrust between Ethiopia and the Ottoman.

More critically, the unfolding reality of the political, commercial, and religious rivalries between the Muslim lowlanders and the Christian highlanders in Ethiopia throughout the fifteenth and sixteenth centuries gave fertile ground for the Ottomans to look easy penetration towards the political, religious, and cultural life of Ethiopia in particular and the Red Sea region in general. Strictly speaking, in the dialectical dynamics of the Ottoman involvement in the Red Sea and Gulf of Aiden regions, the religious card had an outstanding role to bottle up enemies. Despite the fluidity of the Ethio-Ottoman relations in other eras, it is quite apparent that the two nations' interactions throughout the sixteenth and seventeenth centuries were full of suspicion, fear, detestation, and demonization of one another. Thereupon, from the point of conceptual expression, the examination of the Ethio-Ottoman relations is an imperative research inquiry that provides important notes at least on the following four points. First, the Ethio-Ottoman foreign policy on the politics of the Red Sea together with the involvement of the Portuguese in the political life of the Red Sea and the Gulf regions complicated the basic understanding exhibited on the Ethio-Ottoman relations.

Second, for all its unique importance, the post-Gragh war Ethio-Ottoman relations oscillated between positive and negative. Meaning, geo-strategic, commercial, and religious interests made them see in a wary eye. At other times, the positive shift in their domestic political system transformed the Ethio-Ottoman relations into normalization. Emperor Fasilades's closed-door policy against Europeans, for instance, attracted the Ottomans to normalize its relations with Ethiopia and soon the Muslim Ottomans, once the enemies of Ethiopia became the close ally of the Emperor. Third, in the eighteenth century, the domestic political economy of Ethiopia was too fragile and arguably the situation has coincided with the decline of the Ottoman in which its policy was shifted from expansion and conquest to preserving lands at hand. Fourth, unlike the sixteenth and seventeenth centuries, the Ethio-Ottoman relations in the late nineteenth century and early twentieth century were comparatively more complimentary and cooperative than hostile. The mutual understanding and

cooperation between the two nations were stemmed from the changes in the foreign policy of Menelik II of Ethiopia and Sultan Abdülhamid II of the Ottoman. The other remarkable point in focus that helped for the normalization of the Ethio-Ottoman relations in the late nineteenth century and early twentieth century was the change in the international geopolitical system.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an Libre open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

.....

BIBLIOGRAPHY

- Abir, Mordechai. "The Origins of the Ethiopian-Egyptian Border Problem in the Nineteenth Century". *The Journal of African History* 8/3 (1967), 443-461.
- Abir, Mordechai. *Ethiopia and The Red Sea: The Rise and Decline of the Solomonic Dynasty and Muslim-European rivalry in the Region*. Great Britain: Frank Cass and Company Ltd., 1980.
- Ali, Abdu Muhammed. *Etiyopya-Türkiye İlişkileri: Karşılıklı Şüphe ve Anlaşmazlıktan Karşılıklı Anlayış ve İşbirliğine*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Institute of Social Sciences, Ph.D. Thesis, 2012.
- Ancel, Stéphane. "The Ethiopian Orthodox Community in Jerusalem: New Archives and Perspectives on Daily Life and Social Networks, 1840-1940". *Ordinary Jerusalem 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*. eds. Vincent Lemire - Angelos Dalachanis. Brill, 2018.
- Beckingham, C.F. - Huntingford, G.W.B. *Some Records of Ethiopia 1593-1646 Being Extracts from the History of High Ethiopia or Abassia by Manoel de Almeida Together With Babrey's History of the [Oromo]*. London: Hakluyt Society, 1961.
- Beshah, Girma - Wolde Aregay, Merid. *The Question of the Union of the Churches in Luso Ethiopian Relations (1500-1632)*. Lisbon: Junta de Investigações do Ultramar and Centro de Estudos Historicos Ultramarinos, 1964.
- Dombrowski, Franz Amadeus. *Ethiopia's Access to the Sea*. Leiden: E.J. Brill, 1985.
- Donzel, Van. *Foreign Relations of Ethiopia 1642-1700: Documents Relating to the Journeys of Khodja Murād*. Istanbul: Nederlands Historisch-archaeologisch Instituut, 1979.
- Erlich, Haggai. *Ethiopia and the Middle East*. London: L. Rienner Publishers, 1994.
- Erlich, Haggai. "Islam, Christianity, Judaism and Ethiopia: The Messages of Religions". *The Fifth Annual Levtzion Lecture* (2013), 1-28.
- Huntingford, G.W. *The historical geography of Ethiopia from the first century AD to 1704*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Karpat, Kemal. H. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Marcus, Harold G. *A History of Ethiopia*. Berkeley: University of California Press, 1994.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Pankurst, Richard. *The Ethiopian Royal Chronicles*. London: Oxford University Press, 1967.
- Pankhurst, Richard. "Menilek and the Utilisation of Foreign Skills in Ethiopia". *Journal of Ethiopian Studies* 5/1 (January 1967), 29-86.
- Sarıнай, Yusuf. *Ottoman Archives and the Ethio-Ottoman Relations*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. 2001.
- Sebsebe, Muzeyin Hawas. "Ethiopia and the Rising Powers: A Case Study on the Post-Cold War Era Ethio-Turkish Relations". *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 2/3 (2015), 83-98.

- Tilahun, Dagmawi Ayele. *Ethiopia-Turkey Economic Relations: An Assessment on Trade and Foreign Direct Investment from 2006 to 2018*. Addis Ababa: Addis Ababa University, Institute of Social Sciences, M.A. Thesis, 2019.
- Yimer, Nigusu Adem - Subaşı, Turgut. "Ethiopia's Quest For Frontier Recognition From Somalia: A Brief Historical Analysis". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 35/2 (December 2020), 753-774.
- Yimer, Nigusu Adem. *The Trilateral Political Relations between Ethiopia, Somalia, and Kenya (1960-1991)*. Sakarya: Sakarya University, Institute of Social Science, Ph.D. Dissertation, 2021.
- Yıldız, Fatma. "The Ottoman Empire As An External Actor And Its Effect On Politics In Ethiopia From Emperor Tewodros To King Iyasu V". *Africana-İnönü Üniversitesi Uluslararası Afrika Araştırmaları Dergisi* 1 (2021), 173-192.
- Yurdakul, İlhami. "Kudüs Deyrussultan Manastırı'nda Habeşlilerin ve Mısır Kıptilerinin Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi". *Vakanüvis: International Journal of Historical Researches* 1 (Special Issue on the Middle East) (2016), 198-237.
- Zewde, Bahru. *A Short History of Ethiopia and the Horn*. Commercial Printing Enterprise, 1995.

Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını

OTTOMAN WOMEN BETWEEN
PRIVACY AND PROFIT

ARİF BİLGİN*

ÖZ ABSTRACT

Bu makale, seçkinler dışındaki Osmanlı kadınlarının modern dönem öncesinde iktisadi faaliyetlere ne düzeyde katıldıklarını ve bunun nedenlerini araştırmaktadır. Çalışmada Osmanlı kadınlarının ekonomik faaliyetlerde bizzat yer almalarının sınırlı kalmasının, vekil kullanmayı ya da yeterli düzeyde sermayeye sahip olsalar da ekonomik aktivitelerden uzak durmayı tercih etmelerinin, ihtiyaç durumları ve mahremiyet algılarına bağlı olarak oluştuğu iddia edilmektedir. Osmanlı kadınının ihtiyaç ve özellikle de mahremiyet algısının yöreden yöreye değişmesi, bu algının oluşumunda örfün önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Söz konusu iddiaları sınamak ve ilgili bulguları elde etmek için mevcut literatür yanında Evliya Çelebi Seyahatnamesi ve çok sayıda mahkeme kaydı kullanılmıştır. Bu kaynaklardaki veriler hem Osmanlı kadınlarının mahremiyet algısını kapsamlı bir şekilde tespit etmeye hem de çeşitli yollardan edindikleri para ve mal birikimini nasıl kullandıklarını belirlemeye imkân vermektedir. Bu çerçevede Osmanlı kadınlarının edindikleri malları genellikle satma eğiliminde oldukları, nakit paraları ise kocalarına verdikleri veya ev eşyası ya da mücevher alımında kullandıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kimi kadınların sınaî üretim süreçlerine katılarak veya pazarda satış yaparak aile ekonomisine katkıda bulunmaktan geri durmadıkları tespit edilmiştir. Çalışan kadınların büyük kısmının ise ev içi hizmetlerde istihdam edilmesi, Osmanlı kadınının mahremiyet ve kazanç çizgisinde birincisine yakın durduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kadını, Kadın Çalışmaları, Muhaddere, Miras Hukuku, Mahremiyet, Vekil, Ev İçi Hizmetler.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 15 Mart 2022 | Date Received: 15 March 2022
Kabul Tarihi: 8 Nisan 2022 | Date Accepted: 8 April 2022

ATIF | CITATION

Bilgin, Arif. "Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını". *Kadim* 3 (Nisan 2022), 77-105.
doi.org/10.54462/kadim.1086088

This article investigates non-elite Ottoman women and the degree of and reasons for their participation in economic activities before the modern period. It argues that Ottoman women mostly chose to act by deputies or stayed away from the market even if they had financial resources and this limited participation into economic activities can be explained by two main factors: financial necessities and privacy. While the perceptions of necessity and privacy changed from region to region, local customs played an essential role in developing these concepts. In order to check these arguments and collect data, we used the travel book of Evliya Çelebi, and numerous court records in addition to secondary literature. These sources offer ways to comprehensively understand Ottoman women's perception of privacy and pinpoint how they used their money and wealth acquired through various means. Thus, the study establishes that Ottoman women tended to sell their possessions and whenever they had cash, they usually gave it to their spouses or bought houseware or jewelry. Still, some women supported their households by manufacturing or selling products in markets. The fact that most of the working women were primarily employed in household services shows that for Ottoman women privacy outweighed profit.

Keywords: Ottoman Women, Women's Studies, Virtuous Lady (*muhaddere*), Inheritance Law, Deputy, Privacy, Housework.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü, arbilgin@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-4351-9676.

GİRİŞ

Müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlerde yer alma düzeyini tespit etmeye ve nedenlerini irdelemeye odaklanan bu araştırmanın başlığında kazanç yerine ihtiyaç kavramını kullanmak da mümkündür. Çünkü araştırmanın bulguları, müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlere ağırlıklı olarak ihtiyaçtan dolayı katıldıklarını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan hayatın hiçbir sahasında tek tip bir Osmanlı kadınından söz etmek mümkün değildir ve klasik dönem Osmanlı kadınları mahremiyet ve kazanç algıları açısından da çeşitlilik göstermektedirler.

Araştırmaya başlamadan önce, Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlerde bizzat yer alma düzeylerinin nispeten yüksek olduğunu varsayılmaktaydım. Birçok insanda oluşan bu kanaat, Osmanlı kadını üzerine gerçekleştirilen araştırmaların geldiği noktaya yakından alakalıdır. Osmanlı kadınları üzerine sicillere dayalı ilk kapsamlı araştırmayı yapan Ronald Jennings'ten önce Osmanlı kadınlarının iktisadî hayata katılmadıkları, evlerinden dışarı pek çıkmadıkları yönünde olumsuz bir algı mevcuttu. Hatta Jennings'in çalışmasından sonra da bu algının kısa sayılmayacak bir müddet daha geçerliliğini koruduğunu söylemek mümkündür. Jennings'le başlayıp Haim Gerber, Abraham Marcus ve diğerleriyle devam eden, özellikle sicillere dayalı çalışmalar, kadınların çeşitli iktisadî faaliyetlere katıldığını açıkça gösterdi ve Osmanlı kadınlarının iktisadî hayata katılımlarının yüksek olduğu kanaati yaygınlaştı. Hatta kadınların bu iktisadî faaliyetlere bizzat katıldıkları, aracı kullanmadıkları gibi kabullerle piyasadaki görünürlüklerini abartan bir anlayış doğdu. Ben bu araştırmada nicel verilere de dayanarak müslüman Osmanlı kadınlarının ekonomik aktivitelerine bizzat katılımının düşük düzeyli olduğunu savunuyorum. Araştırmanın bulguları, kadınların iktisadî faaliyetlere yaygın kanaatin aksine daha az katıldıklarını, piyasada bizzat yer almaktan genellikle çekindiklerini, iktisadî faaliyetlere katılmaları durumunda ise aracı kullandıklarını ve edindikleri malları işletmek yerine genellikle satmayı tercih ettiklerini göstermiştir. Bu nedenle müslüman Osmanlı kadınının mahremiyet-kazanç çizgisinde ağırlıklı olarak mahremiyet tarafında durduğunu iddia edeceğim, bu yönde çeşitli argümanlar ileri süreceğim.

Çalışmada, gerek mahremiyet algısı gerekse iktisadî faaliyetlerdeki rolleri açısından müslüman Osmanlı kadınlarından önemli ölçüde ayrılan gayrimüslim kadınlar ile hanedan mensupları, yüksek düzeyli bürokratların eşleri ve çocuklarından oluşan seçkin kadınlar kapsam dışında bırakıldı, sıradan kadınların ekonomik faaliyetlere katılma biçimleri üzerinde yoğunlaşıldı. İhtiyaç duyulduğunda ve özellikle de karşılaştırma yapmak amacıyla sonraki dönemlere ait verilere müracaat edilse de incelemenin zaman aralığı Osmanlı klâsik dönemiyle sınırlandırıldı, 19. yüzyıl ve özellikle de kadınların piyasada görünürlüklerinin iyice arttığı meşrutiyet dönemleri hariçte bırakıldı.

Çalışmada öncelikle, kendi döneminde imparatorluk coğrafyasının genel resmini sunan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinden hareketle Osmanlı toplumunun mahremiyet algısı anlaşılmaya çalışılmıştır. *Seyahatname*, Osmanlı kadınlarının mahremiyet algısını ağırlıklı olarak onların dış dünyayla ilişkisi bağlamında sunsa da oldukça faydalı tespitler yapmaya imkân vermektedir. Bunu Evliya Çelebi'nin Osmanlı kadınlarının iktisadî hayattaki yerine dair neler söylediğini içeren bir kısım takip etmektedir. Evliya, kadınların özellikle de

müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadi faaliyetleri hakkında oldukça sınırlı bilgi vermektedir. Ancak seyyahın verdiği kimi bilgilerin diğer kaynaklarda, diğer kaynaklarda yer alan bilgilerin de *Seyahatname*'de bulunmaması eserdeki sözü edilen sınırlı bilgiyi cazip hale getirmektedir. Bu kısmın ardından Osmanlı kadınlarının iktisadi hayattaki rolleri üzerine kullanışlı bilgi içeren literatür değerlendirilmiştir. Osmanlı kadın çalışmaları belli bir olgunluğa erişmekle birlikte, kadınların iktisadi hayata katılma düzeylerini ve nedenlerini tespit edecek özellikle sayısal veriler içeren araştırmaların yeterli düzeyde olmadığı muhakkaktır. O nedenle bu araştırmanın sorularına cevap bulabilmek amacıyla gerek değerlendirilen literatür gerekse şer'iyeye sicilleri kullanılarak Osmanlı kadınlarının ekonomik faaliyetlere bizzat katılma düzeyleri belirlenmiştir. Müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadi faaliyetlerini yürütürken vekil kullanması, mal satın almaktan daha çok mal satması, uygun çalışma şartlarının olmadığını düşündüğü işletmelerini kiraya vererek çalıştırmayı tercih etmesi ekonomik aktivitelerde bizzat bulunma düzeyinin düşük olduğunu göstermiştir. Bunun nedenleri araştırmanın son kısmında tartışılan ana noktalar olmuştur.

Araştırmada İstanbul, Bursa, Halep, Antep, Ankara, Kayseri, Trabzon ve Antep gibi kentlere ait verilerden faydalanılacaktır. Bunun sebebi, kadın araştırmalarının ağırlıklı olarak bu şehirlerde yoğunlaşmış olmasıdır. Bu verilerden hareketle ortaya çıkacak resmin tüm imparatorluğu temsil etmeyeceği muhakkaktır. Zaten bu araştırmanın önemli bulgularından biri, sanayi ve ticaret kentlerindeki kadınların iktisadi hayata katılım düzeyleri ile mahremiyet algılarının sınaî ve ticarî potansiyeli zayıf şehirlere doğru gidildiğinde farklılaşmasının tespiti.

Osmanlı toplumunda genel kabul gören mahremiyet algısı kadınların, erkeklerin de olduğu piyasa ortamlarından uzak durmalarına neden olmaktadır. Mahremiyetin sınırlarının, dokunma duygusu/fiziksel temas ile belirlendiği Avrupa'dan farklı olarak Osmanlı dünyasında, özellikle de müslümanlar arasında, mahremiyet görme duygusuyla ilişkilendirilmekteydi. Mahremiyet algısını etkileyen temel unsur din olsa da düzeyini belirleyen, Evliya Çelebi'nin aşağıda bahsedilecek örneklerinden de anlaşılacağı gibi, bölgeden bölgeye farklılaşan örf idi.

İslâm toplumlarında seçkinliği tanımlayan *muhaddere* kavramı mahremiyetle iç içe geçmiş bir anlama sahiptir. Saygınlık ve onurluluk mefhumlarını içeren bu terimin anlam çerçevesinde namus, iffet, örtünme, mümkün olduğunca dışarı çıkmama (kısıtlı görünürlük), yüksek ahlâk sahibi olma gibi hususiyetler de yer almaktadır. Öte yandan muhaddere olmak yalnızca müslümanlık koşuluna bağlı değildir. Şeyhülislam Ebussuud Efendi, bir fetvasında muhaddere olmanın İslâm şeriatına uymayı gerektirmediğini, bir kadının kendi hane halkı dışındakilere görünmemesi ve işlerini kendi başına görmemesi halinde muhaddere olabileceğini belirtmektedir.¹

16. yüzyıl Osmanlı kadınları muhaddere konusunu önemsiyorlardı. Bu nedenle konu hakkında Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye çok sayıda soru sorulmuştu. Sorulardan biri, bir kadının köy halkıyla olan işlerini bizzat görmesi ve köy çeşmesinden suyunu kendi doldurması halinde muhaddere sayılıp sayılmayacağı hakkındadır. Şeyhülislamın bu soruya

1 "Muhazzirelikde mu'teber olan hudûd-ı şer'îat-ı şerîfeye ri'âyet değildir. Onun için kâfirlerde dahi muhazzire bulunur..." Ebussuud Efendi, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvaları: Feteva-yı Ebussuud*, haz. Abdullah Demir - Ramazan Günay (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2020), 649.

cevabı olumsuz olmuştur. Ebussuud Efendi burada köy çeşmesinden su getirmekten ziyade köy halkıyla ihtilatı sorunlu bulmuş olmalıdır. İkinci soru, bir kadının hamama, köylere ve teferrüce (gezintiye) gitmesi halinde muhaddere olup olmayacağı yönündedir. Şeyhülislam bu sorunun cevabını şarta bağlamış ve “ırz ve vakâr ile sadm ü hısm ile gider ise” muhaddere olabileceği yönünde fetva vermiştir. Bir kadının hamama, düğünlere ve başka mahallelere seyrana gitmesi durumunda muhaddere olup olamayacağı yolundaki diğer bir soruya ise “haşmetle (isteksizce, haz almadan, kaynaşmadan) varır ise” muhaddere olacağı yönünde cevap vermiştir.²

İstanbul kadınlarının muhaddere hakkındaki soruları daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. 18. yüzyıl şeyhülislamlarından Yenişehirli Abdullah Efendi’ye yöneltilen, işini görmek üzere sokaklara çıkıp erkeklerle yüzgöz olan bir kadının muhaddere olup olmayacağı yönündeki soruya şeyhülislam, tıpkı Ebussuud Efendi gibi olumsuz cevap vermiştir.³ Fetva kitapları muhaddere olan kadınların mahkemelerde görülen davalara katılmaktan da sakındıklarını ortaya koymaktadır.⁴

Fetva kitaplarındaki ilgili sorular, Osmanlı kadınlarının muhaddere olduğu oldukça önemsediklerini göstermektedir. Bununla birlikte, muhaddere olabilmek bir ölçüde varlıklı olmayı zorunlu kılmaktaydı. Bir kadının dışarıdaki işlerini yaptırabilecek bir köle veya hizmetçiye sahip olması, muhaddere olmasını kolaylaştıran bir etkeni. Bu nedendir ki Leslie Peirce, seçkin Antepli kadınların vakitlerini ev içinde geçirmelerini, dışarıdaki işlerini yürütecek köle, hizmetçi veya kapı halkına sahip olmalarıyla ilişkilendirmektedir.⁵

1. Evliya Çelebi’nin Çizdiği Mahremiyet Çerçevesi

Osmanlı coğrafyasının önemli bir bölümünü ziyaret eden Evliya Çelebi gerek müslüman gerekse gayrimüslim kadınların görünürlükleri konusunda önemli ayrıntılar verir.⁶ *Seyahatnamesinin* bazı bölümlerinde verdiği örneklerin müslim kadınlara mı yoksa gayrimüslim kadınlara mı ait olduğunu belirtme de Evliya’nın anlattıklarından Osmanlı toplumlarındaki mahremiyet algısını bir ölçüde kavramak mümkündür.

Seviyesi bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte, Evliya’nın anlatısında müslüman kadınlar kamusal alanlarda görünür olmayı pek tercih etmemektedirler. Ancak İstanbullu kadınların durumu, bu genellemeye uymaz. Çelebi, İstanbul’la ilgili gözlemlerinde, her ne kadar müslim-gayrimüslim ayrımı yapmasa da başkent kadınlarının görünürlük konusunda çok daha esnek olduğunu ima etmektedir. *Seyahatname* yazarı, İstanbullu kadınların sosyal-

2 Ebussuud, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi’nin Fetvaları*, 648. Muhaddere hakkında ayrıca bk. Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlıda Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 204-213.

3 “Sokaklara çıkıp mesâlihinde ricâl ile muhâlatası olan Hind muhaddere midir? el-Cevab: Değildir.” Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü’l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 353.

4 “Hind muhaddere olup mahkemeye huzur âdeti olmamakla...” Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetevâ-yı Feyziye* haz. Süleyman Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 250.

5 Peirce, *Ahlak Oyunları*, 207.

6 Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*’nde kadınlar üzerine müstakil bir kitap çalışması bulunmakla birlikte (Nurettin Gemici, *Evliya Çelebi’nin Gözlemleriyle 17. Yüzyılda Kadınlar* (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2011), bu araştırmanın sorularının farklılığı nedeniyle seyahatnamenin YKY baskıları kullanılmıştır.

leşme alanı olarak Lady Montagu'nun üzerinde önemle durduğu ev toplantılarına⁷ değinmese de mesire gezintilerine, hamam alışkanlıklarına ve hatta deniz veya derelere yönelik ilgilerine vurgu yapar. Mesela Kalamış Burnu'nu, aşıkların gezip dolaştığı ve hatta denize girdikleri bir mekân olarak tanımlar:

“Kadıköy bağları ile Fener bağçesi mâbeyninde bir körfez içre beyâz kumsal bir bahrdır. Cümle dilberân [u] âşıkân-ı sâdıkân anda deniz mâlikleri gibi âdem mâlikleri ve melekleri şinâverlik edüp âşık [u] ma'şûk birbirlerin bilâ vâsita kuc-kucağ olup dirâğûş ederler bir teferrüçgâh yerdir.”⁸

Çelebi'nin anlatımından, Salacak'ın Kalamış'tan farklı olarak kadın-erkek ilişkilerinde mahremiyete hassasiyet gösterilen bir yer olduğu anlaşılıyor. *Seyahatname* yazarı, orada kadın-erkek birlikte değil, kızların kendi başlarına “çimdiğini” belirtir: “Ve teferrüçgâh-ı Bahr-i Salacak, bunda dahi cümle dilberân mâh-ı Temmûz'da deryâyâ çimerler.”⁹

Lale Devri'nde payitahtın gözde gezinti mekânı haline gelecek olan Kâğıthane'de ise İstanbul'un kimi kadınları ve erkekleri toplanıp *her biri birer gûne cilvelenirler*(di). Evliya'nın Muhabbet Nehri (*Nehr-i Mahabbet*) olarak tanımladığı dere, kadınların erkeklerle rahatça yüzdüğü aktarılmaktadır. Bu nehrin iki tarafındaki ağaçların kökleri “balık ağı şebekesi gibi” nehrin içine uzandığından, bunların zaman zaman yüzenlerin ayaklarına dolandığı, insanların “Hay deniz mâliki beni tuttu” diye korkuya kapıldıkları ve hatta boğuldukları anlatılmaktadır.¹⁰

Evliya'nın Kâğıthane'deki eğlenceyle ilgili benzetmeleri de gayet ilginçtir. Kadınlar burada, kabuğu soyulmuş bademe benzeyen vücutlarını ibrişim peştemallere sarıp suya dalmaktadırlar: “Yine böyle iken niçe bin dilberân mukaşşer bâdâm gül-pembe-misâl vücûdî nâzeninlerin nîlgûn ibrişim fütalara sarup mâhîler gibi gavvâslık edüp âşıklarına dil-nüvâzlık ederler.”¹¹

İstanbullu bazı kadınlar, İne Ayazma Mesiregâhı'nda da peştemâllere sarılarak suya girmektedirler. Çelebi, buranın erkeklerin kadınları seyretmesine müsait bir mekân olduğunu imâ etmektedir: “Ba'zı mahbûb [u] dostân nîlgûn futaya sarılmış billûr-misâl beyâz dilberân seyr olunur bir teferrüçgâh-ı gâhgâh-ı nâgâhdır, hergâh değildir mâh be-mâhdır kim mâhpâreler hürmen-gâhdır.”¹²

Çelebi, İstanbul'daki hamamların tamamına yakınının kadın ve erkeklerin her zaman girebilecekleri çifte hamam şeklinde inşa edildiklerini belirterek, payitahtta yaşayan hanımların temizlenme ve sosyalleşme imkânlarının genişliğine zımnen vurgu yapar: “Yekûn hammâm-ı İslâmbol bâlâda mastûr olan yüz elli bir hammâmın cümlesi ekseriyâ çifte hammâmlardır. İllâ Küçük Bâzâr[d]a Mehemmed Paşa hammâmı birdir, vakt-i zuhrdan sonra avretler girir.”¹³

7 Lady Mary Wortley Montagu, *Turkish Embassy Letters*, haz. M. Jack - A. Desai (Londra: Virago Book, 1993), muhtelif sayfalar.

8 Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*: 1. Kitap, haz. Robert Dankoff vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 231.

9 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 231.

10 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 234.

11 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 234.

12 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 203.

13 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 157.

Şüphesiz Evliya'nın anlatımı, İstanbullu kadın ve erkeklerin tamamını yansıtmamaktadır. Onun tasvir ettiği başkentli hanım profili mahremiyet konusunda oldukça esnek görünse de bir İstanbullu olarak kendisinin bakışı, aşağıda örnekleri verilen taşradaki çerçeveye daha yakındır.

Seyyahın payitahta yönelik nispeten sınırlı ve belli bir kesimi tanımlayan örnekleri karşılıklı, taşralı kadınlara ilişkin açıklamaları oldukça fazla ve nispeten kuşatıcıdır. Seyahatname'de İstanbul kadınlarının rahatlığına dair anlatılanlarla karşılaştırıldığında taşralı kadınların mahremiyet algısının genellikle daha hassas olduğu vurgulanmalıdır. Taşraya ait ifadelerin büyük kısmı, birbirine benzer örneklerden oluşmaktadır. Taşra ortalaması için en önemli örnek, Lâdikli (Samsun) kadınlara ilişkindir: "...mü'eddebâne refâtâr ederek hammâmdan ve ziyâretlerden gayrı bir cânibe gitmek ihtimâlleri yoktur."¹⁴ Yani Lâdik kadınları dışarıya yalnızca hamama gitmek ve ziyarette bulunmak için çıkarlar, onun dışında dışarıda görünmeleri söz konusu değildir.

Bununla birlikte, Lâdik'teki durumla karşılaştırıldığında daha sıkı kuralların hâkim olduğu yerleşimler de vardır. Mesela Dağıstan, uç örneklerden biridir. Van ve Bitlis'teki mahremiyet anlayışı da neredeyse Dağıstan'dakine yakındır. Evliya, Dağıstanlı kadınların hacca gitmek dışında "taşra" (dışarı) çıkmadıklarını öğrendiğini ironik bir biçimde anlatır: "Meğer bu Dağıstân'da havâtîn kısmı merhûme olduktan sonra kapusundan taşra çıkarup mezâristân şehri seyrine götürürlermiş. Yohsa Hacc-ı Şerife gitmeden gayrı nisvân tâ'ifesi kapusundan taşra çıkmak ihtimâli yoktur."¹⁵ Dağıstan bölgesindeki yerleşim yerlerinden biri olan Tarhu'daki kadınlardan söz ederken ise mübalağalı üslubundaki mizah dozu artar. Defnedilmek üzere tabutla kabristana götürülmeleri dışında evden çıkmadığını belirttiği kadınların bu son yolculuğunu "büyük temâşâ" olarak tanımlar: "Nisâ tâ'ifesi bu diyârda kapusundan taşra yalnız çıkamaz. Elbette beş on âdem bir hurme hâtûnu 'Vahdehu lâ-şerike leh' ile cebbâne seyrine götürüp anda defn ederler. Bir dahi evine girmezler. Avretlere bu ömri nâzenînlerinde büyük temâşâdır."¹⁶ Çelebi'nin Tarhulu kadınlarla ilgili ifadelerindeki küçük bir ayrıntı oldukça önemlidir. Onun Tarhu kadınlarına yönelik kullandığı "...taşra yalnız çıkamaz" ifadesinden hareketle, diğer yerlerdeki kadınlar için bolca kullandığı "taşra çıkmaz" dan kastının, "dışarı yalnız başına çık(a)maz" olduğu söylenebilir.

Evliya'ya göre, Van'da da kadınların dışarıya çıkması hoş karşılanmadığından şehirde 700 civarında ev hamamı vardı. Seyyah, evlerinde hamam olmayan kadınların kendilerine tahsis edilen hamamlara gidebildiklerini ancak bunun için hanımlara özel sokakların bulunduğu, hanımların, erkeklerin de geçtiği ana yollar yerine bu sokakları kullandıklarını belirtir:

"Zirâ bu Van halkı gazûb u lecûc ve sâhib-i gayret ü sâhib-i nâmûs âdemler olduklarından havâtînlerinin birisi taşra düğüne ve derneğe ve bir yere çıkdıkları yoktur. İllâ hâtûnları merhume oldukda ol zamân kapudan taşra çıkar. Ol ecilden cümle ehl-i ırz âdemlerin hânelerinde ev hammâmları vardır kim kavli sahihleri üzre yedi yüz ev hammâmı olduğu muhakkaktır ve ba'de'z-zuhr âm hammâmlarına ricâl girmeyüp hammâmları olmayan tâ'ife-i nisvân girer. Ammâ ol hammâmların avretler gideceği başka sokakları var kim ol yollardan ba'de'z-zuhr ricâllerden bir ferd-i merd geçmeğe kâdir değillerdir. Ol avretler râhında şe-

14 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 2. Kitap*, haz. Zekeriyâ Kurşun vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 200.

15 *Seyahatnâme: 2. Kitap*, 155. Evliya'nın Dağıstan seyahatinin kurmaca olduğunu iddia eden bir çalışma için bk. Kerim İlker Bulunur, "Kurmaca ile Gerçek Arasında Evliya Çelebi'nin Dağıstan Seyahati", *Yeni Türkiye* 79 (2015), 165-174.

16 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 7. Kitap*, haz. Yücel Dağlı vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 294.

hirliden bir âdem görseler âmân vermeyüp bilâ-su'âl katl ederler, ta bu mertebe nisvânların sakınırlar, gayûr kavimdirler.”¹⁷

Van gibi Bitlis'te de kadınlar için ev hamamları vardır. Evliya bu sefer, şehirdeki hamamların kuruluş nedeni olarak kadınların evden dışarı çıkmamasını imâ yoluyla değil, açıkça ifade eder hatta çarşıda bir kadın görülse öldürüleceğini belirtir: “Beşâret Ağa karındaşımızın tahrîri üzre cümle altı yüz ev hammâmları vardır. Zîrâ bu şehrin halkı hurme hâtûnların aslâ kapudan taşra çıkarmayup ev hammâmlarında gasl ederler. Bir avreti çârşûda görseler katl ederler.”¹⁸

Gayrimüslim kadınların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde ise durum oldukça farklıdır. Buralarda gayrimüslim kadınlar dükkânlarda satış yapabilmekte, dar ve kısa elbiseler giyebilmekte, kadın-erkek karışık ortamlarda bulunabilmektedirler.

Evliya'nın, burada üzerinde durulanlar dışında başka birçok şehrin kadınları, kadınların giyim-kuşamı, edebi, sokağa çıkıp çıkmadıkları ve sair hususlar hakkında da bilgiler paylaştığı bilinmektedir. Bu bilgilerden konumuz açısından kullanışlı olanlardan biri, müslüman kadınların “mahrem” yerlerini gizleyecek şekilde ferace ve benzeri (izâr, burka, yassıbaşı, fistan, şeyh abası vd.) elbiseler giymeleridir. Önemli bir diğer detay da seyyahın birçok yerleşim yerini anlatırken orada yaşayan kadınları “Râbia-i Adeviyye mertebesinde sâliha” hatunlar olarak tanımlamasıdır. Evliya Çelebi'nin aktardığı ve mahremiyet anlayışını tayine yarayacak daha birçok ayrıntı bulunmakla birlikte bunların her biri, yukarıda çizilen çerçeveyi doğrular mahiyettedir. Onun anlattıklarından Osmanlı coğrafyasındaki mahremiyet algısının bölgeden bölgeye değiştiği anlaşılmaktadır. Gerek giyim-kuşam farklılığı gerekse sokaktaki görünürlüğün seviyesi şehirden şehre farklılaşmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında mahremiyetin sınırlarını belirleyen başat faktörün örf olduğu söylenebilir.

Peki, müslüman kadınların mahremiyet algısının temel sınırları, *Seyahatname*'den hareketle çizilebilir mi? Bu soruyu, Evliya'nın verdiği her bir örnekteki alt sınırı esas alarak cevaplamak mümkündür: Müslüman Osmanlı kadınları, düzeyi farklı olmakla birlikte, ihtiyaç olmadıkça erkeklerin bulunduğu ortamlarda bulunmamayı yeğlemektedirler. Bu genellemeyi yaparken, seyyahın müslim-gayrimüslim ayırımı yapmadan aktardığı İstanbul kadınlarına yönelik örneklerin göz ardı edildiğini hatırlatmak isterim.

Öte yandan Evliya Çelebi'nin anlatısı, mahremiyet algısının anlaşılması amacı ile kullanılırken temkinli davranılmalıdır. Evliya, pek çok yerleşim yerini anlatırken oradaki kadınların giyim-kuşamlarını tarif eder. Bu tarifler bizzat gözleme dayansa gerektir, zira seyyah kadınlarını görmediği yerlerdeki giyim-kuşam adetlerinden söz etmekten kaçınır.¹⁹ Seyyahın bazı şehirlerin kadınlarıyla ilgili verdiği, diğerlerine göre yüzeysel kalan bilgilerin bir kısmının kulaktan dolma malumat olduğu düşünülmelidir. Çünkü kendisinin de birçok yer için vurguladığı gibi kadınların, erkeklerin de geçtiği sokaklarda görünürlük oranı oldukça düşüktür. Yalnızca bu durum bile, Evliya'nın kadınlar hakkındaki anlatısının dikkatle irdelenerek kullanılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Seyyah, bazı durumlarda hassasiyetleri

17 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 4. Kitap*, haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 120.

18 *Seyahatnâme: 4. Kitap*, 67.

19 Seyyah, Dağıstan bölgesinde yer alan Tarhu'daki kadınların giyim-kuşam alışkanlıklarını bu nedenle yansıtmamıştır: “Evvêlâ bu diyârın ne mahbûbun ve ne mahbûbesin görmek olmayup hüsnî bâ-kemâl bâ-cemâllerinin rengi rûyları tahrîr olunmadı.” (*Seyahatnâme: 7. Kitap*, 294).

vurgulamak ve anlatısını güçlü kılmak için keskin ifadeler kullanmayı ve yer yer mübalağaya başvurmayı yeğlemiştir.

2. Kadınların İktisadî Faaliyetleri Hakkında Evliya Çelebi Ne Söyler?

Evliya Çelebi, kadınların giyim-kuşamına, ahlâkına ve kamusal alandaki görünürlüklerine değinirken zaman zaman ekonomik faaliyetlerine de vurgu yapar. Fakat onun kadınların iktisadî faaliyetlerine ilişkin anlattıkları, büyük resmin küçük bir parçasını teşkil etmektedir. Aşağıda ele alınacağı üzere mevcut literatür, Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlere Evliya'nın çizdiği çerçeveden daha geniş bir biçimde katıldıklarını göstermektedir.

Seyahatname'de başkentli kadınların iktisadî faaliyetlere katılımıyla ilgili bilgiler, Evliya'nın İstanbullu kadınların sosyalleşmeleriyle alakalı verdiği örneklerle nispetle oldukça sınırlıdır. Seyyah, bu hususta sadece iki örnekten söz etmiştir. İlki, Bedesten-i Atik önünde kendi ürettikleri *gülâbları* (gülsuyu) satan Edirneli kadınlardır. Muhtemelen ihtiyar olan bu kadınlar, gülsuyu dışında buhur suyu, amber suyu, aselbend suyu, mâverd suyu ve yasemen suyu gibi itriyat çeşitleri de satıyorlardı.²⁰ Diğer örnek ise şehirde, bahçesinde meyve yetiştiren bir kadına dairedir. Kadının Avretpazarı yakınında bir bahçesi vardır. Çelebi burada, her biri “birer buçuk vukıyye” gelir *lüffan narlarının* yetiştirdiğini, bu narların herhangi bir kimseye satılmadığını, kıymeti mukabili veya hediye olarak padişaha takdim edildiğini yazar. Narların değerinin ikişer altından bir *mankır* aşağıya düşmeyeceğini de ekler.²¹

Evliya Bursa'da, dokuma işinde çalışan kadınlara veya aynı şehirdeki kadın pazarına değinmez ama dokuma sanayiinde Bursa'dan daha geride olan Ankara kadınlarının sof dokuduklarını belirtmeden geçmez: “Ve sūfu bunun ipliğinden dokuyup cümle zenânesi (kadınları) ve halkının kârı sūf ve muhayercilikdir.”²²

Çelebi, Bursalı kadınlara değinmediği gibi, diğer sanayi kentlerindeki²³ kadınların iktisadî faaliyetlerine dair de bilgi vermez. Buna karşılık Mudurnu kazasındaki hanımların ürettiği iğne oyaları dikkatini çeker ve nispeten ayrıntılı olarak hem bu oyaları hem de Mudurnulu hanımların sürece katılımını anlatır:

“Ve cümle aded dükkânlardır. Ekseriyâ iğneci dükkânları çokdur. Cemî'i diyârı Rûm'a ve gayri ekâlimlere bu şehirden niçe bin yük iğne gider. Bu şehrin sağır ü kebiri iğneciler olduğundan bu şehrin ismine müverrihîn esmâi büldân içre 'Dârı sūzen' derler. Cümle sūzen-kârıların nakli üzre dekâkinlerde ve hânelerimizde bin yüz aded iğne dezgâhı ve hadde dollâbları vardır, derler. Hakkâ ki cümle havâtinleri dahi kârı Dâvûdîde sūzen-kârı çokdur. Anınçün bu şehrin «kız iğnesi» derler hürde-hayâl nakış iğnesi vardır, memdûhı âlemdir. Ammâ hakîr ana hayrânım eyle hürde iğneyi eyle tizkârlık ile yaparlar kim iğne deliğinden beş yüz yıllık {yol} âsumânî seyr edenin gözü ermez ve mihneti kârına değmez, gâyet ucuzdur. Sūzenine göre en ednâsının yigirmisi bir akçeye, en müntehâsının onı bir akçeyedir. Cümle ahâlisi anıyla “el-Kâsibü habîbullah” deyüp kifâflanırlar.”²⁴

20 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 258.

21 *Seyahatnâme*: 1. Kitap, 296.

22 *Seyahatnâme*: 2. Kitap, 222.

23 Mesela Halep için bk. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*: 9. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 184-192.

24 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*: 3. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 149.

Evliya, köylü kadınların üretim ve tedarik süreçlerine katkısına *Seyahatname*'sinde yer vermez ancak Manastır'daki Sarıgöl kazasını anlatırken kadınların zirai üretimdeki rollerini şöyle aktarır: "Cümlesi şayak gibi beyâz abâ sıkma dolama geyüp çiftde ve çubukda Ferhâd gibi çalışır kağan arslan zenânelerdir."²⁵ Ağırlıklı olarak tarım toplumlarının yaşadığı toplarlarda seyahat eden Evliya'nın, kadınların zirai faaliyetlere katılımına dair tek bir örnekle yetinmesi oldukça dikkat çekicidir. *Seyahatname* yazarı, herkesin bildiği rutin faaliyetlere eserinde yer vermemeyi tercih etmiş olmalıdır.

Evliya, gayrimüslim kadınların ekonomik faaliyetlere katılımıyla alakalı da bilgiler verir. Bu yöndeki örnekler, dükkânlarda ve pazarlarda satış yapan kadınları resmeder:

"Ve bu şehir içre cümle dörd bin tahta örtülü kârgîr binâ sarâyı vardı ve iki bin aded dükkânlarında cümle avratlar oturup metâ'ların satarlar ve dokuz aded mükellef hânları ve üç aded bir güne sobalı hammâmları vardır"²⁶ (Kamanîçe yakınlarındaki Podhayişçe Kalesi)

Ve cümle yedi yüz aded dükkânlarında cümle kızlar ve avratlar bey' [ü] şirâ edüp kocaları hemân iş işlerler. Âdet-i kâfiristân-ı Hıristiyan budur.²⁷ (Leh diyarından İlvov)

Ve cümle bin altmış aded dükkânlardır kim cümlesinde pençeî âfitâb kızlar ve kâlîme avretler dükkânlarında oturup metâ'ların âşikâre fûrûht eerler, aslâ ayıb değildir.²⁸ (Eğri'de Gingöş Varoşu)

...mahbûbe kızlar ve mahbûbe kâlîm avretler gizlice esbâbların bu bâzâra getirüp fûrûht ederler."²⁹ (Varat Kalesi, dış varoşlar)

Seyahatname'de, Anadolu şehirlerinde müslüman kadınların pazarlarda satış yaptıklarını, hatta ihtiyaçlarını karşılamak üzere pazara çıktıklarını gösteren en ufak bir bilgi kısıntısı bile yoktur. Fakat mevcut literatüre göre, kadınların iktisadî faaliyetlere iştiraki, Evliya'nın çizdiği çerçeveyi aşmaktadır.

3. Kadınların Ekonomik Faaliyetlerini İçeren Başlıca Araştırmalar

Klasik dönem Osmanlı kadınları hakkında çok sayıda çalışma mevcuttur.³⁰ Ancak bunların yalnızca birkaçı, kadınların ekonomik aktiviteleriyle ilgili somut bulgular ortaya koyabilmiştir. Bu çerçevede Ronald Jennings'in Kayseri, Haim Gerber'in Bursa, Fariba Zarinebaf'ın İstanbul kadınları; Suraiya Faroqhi'nin Sakızlı ve Antalyalı iki kadının mal varlığı, Yahya Araz'ın ise ev içi hizmetlerde istihdam edilen kadınlar üzerine yaptığı araştırmalar ile aşağıda katkıları değerlendirilecek olan bazı çalışmalar zikredilebilir.

25 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 5. Kitap*, haz. Yücel Dağlı vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 305.

26 *Seyahatnâme: 5. Kitap*, 69.

27 *Seyahatnâme: 5. Kitap*, 77.

28 *Seyahatnâme: 7. Kitap*, 69.

29 *Seyahatnâme: 7. Kitap*, 149.

30 Betül İpşirli, "Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 575-621. 2005 yılı sonrasına ait bir literatür çalışması yapılmamıştır. Ancak şu iki araştırmanın kaynakçasından faydalanılabilir: Leyla Kayhan Elbirlik, *Negotiating Matrimony: Marriage, Divorce, and Property Allocation Practices in Istanbul, 1755-1840* (Cambridge, MA: Harvard University, History and Middle Eastern Studies, Ph.D. Dissertation, 2013); Gökçen Coşkun Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18. Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 55-100.

Jennings'in çalışması³¹ sicillere dayalı derli toplu ilk araştırmadır. Yazar, kadınların mahkemeye başvurma oranları, iktisadî faaliyetleri, sosyal durumları ve miras paylaşımı gibi konuları ele almıştır. Jennings, Kayserili kadınların çoğunun miras yoluyla elde ettikleri mallarını satarak kazandıkları parayı farklı yatırımlara yönlendirmek veya sahip olduğu işletmeyi/gayrimenkulü kiraya vermek suretiyle ekonomik faaliyetlere katıldıklarını gösteren çok sayıda örnek ortaya koymuştur.³²

Jennings'in tartıştığı hususları Bursa örneğinde inceleyen Gerber, Bursa sicillerinden elde ettiği verileri Jennings'inkilerle karşılaştırmış ve Kayseri'deki kadınların ekonomik hayata katılma oranlarının Bursalı kadınlarından daha düşük seviyede olduğunu tespit etmiştir. Bursa kadınlarının mal varlıkları oldukça fazlaysa da erkeklerin varsıllık ortalamasını yakalayabilmiş değillerdir. Bununla birlikte, Gerber'in incelediği kayıtlar arasında mal varlığı 1 milyon akçe olan Ayşe Hatun binti Alican ve 1 milyon 500 bin akçe olan Şerife Rukiye Hatun dikkat çekmektedir. Bu iki kadının mal varlığı, erkekler arasında bile nadiren görülebilen düzeydedir.³³

Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlerine dair veriler, ağırlıklı olarak mahkeme kayıtlarından elde edilmektedir. Bu tür faaliyetlere bizzat katılmaktan çoğu zaman imtina eden kadınların, mahkemeye gitmektense genellikle çekinmedikleri anlaşılmaktadır.³⁴ Bursa kadı sicilleri bizi, başkalarına satış yapanlar yanında kocasına mal satan kadınlar veya karısına mal satan veya borcu karşılığında malını devreden erkeklerin varlığından da haberdar etmektedir.³⁵ Sicillerdeki davalara göz atıldığında, kadınların aile dışından kişilerin yanı sıra, aile bireylerini de dava edebildikleri görülmektedir. Sicillerde sürekli borç alan/veren kadınlara rastlanması, şehir kadınlarının ekonomik faaliyetlere katılım oranının yoğunluğuna işaret etmektedir. Dokuma ticareti yapan bir kadının, başta İngiliz dokumaları olmak üzere, çeşitli kumaş türlerine sahip olması ve ayrıca dört büyük dokuma tezgâhının mülkiyetini elinde bulundurması, şehirdeki kadınların ekonomik faaliyetlerini gösteren kayda değer bir örnektir.³⁶

Diğer yerlerdeki gibi Bursa'da da esnaf grupları arasında kadınlar bulunmuyordu. Ancak mumcu esnafının bir istisna olduğu görünmektedir. Loncanın tek kadın üyesi Fatma Hatun, lonca üyelerinin itirazına rağmen elindeki hissenin babasından miras kaldığını belirterek vermemek için direnmişti. Bu kaydın tarihinden (H. 1042/M. 1632-33) yarım asır sonra (H. 1093/M. 1682) başka bir kadın elindeki iki mumcu hissesini satacaktır.³⁷ Ancak Bursa'daki

31 Ronald Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records - the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *JESHO* 18/1 (1975), 53-114.

32 Özellikle bk. Jennings, "Women in Early 17th Century", 65.

33 Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *IJMES* 12 (1980), 231-244. Bursa kadınlarının sosyal ve kısmen ekonomik durumları hakkında ayrıca bk. Saadet Maydaer, *XVI. Yüzyılda Bursa Kadınları* (Bursa: Emin Yayınları, 2010).

34 Kadınların mahkemeye gitmeleriyle ilgili bu çalışmada çeşitli vesilelerle atfı yapılan kaynaklar dışında bk. Metin Coşgel - Boğaç Ergene, *The Economics of Ottoman Justice: Settlement and Trial in the Sharia Courts* (New York: Cambridge University Press, 2016), 164-209; Boğaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 2003), 57-75.

35 Detaylı bilgi için bk. Gerber, "Social and Economic Position of Women", 231-244. Erbirlik'in 18. yüzyıl İstanbul'una dair bulguları da Gerber'inkiyle örtüşmektedir: Leyla Kayhan Elbirlik, "Negotiating Matrimony", 241-247.

36 Gerber, "Social and Economic Position of Women", 235.

37 Gerber, "Social and Economic Position of Women", 237.

mumcu kadınların, tıpkı İstanbul'dakiler gibi³⁸ lonca üyesi olmayıp mum üretimini evlerinde yapıyor olma ihtimalleri de mevcuttur. Öte yandan Bursalı kadınların şehirdeki toplam 300 mancınıktan yarısının sahibi ya da işleteni olmaları, bu sanayi kentinin ekonomisindeki rollerini betimleyen kayda değer başka bir örnektir.³⁹

Bursa kadınlarının bir kısmı da evlerde küçük ölçekli mal üretimiyle uğraşmaktaydılar. Bu üretim bir işverene yönelik değil, pazarda satış için örgütlenmişti. Malları üreten kadınlar, bunları sokak ve pazarlarda satıyorlardı. Gerber'in incelediği 123 vakadan 20'si, zanaatkarlık yapan bu tür kadınlarla ilgilidir. Kimisi ip eğirmekte, kimisi de dokuma yapmaktadır.⁴⁰

Gerber'in anlattığı hikâyelerden biri, Bursa'da lonca üyesi olmadıkları halde evlerinde üretim yapan kadınlara ilişkindir. Esnaftan olmamalarına rağmen devletin bu kadınların üretim ve satış hakkını koruyor olması hikâyeyi ilginç kılmaktadır:

“Osmanlı Devleti'nde lonca üyesi olmayan ama evinde bir şeyler (dokuma ürünleri) imal eden kadınlar, o ürünleri çarşı ve pazarda doğrudan tüketiciye satarlar. XVII. yüzyılda dokumacılıkla uğraşan ve 'Gaytancı' adı verilen bu kadınlardan sekizi, haksız rekabete yol açtıkları için ipek tüccarları loncasına mensup 'Kazazlar' tarafından şikayet edilir. Osmanlı Sultanı'nın rahatsız edilmeksizin şehirde dolaşabilecekleri ve diledikleri pazarda ürünlerini satabileceklerine dair fermandan yola çıkan mahkeme, Gaytancılara mallarını serbestçe piyasaya sürme imkânı tanımıştır. Ancak lonca, işin peşini bırakmayarak kadınların lonca üyesi olan esnafın pazarında satış yaptığını belirtir ve kadınların da loncanın vergi yükünü paylaşması gerektiğini ileri sürerek mahkemeye verir. Fakat vergi muafiyeti bulunan kadınlar mahkemeyi kazanır.”⁴¹

Bursa kadınları iş hayatına, Kayserili kadınlardan daha fazla katılmışlardır. Bunu şehrin nüfus potansiyeline, sınaî üretimin yoğunluğuna ve uluslararası ticaret merkezi olmasına bağlayan Gerber, bu farkın oluşumunda şehirdeki yahudi varlığının da etkisi olduğunu düşünür. Zira Kayseri'de yahudi nüfus bulunmamaktadır.⁴²

18. yüzyıl Halep'ini ele alan çalışmasında Marcus, Halep halkının büyük kısmının pazar yerlerinde çalışarak geçimini sağladığını, bunlar arasında yetişkinlerin yanında çocuklar ve ihtiyarların da olduğunu belirtir. Şüphesiz bu yaş grupları içinde kadınlar da mevcuttu. Marcus, buralarda çalışan kadınların “düşük bütçeli” ailelerden geldiğini söyler. Halep'te pazarda faaliyet gösteren kadınlar yanında, evinde iş yapanlar da vardır. Bursa ve Ankara'dakiler gibi, Halepli kadınlar da dokuma sanayiinde –iplik eğirme, dokuma, perdahlama, boyama, baskı, süsleme ve dikim gibi– çeşitli görevler üstleniyorlardı. Kadınların bir kısmı da yün, ip, ekmek ve buğday gibi malların ticaretini yapıyor ya da kadınlara yönelik mal satan seyyar satıcı olarak karışımıza çıkıyorlardı. Ayrıca kadınların sütanne, ebe, hamamcı, mürebbiye, kırık-çıkıkçı, çöpçatan ve temizlikçi olarak hizmet gördükleri bilinmektedir. Halep sicillerinde geçen falcı, rakkas, şarkıcı ve ağıtçı olarak çalışan kadınlar ise muhtemelen gayrimüslimdi. Şüphesiz Halepli kadınların en fazla istihdam edildiği alan, diğer şehirlerde

38 Suraiya Faroqi, *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002), 171.

39 Gerber, “Social and Economic Position of Women”, 237.

40 Gerber, “Social and Economic Position of Women”, 238.

41 Gerber, “Social and Economic Position of Women”, 238.

42 Gerber, “Social and Economic Position of Women”, 239.

olduğu gibi ev içi hizmetlerdi.⁴³ Halep'teki toplam işgücünün “en az yarısı” üretim kollarında çalışıyor, bundan daha azı ticaretle uğraşiyor, ondan da azı hizmet sektöründe faaliyet gösteriyordu. Kadınların yoğun olarak yer aldıkları kol ise hizmet sektörüydü.⁴⁴

Halepli kadınların çalıştığı iş kollarının hiçbirinin loncası bulunmamaktaydı. Ancak Marcus, 1762 tarihli kayıta nişastacılar esnafı arasında Kerime binti Nasrallah adında bir kadının varlığını tespit etmiştir.⁴⁵

Fariba Zarinebaf, 18. yüzyıla ait İstanbul kadı sicillerine dayanan bir çalışmada,⁴⁶ kadınların mal varlıklarını, emlak piyasasındaki mevcudiyetlerini gerek satın aldıkları gerekse kendilerine hibe edilen malları bizzat veya kiraya vererek işletmelerini ve hatta kredi piyasasına girerek borç alıp vermelerini⁴⁷ incelemiştir. Aynı zamanda İstanbul'da kadınlar, mevsimlik işçi veya hamam görevlisi olabiliyorlar, yün eğirip kumaş dokuyabiliyorlardı. Başkent piyasasında emlak alıp satan kadınların orta sınıftan kimseler olduklarını belirten Zarinebaf, erkek kardeş veya kocalarının zorlamasıyla mal-mülk satan kadınların varlığına da işaret etmektedir. İlgili araştırmalarda rastlanan, kadınların dükkân kiralaması veya sahip oldukları dükkânları kiraya vermelerine dair örnekler, Zarinebaf'ın makalesinde de yer almaktadır. Ancak Zarinebaf, kiralanan dükkânların nasıl işletildiğine ilişkin bir bulgu paylaşmaz. Bununla birlikte, bu kadınlardan biri olan Afife Hanım'ın Karaköy'de attar, berber ve yemişçi dükkânlarını bir arada kiralamış olması, kiralamanın bizzat işletme amaçlı olmadığını düşündürmektedir.

Gerber'in Bursa'da tespit ettiği lonca üyesi görünen mumcu Fatıma gibi Zarinebaf da bir başka araştırmasında, lonca kayıtlarında esir tüccarlığı yapan ve çiçek yetiştiricisi olan kadınlara rastladığını belirtmektedir. Zarinebaf lonca kayıtlarında ayrıca, Edirne'de gülsuyu üreten bir kadının ismine rastlamıştır.⁴⁸ Muhtemelen Edirne'de kadınlar tarafından yürütülen gülsuyu üretimi ile Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Eski Bedesten önünde gülsuyu satan Edirneli kadınlar arasında bir ilişki bulunmaktaydı.

Faroqhi, bir çalışmada⁴⁹ Sakızlı Hacı Saliha (ö. 1806) ve Antalyalı Havva Hanım'ın (ö.1860) geride bıraktıklarından hareketle, varlıklı bu iki kadının servetine dair değerlendirmelerle bulunur. Kadınlara ait varlıkların çeşitlerinin bölgeden bölgeye değiştiğini, söz konusu kadınların borç vermek suretiyle kredi piyasasında da yer edindiklerini okuyucuyla paylaşan Faroqhi, tıpkı Halep'teki örneklerde görüldüğü gibi, Sakızlı olduğu halde Çeşme'de yatırım yapan Saliha ve Antalya'da faaliyet gösteren Havva'nın da mülklerini

43 Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*, çev. Mehmet Emin Baş (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 207-208.

44 Marcus, *Halep*, 208.

45 Marcus, *Halep*, 209.

46 Fariba Zarinebaf, “From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth-Century Istanbul”, *Across the Religious Divide: Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, haz. Jutta Gisela Sperling - Shona Kelly Wray (New York: Routledge, 2009), 224-237.

47 Aynı yüzyılda Eyüplü kadınların kredi ilişkilerine dair bk. Büşra Figenkaplan, *Osmanlı Eyübünde Kadın ve Mülkiyet (1700-1725)* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 64-67. İstanbul'da kadınların borç alıp vermeleri 16. yüzyılda da rastlanan bir durumdur: Yvonne Seng, “Standing at the Gates of Justice: Women in the Law Courts of Early Sixteenth-Century Üsküdar, İstanbul”, *Contested States: Law, Hegemony and Resistance*, ed. Mindie Lazarus-Black - Susan F. Hirsch (New York: Routledge, 1994), 184-206.

48 Fariba Zarinebaf, “The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700-1800”, *International Labor and Working Class History* 60 (Fall 2001), 142-146.

49 Faroqhi, *Stories of Ottoman Men and Women*, 160-169.

yakınlarına sattıklarını tespit etmiştir. Bu kadınlar aynı zamanda çoğunu miras yoluyla edindikleri mülklerden tarlaları, ücreti mukabili erkeklerle icara veriyorlardı. Faroqhi ayrıca, Kasımpaşa'da ağırlıklı olarak ev içi hizmetlerde çalışan kadınlardan ve bir başka makalesinde de Kasımpaşa'daki tersanede çalışan demircilerin eşlerinin paça satmak üzere yaptıkları, fakat kabul görmeyen bir başvurdan bahsetmektedir.⁵⁰

Kadınların en fazla tercih ettikleri çalışma alanlarından biri olan ev içi hizmetleri, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Ev içi hizmet işi, özellikle üretimin yoğun olduğu, dolayısıyla zengin aile sayısının çok olduğu şehirlerde, ihtiyaç sahibi kadınların kolaylıkla bulabileceği işlerden biriydi. Konuyla doğrudan ilgili olan ve her ikisi de 19. yüzyılı ele alan iki araştırmayı zikretmek gerekir: Ahmet Şamil Güner ve Abdullah Bay tarafından yayınlanan Osmanlı Toplumunda Beslemelik Kurumu (Ankara 2013) adlı kitap ile Yahya Araz'ın Tübitak projesi olarak başlayıp 2020'de kitaplaşan Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi başlıklı çalışması. Bunların haricinde *tebenni*, *icâr-ı sağır* ve 19. yüzyıldan itibaren de *besleme* gibi kavramlarla tanımlanan hizmetçi kadınlara vurgu yapan eserler arasında Suraiya Faroqhi'nin Osmanlı kentleri ve Osmanlı toplumunda gündelik yaşama ilişkin iki çalışmasını,⁵¹ Leslie Peirce'in Gaziantep'i konu alan araştırmasını,⁵² Yahya Araz'ın çocuk hizmetçileri ele alan bir bölüm de ihtiva eden kitabını⁵³ ve son olarak yukarıda vurguladığımız Marcus'un Halep'i inceleyen çalışmasını⁵⁴ sayabiliriz.

Bütün dünyada rağbet gören ev içi hizmetlerde Osmanlılar, modern öncesi dönemde büyük oranda köle çalıştırmaktaydılar. Köleliğin tedricen azalmasına bağlı olarak fakir aile çocukları nispeten daha varlıklı ailelerin ev içi hizmetlerini görmeye başladılar. Ev içi hizmetlerde erkekler de istihdam edilmekle birlikte, daha çok kadınlar tercih ediliyordu. İstanbul, Bursa ve Halep gibi nispeten zengin şehirlerde, ev içi hizmetlerde rol alan kadınlara oldukça fazla rastlanmaktadır. Bu sektörde çalışmak isteyen kadınlar, hizmet edecekleri kişilerle bir sözleşme yapıyorlardı. Bu sözleşmenin bir nüshası da mahkemede kaydedildiğinden, söz konusu istihdam alanıyla ilgili bilgilere bu kayıtlarda rastlanmaktadır. Diğer taraftan, muhtemelen sözleşmesiz çalışan kadınlar da mevcuttu.

Ev içi hizmetlerde çalışanların büyük kısmı, Araz'ın araştırmasının odağına oturttuğu çocuklardı.⁵⁵ Bunun bir sebebi, küçük yaşta istihdam edilen çocukların bir müddet sonra ayrılmaları dolayısıyla yeni bir çocuğun alınmasıydı. Diğer bir sebep ise yaşı ilerleyen çalışanın ücretinin artması dolayısıyla hizmet alanlar tarafından sözleşmesinin yenilenmemesi, yerine daha düşük ücretle çalıştırılabileceği küçük yaştaki kızların istihdam edilmesiydi. 19. yüzyılın son çeyreğinde ev içi hizmetlerde rol alan kadınların %50'ye yakını 20 yaşın altındaydı. 30 yaşını aşanlar ise oldukça düşük bir orana sahiptiler. Marcus, Halepli kadınların en fazla çalıştığı alan olarak tanımladığı ev hizmetçiliği yapanlar arasında, dokuz on yaşlarında çocukların bulunduğunu ortaya koymuştur.⁵⁶ İstanbul'daki Davutpaşa Mahkemesi'ne ait

50 Suraiya Faroqhi, "Women's Work, Poverty and the Privileges of Guildsmen", *Archiv Orientalni* 69/2 (2001), 155-164.

51 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002); a.mlf., *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

52 Peirce, *Ahlak Oyunları*.

53 Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013).

54 Marcus, *Halep*.

55 Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020).

56 Marcus, *Halep*, 208.

bir defter üzerine yapılan bir incelemede buradaki evlerde çalışan kız çocuklarının altı ila on dört yaş aralığında oldukları belirlenmiştir.⁵⁷ Araz'ın bulguları ise 1800-1920 arasında hizmete alınan çocukların yaş ortalamasının yaklaşık 8 olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁸

Araz ayrıca, çocukların büyük kısmının 19. yüzyılın ortalarına kadar İstanbul ve çevresinden karşılandığını fakat 1845'te Orta Anadolu'da yaşanan kıtlığın ardından bu durumun değiştiğini ve bu tarihten sonra çocukların çoğunlukla kıtlık yaşanan bölgelerden getirildiğini tespit etmiştir. Diğer taraftan yüzyılın ikinci yarısında muhacir çocukların da ev içi hizmetlerde kullanılmasının yaygınlaşması ile sektörde Anadolu çocukların yoğunluğu azalacaktır.⁵⁹

Ev içi hizmetler bahsi, kadın çalışmalarında hak ettiği yeri bulacak düzeyde araştırılmayı beklemektedir. Özellikle şer'iyye sicilleri farklı sorulara cevap bulabileceğimiz zengin veriler içermektedir.

İstanbul kadınların evlerinde bulundurdukları çıkırık, tarak ve dokuma tezgâhı gibi araçlarla evin ve aile üyelerinin dokumayla ilgili ihtiyaçlarını bizzat karşıladıklarını ve dolayısıyla ev ekonomisine katkıda bulduklarını vurgulamakta yarar var. Kayda geçmeyen ve kadın tereke kayıtlarında rastlanan eşyalardan anlaşılan bu durumun nisbi bir yaygınlığa sahip olduğu söylenebilir. Erünsal, 1763-1766 yıllarına ait 1084 kadın terekesinden 188'inde bu eşyalara rastlamıştır.⁶⁰ Diğer bir ifade ile Erünsal'ın incelediği kadın terekelerinin %17'sinde iplik ve dokuma üretiminde kullanılan bu üretim araçları yer almaktadır. Erünsal, ilk başta kadınların evin ihtiyacı için kullandıklarını düşünebileceğimiz çıkırık, tarak ve tezgâhların pazara yönelik üretim için de tercih edildiklerini tespit ederek Osmanlı kadınlarının iktisadi faaliyetlerdeki yeri hakkında literatüre oldukça kıymetli bir katkı yapmıştır:

“Rukiye Hatun bt. Receb bu işin ticaretini yapan hanımlardan biridir. Bekâr olan Rukiye Hatun 304.832 akçelik servetini bu ticaretten edinmiş olmalıdır. Rukiye Hatun'un terekesinde fiyatları her biri 1.500 akçe civarında olan 41 top bürüncük 5 top da hilali bez vardır. Bekâr bir kadının bu kadar beze, ihtiyacı dolayısıyla sahip olduğunu düşünemeyiz. Ayrıca terekesinde bez ve iplik imalinde kullanılan herhangi bir alet bulunmaması Rukiye Hatun'un bezleri evlerde üreten kadınlardan topladığını gösterir. Öyle anlaşılıyor ki çıkırık ve destgâh sahipleri siparişçilerden aldıkları hammaddeyi işliyorlar. Bu yüzden terekelerinde bez, kumaş vs. yok. Diğer taraftan bu işlenmiş malzemenin ticaretini yapanların terekelerinde çıkırık ve destgâh yok. Servetinin 16.817 akçesinin nakit paradan oluşması, Rukiye Hatun'un alım için devamlı surette bulundurması icap eden sermayeye sahip olduğunu düşündürüyor. Benzer şekilde 700.000 akçelik bir servete sahip Zeynep Molla Kadın'ın ve yine bekâr olup 572.764 akçelik bir servete sahip olan Şerife Emine Hatun'un da bu tür bir ticaret yaptıklarını söyleyebiliriz. Terekesinde çok miktarda tekstil ürünleri bulunan Hanife Hatun'un bir milyonu aşan servetinin önemli bir kısmı yağlılık esnafından olan alacağından oluştuğuna göre Hanife Hatun da bu işin ticaretini yapmaktaydı. Emetullah Hatun'un terekesinde de 50 toptan fazla bez vardı.”⁶¹

57 Berna Gürel, 66 Numaralı Davutpaşa Kadılığı Defterine Göre Bölgenin Sosyal ve Ekonomik Durumu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 41.

58 Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi*, 30.

59 Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi*. Özellikle bk. İkinci ve Üçüncü Bölümler.

60 İsmail E. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 252.

61 Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 252-253.

Erünsal ayrıca kadınların ebelik, hamamcılık, natırlık, sütannelik, cerrahlık, esircilik ve kız sıbyan mekteplerinde hocalık yaptıklarını ve ev içi hizmetlerde çalıştıklarını kaydetmiştir. Terekelerde, bir kısmı yalnızca kadınlara mahsus olan bu meslekler yanında, sınırlı sayıda da olsa şerbetçilik ve kaymakçılık yapan kadınlara da rastlanmaktadır.⁶²

Müslüman Osmanlı kadınlarının hamam işletme konusunda oldukça istekli oldukları fark edilmektedir. Hamamların çoğu vakıflara ait olduğu için kadın işletmeciler bu hamamları kiralamaktaydılar. Kadın hamamlarını kiralayan kadınlar hamamı bizzat işletiyor, erkek hamamlarını kiralayan kadınlar ise doğal olarak erkek vekil tayin ediyorlardı. Bu noktada kadınlar tarafından kiralanan ve işletilen hamamlara dair son zamanlarda literatürün nispeten tatminkâr bir noktaya geldiği söylenebilir. Kadınların hamam kiralayıp işletmelerine ilişkin Nina Ergin ve Ramazan Pantık'ın çalışmaları⁶³ çok sayıda örnek yer almaktadır. Bunlara Erünsal'ın ve ondan mühlhem Gökçen Coşkun Albayrak'ın araştırmaları⁶⁴ da eklenmiştir.

Albayrak, sekiz hamam işletmecisi kadının terekelerine odaklanan dikkat çekici araştırmasında, 1766 yılına ait hamam yoklama defterine dayanarak önemli sayısal veriler paylaşmıştır. İstanbul'da büyük bir depremin de olduğu bu yılda sur içi ve sur dışında bulunan 195 hamamın 82'sinin (%42) gediği kadınlara aitti veya tasarruf hakkı kadınların elindeydi. Bunların 76'sının (%39) işletmesinde kadınlar rol alıyor; 39'unda erkeklerle, 13'ünde de kadınlarla ortaklık yapıyorlardı. Dolayısıyla 37 hamam sadece kadınlar tarafından işletilmekteydi.⁶⁵ Albayrak'ın verdiği hamam işleten gedik sahibi kadın oranı, diğer esnaf kolları da dahil edildiğinde düşmektedir. Bundan yaklaşık yarım asır sonrasını, 19. yüzyılın başlarına ait gedik kayıtlarını ele alan bir çalışmada Seven Ağır, 299 işlemde 71'inin (%23) alıcısı, satıcısı veya kredi vereninin kadın olduğunu tespit etmiştir.⁶⁶ Ağır, gediği uhdesine alan kadınların ne kadarının işletmeci olarak sorumluluk aldığını vermemektedir. Ancak gediğe sahip olma oranında olduğu gibi, gediğini uhdelinde tuttukları işletmeleri bizzat işletme oranlarının da hamamlarla karşılaştırıldığında düşük çıkacağını tahmin etmek zor değildir. Zira hamamlar dışındaki faaliyet alanlarının çoğu kadınların bizzat çalışmasına uygun olmayan ortamlara sahiptir.

Peki, bütün bu tablodan hareketle mahremiyet ve kazanç çizgisinde Osmanlı kadınının nerede durduğunu belirlemek mümkün mü? Düşük gelirli ailelere mensup kadınların çalışmak zorunda olmaları, bunların daha çok hizmet sektörünü tercih etmeleri ve faaliyetlerini görünürlüğü sınırlı alanlarda yürütmeleri gibi olgular, bu araştırmanın hipoteziyle

62 Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 249-253.

63 Nina Ergin, "Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamamı in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, ed. Nina Ergin (Paris: Peeters Publishers, 2011), 142-168; a.m.lf., "1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak", *Ekmek Aslanın Ağzında Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, ed. Suraiya Faroqhi (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 125-153; Ramazan Pantık, "Osmanlı'da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi* 48 (2017), 75-104, Pantık'ın çalışması icareteyn uygulamasını ağırlıklı olarak hamamlar üzerinden örneklediği için konuyla ilgili literatüre önemli bir katkıdır.

64 Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 250; Gökçen Coşkun Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18. Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları", *Cihanümme Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 55-100. Albayrak'ın çalışması, hamam kiralaayan, işleten ve hamam çalışanlarına dair burada zikredilmeyen literatürü de ihtiva etmektedir.

65 Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler", 67.

66 Seven Ağır, "The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750-1860", *The Economic History Review* 71/1 (2018), 143-145.

uyumlu olsa da nihai sonuç için destekleyici argümanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Burada, iki farklı duruma dayanarak Osmanlı kadınının söz konusu çizgide mahremiyet tarafında durduğunu iddia edeceğim. Dayanaklarımızdan biri, kadınların birçok faaliyetlerinde vekil kullanmaları, diğeri ise daha çok mülk satışı yapmaları, mülk alımınınsa nispeten sınırlı kalmasıdır. İlaveten miras, hibe veya satın alma yoluyla edindikleri mallarını ne şekilde işlettikleri meselesini irdeleyeceğim.

4. Vekillik

Osmanlı mahkeme kayıtları bize, kadınların hatırı sayılır bir kısmının işlerini yürütmek üzere vekil kullandıklarını göstermektedir. Vekiller aynı zamanda vekilli oldukları kadınların mahkemede işlerini de takip ettiklerinden, oranlarını tespit etmek mümkündür. Jennings'in araştırması, Kayseri örneğine dair oldukça ilginç istatistikî bilgiler sunmaktadır. Kayseri'de 1605-1620 tarihleri arasında kadınlar, mahkemede görülen davaları için %80 gibi yüksek bir oranda bizzat kendileri kadı huzuruna çıkmışlar, geri kalan %20'lik kısım ise vekil kullanmıştı. 1620'den sonra davasını vekille yürütenlerin oranı %50'ye yaklaştı.⁶⁷ 17. yüzyılın ortalarına ait dört adet Kayseri sicilinde (biri 1645 tarihli, diğerleri yüzyılın üçüncü çeyreğine ait defterler) bu oran daha da artmaktadır. Bu dört defterde yer alan kadınların açtığı 224 davadan 164'ünde kadınlar vekil kullanmışlardır.⁶⁸ Buna göre, kadınlar %72 gibi yüksek bir oranla vekil aracılığı ile işlem yapmışlardır. Kaydedilen üç oranın ortalaması %47'dir.

Jennings'in tespitlerine göre, incelediği üç şehirde müslüman kadınların vekil atama oranı gayrimüslimlere göre daha yüksektir. Zimmîlerin yalnızca %25'i vekil atarken müslüman kadınların %36'sı mahkemede vekil ile temsil edilmiştir.⁶⁹ Bu oranlar Kayseri ölçeğinde %23-33 aralığında kalmaktadır. Ortalamayı diğer şehirler yükseltmektedir. Mesela Amasya'da kadınların %37'si, Karaman ve Trabzon'da ise %53'ü vekil kullanmaktaydı.⁷⁰ Çankırı'da oranın daha da arttığı görülmektedir. Boğaç Ergene 1652-1744 tarihleri arasını inceleyen çalışmasında, şehirdeki iktisadi faaliyetlerle ilgili mahkemeye gelen 48 davanın 10'unda taraflardan birinin kadın olduğunu ortaya koydu. Davalarda 10 kadından 6'sı, %60 gibi yüksek bir oranla mahkemede vekil kullanmıştı.⁷¹ Çankırı'ya ait sınırlı sayıdaki örneğe karşılık Coşgel ve Ergene'nin 18. yüzyıl Kastamonu'suna dair araştırmasında, kadın davacılarından vekille temsil edilenler, %31 gibi nispeten küçük bir orana sahip olmuştur.⁷² Aynı şehre ait 1732-1733 tarihli bir kadı siciline dayanarak yapılan bir çalışmada ise mirasçı olduğunu iddia ederek terekelerden hisse talebiyle mahkemeye yapılan başvurularda adı geçen 32 kadından 22'si vekil (%68,75), 2'si de vasi tarafından temsil edilmiştir.⁷³ Ankara'da 1592-1600 yıllarına ait 189 davadan 88'inin davacısı veya davalısı kadınlardı. Faroqhi, bu kadınların mahkemede

67 Jennings, "Women in Early 17th Century", 65.

68 Numan Durak Aksoy, "Osmanlı Devletinde Kadınların Şeri Mahkemeleri Kullanması (Kayseri Örneği)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 186 (Haziran 2010), 4.

69 Jennings, "Women in Early 17th Century", 109.

70 Jennings, "Women in Early 17th Century", 110.

71 Ergene, *Local Court*, 63.

72 Coşgel - Ergene, *The Economics of Ottoman Justice*, 249.

73 Sibel Kavaklı Kundakçı, "Osmanlı'da Mahkeme ve Kadın: Mahkemede Kadınların Taraf Olduğu Konular (1732-1733)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2019), 1793.

çoğu zaman bir erkek tarafından temsil edildiğini söyler fakat oran vermez; kadınların vekil kullanma oranının Kayseri'deki hemcinslerinden daha düşük olduğunu belirtmekle yetinir.⁷⁴

Kastamonu örneğinde olduğu gibi aynı döneme ait birbiriyle çelişen veriler hariç tutulursa sanayi ve ticaret kentlerinde kadınların işlerini bizzat yürütme oranının, diğer şehirlerdekilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum, aşağıda alım-satımlar kısmında vurgulanacak olan eğilimlerle örtüşmektedir.

5. Gayrimenkul Alım-Satımı

Osmanlı kadınlarının, çoğunu miras, mehir ve hibe yoluyla elde ettikleri mallarını istediği kimselere satma veya istediği kişilerden mal alma imkânı vardı. Ne kocası ne de yakını olan başka bir erkek, kadınların bu alım-satım özgürlüğünü sınırlayabilirdi.⁷⁵ Rızaları dışında mallarının satılması halinde mahkemeye gidebilirler, mallarının iadesini sağlayabilirlerdi. Kadı sicillerine göz atıldığında bu türden alım-satımlara dair çok sayıda örneğe rastlanır. Sicil tabanlı kadın çalışmaları yapanlar, bu verilerden yeterince yararlanmışlar ve kadınların özgür alım-satım tecrübelerini şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymuşlardır.⁷⁶

Jennings'in çalışması, Kayseri'de kadınların toprak veya bina şeklindeki malları almaktan ziyade satmayı yeğlediklerini ortaya koymaktadır. Gerber, istatistikî bilgiler vermeden Bursa'da da aynı durumun geçerli olduğunu belirtir. Trabzon sicillerinden çıkarılan farklı dönemlere ait birkaç rakam da⁷⁷ bu iki araştırmanın sonuçlarını desteklemektedir. Dolayısıyla, özellikle miras yoluyla mülk edinen kadınların,⁷⁸ ihtiyaç olmadıkça bunları işletme yoluna gitmedikleri anlaşılmaktadır.

Jennings'in araştırmasına göre, 1605-1625 yılları arasında toplam 1602 mülkiyet transferine neden olan satış ve alışların 637'sinde (%40) taraflardan en az biri kadındır. Bu 637 işlemin 262'si (%41) müslüman kadınlar tarafından yapılan satış işlemidir. 76 adedi de (%11) yine müslüman kadınların yaptığı alımlardan ibarettir. Kayseri'de kadınlar, mülk alımının üç katı kadar mülk satışı yapmış görünmektedirler. Toprak alım satımında oran 2,9 kat, bina alım-satımında ise 3,1 kattır. Müslüman kadınların toprak ve bina alım-satımlarında, alış ve satış faaliyetleri arasındaki fark üç katın üzerindedir. Zimmi kadınlarda ise bu fark 2,3 kata inmektedir. Müslüman kadınlar topraktan daha ziyade bina satıyorlardı. Zimmiler ise daha çok binaları ellerinde tutmayı yeğliyorlardı.⁷⁹

74 Suraiya Faroqhi, "Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara (1592-1600)", *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, ed. Robert Mantran (Paris: Adrien Maisonneuve, 1980), 90.

75 Kadınların bu minvaldeki mülkiyet ve tasarruf hakları için ayrıntılı bir çalışma için bk. Elbirlik, "Negotiating Matrimony".

76 Önemli bir kısmı bu çalışmada da kullanılan mevcut literatür dışında, biri Davutpaşa (19. yüzyıl başları), diğeri de Kayseri (17. yüzyıl ortaları) mahkemesine ait iki defterden yaptığımız taramada, kadınların taraf oldukları alım-satımların sayısının küçümsenmeyecek miktarda ve birbirine yakın olduğunu gördük (Davutpaşa Mahkemesi'ne ait defterde 24, Kayseri Mahkemesine ait defterde 25 adet vaka). Gülhan Haliloğlu, 77 *Numaralı İstanbul Şer'iyye Sicili (Davutpaşa Mahkemesi)* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), Sicil Belge 4, 9, 26, 34, 38, 43, 55, 58, 63, 66, 69, 72, 75, 88, 94, 95, 106, 108, 110, 111, 116, 12; Murtaza Çevik, 78/1 *Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1078-1079/M.1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), Sicil Belge 274, 10, 33, 74, 83, 87, 88, 89, 92, 99, 112, 137, 138, 147, 182.

77 Bk. Tablo 1: Kadınların Mülk Alım-Satım Oranları.

78 Kayseri örneği için bk. Jennings, "Women in Early 17th Century", 98.

79 Jennings, "Women in Early 17th Century", 100.

Amasya-Karaman-Trabzon bağlamında bakıldığında ise toplam 154 alışverişin 56'sında (%36) kadınların olduğu görülmektedir. Bunun 35'i (%62,5) müslüman kadınlar tarafından satılan mallardan, 13 adedi de (%23) onlar tarafından satın alınan mallardan oluşmaktaydı.⁸⁰

Jennings'in verdiği rakamlara, Trabzon'dan birkaç veri daha ekleyebiliriz. 1643-44 tarihli Trabzon sicilinde kayıtlı, kadınların taraf olduğu 140 davadan 10'u alış, 56'sı da satış kayıdır. 1727-28 tarihli defterde ise kadınların yer aldığı toplam 100 dava kaydı mevcuttur. Bunlardan 7'si alış, 32'si de satış kayıdır.⁸¹ 1727-1728 tarihli Trabzon sicilinde kayıtlı, satışı yapılan 12 adet dükkândan 3'ü kadınlar tarafından satılmış, alıcıların tamamı ise erkeklerden oluşmuştur.⁸²

Tablo 1: Kadınların Mülk Alım-Satım Oranları

YER/YIL	İŞLEM TOPLAMI	MÜLK ALAN KADIN	İŞLEM TOPLAMI	MÜLK SATAN KADIN
Kayseri / 1605-1625 ⁸³	637	76 (%11)	637	262 (%41)
Amasya-Karaman-Trabzon/17. yüzyıl ⁸⁴	154	13 (%23)	154	35 (%62,5)
Trabzon /1643-44 ⁸⁵	140	10 (%7,14)	140 ⁸⁶	56 (%40)
Trabzon/1676-77 ⁸⁷	92	32 (Alım satım bir arada)	-	-
Trabzon/1727-28 ⁸⁸	100	7 (Müşterek alımlar hariç)	100 ⁸⁹	32

Suraiya Faroqhi'nin çalışmalarında yer alan ev satışlarıyla ilgili sayısal veriler de oldukça kullanışlıdır. Ankara ve Kayseri'de kadın ve erkeklerin ev satış ve alış rakamlarını karşılaştırmaya imkân veren bu veriler, yukarıda elde edilen sonuçları destekler niteliktedir.

80 Jennings, "Women in Early 17th Century", 100.

81 Bk. Tablo 1.

82 Gülseren Erden, *1890 numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre "Trabzon" (1727-1728)* (Van: Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), muhtelif sayfalar.

83 Jennings, "Women in Early 17th Century", 100.

84 Jennings, "Women in Early 17th Century", 100.

85 Cevdet Kırpık, *1830 numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1643-1644)* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 78.

86 86'sı şehirde, 51'e köyde yapılan satıştır. 3 adedinin nerede satıldığı bilinmemektedir.

87 Fatma Pehlivan, *1849 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Trabzon Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Hayatı [1] (1676-1677)* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 75.

88 Erden, *Trabzon Şer'iyye Siciline Göre "Trabzon"*.

89 5 adedi kırsal kesimden.

Tablo 2: Ankara ve Kayseri’de Gayrimenkul Alan ve Satan Kadınlar⁹⁰

YER	YIL	EV ALAN	EV SATAN
Ankara	1592-1600	10	42
Ankara	1600	23	56
Kayseri	1600	16	31
Ankara	1690	30	68
Kayseri	1690	38	53

1540-1541 tarihli iki sicilden hareketle Antep’teki toplumsal cinsiyeti ele alan Leslie Peirce, konuya ilişkin önemli tespitler yapmıştır. Kadınların mülk edinmelerinin, 16. yüzyıl Antep’inde ağırlıklı olarak miras yoluyla mümkün olduğunu belirten Peirce, edinilen mülkün bizzat kadın tarafından satılması yanında üvey baba, amca, baba ve en çok da erkek kardeşler tarafından gasp edilmesi veya satılmasına dair örneklerle rastlamıştır. Ancak bu tür gasplar sadece kadınlara yönelik olmayıp erkekleri de kapsamaktaydı; anlaşılan mal gaspı, cinsiyetle alakalı bir durum değildi. Tıpkı diğer yerlerdeki gibi Antep’te de kadınlar ellerindeki gayrimenkulleri genellikle satıyorlardı. 1541-1542 yıllarında Antep Mahkemesi’ne taşınmaz satın almak için hiçbir kadın başvurmamıştı. Gasp edilen malını geri almak için dava eden kadınların amacı ise malı işletmek değil, satmaktır. “Kadınların sahip olduğu gayrimenkulleri satmalarının nedeni nedir?” sorusunu soran Peirce, kazandıkları parayı nereye harcadıklarına bakıldığında bu sorunun cevabının bulunabileceğini belirtir. Terekelere dayanarak olsa gerek, kadınların ev eşyası, giysiler ve süs eşyalarına değer verdiklerini ve dolayısıyla satış yapan kadınların bunları edindiklerini söyler. Bir kısmı da satıştan elde ettiği parayı nakit olarak tutmaktadır. Ev eşyası edinmek hayatı kolaylaştırmak için kesinlikle işe yarardı. Kadınların çoğunlukla tercih ettikleri mücevherler ise hem bir toplumsal nüfuz ve nisbî üstünlük hem de hemen paraya dönüştürülebildiği için avantaj sağlıyordu. Nakit para, kadınların yukarıda sözü geçen eşyaları/malları edinmelerini, bağış ve vakfetme yoluyla hayır yapmalarını ve borç verebilmelerini mümkün kılıyordu.⁹¹

Miras kayıtlarında analardan değil, büyük çoğunlukla babalardan kalan mirasın dağıtımına dair davaların görülmesi⁹² de kadınların genellikle mal satışı yaptıkları yolundaki tespiti destekleyen bir durumdur.

Peirce, kadınların sürekli satış yapmasını, mallarını yönetmenin zorluğuna ve elde edilecek nakit paranın sağlayacağı avantajlara bağlar. Kitabının bir başka bölümünde, muhaddere konusunu Ebussuud Efendi’nin fetvalarını merkeze alarak tartışmasına rağmen⁹³ taşınmazların satışı konusunu ele alırken mahremiyete hiçbir şekilde değinmemiştir.

90 Suraiya Faroqhi, “Land Transfer”, 93; a.mlf., *Orta Halli Osmanlılar: 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri’de Ev Sahipleri ve Evler*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), 195.

91 Peirce, *Ahlak Oyunları*, 276-297. Faroqhi de 1730 Bursa’sındaki dokuma piyasasını ve kadınların rolünü ele alan çalışmasında, Bursalı kadınların sahip oldukları parayı daha çok ev eşyası almak için kullandıklarını ortaya koymuştur: Suraiya Faroqhi, “Women, Wealth and Textiles in 1730’s Bursa”, *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*, ed. Elif Akçetin - Suraiya Faroqhi (Leiden-Boston: Brill, 2018), 213-235.

92 Peirce, *Ahlak Oyunları*, 297.

93 Peirce, *Ahlak Oyunları*, 204-213.

6. Edinilen Malların İşletilmesi

Yukarıdaki örnekler, Osmanlı kadınlarının bazı alım-satımlar yaparak iktisadî faaliyetlere katıldıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Alış ve satış karşılaştırması yapıldığında ise kadınların çoğunlukla mal satma eğiliminde oldukları tespit edilmektedir. Ancak araştırmanın önermesini sınavabilecek önemli başka bir soruyu da cevaplamamız gerekmektedir: Osmanlı kadını çoğunlukla miras yoluyla, daha az oranlarda da hibe olarak, satın alarak veya kiralarak elde ettiği ya da hak sahibi olduğu mülklerini nasıl tasarruf ederdi? Kadınlar tarafından miras veya hibe yoluyla edinilen, satın alınan veya kiralanan işletme yahut tarlalar nasıl yönetiliyordu? Bununla ilgili elimizde, fazla olmasa da bir kanaat oluşturmaya yetecek kadar veri bulunmaktadır.

Osmanlı kadınları bir şekilde edindikleri toprak veya bina şeklindeki malları, zaman zaman başkasına kiralyorlardı. Fariba Zarinebaf'ın 18. yüzyıl İstanbul'una ait çalışması⁹⁴ kiralamayla ilgili bazı örnekler içermektedir. 1766'da simitçi dükkânını İbrahim'e aylığı 10 kuruştan 11 aylığına kiralayan Fatma Hatun ile her birinin hissedar olduğu Ağa Bey Hamamı'nı bir erkeğe 3 yıllığına kiraya veren Ali Ağa'nın kızları Rukiye, Saide ve Züleyha kayda değer örneklerdir.⁹⁵ Benzer şekilde 19. yüzyılın başlarında gedik alımı yapan kadınların çoğu yalnızca gedik sahipliğiyle yetinmekte, dükkânın işletilmesinde rol almamakta, onları kiraya vermekteydi. Seven Ağır'ın incelemesi, tütün dükkânı gedik sahibi çok sayıda kadının bunları erkeklere kiraladığını göstermiştir.⁹⁶

Ellerindeki mülkü kiraya verme işlemi, Osmanlı kadınının görünürlüğünü azaltan durumlardan biridir. Diğer taraftan, edindiği dükkân, işletme veya tarlayı kiraya vermeyen ya da satmayan, bizzat kendisi işleten kadınların varlığını da unutmamak gerekir.

Gerber'in çalışmasından Bursalı kadınların edindikleri malları köleler vasıtasıyla işlettiklerini öğrenmekteyiz. Bu, şimdilik başka yerde örneğine rastlanmamış bir durumdur.⁹⁷ Sakızlı Hacı Saliha, Çeşme'de Alaçatı köyündeki üzüm bağlarının işletmesini Rum erkeklere vermişti.⁹⁸ İstanbul'da sahibi veya hissedarı oldukları hamamları kiraya veren kadınlar yanında, hamam kiralayan kadınlar da bulunmaktaydı. Mesela, Molla Ali Mustafa, Küçük Mahmud Paşa'daki çifte hamamını Unkapanılı Saliha binti Mehmed'e aylığı 95 kuruşa bir yıllığına kiraya vermişti (1765).⁹⁹ Fakat kira sözleşmelerinde hamamı Saliha'nın bizzat işleteceğine dair bir işaret bulunmamaktadır.

17. yüzyıl başlarına ait Kayseri sicilleri, tabhane (mutfak) alış ve satışı yapan kadınlara dair bilgiler vermektedir. Satış yapan kadınların bu mülkleri miras yoluyla edindiğini düşüsek de tabhane alımında bulunan kadınların varlığı, işletme işini bizzat kendilerinin yaptıklarını düşündürmektedir.¹⁰⁰ Jennings'den sonra Kayseri sicillerine yönelik yapılan çalışmalara göz atıldığında da kadınların, gayrimenkul mal satışı ve alışıyla ekonomik hayatın içinde oldukları görülmektedir.

94 Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market", 224-237.

95 Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market", 230.

96 Ağır, "The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750-1860", 147.

97 Gerber, "Social and Economic Position of Women", 231-236.

98 Faroqi, *Stories of Ottoman Men and Women*, 159.

99 Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market", 230.

100 Alış ve satış örnekleri için bk. Selahattin Çördük, *20/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H1027/M1617* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 108, 183.

Antep sicillerinde kayıtlı örneklerde de benzer bir manzara söz konusudur. Bu sanayi şehrinde de kadınların, gayrimenkul alıp satma, işletme, kiralama, borç ve alacak ilişkileri açısından oldukça şaşırtıcı bir hareketliliğe sahip oldukları görülmektedir. 1647-48 yılında kadınların bu tür işlemlerine dair 44 mahkeme kaydı tutulmuştu. Gerek bu yıl gerekse daha sonraki yıllarda kadınların içinde bulunduğu işlemler, davalara konu olmaya devam etmiştir. 1649-50'de Antep kadınlarından bir kısmının hamam işlettiğini gösteren kayıtlara rastlanmaktadır. İlgili tarihe ait sicilden, İstemihan Hatun isimli bir kadının hamam kiraladığı anlaşılmaktadır.¹⁰¹ Manisa'da ise 16. yüzyılın sonlarında Hatice binti İsa, Sultan Süleyman'ın annesi için yaptırılan camiin hamamının işletmesini müzayede usulüyle satın almıştır.¹⁰² Yine Karaköy Mahallesi'nden Sultan binti Mustafa, Menemen yolu üzerindeki bağını, işletilmek üzere Cemile'ye kiralamıştır. Cemile ölünce oğlu bu bağın miras olduğunu iddia edecek ve Sultan sahipliğini ispat etmek zorunda kalacaktır.¹⁰³

Bursa kırsalında kadınların, tarım arazilerinin ekilip biçilmesi ile doğrudan ilgilendiklerini, süreci yönettiklerini gösteren çok sayıda işaret bulunmaktadır. Vakıf yöneticilerinin tarlasını başkasına kiraladığı yönündeki şikâyetlerine maruz kalan bir kadın, tarlasına buğday ve arpa ektiğini şahitler huzurunda ispat etmiştir.¹⁰⁴ Kayıtlar arpa ve buğday gibi tahıl türlerini miras bırakan kırsal kesim kadınlarının çoğunun dul olduğu kanaatindedir. Muhtemelen bu mallar onlara kocalarından kalmış ve bunları işletmek veya işlettirmek zorunda kalmışlardır.

Örneklerden de görüldüğü gibi uygun ortamlarda mülkünü bizzat işleten kadınlar yanında işletmesini kiraya veren veya işlerini yaptırmak üzere ücretli işçi veya köle kullanan kadınlar da mevcuttu. Burada da dikkat çeken husus, kadınların mahremiyete uygun olmayan ortamlarda bizzat çalışmaktan kaçınmalarıdır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada birbiriyle ilişkili iki sorunun cevabı arandı. Ana soru, müslüman Osmanlı kadınının iktisadi hayata katılımının ne düzeyde olduğudur. Müslüman Osmanlı kadınlarının tamamen kadınlara hizmet veren ebelik, hamamcılık, ev içi hizmetler gibi çalışma alanlarında herhangi bir çekince göstermeksizin bizzat faaliyet yürüttükleri anlaşılmaktadır. Buna karşılık, kadınlara yönelik olmayan alanlarda durum oldukça farklıdır. Evliya Çelebi'nin tanıklıkları ve başka bazı kaynaklardan edinilen verilere dayalı analizler, müslüman Osmanlı kadınının bu ikinci tür ekonomik aktivitelere mümkün olduğunca bizzat katılmak istemediğini göstermiştir. Gerek miras gerek hibe gerekse mehir yoluyla edindiği malları genellikle satma eğiliminde olan Osmanlı kadını, kadınlara mahsus olmayan iktisadi faaliyetlere katılmak zorunda kaldığında genellikle aracı kullanmayı tercih etmiştir. Burada ikinci soru devreye girmektedir: Müslüman Osmanlı kadını ekonomik faaliyetlere katılmaktan neden çekinmektedir? Neden yeterli sermayesi olduğu halde bunun kullanımını bir yakınına

101 Rabia Sultan Timbil, 19 Numaralı Gaziantep Şer'îye Siciline Göre Mülk Satışları (1647-1648) (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003); Hüsnüye Güner, 21 Numaralı Ayıntab Şer'îye Sicili Defteri H. 1059-1060 (1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

102 Fatih Bursa, Manisa'nın 14 numaralı H. 1002 Tarihli Şer'îye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi) (Niğde: Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 103.

103 Bursa, Manisa'nın 14 Numaralı H.1002 Tarihli Şer'îye Sicil Defteri,148.

104 Gerber, "Social and Economic Position of Women", 236.

devretmek istemekte, sermayeyi işletmek zorunda kaldığında ise neden vekil veya aracı kullanmaktadır? Kadınların vekil/aracı kullanmasının, ilgili çalışma ortamında erkeklerin de yer almasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık kadınlar, sınaî üretim de dahil olmak üzere ev içi ortamlarda yürütülebilecek işleri bizzat yapmaktan kaçınmamışlardır. Nitekim özellikle dokuma sanayiinin çeşitli üretim aşamalarında kadın işgücünün kullanıldığı bilinmektedir. Kadınlar bu üretim süreçlerine katılırken işi ev ortamında veya kendi oluşturdukları, müslüman kadınların rahatlıkla çalışabilecekleri ortamlarda yürütmeyi yeğlemekteydiler. Bursalı ve İstanbullu kadınların dokuma sanayiindeki rolleri ile Ankaralı kadınların sof, Mudurnulu kadınların ise iğne oyası üretiminde aktif olarak yer almaları konuyla ilgili Anadolu'dan ilgi çekici örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer örnekler Anadolu dışında da rastlamak mümkündür. Yine kadın hamamları ve sınırlı örneğe sahip olduğumuz kadın pazarları gibi yalnızca kadınların bulunduğu çalışma ortamları da müslüman Osmanlı kadınlarının çekincesiz dahil oldukları çevrelerdir.

Kadınların bu tercihlerinin mahremiyet anlayışıyla ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Mahremiyetin Osmanlı toplumunda iki katmanlı olduğunu iddia etmek mümkündür. Birincisi, İslam'da kadınların toplumsal hayata katılımıyla ilgili kurallar çerçevesinde oluşan fakat bölgeden bölgeye değişen, bir anlamda düzeyi örf tarafından belirlenmiş mahremiyet anlayışıdır ki Evliya Çelebi'nin gözlemleri bu anlayışı yansıtmaktadır. İkincisi ise Arap toplumunda İslam öncesinde de varlığı bilinen ve İslam'la birlikte müslüman toplumlara da yayılan, din ayırımı olmaksızın iffetli bütün kadınların sıfatı olabilecek *muhaddere* anlayışıdır. Muhaddereliğin, İslam'ın koyduğu sınırların ötesinde belli hassasiyet bariyerleri oluşturan bir anlayış olduğu söylenebilir. Nitekim Osmanlı toplumunda muhadderelikle ilgili hususlara daha çok fetva kitaplarında rastlanması da bu iddiayı desteklemektedir.

Araştırmada İstanbul, Bursa, Halep, Antep, Ankara, Kayseri, Trabzon ve Antep gibi kentlere ait verilerden yararlanılmıştır. Bu verilerden hareketle ortaya çıkan resmin tüm imparatorluğu temsil etmediği muhakkaktır. Evliya Çelebi'nin tanıklıkları, Osmanlı toplumunda mahremiyet algısının yöreden yöreye değiştiğini, bu algının oluşumunda örfün belirleyici olduğunu göstermiştir. Bu araştırmanın bulguları da hem Evliya Çelebi'nin çerçevelediği mahremiyet algısını doğrulamakta hem de kadınların iktisadi faaliyetlere katılım düzeylerinin şehirden şehire değiştiğini ortaya koymaktadır. Nitekim sanayi ve ticaret kentlerindeki kadınların iktisadi hayata katılım düzeyleri ile mahremiyet algıları hem kendi aralarında hem de sınaî ve ticarî potansiyeli zayıf şehirlere doğru gidildiğinde farklılaşmaktadır. Sanayi ve ticaret kenti olmayan yerlerde kadınlar iktisadi faaliyetlere daha az rağbet etmekte ve buna paralel olarak nispeten daha keskin bir mahremiyet anlayışını yansıtmaktaydılar.

İstatistikî veriler nispeten sınırlı olsa da bu araştırma, müslüman Osmanlı kadınlarının mahremiyet-kazanç çizgisinde, genellikle ilkinin tarafında durmayı tercih ettiklerini, kapalı veya sadece kadınların bulunduğu ortamlar haricindeki alanlarda zorunluluk olmadıkça çalışmak istemediklerini göstermiştir. Kadınları çalışmaya iten en önemli faktörün muhtaçlık olduğu, ihtiyaçlarını gidermek için çalışmak zorunda kalan kadınların da ev içi hizmetleri veya kapalı ya da yalnızca kadınların bulunduğu ortamları seçmelerinin, çalışma şartlarının nispeten mahremiyete daha uygun olmasıyla ilişkili olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla klasik dönem müslüman Osmanlı kadınlarının iktisadi hayatta rol almaya karşı olmadıklarını ancak mahremiyetini koruyabilecekleri bir kazanç tarzını tercih ettiklerini söylemek mümkündür.

Bursa ve Halep gibi sanayi, Trabzon gibi ticaret kentlerindeki görüntü, bizi Osmanlı ülkesinin tümü hakkında hüküm vermeye sevk etmemelidir. Bu kentlerde kadınların iktisadî faaliyetlere katılımı nispeten yüksektir. Ancak başka şehirlere yönelik çalışmalar, daha çekingen tutumların da mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

Bundan sonra yapılacak çalışmaların mümkün olduğunca istatistikî verilere dayanmasında yarar var. Çünkü Osmanlı kadınlarının iktisadî faaliyetlere katılım biçimleri şimdiye değin kabaca belirlenmiştir. Buna göre kadınlar, çoğunlukla hizmet sektöründe olmak üzere, iktisadî hayatın içinde yer almışlardır. Edindikleri malları satarak veya yeni mal alarak piyasadaki işlemlere dahil olmuşlardır. Ancak ihtiyaçtan dolayı hizmet sektörünün çeşitli dallarında çalışan Osmanlı kadınlarının, mal-mülk sahibi olduklarında bunların işletilmesinde bizzat rol alıp almadıkları konusu yeterince sorgulanmamıştır.

Diğer taraftan klâsik dönem boyunca ekonomik faaliyetlere katılan kadınların yaşları ve medeni durumları başta olmak üzere, tespit edilebilen muhtelif özelliklerini ihtiva eden verilere dayalı bulguların elde edilmesi alana hatırı sayılır bir katkı sağlayacaktır. Muhtemelen pazar ve benzeri yerlerde çalışanlar, belli bir yaşın üstündeki kadınlardır. Bu bağlamda İrlandalı ressam Edward Dodwell'in 19. yüzyıl başlarına ait meşhur Atina Pazarı çizimindeki satıcı kadınların da aynı kategoride değerlendirilmesi isabetli olacaktır. Osmanlılarda kadınların iktisadî faaliyetlerde rol alırken veya bundan kaçınırken dayandıkları tek bir anlayış olduğu söylenemez. Tıpkı toplumsal anlayışta ortaya çıkan farklılıklar gibi, kadınların ekonomik faaliyetlere katılım biçimleri de coğrafya, kültür ve örf'e bağlı olarak farklı özellikler göstermekteydi.

Son olarak temel kaynakların kullanımına ilişkin bir noktaya vurgu yapmak yerinde olur. Kaynaklar, kadın bağlamında elden geçirildiğinde dikkat çeken bir husus, hiçbir kaynağın tek başına "Osmanlı kadınları"nı bütüncül bir şekilde anlamamıza imkân sağlamadığıdır. Dolayısıyla kadın çalışmalarında farklı temel kaynakları bir arada ve karşılaştırmalı olarak kullanmak oldukça önemli bir noktadır.

Araştırma & Yayın Etiği: *Kadim*, editör tarafından kaleme alınan işbu makalenin yayın sürecinde kör hakemlik müessesesini titizlikle işletmiştir. Misafir editör, makalenin tüm editöryal prosedürlerini yürütmüş ve bu esnada yazar sürecin tamamen dışında bırakılmıştır. Ayrıca yayın kurulu üyelerinin dergide araştırma makalesi yayınlamaları hususundaki kararlara ve COPE yayın etiği prosedürlerine riayet edilmiştir (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8).

Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: *Kadim* meticulously employed blind peer reviewing in the publication of this article, written by the editor-in-chief. The guest editor carried out the editorial workflow, and the author was excluded entirely from the process. The journal followed the rules regarding publishing an article written by the members of the editorial board and complied with the COPE's publication ethics procedures (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8).

Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

KAYNAKÇA

- Ağır, Seven. "The Rise and Demise of Gedik Markets in Istanbul, 1750-1860". *The Economic History Review* 71/1(2018), 133-156.
- Aksoy, Numan Durak. "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Şeri Mahkemeleri Kullanması (Kayseri Örneği)". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 186 (Haziran 2010), 165-199.
- Albayrak, Gökçen Coşkun. "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18. Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 55-100.
- Araz, Yahya. *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Araz, Yahya. *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Bulunur, Kerim İlker. "Kurmaca ile Gerçek Arasında Evliya Çelebi'nin Dağıstan Seyahati". *Yeni Türkiye* 79 (2015), 165-174.
- Bursa, Fatih. *Manisa'nın 14 Numaralı H. 1200 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi)*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Coşgel, Metin – Ergene, Boğaç. *The Economics of Ottoman Justice: Settlement and Trial in the Sharia Courts*. New York: Cambridge University Press, 2016.
- Çevik, Murtaza. *78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Scili (H.1078-1079/M.1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Çördük, Selahattin. *20/1 Numaralı Kayseri Şer'iye Sicili H1027/M1617*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Dodwell, Edward. *Views in Greece*. London: Rodwell and Martin, 1819.
- Ebussuud Efendi. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvaları: Feteva-yı Ebussuud*. haz. Abdullah Demir - Ramazan Günay. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Elbirlik, Leyla Kayhan. *Negotiating Matrimony: Marriage, Divorce, and Property Allocation Practices in Istanbul, 1755-1840*. Cambridge, MA: Harvard University, History and Middle Eastern Studies, Ph.D. Dissertation, 2013.
- Erden, Gülseren. *1890 numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre "Trabzon" (1727-1728)*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Ergene, Boğaç A. *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire*. Leiden: Brill, 2003.
- Ergin, Nina. "1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak". *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*. ed. Suraiya Faroqhi. 125-153. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

- Ergin, Nina. "Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamami in the Seventeenth and Eighteenth Centuries". *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*. ed. Nina Ergin. 142-168. Paris: Peeters Publishers, 2011.
- Erünsal, İsmail E. *Yirmi İki Mürekkep Damlası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Evlilyâ Çelebi. *Evlilyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 1. Kitap*. haz. Robert Dankoff vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Evlilyâ Çelebi. *Evlilyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 2. Kitap*. haz. Zekeriya Kurşun vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Evlilyâ Çelebi. *Evlilyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 3. Kitap*. haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Evlilyâ Çelebi. *Evlilyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 4. Kitap*. haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Evlilyâ Çelebi. *Evlilyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 5. Kitap*. haz. Yücel Dağlı vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Evlilyâ Çelebi. *Evlilyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 7. Kitap*. haz. Yücel Dağlı vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Evlilyâ Çelebi. *Evlilyâ Çelebi Seyahatnâmesi: 9. Kitap*. haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Faroqhi, Suraiya. "Land Transfer, Land Disputes and *Askeri* Holdings in Ankara (1592-1600)". *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*. ed. Robert Mantran. 87-99. Paris: Adrien Maisonneuve, 1980.
- Faroqhi, Suraiya. "Women, Wealth and Textiles in 1730's Bursa". *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*. ed. Elif Akçetin - Suraiya Faroqhi. 213-235. Leiden-Boston: Brill, 2018.
- Faroqhi, Suraiya. "Women's Work, Poverty and the Privileges of Guildsmen". *Archiv Orientalni* 69/2 (2001), 155-164.
- Faroqhi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar: 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de Ev Sahipleri ve Evler*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. çev. Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Faroqhi, Suraiya. *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002.
- Figenkapan, Büşra. *Osmanlı Eyüb'ünde Kadın ve Mülkiyet (1700-1725)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Gemici, Nurettin. *Evlilya Çelebi'nin Gözlemleriyle 17. Yüzyılda Kadınlar*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2011.
- Gerber, Haim. "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700". *IJMES* 12 (1980), 231-244.

- Güner, Hüsnüye. *21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri H. 1059-1060 (1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Muğla: Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Gürel, Berna. *66 Numaralı Davutpaşa Kadılığı Defterine Göre Bölgenin Sosyal ve Ekonomik Durumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Haliloğlu, Gülhan. *77 Numaralı İstanbul Şer'iyye Sicili (Davutpaşa Mahkemesi)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- İpşirli, Betül. "Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 572-622.
- Jennings, Ronald. "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records - the Sharia Court of Anatolian Kayseri". *JESHO* 18/1 (1975), 53-114.
- Kavaklı Kundakçı, Sibel. "Osmanlı'da Mahkeme ve Kadın: Mahkemede Kadınların Taraf Olduğu Konular (1732-1733)". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2019), 1788-1812.
- Kırpık, Cevdet. *1830 Numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1643-1644)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Marcus, Abraham. *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*. çev. Mehmet Emin Baş. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Maydaer, Saadet. "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 30-46.
- Maydaer, Saadet. *XVI. Yüzyılda Bursa Kadınları*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Montagu, Lady Mary Wortley. *Turkish Embassy Letters*. haz. M. Jack - A. Desai. Londra: Virago Book, 1993.
- Pantık, Ramazan. "Osmanlı'da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler". *Vakıflar Dergisi* 48 (2017), 75-104.
- Pehlivan, Fatma. *1849 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Trabzon Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1676-1677)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Peirce, Leslie. *Ablak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*. çev. Ülkün Tansel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Seng, Yvonne. "Standing at the Gates of Justice: Women in the Law Courts of Early Sixteenth-Century Üsküdar, İstanbul". *Contested States: Law, Hegemony and Resistance*. ed. Mindie Lazarus-Black - Susan F. Hirsch. 184-206. New York: Routledge, 1994.
- Şeyhülislam Feyzullah Efendi. *Fetevâ-yı Feyziye*. haz. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi. *Behçetü'l-Fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

- Timbil, Rabia Sultan. *19 Numaralı Gaziantep Şer'iye Siciline Göre Mülk Satışları (1647-1648)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Zarinebaf, Fariba. "From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth-Century Istanbul". *Across the Religious Divide: Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*. haz. Jutta Gisela Sperling - Shona Kelly Wray. 224-237. New York: Routledge, 2009.
- Zarinebaf, Fariba. "The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700-1800". *International Labor and Working Class History*. 60 (Fall 2001), 141-152.

EKLER

Ek 1: Atina Pazarı, 19. Yüzyıl Başları

(Kaynak: Edward Dodwell, Views in Greece (London: Rodwell and Martin, 1819).)

Ek 2: Çeşitli Kıyafetlerle Osmanlı Kadını

(Kaynak: Bibliothèque nationale de France)

Ek 3: Hasat Mevsiminde Harman Yerinde Bir Kadın

(Kaynak: Bibliothèque Nationale de France)

Remarks on the Part of Ottoman History in Nişancızâde's Mir'âtü'l-Kâinât

NIŞANCIZÂDE'NİN
MİR'ÂTÜ'L-KÂİNÂT ADLI
ESERİNDE OSMANLI TARİHİ
KISMINA DAİR TESPİTLER

GÖKER İNAN*

ABSTRACT

Nişancızâde Mehmed Efendi (d.1031/1621) was a famous chronicle writer and one of the prominent scholars of the seventeenth century. He was born during the reign of Süleyman I and lived under the reign of seven Ottoman sultans, including Osman II; and became well-known with his work *Mir'âtü'l-Kâinât*, covering significant events from the beginning of the universe to the end of the Süleyman I's reign. Thus, in the chronicle, the part dealing with Ottoman history covers the period from Osman Gazi to the end of Süleyman I's rule. This article analyzes this part of *Mir'âtü'l-Kâinât* as it is one of the most significant contributions to the details of Nişancızâde's life. For instance, some sources have contradictory information about his birthday. Whereas the year he was born becomes apparent thanks to the details he provided in *Mir'âtü'l-Kâinât* about his relatives. The primary source of this article is *Mir'âtü'l-Kâinât*'s autograph copy in the State Library of Berlin. As a result of a comparative analysis of this manuscript along with other chronicles and biographies, the study deduces that Hoca Sadeddin Efendi's *Tâcü't-Tevârih* is the primary source for the Ottoman history part of *Mir'âtü'l-Kâinât*.

Keywords: Nişancızâde Mehmed Efendi, *Mir'âtü'l-Kâinât*, Ottoman History, *Tâcü't-Tevârih*.

ÖZ

Nişancızâde Mehmed Efendi (ö.1031/1621) meşhur bir kronik yazarı ve XVII. yüzyılın tanınmış âlimlerindedir. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde doğmuş ve II. Osman dönemi de dâhil olmak üzere yedi Osmanlı padişahının saltanatını görmüş olan Nişancızâde, âlemin yaratılışından Kanûnî'nin saltanatının sonuna kadar gelen *Mir'âtü'l-Kâinât* adlı tarih eseriyle meşhur olmuştur. Bu makalede *Mir'âtü'l-Kâinât*'ın söz konusu kısmı incelenip değerlendirilmiştir. Eserin bu kısmının en mühim yönlerinden biri de yazarın hayatına dair bilgilere sağladığı önemli katkılardır. Örneğin Nişancızâde'nin doğduğu yıl, kaynaklarda iki farklı bilgi ile yer almaktadır. Oysa *Mir'âtü'l-Kâinât*'ta kendi akrabaları hakkında verdiği malumattan yazarın doğduğu yıl da net olarak ortaya çıkmaktadır. Eserin Berlin Devlet Kütüphanesi'nde (Staatsbibliothek zu Berlin) kayıtlı bir nüshasının müellif hatı olduğu tarafımızca tespit edilmiş ve makaledeki değerlendirmeler bu nüshaya göre yapılmıştır. Kroniklerin ve biyografi kaynaklarının da bu eserle mukayeseli olarak okunması neticesinde *Mir'âtü'l-Kâinât*'ın Osmanlı tarihi kısmının ana kaynağının Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcü't-Tevârih* adlı eseri olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nişancızâde Mehmed Efendi, *Mir'âtü'l-Kâinât*, Osmanlı Tarihi, *Tâcü't-Tevârih*.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 15 Şubat 2022 | Date Received: 15 February 2022
Kabul Tarihi: 5 Nisan 2022 | Date Accepted: 5 April 2022

ATIF | CITATION

İnan, Göker. "Remarks on the Part of Ottoman History in Nişancızâde's Mir'âtü'l-Kâinât". *Kadim* 3 (Nisan 2022), 107-132.
doi.org/10.54462/kadim.1074183

* Dr., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, gokerinan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1280-4041.

INTRODUCTION

1. The Life of Nişancızâde Muhyiddin Mehmed

The information about Nişancızâde Muhyiddin Mehmed's life is limited. There are two different dates, 962¹/1555² and 968³/1560-61, as the year of his birth found in the sources. In addition, Nişancızâde also gives information about his life in *Mir'âtü'l-Kâinât*, in the part he devotes to the Ottoman Empire. For example, at the end of the aforementioned part, he mentions Abdullatif Efendi (d. 971/1564), whom he indicates as his mother's father. Nişancızâde dated his grandfather's death to Shawwal 971 and noted that he was three years old in Istanbul with his parents.⁴ In this case, it can be concluded from this detail that the year of his birth was 968, not 962.

There is no exact information about his place of birth. However, according to the information given by Nev'izâde Atâyî (d. 968/1561), his grandfather Ramazanâde Mehmed Çelebi⁵ (d. 979/1571) served as a sealer (*nişancı*) in the Imperial Council (Divan-ı Hümayun) between 965 and 970/1558-1563.⁶ In addition, the information in *Mir'âtü'l-Kâinât* enlightens that Mimarzâde Mehmed Efendi (d. 934/1527), Nişancızâde's grandfather, was in Istanbul before these years. While Mimarzâde was teaching in Kalenderhâne Madrasa, Ramazanâde became his student.⁷ Mimarzâde passed away while he was the judge of Aleppo. In conclusion, this studentship of his grandfather was before 934.

Ramazanâde Mehmed is also known as "Nişancı" because he served as a sealer (*nişancı*). He was also called "Little Nişancı" to distinguish him from Celalzâde Mustafa Çelebi (d. 975/1567), who lived in the same period and also served as a sealer (*nişancı*).⁸ Muhyiddin Mehmed and his father Ahmed Efendi (d. 986/1578) were referred to as "Nişancızâde" in relation to Ramazanâde's title.

1 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletîş-Şakâ'ik: Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, ed. Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/1622.

2 These years, added with square brackets, represent the Gregorian equivalent of the written Hijri year.

3 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, ed. Zeynep Aycibin (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016), 2/571.

4 Nişancızâde also narrated in the same section that Abdullatif Efendi was the disciple and son-in-law of Nakşibendi sheik Mahmud Efendi (d. 938/1531) while he was a student at the madrasa, and that he took over the duty of guidance as his deputy when Mahmud Efendi passed away. He also wrote by giving examples that Süleyman I (1520-1566) gave great importance to Abdullatif Efendi, but that his grandfather stayed away from establishing close relations with the sultan. See *Mir'âtü'l-Kâinât* (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin Ms. or. quart. 1381), fol. 216b. This manuscript is the author's copy. Detailed information about this copy is given below. In future references to the copy, only the name of the work and the leaf number containing the information given will be written.

5 Nişancızâde's grandfather Ramazanâde wrote a concise general history book known as *Târîh-i Nişancı*, from the beginning of creation to the time of Süleyman I. This work was also influential in Nişancızâde Mehmed Efendi's writing *Mir'âtü'l-Kâinât*. Nişancızâde points to this issue in the part (*sebeb-i te'lif*) where he explains the reason for writing *Mir'âtü'l-Kâinât*. Below, information on this subject is given under the title of "Mir'âtü'l-Kâinât" in the section of "Nişancızâde's Works". In addition, in the section where we mentioned the sources of *Mir'âtü'l-Kâinât*, the impact of this work on *Mir'âtü'l-Kâinât* is explained by giving examples under the title reserved for *Târîh-i Nişancı*.

6 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 1/578.

7 *Mir'âtü'l-Kâinât*, fol. 211b.

8 Abdülkadir Özcan, "Mehmed Çelebi, Ramazanâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/449.

According to Atâyî, Muhyiddin Mehmed's father Nişancızâde Ahmed Efendi was born in 934/1527-28. Like Ramazanzâde Mehmed Efendi, Ahmed Efendi was one of the scholars who held government positions and produced works. When the institutions where Ahmed Efendi worked from 963 to 971/1556-1564 are examined, it becomes clear that he worked in Istanbul when his son Muhyiddin Mehmed was born in 968.⁹ In this case, most likely, the author of *Mir'âtü'l-Kainât*, and even his father, Ahmed Efendi,¹⁰ were born in Istanbul, considering the information above about Ramazanzâde.

One of the details he shares about his father's family lineage in his work is that "Imâm Ali-i Amasiyyevî" (d. 927/1520-21), who was among the scholars of the Bayezid II period (1481-1512), was the father of his paternal grandmother.¹¹

Nişancızâde's brother, Kudsi Efendi (d. 1030/1621), was also a member of the scholars' branch and served as a teacher in various madrasas and as a judge (kadı) in different cities.¹² Some sources confuse Muhyiddin Mehmed Efendi and his brother and attribute *Mir'âtü'l-Kainât* to Kudsi Efendi.¹³

Mir'âtü'l-Kainât also determines details about the marriage of the author. One of these details is in the section of Mevlânâ Mahmud (Koca Efendi, d. 774 /1372), which Nişancızâde mentions first while talking about the scholars and sheiks of the reign of Murad I (1362-1389). Nişancızâde narrated that Musa Çelebi (d. after 844/1440), who was the grandson of Koca Efendi and known as "Kadizâde-i Rûmî," was the paternal great-grandfather of his father-in-law, Salih Molla, who retired from the military judgeship of Rumelia.¹⁴ Accordingly, it becomes evident that Nişancızâde married the daughter of the military judge Salih Molla.

There is no detailed information about the madrasas at which Nişancızâde studied. However, looking at the duties he undertook, it is evident that he was well-equipped and had a high level of knowledge in the basic sciences of his period. Besides, Nişancızâde improved himself by completing his apprenticeship (mülâzemet) before becoming a teacher (mudarris), alongside Hoca Sadeddin Efendi (d. 1008/1599), whom he often benefited from in *Mir'âtü'l-Kainât*. After completing his education and apprenticeship period, he was appointed to various madrasas as a teacher. He also served as a judge in important provinces. Details about Nişancızâde's working career are chronologically listed as follows:¹⁵

9 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 1/780.

10 While Nişancızâde was describing the death of Süleyman I in *Mir'âtü'l-Kainât*, he included in his work the Persian poem consisting of 15 couplets written by his father Ahmed Efendi for the death of the Sultan, and mentioned his father on this occasion. See *Mir'âtü'l-Kainât*, fol. 209b.

11 *Mir'âtü'l-Kainât*, fol. 185b.

12 See for detailed information: Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 1/1609-1612.

13 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, 1975), 3/141; Özcan, "Mehmed Çelebi, Ramazanzâde", 450.

14 *Mir'âtü'l-Kainât*, fol. 135b.

15 Nev'izâde Atâyî gives the most detailed information about the author. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik* was taken as the basis for Nişancızâde's professional knowledge.

Table 1: Career steps of Nişancizâde

HIJRI	AD	EVENTS
990	1582	Became a teacher at Başçı İbrahim Madrasa with a daily wage of 30 akchas.
993	1585	Transferred to the Cezerî Kâsım Pasha Madrasa in Eyüp. Then, his degree was increased, and he reached the rank of "hâriç" (outer).
Rajab 999	April / May 1591	The newly built madrasa of Fatma Sultan, the wife of Siyâvuş Pasha, was first given to him, and he received the Sahn rank (teachers of Inner).
Shawwal 1002	June / July 1594	Transferred to the Sahn-i Seman Madrasa.
Muharram 1004	September 1595	Appointed to the Sultan Selim I Madrasa.
Jumada al-awwal 1004	January 1596	Appointed as the judge of Baghdad.
Shawwal 1006	May 1598	Dismissed (mâzul).
Rabi' al- awwal 1008	September / October 1599	Became the judge of Yenişehir.
Muharram 1009	July / August 1600	Dismissed (mâzul).
Safar 1012	July 1603	Appointed as the judge of Üsküdar.
Rajab 1013	November / December 1604	Left this post in a month.
Dhu al-Hijjah 1014	April 1606	Reappointed to the same post.
Dhu al-Qa'dah 1016	February / March 1608	Dismissed (mâzul).

Shaban 1020	October / November 1611	Became the judge of Aleppo, replacing Sun'î Efendi.
Jumada al-akhir 1021	August 1612	Transferred to Baghdad as judge.
Muharram 1022	February / March 1613	Dismissed (mâzul).
Rabi' al- awwal 1025	March / April 1616	Reappointed as the judge of Aleppo.
Jumada al-akhir 1026	June 1617	Appointed as the judge of Mecca, replacing his brother Kudsi Efendi, who left his post.
Rajab 1027	June / July 1618	Left his post.
Muharram 1030	November 1620	Worked at the Tahvil Office, one of the branches of the Imperial Council. ¹⁶
Safar 1031	December 1621	Appointed as the judge of Edirne, but he died on the way to his duty. ¹⁷

According to the list above, Nişancızâde served in many provinces one after another following his first duty as a teacher when he was appointed at the age of 22. He was last appointed as a judge to Edirne in 1621 and died on his way to the city. Thereupon, his corpse was brought to İstanbul and buried in the vicinity of Emir Buhari Lodge in Edirnekapi.¹⁸

Atâyî noted that the author had superior virtues, avoided being in public, read constantly, and worked his mind day and night to solve complicated issues. He also added that Nişancızâde did not receive the value he deserved in his time, although he was worthy of higher degrees and positions.¹⁹

2. Nişancızâde's Works

Although there are other works attributed to Nişancızâde Mehmed Efendi, there are two works that definitely belong to him.

16 This information, which is not included in Atâyî, was determined in a document at the Ottoman State Archives. see Başkanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *D.BŞM.d.*, 138/3.

17 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2/1622-1623.

18 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2/1623.

19 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2/1623-1624.

2.1. Mir'âtü'l-Kâinât

Mir'âtü'l-Kâinât is a history book that covers the period from the creation of the universe to the end of the Süleyman the Magnificent's reign (1520-1566). It is unknown when Nişancızâde first produced the book since even the author's copy does not bear a specific date. Nonetheless, since there are numerous copies of this work and it was printed several times, it is obvious that there was a heavy demand for *Mir'âtü'l-Kâinât*.²⁰

In his "Sebeb-i Te'lif" (Reason-for-writing) part where he explains the motivation behind his work Nişancızâde refers to his grandfather Ramazanzâde Mehmed Efendi's history book known as *Târih-i Nişancı*. He highly praises his grandfather's book. Yet he also noted that it fell short in terms of addressing specific topics, and he stated that with *Mir'âtü'l-Kâinât*, he aimed to give more in-depth explanations of the issues and make them more beneficial.²¹

Mir'âtü'l-Kâinât begins with the creation of creatures. By quoting from Islamic resources, it also discusses topics such as the creation of humankind with Adam, the descending of Adam and Eve from heaven to earth, the conflict between Cain and Abel.²² It then exhaustively covers the lives of the prophets mentioned in the Qur'an and Hadith under separate headings.²³

The section of the period of Muhammed (pbuh) begins following the prophets' history. This part begins with the names of Muhammed's (pbuh) grandfathers, continues with the assignment of prophethood and various subjects related to his life in-depth under separate headings.²⁴

The next part is about the period of the first four caliphs, Hasan and Hussein, Umayyads, and Abbasids.²⁵ Each caliph and significant events during the particular era were discussed under separate titles and subtitles.²⁶

It then provides a good deal of information about the Umayyads of Andalusia.²⁷ After comprehensively covering the periods of the Fatimids, the Ayyubids, the Samanids, the Ghaznavids, the Seljuks, and the Mamluks, respectively, the author moved on to the era of the Ottomans.²⁸ It also gives information about the Pishdadian, the Keyaniyans, the Askhanians, the Sasanids, the Copts, the Qahtanis, the Jurhum tribes, the leaders of Bani Israel, the Greek Maliks, the Greek rulers, the Gassan Maliks. The author completed his work by touching on various topics such as the reason why nations were given different names and how they scattered across the earth, scholars, and philosophers.²⁹

20 Details are given below about the manuscript copies of the book. As for the printed copies, two copy were printed by Matbaât Bulaq in 1257 and 1269 Hijri, the other one was printed by Tatyos Divitciyan Press in 1290 Hijri.

21 Nişancızâde Mehmed Efendi, *Mir'âtü'l-Kâinât* (Istanbul: Tatyos Divitciyan Press, 1290/1873), 1/4-5.

22 Nişancızâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 1/8-109.

23 Nişancızâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 1/113-394.

24 For the complete part devoted to Muhammed (pbuh), see Nişancızâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 1/394-630.

25 Nişancızâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 1/631-706.

26 Nişancızâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 2/2-139.

27 Nişancızâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 2/139-140.

28 For the part prior to the Ottomans, see Nişancızâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 2/140-274. Details about the part devoted to the Ottoman history are given below.

29 Subsequent parts following the Ottomans, see Nişancızâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 2/523-688.

2.2. Nûru'l-Ayn fî Islâhi Câmî'î'l-Fusûleyn

This book is based on Şeyh Bedreddin's (d. 823/1420) work on Islamic jurisprudence (fiqh), which is called *Câmî'ü'l-Fusûleyn*. In the introduction of his book, Nişancızâde noted that he wrote *Nûru'l-Ayn* after rectifying some parts and eliminating the repetitive sections of *Câmî'ü'l-Fusûleyn* from which he benefited while he was working as a judge.³⁰

Other than his two works mentioned above, Nişancızâde's name appears in the first pamphlet (risalah) of manuscript number 4493 of the collection of Hacı Mahmud Efendi in the Library of Süleymaniye. The title, written in Arabic with red ink at right top of 1b in this copy, says that this risalah is Nişancızâde Mehmed's translation of *Ma'denü'l-Cevâbir and Râhatü'l-Havâtir*, the works of Zeynülkudât Ahmed bin Muhammed. It is an Arabic risalah that contains the hadith of the Prophet, the sayings of his companions and religious scholars, along with some wise words from anonymous individuals. The translator penned every phrase in Arabic before translating them. There is not any information about the translator in the risalah and there is no date info identified. Just as Nişancızâde could be the one who did the translation, the book could be ascribed to him by either the one who copied it or by someone else. Besides, although *Siyerü'l-Enbiyâi'l-İzâm* and *Husûlü'l-Merâm* were ascribed to Nişancızâde, he is not the author of these works. *Siyerü'l-Enbiyâ* belongs to his grandfather Ramazanzâde Nişancı Mehmed Çelebi.³¹

3. Mir'âtü'l-Kâinât's Part on Ottoman History

The Ottoman history in *Mir'âtü'l-Kâinât* comprises an introduction along with ten chapters, and the sultans were mentioned in chronological order. Namely, one sultan and his reign were covered in each chapter from the first ruler Osman Gazi (1302-1324) to the tenth Ottoman sultan, Süleyman the Magnificent. The basic details such as the birth dates and birthplaces of the sultans, the dates of enthronements, the dates of their passing were mostly given with Persian inscriptions. The sultans' children, viziers, their battles, the lands they conquered, the sheiks and ulamas of their periods were mentioned in separate parts called "Fasl." Supplemental information with subheadings as "fâide" was also given sporadically in relation to the mentioned subject. Furthermore, single and multiple poetic verses were written at the beginning of each chapter and in the midst of topics.

Some subjects were discussed under subheadings such as "conquests, battles, stories, affairs, humorous comments, ceremonies, raids, sorcery, treaties, revolts, events." This type of subdivision not only makes it easier to read but also helps the reader view the subjects well-coordinated.

Nişancızâde probably benefited from the chronicles compiled before his work, even engaged in comparative analysis of these chronicles while he was writing the Ottoman history

30 Tahsin Özcan. "Nişancızâde Muhyiddin Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/161. *Nûru'l-Ayn*'s 1-6. chapters Rukiyye Hacifettahoğlu Güleçyüz, 7-11 chapters Meryem Yılmaz, 12-19. chapters Esra Karadeniz, 20-24. chapters Esra Nur Şağban, 25-31. chapters Fatma Sena Yasan, 32. chapter Betül Aktas, 33. chapter Hümeysra Yorulmaz, 34-39. chapters Süheyla Akçay Biçen and 40. chapter have been studied by Resul Ayygümüş, as master degree thesis at the University of 29 Mayıs, with the title "Nişancızâde'nin Nûru'l-Ayn Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili".

31 Özcan. "Nişancızâde Muhyiddin Mehmed", 33/161.

in *Mir'atü'l-Kâinât*. It is suggested that he had recourse to some reference sources he did not mention by name or some anonymous sources for the Ottoman history part. It is certain to say that Hoca Sadeddin's *Tâcü't-Tevârih* is the primary source of Ottoman history part. When *Mir'atü'l-Kâinât* is thoroughly examined, those traces are noticeable not only in its contents but also in its language and style. However, while there is plenty of rhymed prose in the book, the author made grammatical fragments in some parts and skipped some key points as he summarized certain events. For this reason, reading *Mir'atü'l-Kâinât* alone by individuals without sufficient basic knowledge of Ottoman history may create difficulties in comprehending the historical events.

Nişancızâde benefited from Taşköprizâde Ahmed Efendi's (d. 968 /1561) *Şakâik-ı Nu'mâniyye*, one of the primary sources for the biographies of scholars and sheiks of Ottomans, for ulamas and sufis' biographies, and made direct reference to this book in some parts.³²

Nişancızâde noted that he, as explained above, put an introduction at the beginning of his Ottoman history part and broke it down into ten chapters, with each chapter divided into a few parts.³³ Below is the basic template the author listed at the beginning:

- Introduction: The Rise of the Ottomans and Their Family Lineage
- First Chapter: The Era of Osman Gazi
- Second Chapter: The Era of Orhan Gazi
- Third Chapter: The Era of Murad I
- Fourth Chapter: The Era of Bayezid I
- Fifth Chapter: The Era of Mehmed I
- Sixth Chapter: The Era of Murad II
- Seventh Chapter: The Era of Mehmed II
- Eighth Chapter: The Era of Bayezid II
- Ninth Chapter: The Era of Selim I
- Tenth Chapter: The Era of Süleyman I

Nişancızâde gave an explanation about the last chapter, the era of Süleyman I, following the list. In his explanation, he pointed out that the last chapter was not as well-organized as the previous ones, and he was unable to thoroughly cover the era of Süleyman I as he was too young to have extensive knowledge of the events of that era.³⁴ Besides, Hoca Sadeddin's *Tâcü't-Tevârih*, being the determinant and primary source, ends with the Era of Selim I (1512-1520), not including the Era of Süleyman I. One of the reasons for not having an in-depth narration of Süleyman I's era, despite being the closest to Nişancızâde, could be *Tâcü't-Tevârih*

32 Details are given in the part of sources.

33 *Mir'atü'l-Kâinât*, 119b.

34 *Mir'atü'l-Kâinât*, 119b.

not covering this particular era. Yet, he could have given an in-depth narration of the era of Süleyman I by resorting to the chronicles and Süleymannames written in the same era if he wished to provide more details. After all, it is obvious that Nişancızâde preferably kept brief records of the events of this era.

4. Sources of the Ottoman History Part in *Mir'âtü'l-Kâinât*

4.1. *Tâcü't-Tevarîh*

As previously mentioned, Hoca Sadeddin's *Tâcü't-Tevarîh* is the most significant and primary source for *Mir'âtü'l-Kâinât*'s Ottoman history part. Nişancızâde pointed out, in his *Mir'âtü'l-Kâinât*'s introduction, the particular emphasis he had on Hoca Sadeddin, alongside whom he completed his apprenticeship prior to becoming a mudarris, and on his work *Tâcü't-Tevarîh*. In this part, before listing the family lineage of Ottomans, he also noted that there are some differences in respected history texts about the names of the Ottomans' ancestors. Then he wrote two praising couplets for his master Hoca Sadeddin before listing the lineage of Ottomans in precisely the same way as it was recorded in *Tâcü't-Tevarîh*, according to his statement.³⁵ When *Mir'âtü'l-Kâinât* and *Tâcü't-Tevarîh* are studied with comparison, there is a lot of evidence to suggest that Nişancızâde utilized this book as his primary source.

He summarized some of the administrative and military regulations that took place during Orhan Gazi's era (1324-1362) from *Tâcü't-Tevarîh*.³⁶ The details under the main heading for conquests in the chapter of Bayezid I (1389-1403) are summarizations from *Tâcü't-Tevarîh*. One incident under this heading was recorded by referring to İdris-i Bitlisi's (d. 926/1520) history known as *Heşt Behişt*; however, *Heşt-Behişt* was referred to while the same incidents were narrated in *Tâcü't-Tevarîh* as well. When all the evidence is assessed, it becomes obvious that this reference, along with other details, was taken from *Tâcü't-Tevarîh*.³⁷ The point here is that *Tâcü't-Tevarîh* is the primary source of Nişancızâde, and he organized his work in line with this source. For instance, details from Neşri's (d. 926/1520?) history were noted while narrating the status of the sons of Bayezid I during the Interregnum period. Yet, this time it was stated that these details also were in *Tâcü't-Tevarîh*.³⁸

The reference from İdris-i Bitlisi below came from *Tâcü't-Tevarîh* while narrating the conflicts during the Interregnum period. But, Nişancızâde summarized the details in his own style:

35 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 119b; *Tâcü't-Tevarîh* see Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarîh* (İstanbul: Tabhâne-i Âmire, 1279), 1/15.

36 cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 127a-b; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarîh*, 1/37-41.

37 cf. the whole part, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 136b-138a; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarîh*, 1/126-143. Molla İdris reference at 137b in Nişancızâde, while it is noted at p.143 in *Tâcü't-Tevarîh*. It is highly likely that the reference of İdris-i Bitlisi at 148b in *Mir'âtü'l-Kâinât* was made through *Tâcü't-Tevarîh*. cf. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarîh*, 1/283-284.

38 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 144b. *Tâcü't-Tevarîh* see Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarîh*, 1/221. For the reference of Neşri at 159a *Tâcü't-Tevarîh* is not noted, yet when gathered together with the details given before, it can be understood that Nişancızâde once again made a summary from *Tâcü't-Tevarîh*, meaning the reference of Neşri's history was made through *Tâcü't-Tevarîh* as well. cf. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarîh*, 1/390. The narration of the event begins at p. 388; the reference of *Tarih-i Neşri* is noted at p. 390

Table 2: The same event in *Tâcü't-Tevârih* and *Mir'âtü'l-Kâinât*

Mir'âtü'l-Kâ'inât	Tâcü't-Tevârih
[‘İsâ Çelebi] baht-ı bergeşte ile küh u deşte düşüp bergeşte ile küh u deşte düşüp şahrâ-yı cihân-da bî-nâm u nişân oldı. Ba‘z-ı rivâyetde ba‘d-i zamân Eski-şehr etrâfında gizlü idüğini sulţân işidüp bölük gönderüp hammâmda bulup boğdılar. Târîh-i Monlâ İdris’de sulţânun ba‘z-ı mülük-i etrâf haklarından geldüğü, ‘İsâ katlinden sonra oldı diyü mezkûrdur, vallâhu a‘lem. (145b)	...baht-ı bergeşte ile küh u deşte düşüp nezil-i künc-i hâmuşî ve mülâzım-ı küşe-i ferâmüşî olup defter-i şühudâdan ismi mahkûk ve vücûd u ‘ademi meşkûk oldı. Ba‘z-ı nakale-i ahbâr rivâyeti bu vech üzredür ki “Bir müddetden sonra Eski-şehr etrâfında muhtefi idüğü ma‘lûm olup müteşcessisân-ı ahvâl bu kışşayı dergâh-ı sulţâna isâl eylediler. Sulţân-ı dilâver iki yüz er intihâb idüp ol gâ’ile ref’ine irsâlde şitâb eyledi. Ol gürûh-ı pür-şükûh dahi melâ’ike-i âcâl gibi isti‘câl idüp haşma mecâl virmeyüp hammâme da bulup hammâme-i rûhını fezâ-yı hımâma uçurdılar ve raht-ı bahtını diyâr-ı ‘ademe göçürdiler.” Mevlânâ İdris Târîhi’nde mastûr olan budur ki: “‘İsâ Çelebi’nün emri tamâm olduktan sonra sulţân-ı sûtûde-hışâl ferâğ-ı bâl ile ahz-ı intikâm maqâmında kıyâm idüp İzmir-oğlı’nı te’dibe ‘âzim olup veqâyi‘-i mezbûre bu kışşadan sonra zühûra gelmiş ola.” Vallâhu a‘lem. ³⁹

It is apparent that the details written by Nişancızâde in the chapter of Murad II (1421-1444, 1446-1451), by noting that these details were mentioned in certain history books, are based on the commentaries of the relevant text in *Tâcü't-Tevârih*.⁴⁰

The details in the part narrating the abdication and second reign of Murad II, also in certain history books, are a summarization of Hoca Sadeddin’s poetic text.⁴¹ It was noted that these details with the related poetic text in *Tâcü't-Tevârih* were mentioned in many history books as well.⁴² The Buçuktepe Incident in these two books was narrated as seen in the below table. It is another example of Nişancızâde’s summarization from *Tâcü't-Tevârih*:

39 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 1/235-236.

40 cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 157a-b; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 1/374-75.

41 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 158a-b.

42 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 1/384-387.

Table 3: The same event in *Tâcü't-Tevarîh* and *Mir'âtü'l-Kâinât*

Mir'âtü'l-Kâ'inât	Tâcü't-Tevarîh
<p>Ba'z-ı tevârîhde mezkûrdur ki Murâd Hân ğazâdan geldükğ de Edirne'de bir müddet tûrup salţanatı evvelki gibi Sulţân Muĥammed'e virüp ĥavâşş-ı ĥuddâmıyyla kendü Maĝnisa'ya gidüp Sulţân Muĥammed kendü ismine yeñi aĥça kesdürüp o zamânlarda Edirne'de iĥrâk-ı 'azîm olup şehrûñ bezzâzistânı daĥi ketĥudâsıyyla ve bekçileriv yle yanup yeñiçeri baş ĥaldurup Ĥadım Şehâbeddîn Paşa sarâyın başup o daĥi ard ĥapudan pâdişâh sarâyına ĥaçup, yeñiçeriler Buçuk Depesi'ne ĥıĥup ĥalkı ĥorĥudup buçuĥar aĥça teraĥķî virilmegin nev'an fitne sâĥin olup ba' deĥû Ĥalîl Paşa, İşĥâĥ Paşa, Beglers begi Uzĥur-oĥlı ittifâĥlaşup sekiz yüz kırk toĥuz evâĥirinde Murâd Hân'ı ĥaĥırdup o daĥi deryâdan geĥüp Buçuk Depe'ye ĥonup şikâra ĥıĥup yeñiçerilş erûñ zamîrin bilüp taĥta geĥüp Muĥammed Hân'ı Maĝnisa'ya gönderüp Şaruca Paşa'yı aña lala idüp Zaĥanos Paşa'yı 'azl itdi. (158b)</p>	<p>Ammâ ba'z-ı tevârîhde bu vech üzre mezkûr olmışdur ki Varna Ġazâsı'ndan gelüp Edirne'de bir müddet ârâm itdükden soñra üslûb-ı sâbıĥ üzre salţanatını Sulţân Muĥammed Hân'a tefvîz idüp ĥavâşş-ı ĥuddâmları ile Maĝnisa cânibine ĥurâm itdiler. Sulţân Muĥammed Hân daĥi yeñi aĥça kesdürüp nâm-ı nâmîsi ile menâbir ü meĥâfil müzeyyen olup ol evânda Edirne'de ĥarĥ-ı 'azîm vâķi' oldı. Bezzâzistân etrâfı ile Taĥte'l-ĥal'a cev-ânibi ve niçe pâzârlar daĥi yandı. Ĥattâ bezzâzistân ketĥudâsı Ĥ'âce Ĥâsım bezzâzistâncılar ile bezzâzistân içinde yandılar ve yeñiçeri baş ĥaldurup Ĥâdim Şehâbeddîn Paşa'yı basdılar. Paşa daĥi iĥ ĥapudan ĥıĥup Eski Sarây'a ĥaçup sâye-i ĥimâyet-i sulţânide ĥalâş oldı. Buçuk Depesi'ne ĥıĥup ĥulûb-ı nâsa ilĥâ-yı hirâs itdiler. Buçuĥar teraĥķî ile nev'an tesĥin bulup fi'l-cümle i'tidâl gelicek vüzerâ ve ümerâdan Ĥalîl Paşa ve İşĥâĥ Paşa ve Beglerbegi U[z]ĥur-oĥlı ittifâĥ-ı nihânî idüp Sulţân Murâd'ı da'vet itdiler. Ve bu veĥâyî' sünûĥ itdügi sâl evâĥirinde sene tis'a ve erba'in ve şemân mi'e idi, Sulţân Murâd Hân deryâdan 'ubür idip Edirne'de Buçuk Depe'de nüzûl itdi. Şikâr nâmına ĥıĥup yeñiçerinûñ zamîrin bilüp serîr-i salţanata mükerreren cülûs idüp Sulţân Muĥammed Hân'ı Maĝnisa'ya gönderdi. Ve Şaruca Paşa'yı bile gönderüp vezâretleri ĥıdmetine ta'yin buyurdı ve Zaĥanos Paşa'yı 'azl idüp Balıkesri'de teĥâ'üd ile me'mûr itdiler.⁴³</p>

It was stated under the title “Sergüzeşt-i Cem” in the chapter of Bayezid II, where the experiences of Cem Sultan (d. 900 /1495) after he took refuge in Rhodes were narrated, that these details were thoroughly covered in the *Cem-nâme*. Nişancızâde probably personally examined the *Cem-nâme*; though it is more probable that he once again had quotations from Hoca Sadeddin. Because the same work, cited as “the risalah covering the condition of Cem Sultan” but not as *Cem-nâme*, was referred to while narrating the related incidents in *Tâcü't-Tevarîh*. The referred part in these two books was presented in the table below:

Table 4: The same event in *Tâcü't-Tevârih* and *Mir'âtü'l-Kâinât*

Mir'âtü'l-Kâ'inât	Tâcü't-Tevârih
...gâh berden gâh baħrden niçe bilâd ve ma'ber-i pür-ħaçardan güzâr itmişdür ki tefâşîli Cem-nâme diyü bir müstaķil risâlede mübeyyen ü muħarrerdür. ⁴⁴	...gâh berden ve gâh baħrden sefer idüp niçe bilâd aşdılar ki tefâşîl-i esâmî-si beyânına bu kitâb taħammül itmez. Ĥâşşaten Cem Sultân aħvâlini beyâna mütekeffil olan risâlede maşûrdur. ⁴⁵

While narrating the conflicts with the Safavids in the chapter of Bayezid II, *Tâcü't-Tevârih* was cited again, and it was noted that all details up to this part were taken from this book.⁴⁶ Besides, when the details given before this note are analyzed, it becomes clear that the poem under the heading which tells the story behind Qizilbash is also in *Tâcü't-Tevârih* where the same details were narrated with the title "Poem."⁴⁷

It is also evident that the details in the chapter of Selim I about his conflicts with his brothers are also summarizations from *Tâcü't-Tevârih*. In addition, the poems in *Tâcü't-Tevârih* were quoted in *Mir'ât*.⁴⁸

One 'bend' from the elegy written by Kemalpaşazâde (d. 940/ 1534) was quoted in the part that mentioned the death of Selim I. Same verses were quoted in *Tâcü't-Tevârih* by noting the ownership of Kemalpaşazâde.⁴⁹ The details by Nişancızâde with references from Hasan Can Çelebi (d. 974/1567), who was the companion of Selim I and Hoca Sadeddin's father, were also mentioned in *Tâcü't-Tevârih*. Hoca Sadeddin noted that he quoted these details from his father.⁵⁰

When *Mir'âtü'l-Kâinât* and *Tâcü't-Tevârih* are comparatively examined, one of the most striking subjects would be their poetry. This was partially touched upon in previous parts, but it is important to discuss further as these poetry parts show how much Nişancızâde took advantage of *Tâcü't-Tevârih*. It was found that most of the poetry in *Mir'âtü'l-Kâinât* was taken from *Tâcü't-Tevârih*, and these were found to be in the poetry recorded with the title "li-müellifihî" in *Tâcü't-Tevârih*. In other words, these poems belong to Hoca Sadeddin, and Nişancızâde quoted them at numerous places in his *Mir'âtü'l-Kâinât* by choosing some verses among these poems. Here are a few examples:

Osman Gazi's farewell to his son Orhan at his deathbed and the verses implicating the will of Osman to his son were quoted from the poetry recorded with the title "li-müellifihî" in *Tâcü't-Tevârih*.⁵¹

44 Nişancızâde, *Mir'ât*, 2/423.

45 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 2/32.

46 Nişancızâde, *Mir'ât*, 2/438.

47 cf. Nişancızâde, *Mir'ât*, 2/437; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 2/126.

48 cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 191a-192a; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 2/224-238.

49 cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 199a; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 2/399.

50 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 199a-b; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 2/394-97.

51 cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 126a-b; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 1/29-30.

The verses of Orhan Gazi's pious advice to his son Murad in the part of the narration of Orhan Gazi's death were again chosen and quoted from the poetry recorded with the title "li-müellifihî" in *Tâcü't-Tevârih*.⁵²

The verses narrating the martyrdom of Murad I were quoted from the poetry recorded with the title "li-müellifihî" in *Tâcü't-Tevârih*.⁵³

Five verses, the last of which is in Persian, narrating the death of Yıldırım Bayezid, were quoted from twenty-five sequential verses in *Tâcü't-Tevârih*.⁵⁴ The following six verses as well were quoted from the poetry recorded with the title "li-müellifihî" in the same book.⁵⁵

Some verses, recorded along with the narration of incidents involving Emir Süleyman, one of Bayezid I's sons, were also quoted from the poetry recorded with the title "li-müellifihî" in *Tâcü't-Tevârih*.⁵⁶

There are more examples of quotations, and the author's preference for poetry parts. It is also suggested, as one of the reasons, that Nişancızâde's talent for writing poetry was not on the same level as Hoca Sadeddin. In addition to this, when the massive impact of *Tâcü't-Tevârih* on *Mir'âtü'l-Kâinât* as a whole is examined, it becomes clear that Nişancızâde preferred *Tâcü't-Tevârih* as the primary source for his book's Ottoman history part because of the respect and high regard he had for Hoca Sadeddin and his work. It is even possible to consider the relevant sections of *Mir'âtü'l-Kâinât* as, to a large extent, the summarization of *Tâcü't-Tevârih*.

4.2. Târih-i Nişancı

Târih-i Nişancı is the work of Muhyiddin Mehmed Efendi's grandfather Ramazanâde Mehmed Çelebi who was the reason why Muhyiddin was given the title "Nişancızâde."⁵⁷ As mentioned before, this book, which compiled a summary of the common history starting from the first creation up to the era of Süleyman I, had a significant influence on the writing of *Mir'âtü'l-Kâinât*. *Târih-i Nişancı* was explicitly referred to once in the section of Ottoman history in *Mir'ât*;⁵⁸ yet, when these two books are comparatively read, it becomes obvious that *Târih-i Nişancı* had a noticeable impact on the pattern of Ottoman history in *Mir'âtü'l-Kâinât*. Some examples of this:

Mir'âtü'l-Kâinât sporadically provides more details, or it has certain differences, but the basic information about the sultans, at the beginning of each chapter, in both of these books

52 cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 129b-130a; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 1/64-65.

53 cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 135a-b; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 1/123-124.

54 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 141b; *Tâcü't-Tevârih*, 1/210.

55 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 141b; *Tâcü't-Tevârih*, 1/212-13.

56 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 146a-b; *Tâcü't-Tevârih*, 1/251. For other examples see *Mir'âtü'l-Kâinât*, 129b, 147b, 150a, 159a, 159b, 160a, 164a, 165b, 171b-172a, 172b. in order. *Tâcü't-Tevârih* comparison Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 1/63, 273, 304-305, 395, 398, 404-405, 408-409, 453-454, 527, 539-540.

57 Thesis studies were conducted on the work. See Sibel Nazlıhan Nakipoğlu, *Ramazan-zâde Mehmed'in Nişancı Tarihi* (Kayseri: Erciyes University, The Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 1990); Mehmet Yastı, *Nişancı Mehmed Paşa Tevârih-i Âl-i Osmân (1b-120a) Metin-Dil Özellikleri-Sözlük* (Konya: The Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2005); Rukiye Özdemir, *Ramazan-zâde'nin Târih-i Nişancı Paşa İsimli Eserinin Tahli ve Tenkidi* (Erzurum: Atatürk University, The Institute of Türkiyat Researches, Ph.D. Dissertation, 2018).

58 This part is shown in the table below where these two works are compared.

was predominantly in Persian. The single verse compliments at the beginning of chapters by Ramazanzâde, were mostly quoted in *Mir'âtü'l-Kâinât*. Then, he made quotations as well, in the chapter of Osman Gazi, from *Târîh-i Nişancı* by referring to his grandfather's book. Relevant parts in this chapter were given as they are in both of these books:

Table 5: The same event in *Târîh-i Nişancı* and *Mir'âtü'l-Kâinât*

Mir'âtü'l-Kâ'inât	Târîh-i Nişancı
Mebde'-i şâhân-ı hilâfet-şi'âr Hâzret-i 'Oşmân-ı vilâyet-medâr	Mebde'-i şâhân-ı hilâfet-şi'âr Hâzret-i 'Oşmân-ı vilâyet-medâr
Neşr: Velâdet-i bâ-sa'âdetes der-kaşaba-i Söğütcük fi sene 656. Âmeden-i sancağ ez-Sultân Alâ'eddin Keykubâd-ı Şânî fi sene 688. Cülüş ber-taht-ı salţanat fi sene 699. Târîh-i Monlâ İdris'de "Cülüsi evâ'il-i şuhûr-ı sene-i seb'a-mi'ede idi." diyü mezkûrdur. Müddet-i 'ömres sene 69. Müddet-i salţanates sene 26. Vefâtes der-kaşaba-i Söğütcük fi sene 726. Cenâze-i rahmet-endâzesi ba'd-i zamân Burusa şehrine nakl olunup Hişâr-içi'nde Manastır'da defn olındı. Nazm:	Tafşil-i İbtidâ'-i Zuhûr-ı Devlet-i Âl-i 'Oşmân ve Menâkıb u Tevârih u Kısaş-ı İşân Velâdet-i Hâzret-i 'Oşmân Gâzî der-Söğütcük fi sene 656. Cülüş fi sene 699. Kırk üç yaşında pâdişâh oldu. Müddet-i salţanates sene 26. Müddet-i 'ömr sene 69. Vefâtes der-Söğütcük sene 726. Mezâr-ı şerifi Burusa'dadır.
Hakı anı rıdvâna qarîn eyleye Anda dağı taht-nişin eyleye	Merhûm gâyetde ehl-i kerem ve nihâyetde şâhib-i 'atâ vü ni'am olup 'adl ü şehâda şânî-i 'Ömereyn ve fer ü behâda sâliş-i kamereyn idi. Her üç günde bir maţbahında vâfir ta'âm pişürüp fuqarâyı ziyâfet iderlerdi. Ve erâmil ü eytâma küllî in'âm eyleyüp sâ'ir fuqarâ-i nâsa kisve vü libâs üleşdürüp ihsân-ı bilâ-imtinân iderlerdi. 'Osmân Gâzî merhûm vefât itdükde hazînesinde nuqud cinsinden mevcüd nesne bulunmayup hemân birkaç atları ve bir kılıc ve bir cebesi ve iki üç süri koyunı kalmış idi. Şimdi Burusa havâlisinde çerâ-gâhda yüriyen beglik koyun, teberrüken alıkonup beslenilen ol koyunların neslidür dirler. ⁵⁹
Neşr: Muğarrir-i suţur olan 'abd-i pür-kuşuruñ cedd-i emcedi Ramazân-zâde Nişancı Emîr Muğammed'ün târih-i muhtaşar-ı mu'teberinde muğarrerdür ki merhûm Osmân Hân gâyetde ehl-i kerem ü ihsân ve şâhib-i adl-i firâvân idi. Ol ehl-i hayr u bir üç günde bir maţbahında vâfir ta'âm bişürdüp fuqarâ vü erâmil ü eytâm ziyâfet ve iţ'âm olunup sıbyân ve ricâl ve nisveye şadağa ve kisve taqşim ve luţf-i belîğ-ı bî-dirîğini ta'mim iderdi. Merhûm-ı merkûm dâr-ı uqbâya rihlet itdükde; nazm:	
آزادگان نگیرد مال قرار در کف چو صبر در دل عاشق چو آب در غربال	
mefhûmınca hazînesinde mevcüd nuqud bulunmayup hemân birkaç atları ve bir kılıcı ve bir cebesi ve birkaç koyunları bulındı. Hâlâ Burusa şehrinün etrâfında güdilen beglik koyunlar, teberrüken alıkonup beslenilen ol koyunların neslidür dirler. (121a)	

59 Ramazanzâde Mehmed Çelebi, *Târîh-i Nişancı* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290), 92-93.

The following part where the details for Osman Gazi's beys were given is consistent with his grandfather's book⁶⁰, similarly as in the part where the conquered lands were listed, before narrating details of battles and conquests of Osman Gazi. Yet, that list was not made at one time by Ramazanzâde, and the information covering details was very limited.⁶¹

These are general similarities between the two works as the analysis of the chapters indicate. That is, Nişancızâde utilized his grandfather's book as a primary source in classifying the sections while giving certain essential details. Both of these books present differences in their own content or narration of certain sultans, the similarities and common pattern were given as follows. Basic details about the sultans given at the beginning of each chapter are either totally or predominantly in Persian. Details about the children of the sultans were given under separate headings. They present details about viziers and army commanders of the sultans. Battles and conquered lands were narrated under separate headings. Details of the sultans' charity works were given with the same title. Specific headings were given for the ulama and sheiks.

As previously pointed out, *Mir'âtü'l-Kâinât* contains more detailed information compared to *Târîh-i Nişancı*. As a matter of fact, Nişancızâde began writing his book with the intention of providing more details than his grandfather's work. Nonetheless, as mentioned above, Nişancızâde's primary source for the details in his Ottoman history was *Tâcü't-Tevârîh*; but this book did not cover the era of Süleyman the Magnificent. Nişancızâde did not clearly mention the sources he utilized when narrating the political history of this period. However, it is obvious that in this last chapter, he considerably benefited from his grandfather's work just like he did with the other ones. Here are a few examples:

The military campaigns of Süleyman I's era were numbered in both of these books. While there were fourteen military campaigns listed in *Mir'ât* with Persian titles as *sefer-i evvel*, *sefer-i sânî ... sefer-i râbi'aşer*, it was thirteen in *Târîh-i Nişancı* recorded with Ottoman Turkish titles.⁶²

While previous chapters ordinarily ended with ulama and sheiks, different headings were presented at the end of Süleyman I's chapter. For instance, the first two headings were given with muftis and military judges, respectively.⁶³ While in *Târîh-i Nişancı* as the first heading in this part was recorded with ulama and fuzalâ, the second one was given with military judges as in *Mir'ât*.⁶⁴

There are indeed more examples of *Târîh-i Nişancı*'s influence on *Mir'âtü'l-Kâinât* when they are examined entirely. However, in conclusion, and regarding the subject, the point is

60 cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 121a-b; Ramazanzâde, *Târîh-i Nişancı*, 94.

61 cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 124b; Ramazanzâde, *Târîh-i Nişancı*, 96-94. While the interval given for Ramazanzâde contains the listing and details of the part, the listing by Nişancızâde is given at 124b and continues with detailed information towards the end of 126a.

62 However, while Ramazanzâde highly praises Süleyman I at the beginning of the chapter, and thoroughly covers the sultan's charity works, he did after every battle, and their descriptions, there is no part containing this kind of detail in *Mir'âtü'l-Kâinât*. As Ramazanzâde lived in the era of Süleyman I and he was assigned to several posts under the sultan's rule, he highly praises the sultan and gives detailed information about his reign, this kind of approach is known as one of the aspects of classical history writing. For the entire period of Süleyman I. see *Mir'âtü'l-Kâinât*, 203b-216b; Ramazanzâde, *Târîh-i Nişancı*, 286-195.

63 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 210b.

64 Ramazanzâde, *Târîh-i Nişancı*, 273.

that Nişancızâde, for the Ottoman history in *Mir'âtü'l-Kâinât*, utilized his grandfather's *Târîh-i Nişancı* while forming his main template and providing certain essential details.

4.3. Heşt Behişt

Heşt Behişt is İdrîs-i Bitlisi's Ottoman history book which was written in Persian. Nişancızâde utilized this book as well while writing his *Mir'âtü'l-Kâinât*. But, as previously pointed out above in *Tâcü't-Tevârih* part, it is clear that some of the references to *Heşt Behişt* were noted through *Tâcü't-Tevârih*. The details taken directly from *Heşt Behişt* by the author are as follows:

The date of Osman Gazi's succession to the throne, at the beginning of the first chapter, was noted with reference to *Heşt Behişt*.⁶⁵ Some details regarding the first battle of Osman Gazi, following his father Ertuğrul Gazi's passing, were also recounted by referring to this book.⁶⁶

While narrating the story of Mehmed Pasha, son of Hızır Bey, who was one of the viziers of Bayezid II, according to *Heşt Behişt* he was killed on account of the sultan's rage.⁶⁷

A comment in the introduction part possibly refers to Bitlisi's book even though no particular name was mentioned. After recounting the Ottoman's family tree from *Tâcü't-Tevârih*, it was noted that there were accounts by some indicating that Kayı Han was actually Ays, son of prophet Ishak.⁶⁸ This detail appears in *Heşt Behişt*.⁶⁹

4.4. Kemalpaşazâde / Selîm-nâme

One of the sources Nişancızâde utilized was *Selîmnâme* in which Kemalpaşazâde covered the era of Selim I. Nişancızâde noted that he, prior to Safavids part in his *Mir'âtü'l-Kâinât*, provided details from *Tâcü't-Tevârih*, while also getting the subsequent details from Kemalpaşazâde's *Selîmnâme*. The quotations were given in the table below as examples from both of these books.

65 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 121a; *Heşt Behişt* see Vural Genç, *İdrîs-i Bitlisi Heşt Behişt Osman Gazi Dönemi (Tahlil ve Tercüme)* (İstanbul: İstanbul University, The Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2007), 164.

66 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 121b; *Heşt Behişt* see Genç, *İdrîs-i Bitlisi Heşt Behişt Osman Gazi Dönemi*, 170-173.

67 Nişancızâde, *Mir'ât*, 2/419; for *Heşt Behişt* see Vural Genç, *Acemîden Rum'a: İdrîs-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihiçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı (1481-1512)* (İstanbul: İstanbul University, The Institute of Social Sciences, Ph.D. Dissertation, 2004), 604. But the name given in this work is not "Mehmed"; it is "Mustafa".

68 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 120a.

69 Genç, *İdrîs-i Bitlisi Heşt Behişt Osman Gazi Dönemi*, 103.

Table 6: The same event in *Selīm-nāme* and *Mir'ātü'l-Kâinât*

Mir'ātü'l-Kâ'inât	Selīm-nāme
<p>Şāh İsmā' il'üñ cecdi Cüneyd, Erdebil ocağında şeyh-i celil iken azup gāzā nāmıyla 'asker cem' idüp Gürcistān'a gāret ve dönüŝde vilāyet-i Şirvān'a hayli hasāret idüp ba'dehū Şirvānşāh elinde maḥzül u maḥtül oldu. Ba'd-i zamān Cüneyd'üñ oğlu Haydar-ı pür-gill fitne ve şür u şerre mā'il cevān-ı şir-dil olup Uzun Ḥasan'a daḥi dāmād olmağın o ḥānedāna istinād ile pederi kanın taleb için hemçü Ye'cüc askerle huruc ve zirve-i fesāda 'uruc idüp bu daḥi Şirvānşāh 'askerinden mağlūb u maḥtül oldu. Ba'dehū diyār-ı 'Acem'de Uzun Ḥasan evlādinuñ fitne ve feterāt-ı 'azimeleri zühür itmegin Haydar'uñ küçük oğlu Ḥāce Kemāl fırsat bulup tokuz yüz beŝde huruc idüp ismini Şāh İsmā' il koyup hemān üç yüz ādemle Erzincān'a gelüp ekŝer-i memālik-i Anaḥolı'da kadimden bunuñ ecdādı ḥulefāsı olmağın anda niçe kimesneler pādiŝāh Moton ve Ḷoron fetḥlerine meŝgül iken fırsat bulup bunuñ yanına varup vāfir 'asker cem' olduḳda varup Şirvānşāh'ı tıtip ŝiŝe ŝancup kebāb idüp ba'dehū Tebriz pādiŝāhiyla ŝavaŝup anı ŝıyup ŝehre girüp taḥta geçüp ŝehride ḳat-i 'āmm idüp ḥattā kendü vālidesini daḥi naŝihat itdügi için eliyle ḳatı idüp ba'dehū tedricle memālik-i 'Acem'i</p>	<p>Ol pür-mekr ü keydün cecdi Cüneyd daḥi Erdebil ocağında şeyh-i celilü'l-ḳadrken bir def'a nār-ı fitneyi yaḳmışdı. Cihād adına 'alem ḳaldurub hayli cerrārla seyl-vār Gürcistān'a aḳmışdı. Ol diyārūñ bir kenārın urub ḥarāb eylemişdi. Dönüŝde Şirvān vilāyetine hayli hasāret eylemişdi. Soñra Şirvān Şāh elinde maḥhūr oldu. Bir zamāndan soñra oğlu Haydar Şāh zühür buldı. Cüvān-ı şir-dil idi, şür u ŝerre mā'il idi. Sultān-ı İrān Uzun Ḥasan'a dāmād olub dururdu. Ol ḥānedāna istinādla ŝevketi izdiyād bulub dururdu. Sultān Ya'ḳūb zamānında zirve-i iktidāra 'uruc itdi. Atası kanın alub helāk için sipāh-ı Ye'cüc-kirdār ile Şirvān Şāh üzerine huruc itdi. Şirvān Şāh'uñ anuñla muḳāvemete ḳudreti yoğ idi. Sultān Ya'ḳūb'dan istimdād itdi. Aralarında 'alāḳa-i muŝāheret var idi, aña binā'en imdād itdi. Türkmān leŝkerini gönderdi, vardılar hayli Erdebil'i tağıtdılar (...) Ḥasan Ḥān'uñ nebireleri tebire-i ḥilāfi huruŝa ve deryā-yı maŝāfi cūŝa getürdiler (...) Ol eŝnāda ŝeyh Haydar'uñ kiçi oğlu Şāh İsmā' il fırsat bulup huruc itdi. Üç yüz miḳdārı ādemle toḫru Erzincān'a indi; ol bed-nihāduñ ecdādınuñ ḥulefā-yı bed-rāyıyla Anaḥolı'nuñ ekŝer yerleri tolydı, iŝiden ḳıḳdı gitti. Ol zamānda merḥūm Sultān Bāyezid Ḥān İnebaḥtı, Motūn ve Ḷoron fetḥine ihtimām idüb dururdu; Anaḥolı vilāyetinüñ 'asker-i sefer-rehberin ol sefere bile alub, gidüb dururdu. Mezkūr diyār-ı ma'muruñ ḥavālisi ḥālī ḳalub dururdu; anuñ-çün ol bed-siret ol araya gelüb, oynamağa fırsat bulub dururdu. Çün bir müddet ol nāḥiyetde iḳāmet itdi, yanında hayli ādem cem' olub ŝit ü ŝadāsı 'ālemi tıtdı. (...) Kūçe-i fakrda adı Ḥoca Kemāl iken Şāh İsmā' il oldu. Bu ḳazīye-i gayr-i merzīye Ḥāzret-i Risālet hicretinüñ tokuz yüz beŝinci yılda vuku buldı. (...) Mezkūr bed-nihād evvel cādde-i fesāda ḳadem baŝdı, Şirvān'a el urub, ol vilāyeti ḥarāb eyledi. Şirvānşāh-ı sefid-riŝe bu ḳadar iŝ idüb ḳomadı, diriyle ŝiŝe ŝancub kebāb eyledi. Ol zamānda Ḥasan Ḥān bendelerinden Mirzā Yūsuf oğlu Mirzā Elvend diyār-ı Āzerbāycān'da ŝehriyār idi, mezkūr maḥḥūri Kur ŝuyı kenārında ḳarŝuladıḳda, bilesince otuz biñ miḳdārı süvār-ı kārzār vardı.</p>

‘azîm muhârebeler ile alup
Müslimânları kılıçdan geçürüp
Cengiz ve Timur gibi tefâşil-i
azîmeye muhtâc bî-hadd şerr ü şür
zuhûr itdürdi. Nazm:

Dime bunca dürlü fesâd ol la' in
İdüp nice oldu belâdan emîn

Bu imhâli şanma ki ihmâldür
“Ve ümlî lehüm inne keydî metîn”

Turuşub uruşmadın, seyf ü sinân biri biriyle
görüşmedin şındı, gerüsine döndi. (...) Tebrîz'e
toğrulub bî-münâza' u müdâfa' geldi şehre girdi.
Ağkoyunlu cemâ'atinden bulduğına emân vir-
medi, kırdı. (...) Ol gümrâh-ı kabîh-sîret kendü
anasını, ki Hâsan Hân'ın kızıydı, kendüye hayr-
hâh olub küfr ü ilhâddan ve zulm [ü] bî-dâddan
men' itdüğü-çün kaçayıb kendü eliyle öldürdi.
Ba' dehü seyl-vâr 'İrâk'a aqub Qazvîn'i ve İsfahân'ı,
Kûm'ı ve Kâşân'ı ve Rey'i ve Hemedân'ı ve Semnân'ı ve Dâmğân'ı aldı. (...) Bağdâd hâlî
kalıcaq, haşm-ı bed-nihâd gelüb ol şehri alıcaq
rıfzla müttehem olup hâlî mübhem olanlar qur-
tuldılar, anlar ki aşhâb-ı sünnet ü cemâ'at idi,
ğarkâb-ı 'azâbda boğuldılar. Ol kişverde envâ'-ı
fesâdı bu gül-nihâd, Moğol'dan artuq itdi. (...)

Dime bunca dürlü fesâd ol la' in
İdüp nice oldu belâdan emîn

Bu ihmâli sanmañ ki ihmâldür
Ve ümlî le-hüm inne keydî metîn⁷⁰

4.5. Şakâik-ı Nu'mâniyye

There is one heading or individual headings at the end of each sultan's chapter in *Mir'âtü'l-Kâinât*, giving details about the scholars and sufis of that particular period. Nişancızâde made direct reference to Taşköprizâde's *Şakâik* for some of the names he mentioned in these sections, but he did not indicate any sources for the others.⁷¹ Yet, it is apparent that Nişancızâde utilized *Şakâik-ı Nu'mâniyye* as his primary source for the parts where he did not reveal any reference if these books are comparatively examined. It is clear not only from the details but also from the poetry in *Mir'âtü'l-Kâinât*, which was quoted from *Şakâik*.⁷²

In addition, while Nişancızâde provided details about his relatives or individuals who were close to them, he also shared his own details in his book.⁷³ As well as, there were individuals, apart from the given persons, in some parts, whose names were not mentioned as in *Şakâik-ı Nu'mâniyye*. The majority of the biographies of ulama and sufis in the first nine chapters were in line with Taşköprizâde's sequence. Yet, they consist of summarized details taken from *Şakâik*.⁷⁴

70 Ahmet Uğur, *The Reign of Sultân Selim I in the Light of the Selim-nâme Literature* (Scotland: The University of Edinburgh, Ph.D. Dissertation, 1973), 86-92.

71 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 130a, 150a, 161a, 176b, 181b, 182a, 182b, 184a, 186b, 187a, 189a, 202a, 213a.

72 As examples in order, cf. *Mir'âtü'l-Kâinât*, 161a, 180a, 184a, 201a and b. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâid-Devleti'l-Osmâniyye*, Osmanlı Âlimleri, ed. Muhammet Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 164-165, 334-335, 466-467, 650-651.

73 These are benefited while details are given about his life, and related parts of *Mir'âtü'l-Kâinât* are referred to.

74 For comparison of the scholars and sheikhs of Osman Gazi period see *Mir'âtü'l-Kâinât*, 126b; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'i-*

The format changed a little in the last chapter about the era of Süleyman I. The author utilized *Şakâik* while writing this part, yet he chooses different headings, and the sequence of names was not totally in line with *Şakâik*. His grandfather's work had its influence on the titles partially.⁷⁵ However, the given details in "Molla Yûsuf" part under the heading of military judges clearly show that the author totally stuck with *Şakâik*. His statement notes that Molla Yûsuf was known as Sinan Çelebi, but as it was not mentioned in *Şakâik*, he did not have other details concerning his life. Nişancızâde⁷⁶ clarified the fact that he not only read over *Şakâik* for all the names but also utilized other sources to find the individuals who were not mentioned in *Şakâik*.

In conclusion, even though Nişancızâde seemed to concentrate more on making changes with the headings and sequences of scholars and sheiks in the last chapter compared to other parts, he utilized *Şakâik-ı Nu'mâniyye* as his primary source for the details about scholars and sheiks.

4.5.1. Various References

The author made some references with generic notes. For instance, in 124b, after giving the list of the fortresses and lands conquered by Osman Gazi, the details from various history books about how these lands were conquered were provided in summary. These summaries can be considered details Nişancızâde filtered out of the sources he utilized. The details recorded in 189b, the era of Selim I, in which Selimnâmes were referred to with a generic note, were recounted in summary from thoroughly narrated topics in Selimnâmes. In the same part, in 190b, details were given from Selimnâmes.

5. The Copies of *Mir'âtü'l-Kâinât*

There are numerous copies of *Mir'âtü'l-Kâinât*. Nonetheless, it was found that most of these obtained copies had repetitive misspellings. These misspellings in some copies almost make it impossible to read them correctly.⁷⁷ On the other hand, some of these copies are not satisfactory when read without assistance; however, they contain some pretty respectable texts that are an observant copyist's work.⁷⁸

ku'n-Nu'mâniyye, 24-28. For Orhan Gazi period see *Mir'âtü'l-Kâinât*, 130a-130b; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 30-40. For Murad I period see *Mir'âtü'l-Kâinât*, 135b-136a; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 42-52. For Bayezid I period see *Mir'âtü'l-Kâinât*, 142a-144a; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 54-110. For Çelebi Mehmed period see. 150a-151a; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 112-140. For Murad II period see 160b-163a; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 142-198. For Mehmed II period see 176a-182b; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 200-434. (In this part where the conquest of Istanbul is narrated, some events are narrated with two separate reference to *Şakâik*. see *Mir'âtü'l-Kâinât*, 164b-165a; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 374; 418). For Bayezid II period see *Mir'âtü'l-Kâinât*, 183a-189a; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 440-596. For Selim I period see 199b-203a; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 598-696. (reference is made to *Şakâik* for a narrative about the enthronment of Selim I, and it is noted that the given detail is more reliable than the ones narrated in Selim-nâmes. see *Mir'âtü'l-Kâinât*, 190b-191a. For the said narrative in *Şakâik* see. Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 552-554.)

75 An example for this was given above in "Tarih-i Nişancı" part.

76 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 211a.

77 The first one to look for, the library of Suleymaniye, Sami Benli Collection, the copy recorded at No. 1.

78 The first example to cite for this would be, Millet Library, Ali Emîrî History Collection, the copy recorded at No. 536.

As the author's copy was examined for this study, the abovementioned errors did not affect the text in terms of comprehension. Only the author's copy was mentioned below in detail, while other copies were given with their tag info.

5.1. Berlin State Library, Ms. or. Quart. No. 1381 (author's copy)

It has 300 folios. There are some scratches and anecdotes in "zahriye" parts prior to 1b. It was calligraphed in naskh (nesih). From its beginning, the Umayyads, it is obvious that the book has its first volume containing the preceding parts; however, this volume has not been found yet. The Ottoman history part was covered between folios 119b-216b. No dating info was given for the "ferâğ" part of the copy, yet it is assumed that the copy was acquired by one of Nişancızâde's companions or relatives after eighteen years from his passing (1049 / 1639) because a birth record was noted, at the end of the book, by a father for his boy, who was born in 1049 and was given the name "Mehmed." There are many evidences in the abovementioned copy, which belongs to the author, that Nişancızâde wrote its text. As it is not practicable to review all the evidence in this study, the author's imprints were illustrated with a few texts given below.

Nişancızâde occasionally invalidated some of his text by striking them out and made additions to his text with emendations. There is a brief expansion and retraction in the below part taken from the first chapter. Though not mentioned here, other brief additions are made on each side on the same page.

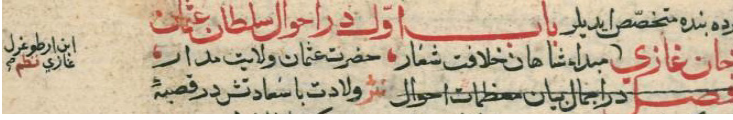

Figure 1: Berlin State Library, Ms. or. Quart. No. 1381 (author's copy) f. 121a

The author's added text, and deleted verse was given below part from the chapter of Murad I. The author used this verse later in the chapter of Mehmed II while narrating the conquest of İstanbul.⁷⁹

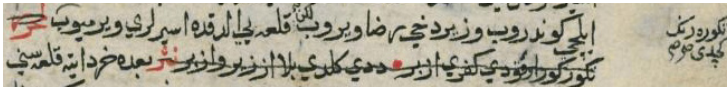

Figure 2: Berlin State Library, Ms. or. Quart. No. 1381 (author's copy) f. 134b

In the below part from the chapter of Bayezid I, it is evident that some texts were struck out, and additional texts were noted on the sides.

79 *Mir'âtü'l-Kâinât*, 164b.

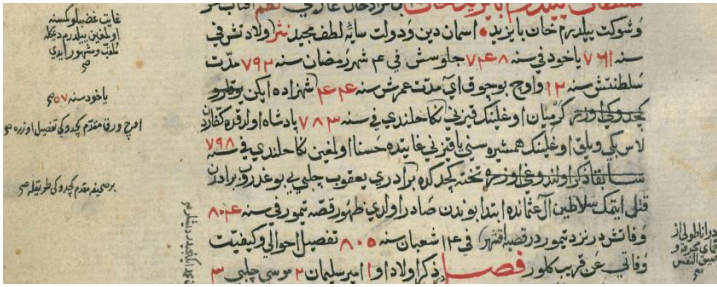

Figure 3: Berlin State Library, Ms. or. Quart. No. 1381 (author's copy) f. 136a

There are deleted texts and additions towards the bottom of the page in the first one of the below examples from the same chapter. There are deleted verses in the other example. The author used three of these deleted verses later in 208b while narrating the era of Süleyman I:

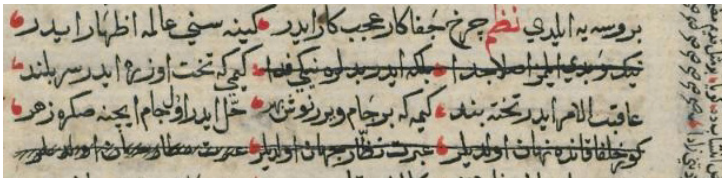

Figure 4: Berlin State Library, Ms. or. Quart. No. 1381 (author's copy) f. 141b.

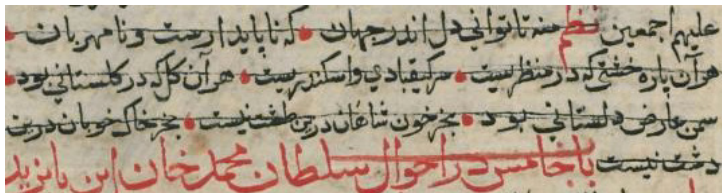

Figure 5: Berlin State Library, Ms. or. Quart. No. 1381 (author's copy) f. 147b

The below part from the chapter of Selim I has some deleted and added texts:

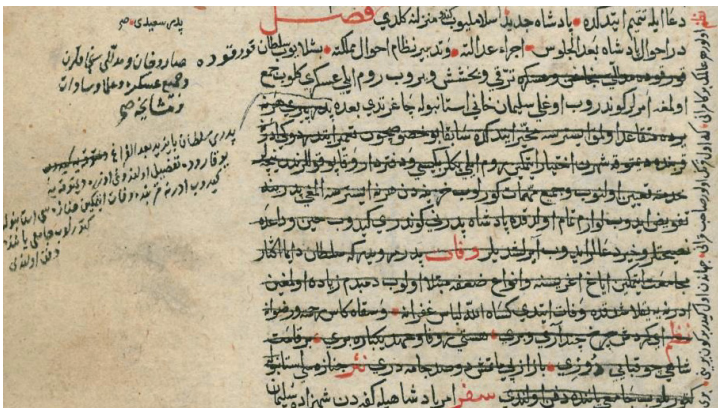

Figure 6: Berlin State Library, Ms. or. Quart. No. 1381 (author's copy) f. 191

There are more examples for these emendations, but those shown above are sufficient.⁸⁰

The other copies of *Mir'âtü'l-Kâinât*, categorized with "Dated Copies" starting from the oldest version and "Undated Copies" for those without a date written or printed on them, are listed as follows:

5.2. Copies with Dates

- Süleymaniye Library, Fazıl Ahmed Pasha Collection, no. 1158. 423 folios. Copy date A.H. 1028 / A.D. 1619.
- Millet Library, Ali Emîrî History Collection, no. 536. 522 folios. Copy date 1028 / 1619.
- Süleymaniye Library, A. Tekelioğlu Collection, no. 760. 286 folios. Copy date 1031 / 1622.
- Topkapı Palace Museum Library, Revan Section, no. 1135. 290 folios. Copy date 1047 / 1637-38.
- Topkapı Palace Museum Library, Revan Section, no. 1365. 154 folios. Copy date 1053 / 1643.
- Topkapı Palace Museum Library, Revan Section, no. 1134, 260 folios. Copy date 1055 / 1645-46.
- Süleymaniye Library, Hacı Mahmud Efendi Collection, no. 4771. 360 folios. Copy date 1067 / 1656-57.
- Süleymaniye Library, Nuruosmaniye Collection, no. 3420. 195 folios. Copy date 1071 / 1660-61.
- Süleymaniye Library, Fatih Collection, no. 4479. 380 folios. Copy date 1078 / 1667.
- Süleymaniye Library, Fatih Collection, no. 4478. 587 folios. Copy date 1084/1673.
- Süleymaniye Library, Kılıç Ali Pasha Collection, no. 763. 584 folios. Copy date 1092 / 1681.
- The British Library, Or. 1129. 134 folios. Copy date 1095 / 1684.
- National Library of Turkey, Nevşehir Damat İbrahim Pasha Collection, no. 170 / 1-2, 373+350 folios. Copy date 1104 / 1693.
- The British Library, Or. 1130. 66 folios. Copy date 1118 / 1707.
- National Library of Turkey, 32 Hk 219. 436 folios. Copy date 1135 / 1722.
- National Library of Turkey, Yz B 1135. 257 folios. Copy date 1141 / 1728.
- Süleymaniye Library, Fazıl Ahmed Pasha Collection, no. 251. 178 folios. Copy date 1145 / 1732-33.
- Süleymaniye Library, Lala İsmail Efendi Collection, no. 372. 457 folios. Copy date 1147 / 1734-35.

80 127a, 139a, 142a, 182b, 183a, 190a, 191b, 192a, 192b, 199a, 199b, 208a clearly shows the author's imprints.

- Sadberk Hanım Museum, Hüseyin Kocabaş Manuscripts, no. 429. 366 folios. Copy date 1168 / 1754-55.
- Süleymaniye Library, Fazıl Ahmed Pasha Collection, no. 252. 377 folios. Copy date 1172 / 1758-59.
- National Library of Turkey, 06 Hk 1907, 308 folios. Copy date 1222 / 1806.
- Süleymaniye Library, Hüsrev Pasha Collection, no. 175. 272 folios. Copy date 1232 / 1816-17.
- Staatsbibliothek zu Berlin, Hs. or. 2302, Copy date 1238 / 1822-23.
- Presidency of Religious Affairs Library, Turkish Manuscripts, no. 800, 111 folios. Copy date 1239 / 1823.
- Süleymaniye Library, Yazma Bağışlar Collection, no. 5508. 256 folios. Copy date 1258 / 1842-43.
- Copies without Dates
- Süleymaniye Library, Atıf Efendi Collection, no. 1933. 318 folios.
- Süleymaniye Library, Hacı Beşir Ağa Collection, no. 458. 586 folios.
- Süleymaniye Library, Hamidiye Collection, no. 989. 533 folios.
- Süleymaniye Library, Kadızade Mehmed Collection, no. 367. 167 folios.
- Süleymaniye Library, Murad Molla Collection, no. 1466. 507 folios.
- Süleymaniye Library, Murad Molla Collection, no. 1467. 554 folios.
- Süleymaniye Library, Nuruosmaniye Collection, no. 353. 477 folios.
- Süleymaniye Library, Nuruosmaniye Collection, no. 3417. 577 folios.
- Süleymaniye Library, Nuruosmaniye Collection, no. 3418. 478 folios.
- Süleymaniye Library, Nuruosmaniye Collection, no. 3419. 258 folios.
- Süleymaniye Library, Nuruosmaniye Collection, no. 3040. 78 folios.
- Süleymaniye Library, Sami Benli Collection, no. 1. 507 folios.
- Süleymaniye Library, Yazma Bağışlar Collection, no. 3450. 283 folios.
- National Library of Turkey, Yz B 1204. 249 folios.
- National Library of Turkey, Yz B 1097. 302 folios.
- National Library of Turkey, 37 Hk 3272. 205 folios.
- National Library of Turkey, 06 Hk 318. 374 folios.
- National Library of Turkey, 45 Hk 5158, 572 folios.
- Kayseri Raşit Efendi Manuscript Library, Raşid Efendi Supplement, no. 904. 366 folios.

- Cairo Khedivial Library, no. 6061, 302+445 folios.
- Sadberk Hanım Museum, Hüseyin Kocabaş Manuscripts, no. 428, 323 folios.
- Topkapı Palace Museum Library, Emanet Hazinesi Section, no. 1388. 294 folios.
- Topkapı Palace Museum Library, Bağdat Section, no. 239. 665 folios.
- Topkapı Palace Museum Library, Revan Section, no. 1355. 81 folios.
- Topkapı Palace Museum Library, Revan Section, no. 1364. 326 folios.
- Topkapı Palace Museum Library, Emanet Hazinesi Section, no. 1388, 294 folios.
- The British Library, Or. 7858. 263 folios.
- The British Library, Sloane 787/1. 126 folios.
- Egyptian National Library, S. 4381. 85 folios.
- Egyptian National Library, Türki Talat 17. 392 folios.
- Egyptian National Library, Türki Talat 163, 302 folios.
- Egyptian National Library, Türki Talat 25, 232 folios.
- Iraq Public Foundations Library, Turkish Manuscripts, Prophet Shet Madrasa Collection, no. 18 / 12. 438 folios.

CONCLUSION

The traditional manuscript culture of the Ottoman era has bequeathed a massively rich heritage to the next generations, with the works covering a broad range of areas. *Mir'âtü'l-Kâinât*, the subject of this article, is a general history book written by Nişancızâde Mehmed Efendi, who was born during the time of Süleyman I and witnessed the periods of seven Ottoman sultans, including Osman II.

A significant number of its handwritten copies and given that it was printed by two different printing houses (Bulaq and Divitciyan) during the late era of the Ottoman Empire, indicates that this work was admired and studied by Ottoman intellectuals. One of the sections of *Mir'âtü'l-Kâinât* is dedicated to Ottoman history. One of the most critical aspects of this part is its significant contributions to the details of the author's biography.

Nişancızâde highlights the influence of his grandfather Ramazanzâde Mehmed Efendi's *Târih-i Nişancı*, known as a general history book, on his *Mir'âtü'l-Kâinât* in "sebeb-i te'lif" part. Yet, he also noted that *Târih-i Nişancı* was not decently utilized as it fell short in terms of covering specific topics. Then he intended to write *Mir'âtü'l-Kâinât* with the aim of giving more in-depth explanations of the topics and making them more beneficial. When the Ottoman history parts of *Mir'âtü'l-Kâinât* and *Târih-i Nişancı* are comparatively analyzed, it suggests that Nişancızâde, as penning the relevant text benefited from his grandfather's work not only on creating the template of his *Mir'ât* but also on some essential details.

The comparative analysis shows that Nişancızâde's primary source for the political history of the Ottomans is Hoca Sadeddin Efendi's prominent work *Tâcü't-Tevârih*. Nişancızâde completed his apprenticeship alongside the author of *Tâcü't-Tevârih*, Hoca Sadeddin Efendi, before qualifying as a mudarris. His respect for Hoca Sadeddin, whose fame reached its height in that particular era with his *Tâcü't-Tevârih*, could lead Nişancızâde to choose this work as the primary source of Ottoman history part. It is inferred that Nişancızâde tried to emulate Hoca Sadeddin in language and style. For instance, he used plenty of rhymed proses in his work. The author seems to have used sentences with grammatical fragments in some parts and skipped some key points as he summarizes certain events. These flaws could be the result of occasionally overly summarization of the events narrated with style and further detail in *Tâcü't-Tevârih*.

Taşköprizâde's *Şakâik-ı Nu'mâniyye* was utilized as the main source for the ulama and sheiks parts. It becomes evident that both Nişancızâde's references and the indications within the texts when a comparative analysis is conducted.

Nişancızâde did not clearly mention the sources he utilized for the incidents of the era of Süleyman I that were not covered in *Tâcü't-Tevârih*. While it is evident from all the direct quotations and mentions that he, for the most part, utilized *Tâcü't-Tevârih* in the first nine chapters, there is no information about precisely which sources he referred to in the chapter of Süleyman I. However, it is obvious that he more or less benefited from his grandfather Ramanzâde's *Târih-i Nişancı* for this last chapter, just as he did for other chapters.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an Libre open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

.....

BIBLIOGRAPHY

- Başkanlık Osmanlı Arşivi (Turkish Presidency, Department of Ottoman Archives, Istanbul) (BOA). *D.BŞM.d.*, nr. 138/3.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınevi, 1975.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Künhü'l-Abbâr*. ed. Ali Çavuşoğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Genç, Vural. İdris-i Bitlisî Heşt Bihişt Osman *Gazi Dönemi (Tablil ve Tercüme)*. İstanbul: İstanbul University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2007.
- Genç, Vural. *Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlisî'nin Hayatı, Taribçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı (1481-1512)*. İstanbul: İstanbul University, Institute of Social Sciences, Ph.D. Dissertation, 2014.
- Hoca Sadeddin Efendi. *Tâcü't-Tevârih*. İstanbul: Tabhâne-i Âmire, 1279.
- Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1961.
- Kâtib Çelebi. *Fezleke*. ed. Zeynep Aycibin. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- Kökoğlu, Ali. *Kemal Paşa-zâde'nin Selim-nâmesi*. Kayseri: Erciyes University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 1994.
- Meyan, A. Faruk. *Mir'ât-ı Kâinât*, I-II, İstanbul: Berekât Yayınları, 1987.
- Nakipoğlu, Sibel Nazlıhan. *Ramazân-zâde Mehmed'in Nişancı Tarihi*. Kayseri: Erciyes University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 1990.
- Nev'îzâde Atâyi. *Hadâiku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâ'ik*, I-II. ed. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2017.
- Nişancızâde Mehmed Efendi. *Mir'âtü'l-Kâinât*. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. quart. 1381.
- Nişancızâde Mehmed Efendi. *Mir'âtü'l-Kâinât*, I-II. Egypt: Matba'at Bulaq, 1257.
- Nişancızâde Mehmed Efendi. *Mir'âtü'l-Kâinât*, I-II. İstanbul: Tatyos Divitciyan Matbaası, 1290.
- Özcan, Abdülkadir. "Mehmed Çelebi, Ramazan-zâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 28/449-450. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Özcan, Tahsin. "Nişancızâde Muhyiddin Mehmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 33/161. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Özdemir, Rukiye. *Ramazân-zâde'nin Târîh-i Nişancı Paşa İsimli Eserinin Tablil ve Tenkidi*. Erzurum: Atatürk University, Research Institute of Turkology, Ph.D. Dissertation, 2018.
- Ramazân-zâde Mehmed Çelebi. *Târîh-i Nişancı*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. ed. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Uğur, Ahmet. *The Reign of Sultân Selîm I in the Light of the Selîm-nâme Literature*. Scotland: Ph.D. Dissertation, The University of Edinburgh, 1973.
- Yastı, Mehmet. *Nişancı Mehmed Paşa Tevârih-i Âl-i Osmân (1b-120a) Metin-Dil Özellikleri-Sözlük*. Konya: Selçuk University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2005.

Süleyman Şah'ı 'Osmanlıların Atası' Yapan Rivayetin Tarihî Menşei: Ca'ber Kalesi Önündeki Mezar Süleyman Şah'a mı Aitti?

HAKAN YILMAZ*

ÖZ ÖZET

Bu makale Osmanlı hânedanının ilk temsilcisi olarak bilinen "Süleyman Şah" rivayetini ele almaktadır. Literatürdeki benzer yazınlarda bu efsanevi ismin başka büyük tarihî isimlerle karıştırılmış olabileceğine dair hipotezler mevcuttur. Araştırmamız, ilk safhada bu hipotezleri de irdeleyerek birincil kaynaklar ışığında Osmanlı atalar düğümünü çözmeye ve yanlış eklenmelerden ayırma amacını gütmektedir. Sonraki aşamada sorunun literatürel kökenine inilmekte ve "Süleyman Şah" rivayetinin içerdiği tüm bilgilerin aslı kaynakları, kökeni, hangi tarihî şahıs ve olayların karıştırılması sonucu kroniklere girdiği ve arka plandaki meçhul ataların aslı kimlikleri ortaya konulmaktadır. Bu merhalede makalenin amacı, olayların daha sağlam tarihî delillere dayanan düzgün bir anlatısını inşa etmektir. Bu hedef doğrultusunda çağdaş kaynaklar, etnografik kanıtlar ve arşiv kayıtları rehberliğinde, ona atfedilen Ca'ber Kalesi önündeki mezarın da onunla herhangi bir ilgisi olup-olmadığı ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Şah, Osmanlıların Atası, Anadolu'ya Göç, Mezar-ı Türk, Ca'ber Kalesi.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 1 Mart 2022 | Date Received: 1 March 2022
Kabul Tarihi: 15 Nisan 2022 | Date Accepted: 15 April 2022

ATIF | CITATION

Yılmaz, Hakan. "Süleyman Şah'ı 'Osmanlıların Atası' Yapan Rivayetin Tarihî Menşei: Ca'ber Kalesi Önündeki Mezar Süleyman Şah'a mı Aitti?". *Kadim* 3 (Nisan 2022), 133-182.
doi.org/10.54462/kadim.1080974

THE HISTORICAL ORIGIN OF THE NARRATION MAKING SULEYMAN SHAH THE 'ANCESTOR OF THE OTTOMANS': DOES THE TRUMP IN FRONT OF CA'BER CASTLE BELONG TO SULEYMAN SHAH?

This study aims to investigate the narratives of Suleyman Shah, who was a central figure in the migration and settlement processes of the Ottomans' ancestors. The narrative will be deconstructed in consideration of the contemporary sources, the ethnographical evidence, and the archival resources and accordingly, it will be figured out on what grounds it has emerged and incorporated into the main corpus of the Ottoman narrative sources. Moreover, it is attempted to identify to whom the tomb in the Qalat Jabar actually belongs, which is commonly attributed to Suleyman Shah. Contextualizing and problematizing the narrative of Suleyman Shah in the Ottoman sources and in the related literature, it seeks to shed more light on the issue of the origins of the Ottomans, which is one of the most important and yet obscure topics regarding the debates on the ancestors of the Ottomans. The intricate accounts and the narratives dispersed in the different chronicles has rendered the issue further complicated. The study aims to provide a suggestive step towards overcoming the inadequacy of the comparative and critical studies on the fundamental narratives concerning the founders of the state and in doing so, it is hoped to contribute to the discussions about the foundation of the Ottoman state.

Keywords: Suleyman Shah, the Ancestors of the Ottomans, Turkic Migration to Anatolia, Mezar-ı Türk, Caber Castle (Qalat Jabar).

* Uzman, Marmara Üniversitesi, Mehmet Genç Külliyesi Kütüphanesi, hakan.yilmaz@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8591-3869.

GİRİŞ

Kuruluş devri kısa kronikleri, *Oğuznâme* zeylleri ve muhtasar menâkıbnâmelerin sentezlenmesiyle ortaya çıkan ilk Osmanlı kroniklerinde, Osmanlıların Anadolu'ya ayak basan ilk atalarının kimliği konusunda birkaç farklı rivayet yer almaktadır.¹ Bunların arasında kuşkusuz diğerlerinden daha malûm ve meşhur olanı “Cengiz istilâsı sırasında Mâhân padişahı ve elli bin kişilik konar-göçer Oğuz topluluğunun lideri olan ‘Süleymân-Şâh’” rivayetidir. İlk olarak XIV. yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir tarihte ortaya çıktığını tespit ettiğimiz bu rivayet, Yıldırım Bayezid’le Fâtih dönemleri arasında kaleme alınmış çok daha eski rivayetlere dayanan kaynaklarda, yaygın ve ortak birkaç rivayet ekseninde “Kaya/Kayığ Alp” ve “Gündüz Alp” olduğu belirtilen ataların varlığını gölgede bırakacak bir çizgiye kaydırılmış ve II. Bayezid döneminde yazılmış ilk mufassal kroniklerde sıklıkla tekrar edilmesinden dolayı, daha sonraları -tarihî gerçekliğinden en küçük bir şüphe duyulmaksızın- alternatif tüm rivayetlerin yerini almıştır.

Modern tarihçiliğin ortaya çıkışını takiben, Osmanlıların atasının Süleyman Şah olduğu bilgisinin Kutalmışoğlu Süleyman Şah’la alâkalı olduğu, Fırat’ta boğulma vak’asının ise oğlu Kılıcarıslan’la ilgili bulunduğu yönünde bazı tahminler yürütülmüşse de kroniklerdeki Süleyman Şah’ın hikâyesinde Kutalmışoğlu’nun biyografisi ile uyuşmayan ilginç başka bilgilerin de yer alması; ayrıca şimdiki kadar bu rivayetleri dönemin kaynaklarıyla derli-toplu ve ayrıntılı bir şekilde karşılaştıracak hiçbir bilimsel araştırmanın yapılmamış olması; Osmanlıların Süleyman Şah adlı bir atasının gerçekte var olup-olmadığı sorusunu yine çözümsüz bir hâlde bırakmış, sonuç itibarıyla onun Kutalmışoğlu’nun biyografisi ile bağdaşmayan faaliyetlerine ve Ca’ber Kalesi yanında kendisine atfedilen bir mezar/türbenin mevcudiyetine tutunan kimi araştırmacılar, Süleyman Şah’ın Osmanlıların atası olduğu bilgisini hâlâ olası bir ihtimâl olarak görüp tekrarlamışlardır.

Bu çalışmamız, Osmanlı ensab literatüründe Süleyman Şah’a atfedilen bilgileri ayrıntılı olarak masaya yatırarak, çağdaş kaynaklardaki gerçek Süleyman Şah’ın faaliyetleri ile karşılaştırmayı; zaman, mekân ve şahıslar bağlamında Osmanlıların gerçek ataları ile Süleyman Şah arasında kurulan bağlantı, sapma ve karışıklık noktalarını sebepleriyle birlikte gün yüzüne çıkarıp, gerçek atalarla ilgili bilgileri net bir biçimde onlardan ayıştırmayı; bu sûrette adı geçen Süleyman Şah’ın Kutalmışoğlu Süleyman Şah’tan başka bir şahıs olmayıp, Ca’ber Kalesi çevresinde yaşanan olayların Osmanlıların ataları ile bağlantılı bambaşka bir şahısla ilgili olduğunu göstererek bu konudaki tartışmaları kalıcı bir şekilde sonuçlandırmayı amaçlamaktadır.

1. Modern Tarihçilerin “Süleyman Şah” Rivayetine İlişkin Görüşleri ve Çözüm Önerileri:

Modern tarihçiler arasında *Anonim Tevârih-i Âl-i ‘Osman* adıyla tanınan *Hamzâvî Târîhi*, Âşikpaşazâde ve Oruç Beg gibi müverrihlerin eserlerinde “Osmanlıların Anadolu’ya

1 Bu farklı ata isimleri arasında bir unvan olduğu âşikâr olan شهملك “Şah-Melik” / ملك شاه “Melik-Şâh” istisnâ edilirse; diğerlerinin çoğunun گندز الب “Gündüz Alp” ve طغرل “Tuğrul” / ارطغرل “Er-Tuğrul” isimlerinin bozulmuş şekliyle ortaya çıktığını peşinen söylemek mümkündür. Bu konu, ileride özel bir makalede tarafımızdan ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

ayak basan ilk atası” olarak gösterilen Süleyman Şah’ın “kimliği meçhul bir ata” olduğuna dikkati çeken ilk isim ünlü Amerikalı tarihçi Herbert Adam Gibbons olmuştur. Bu kroniklerde Celâleddin Harzemşah devrinde “Mâhân padişahı” olarak gösterilen Süleyman Şah isimli atanın o asrın kaynaklarında kesinlikle yer almadığına dikkat çeken Gibbons,² onun maiyetinde “elli-bin konar-göçer Türkmen ve Tatar bulunduğu” bilgisine de şüpheyle yaklaşmış ve sonuç itibarıyla bu rivayetin de sonraki müverrihlerin eklediği bir efsaneden ibaret olup uydurma olduğunu savunmuştur.³ Osmanlı “ata” rivayetlerine şüpheyle yaklaşan ilk isim olan Gibbons’un, bilimsel ve metodolojik anlamda en büyük hatası; “Süleyman Şah” rivayetinin belirsizliğini vurgularken, onun gölgede bıraktığı “gerçek ata”ya ait tarihî bilgilerin arka planını sorgulayarak problemi çözmek yerine, rivayetlere doğrudan “asılsız” damgası vurarak büsbütün yok sayması olmuştur.

Gibbons’ın Süleyman Şah diye birinin hiç mevcut olmayıp, müverrihler tarafından sonradan uydurulduğu şeklindeki önyargılı yaklaşımına karşın, bilimsel anlamda konuyu aydınlatabilecek türden ilk ve yegâne tespit ünlü Avusturyalı tarihçi Paul Wittek’ten gelmiştir. Wittek 4-6 Mayıs 1937’de Londra Üniversitesi’nde verdiği ve Osmanlıların kuruluşu ile ilgili can alıcı meselelere değindiği konferanslar dizisinde, Osmanlı kroniklerinde Osman Gazi’nin atası olarak gösterilen Süleyman Şah’ın aslında Anadolu Selçuklularının atası Kutalmışoğlu Süleyman’dan başka biri olmayıp, hikâyesinin bir karıştırma eseri Osmanlı kaynaklarına girdiğini isabetle belirtmiş; ona atfedilen “Fırat’ı geçerken boğulma” hadisesinin ise gerçekte oğlu II. Kılıcarşan’la alakalı olup, bu kısmın da rivayete sonradan eklenmiş olabileceğini tahmin etmiştir. Kılıcarşan’ın boğulduğu yer aslında Habûr nehridir ki; bu noktada Wittek, Süleyman Şah’ın *Ca’ber* Kalesi’ne defni ile ilgili kısımda حبور “Habûr”u جعبر “Ca’ber”e dönüştürmek gibi, anlatım ya da yazım kaynaklı başka bir hatanın daha yapılmış olabileceğine dikkat çekmiştir.⁴

Çağdaş kaynaklar hakkında yeterince doğru bilgi vermeyen Gibbons’ın, bu kaynaklarda Mâhân’da Süleyman Şah adlı bir kimseyi bulamamış olması bir dereceye kadar Osmanlı kay-

- 2 “Mahan Emiri ve 50.000 çadır halkının reisi olup 1224 ve 1232 seneleri arasında Erzurum civarında iskân ve hükümet etmiş olan Süleyman Şah hikâyesinin aslı olmadığını isbat etmek de kolaydır. ...1229’da Sultan Celaleddin Mogan’da Moğollar tarafından mağlup edildikten sonra, kışı Mahan Ovası’nda geçirmişti. İzzeddin isminde biri oradaki kalenin beyi idi. Birkaç sene evvel asi olmuştu. Fakat şimdi Celaleddin’e sâdikane hizmet ediyordu. Celaleddin tarihinde Mahan ile veya bu havalide kâin bir yerle alakası olan Süleyman Şah hakkında katien bir kayd bulamıyorum. 50.000 çadır halkı ile Süleyman Şah’ın 1224 ile 1232 arasında Ermenistan’da bir rol oynadığı söyleniyor. Halbuki tam bu zamanda Harezim Sultanı Celaleddin, onun tabii hükümdarı veya düşmanı sıfatıyla, aynı mntukada Konya Selçukluları’yla harp etmekte idi! ...Daha başka Arap müverrihleri ve bu devrin Selçuklu müverrihi, Muhammed en-Nesevi tarihini esas noktalarda teyid etmektedirler. Fakat bunlar da Celaleddin’in tarihini yazarken, müellif gibi ne Süleyman Şah ve ne de Ertuğrul’u hiç zikretmiyorlardı. Kezalik, XVII. asırdan evvel, o kadar çok miktarda mevcut Arapça ensab kitaplarında da ne Süleyman Şah ve ne de ailesinin zikri geçiyor.” Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi Özden (Ankara: Altınordu Yayınları, 2017), 221.
- 3 “Horasan, Ermenistan ve Celaleddin le Ermenistan arasındaki çatışmayı tasvir ederken Süleyman Şah veya Ertuğrul ismini veya her halde nazara alınması lazım gelen 50.000 çadır halkı gibi müdhiş bir istila hakkında hiçbir kayd yoktur. O devrin Selçuk müverrihi İbn Bibi’de de 50.000 kişi ve reisi hakkında bir söz yoktur.” Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 221, dipnot: 21.
- 4 “On birinci yüzyılda Küçük Asya’nın Türkler tarafından işgali Süleyman’ın adı ile, 1097’de İznik şehri Haçlılar tarafından fetholununcaya kadar orada birkaç yıl hüküm süren Selçuklu prensi Kutalmışoğlu Süleyman ile, yakından ilgilidir. Suriye’ye yönelmiş Halep yakınında zafer kazandı, boğularak değilse de hemen muharebe esnasında telef oldu. Fakat oğlu Kılıcarşan hemen hemen aynı memlekette, Habur çayında hayatını kaybetti; bu ırmağın adı -şifahi ya da tahriri rivayetle- kolaylıkla büyük Fırat kenarındaki, hâlâ Türk efsanesinde meşhur olan kaleye, Caber’e tahvil edilebilir. Çok muhtemeldir ki halk destanı, oğlunun ölümünü, ilk Türk istilâsı esnasında üstün bir şahsiyet olarak Küçük Asya Türkleri arasındaki efsanevi halk masalları kahramanı olmuş olan, babasına isnad etmiştir. Böyle bir hikâye, Süleyman’ı Osman’a büyük baba yaparak, Osmanlıların tarihine geçmiştir.” Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*, Türkçeye çeviren ve Oğuz Boyları ve Osman Oğulları Şeceresi’ni ekleyen: Fahriye Arık (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Basımevi, 1947), 20.

naklarında ona atfedilen hikâyenin aslında başka bir “ata” ile alâkalı olmasıyla açıklanabilirse de, birazdan görüleceği üzere; bu bölgede o tarihte elli bini Mâhânlı, yirmi bini Cendli olmak üzere, sayıları yetmiş bini bulan bir Türkmen kitlesinin yer aldığı; üstelik kroniklerde belirtildiği gibi, Hulâgu zamanında bu bölge ile doğrudan bağlantılı Süleyman Şah adlı bir Türkmen liderinin gerçekten yaşadığını gösteren tarihî kayıtları görmezden gelmesi, bu konudaki ilmî yetersizliğinden çok, ancak taraflı bir yaklaşım sergilemesiyle izah edilebilir.

Gibbons’ın bu isâbetsiz yaklaşımını bir kenara bırakıp, kuşkusuz ondan daha bilimsel ve daha nitelikli olan Wittek’in görüşü üzerine yoğunlaşacak olursak, onun kuvvetli bir sezgi ve analitik bir yaklaşımla, Süleyman Şahla ilgili bu düğümü çözmeye yarayacak önemli bir ipucu yakaladığı kesinlikle söylenilebilir. Şu kadar var ki, mevcut durumu sadece zayıf bir vurgu ile teşhis etmiş olan Wittek, karışan bilgileri ayırıştırıp çözümlene ve aslî niteliğini tespit etme noktasında ne yazık ki bir adım dahi ilerleyememiş; bu isâbetli tezi tarihî çerçeveye oturtacak sağlam ve belirleyici tek bir tarihî delil serdedemediği gibi, rivayetin aslî kaynağı, sapma noktaları ve hikâyenin odak noktasında bulunan asıl “ata”nın varlığı gibi ana problemleri de bilimsel kıstaslar doğrultusunda değerlendirip çözümlememiştir.

Osmanlıların atalarının Anadolu’ya göçünün Selçukluların ilk fethi zamanında gerçekleştiğini ispata çalışan M. Fuad Köprülü, kroniklerdeki Süleyman Şah’ın gerçekte Anadolu Selçuklularının atası olduğu görüşünden yola çıkıp, çağdaş İslâm ve Bizans kaynaklarıyla sabit olan ikinci Harzem göçüne yönelttiği isabetsiz itiraza bu konudaki rivayetleri gerekçe göstererek: “Büyük Selçuklular devrinin ilk muhaceret an’anelerini ve ayrıca Anadolu Selçuklularının cediti Süleyman’ın hâtırasını açıkça saklayan bu Kayı muhacereti rivayetleri, en basit bir filolojik ve tarihî tenkite tâbi tutulunca, bu netice kendiliğinden meydana çıkıyor” demiştir.⁵ Oysa bu rivayetin Osmanlı kroniklerine girmesi, çağdaş kaynaklardaki göç yollarının, şahıs adlarının ve vak’alar örüntüsünün benzerliğine dayanan bilgi sapma ve karışıklıklarından ileri gelmiştir ki, bunların tümü birazdan delilleriyle ayrıntılı olarak gösterilecektir.

Merhum Osman Turan ise, Osmanlıların Süleyman Şah’ının Kutalmışoğlu Süleyman Şah’la aynı kişi olduğunu sağlam ve güçlü bir kaynak tenkidiyle ortaya koyduğu tespitinde, rivayetdeki sapma ve karışıklık noktaları kısmen çözümleyerek şöyle demiştir:

“Türkiye Selçuklu devletinin kurucusu ve ilk sultanı sıfatıyla Süleyman-şah Anadolu Türkleri arasında ‘gâzî’lik pâyesini kazanmış (İbn Bibî, s. 18) ve efsanevî bir hüviyet almıştır. Filhakika, ilk Osmanlı tarihçilerine göre Ertuğrul’un babası olarak gösterilen Süleyman-şah Osmanlıların da cediti sayılmış, Urfâ taraflarında bulunduktan sonra Fırat nehrini geçerken boğulmuştur. Enverî de bu Süleyman’ı Kutalmışoğlu saymakla Selçuk sultanının nasıl Osmanlı şeceresine intikal ettiğini gösterir (*Düstûrnâme*, nşr. M. Halil, s. 6, 78) Tarih, Selçuklu Süleyman-şah’ın Tutuş ile muharebede şehit olup Halep kapısında defnedildiğini bildirdiği halde, efsane Osmanlı Süleyman-şah’ın Fırat’ta boğulup Ca’ber Kalesi’nde gömüldüğünü söyler. İhtimal ki efsanenin bu şekli alması Kılıcarşan I’in Habûr nehrinde boğulmasıyla karıştırılmıştır. Kılıcarşan’ın ölümünün Türkler arasında meşhur olduğuna dair İbn al Asîr’in rivayeti, burada çok mânalı bir hâdise olarak kayda şâyandır ki, bu iki Süleyman-şah ve Kılıcarşan’a ait hikâyelerin Türkler arasında nasıl akisler bıraktığını ve ne şekilde birbirine karışarak Osmanlılara intikal ettiğini ifade eder.”⁶

5 Mehmed Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 181.

6 Osman Turan, “Süleyman-Şah I. (b. Kutalmış)”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1993), 11/218.

Bu konuda yapılmış erken modern araştırmaların sonuçlarını özetleyen İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Süleyman Şah” rivayetinin tarihî hiçbir dayanağı bulunmadığını fark etmekle birlikte, konuya ışık tutabilecek kuruluş dönemine dair kaynaklar ve ciddi herhangi bir tarihî kanıt ele geçmediği için, ona alternatif sayılan Gündüz Alp’in varlığını ve kimliğini tespit için de yeni buluşların ortaya çıkmasını beklemek gerektiğini belirtmiştir:

“Osmanlı hanedanına aid meçhul noktalardan birini de Ertuğrul Bey’in babası ve nesebi meselesi teşkil etmektedir; elimizde en eski vekâyinâmeler bulunmadığı için uzun yıllardan beri yapılan tetkikler henüz müspet bir netice vermemiştir; bununla beraber Ertuğrul Bey’in babasının şimdide kadar tarihlerimizin kaydettikleri gibi Süleymanşah olduğu şüpheli olup yeni araştırmalar neticesinde bunun Gündüz Alp olması ihtimal dâhilinde görülüyor.”⁷

Kroniklere sentez bir rivayet şeklinde girmiş olan efsanevi ata Süleyman-Şah’ı gerçek tarihî bir şahsiyet zannetme yanlışlığına düşen merhum Faruk Sümer de, bu rivayetin o dönemde çok yaygın oluşuna aldanan Neşri’nin “Cedd-i Osmân Süleymân Şâh’duğı mütevatirdür.” şeklindeki yanlış hükmünden⁸ hareketle, problemi “Osman Beg’in babası Er Tuğrul Gazi” dışında “Bir de Gündüz Beğ’in oğlu Er Tuğrul olduğu”nu öne sürerek⁹ çözümlenemeyen problemi daha da içinden çıkılmaz bir hâle getirmiştir.

Merhum Halil İnalçık ise “Osman Gâzi’nin İznik Kuşatması ve Bapheus Savaşı” başlığı altında kaleme aldığı araştırmasında Turan’ın yukarıdaki tespitlerinden hareketle sadece, Süleyman Şah’ın Osman Gazi’nin atası olduğuna yönelik iddiaların, onun İznik fethinin bölge uç Türkmenleri arasında nihaî bir arzu ve ideale dönüşmesinden kaynaklanmış olabileceğini, Enveri’nin *Düstürnâme*’sinde Süleyman’ı doğrudan “Kutalmış” oğlu olarak göstererek bu hatayı düzelttiğini ifade etmekle yetinir.¹⁰ Bir başka yerde ise bu eserde adı geçen Mir

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 2003), 1/100.

8 Mehmed Neşri, *Ğihânnümâ: Die Altosmanische Chronik des Mevlânâ Mehmed Neschrî* (T. Menzel), nşr. F. Taeschner (Leipzig: 1951), 1/22, st. 2-3.

9 Faruk Sümer, “Er Tuğrul, Er Toñrul”, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999), 2/759. Sümer’in, Neşri’nin dışarıdan analitik gibi gözükten tavırna aldamp güvenmesi bir dereceye kadar makûl gibi gözükse de, sonraki tarihçiler arasında Neşri’nin kullandığı *tevatür* kelimesinin anlamı üzerinde yeterince durulmadığı gibi, onun *Süleyman Şâh*’ı daha sahil kabul etmesini tam tersi şekilde anlayanlar da olmuştur. Nitekim şu isabetsiz çıkarım bunun ilginç bir örneğini teşkil eder: “Hatta Neşri ilginç bir şekilde... buradaki Er-Tuğrul’un Osman’ın atası olmadığı, hatta ‘cedd-i Osman Süleyman Şah dahi tevatürdür’ diyerek bu rivayetin de asılsız olduğu kanaatini izhar eder.” (Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005), 11; Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 29). Halbuki “tevatür” kelimesi bilindiği üzere; bir bilgi ya da görüşün asılsız olduğunu değil, aksine herkesçe kabul gördüğünü, yaygın ve genel-geçer bir nitelik taşıdığını ifade eden bir tâbîrdir. Neşri’nin kendisi bu rivayeti eğer “asılsız” kabul etseydi, ikinci tertip nüshalarda Gündüz Alp’le ilgili rivayeti tamamen ortadan kaldırıp Süleyman Şah’la ilgili olanı tercih etmezdi. Emecen’in ilgili eserinin sonraki baskılarında da tekrar edilen bu yanlış çıkarımına ilişkin görüş ve tespitimizi kendisiyle paylaşmıştık. Nitekim eserin son baskısında bu kısmı düzelterek, ifadesi: “... bu rivayetin de kavretli bulunduğuna kanaatini izhar eder” şeklinde değiştirmiştir (Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 42).

10 Merhum İnalçık’ın Osman Turan’ın yukarıdaki tespit ve görüşlerinin bir tekrarı niteliğindeki bu tezi şöyle dir: “Turan (age, s. 217-218), Süleymanşah’ın [İznik’te] kurduğu devletin Anadolu’nun bu kesiminde yaşayan Türkmenler arasında “gazilerin uç devleti” geleneğinin doğmasına yol açtığı ileri sürer. Erken dönem Osmanlı geleneklerindeki Süleymanşah’ın Osman Gazi’nin atası olduğuna ilişkin iddiaya, böyle yüzyıllarca süren bir geleneğin kanıtı olarak bakılabilir. Ne ki, Enveri, (*Düsturname*, haz. M. H. Yinaç, İstanbul, 1928, s. 6-8, 78) Osman’ın soyağacına ilişkin hatayı düzelterek, Süleymanşah’ı Kutalmış’ın oğlu olarak tanımlar ve Osman’ın ataları için farklı bir soyağacı verir. Burada önemli olan, İznik’in yeniden fethinin ve İznik Türk-Müslüman devletine yeniden hayat vermenin, yörede yerleşik Türkmenler arasında nihai bir arzuya dönüşmüş olmasıdır.” Halil İnalçık, “Osman Gazi’nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 78.

Süleyman Alp'in diğer kroniklerde sonradan Süleyman Şah'a dönüştüğünü söyleyerek, bu kaynağın "diğerlerinden daha güvenilir" olduğunu isâbetli bir tespitle dile getirir.¹¹

2. Süleyman Şah'ın Rum Diyarına Geliş Hikâyesinin Kökenini Teşkil Eden İlk Rivayet ve Onu İzleyen Genişletilmiş Klasik Rivayetler

Daha önce başka bir makalemizde çeşitli delillerle gösterdiğimiz üzere, Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihine ilişkin ilk bilgiler XIII.-XIV. yüzyıllar arasında yazılmış eski *Oğuznâme* nüshalarından derlenmiş; gerek Osmanlıların, gerekse diğer Anadolu beyliklerinin soylarını Oğuz Han'a ve ondan Yâfes bin Nûh'a kadar çıkaran silsileler bu *Oğuznâmelerin* sonuna ayrıntılı zeyiller şeklinde eklenmiştir.¹²

Süleyman Şah'ı Osmanlıların atası olarak sunan *Oğuznâme* kökenli en eski rivayet, tespitlerimize göre Orhan Gazi'nin ölümüne birkaç yıl kala, Şehzade Murad'ın 760/1359 Keşan-İpsala fetihleri sırasında kaleme alınmış olan ilk muhtasar *Kitâb-ı Tevârih-i Âl-i 'Osman* nüshası¹³ içine dercedilmiş; onu ise Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlılar adına kısa bir silsilenâme yazmış olan Baba Ahmed bin Şeyh Sinan'ın geliştirdiği daha da ayrıntılı bir çizgiye taşıdığı rivayeti takip etmiştir.

Tayyarzâde Atâ Beg'in ilk kez Orhan Gazi döneminde yazıldığını haber verdiği, *Oruç Beg Târihi*'nin bilinmeyen kaynaklarından biri olan ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osman*'ın başında Süleyman Şah'ın diyar-ı Rûm'a göç hikâyesi kısaca şu ifadelerle özetlenmiştir:

"Mâhân şehri kim, Cingîz Hân'dan hârâb olmuşıdı, ol zamân Mâhân şehrinün pâdişâhı Süleymân Şâh idi, dahı Mâhân Şehriden | kopup Rûm vilâyetine gelmege niyyet itdi ve hem işitdi kim, Rûm vilâyetinde gâzâlar olur. Süleymân Şâh dahı 'Acem memleketinden ve Arz-ı Rûm vilâyetinden kopup Erzincân'a geldi, Erzincân'dan Rûm vilâyetine girdiler. Amâsiyye tarafı kim Rûmiler'dür, ol tarafından çok gâzâlar itdiler. Rûm vilâyetinden haylı yirler aldılar. 'Âkıbet andan göçüp Haleb'e çıktılar; Ca'ber kal'ası dirler, bir kal'a

11 Bk. H. İnalçık, "Osman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/445.

12 Bk. Hakan Yılmaz, "Kuruluş Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığında 'Oğuz-nâme'lerin Etkisi ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunu Anlatan En Eski Osmanlı Kroniği/1-2", *Hakikat AID* 20/230-231 (Kasım-Aralık 2012), 43-45, 44-46.

13 Eserin nüsha sayısı ve Osmanlı tarih yazımı açısından önemi hakkında, şimdilik bk. Hakan Yılmaz, "Osmanlı Tarih Yazımında Çelebi Sultan Mehmed Devri", *Bursa Günlüğü* 13 (Haziran-Temmuz-Ağustos 2021), 9-11. Tayyarzâde 'Atâ'nın "*Lisân-ı Türkî-yi kadîm ile Sultân 'Osman ve Sultân Orhân 'aşrı vukû'âtını mübeyyin*" olduğunu (*Târih-i 'Atâ / Enderün Târihi* (İstanbul: Matba'a'-i 'Amire, 1293/1876), 3/324), Şehrizâde Mehmed Said'in ise ilk zeylinin "*Yıldırım Sultân Bâyezîd Hân Gâzî -tâbe şerâhu- hîdmetleri (doğrusu: 'hâzretleri')nüñ cülûs-ı ma'delet-me'nûslarına gelince vâkı' olan vekâyi'i*" kapsadığını belirtmekle birlikte (Şehrizâde, *Târih-i Nev-Peydâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, 3291), 10b, st. 5-14), XV. yüzyıl sonlarında mukaddimesini değiştirmeden kullanan Oruç Beg'e affettikleri bu kroniğin, Kanûni zamanına kadar gelen bir "zeyl"i de içeren Edirne Selimiye Yazma Eserler Ktp., 1189/2091'de kayıtlı nüshası daha önce yüksek lisans tezi olarak çalışılmışsa da (bk. Alper İğci, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (687-920/1288-1514)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), literatürel önemi hakkında hiçbir ön bilgiye yer verilmemiş; neyse ki nüsha kısa bir süre önce H. Yüksel, H. İbrahim Delice ve D. Karagülle tarafından *İlk Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (Edirne Nüshası)* adıyla tahkikli olarak yeniden neşredilmiştir (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2021). Kroniğin meçhul müellifi, "Mukaddime"de: "İmdi ma'lûm ola, Tevârih-i Âl-i 'Osman hiç kimse mufaşşal ve muhtasar dimemişdür" diyerek (*Kitâb-ı Tevârih-i Âl-i 'Osman* (Edirne: Selimiye Yzm. Ktp., 1189/2091), 1a, st. 1-2), kitabının bu sahada yazılmış ilk eser olduğunu açıkça belirtmektedir. Bunun böyle olduğu, kroniğin özgün ilk metninden elimizde kalan bazı cümlelerinden de tespit edilebilir. Nitekim eserini Yıldırım Bayezid ve Emir Süleyman dönemlerinde tâdil edilmiş ikinci ve üçüncül revizyonlarını temsil eden yazmalardan Dresden nüshasında: "Râvî Süleymân Paşa Hâyra-bolı ve çevre vilâyetini akın idüp târâc ve talân iderdi, girü Bolâyı'ra gelürdi." ifadesi yer alır ki (*Âl-i 'Osman İbtidâsı / Türkîdür* (Dresden: Dresden Saaatsbibliothek, MS Ea.111), 13b, st. 6-8), bu cümle Rumeli fütûhâtı ile ilgili rivayetlerin bizzat Süleyman Paşa'ya kadar indiğini, dolayısıyla kroniğin ilk özgün metninin de -Semerkandî kroniğine eşdeğer şekilde- Orhan devrinin önde gelen ricâlinin şifâhî anlatılarını içerecek bir formatta inşa edildiğini gösterir.

vardur, gelüp öhine kındılar. Furāt ırmağı şuyı öhlerine geldi, Furāt ırmağı şuyın geçmek istediler. Yol iz bilmez göçmel yörükler idi. Gâfilin Furāt ırmağına uğradılar. Süleymân Şâh at depdi, Furāt'a girdi. Öñi yâr imiş, Süleymân Şâh atıyla Furāt ırmağına boğıldı, Furāt ırmağında şehid oldı. Eceli andan imiş. Çün Süleymân Şâh merhûmı Furāt ırmağından çıkardılar, Ca'ber kal'asınıñ öñinde defn itdiler. Şimdi aña 'Mezâr-ı | Türk' dirler. Süleymân Şâh'uñ üç oğlu kaldı; birinüñ adı 'Sunğūr-Tigîn', birinüñ adı 'Gün-doğdı', birinüñ adı 'Er-Duñrul' idi kim, 'Oşmân'uñ atasıdır. Bu üç kardaşlar dağı göçdiler, geldükleri yola gitdiler. Furāt ırmağından, başından Pasîn-ovası'na ve Sürmelü-çukūr'a vardılar. Sunğūr-Tigîn ve Gün-doğdı, bu iki kardaşlar girü 'Acem vilâyetine gitdiler. Er-Duñrul bir niçe zamân anda kaldı, qarâr itdi."¹⁴

Rivayetin bu ilk şeklinin ortaya çıktığı aynı asrın sonlarında Baba Ahmed, daha sonraki silsilenâmelerde muhtasar şekillerini gördüğümüz; Osmanlıların ilk atalarının Mâhân'dan göç etmesi, Sultan Alâeddin'in İstanbul tekfuru ve Kefe'den gelen Tatar'la gazâlarına Ertuğrul'un da iştirâk etmesi, Söğüt-Domaniç çevresine yerleşmesi... gibi bilgileri daha mufassal hâle getirdiği kayıp *Silsilenâme*'sinin, *Bağrû'l-Ensâb* adlı eserden Bayburtlu Za'im Osman tarafından bize aktarılan metninin ilk satırlarında Süleyman Şah'ın Horasan'dan Ahlat taraflarına göç ve ölüm hikâyesi hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Tevârih-i Bağrû'l-Ensâb kavliyle, Baba Ahmed bin Şeyh Sinân rivâyet ider ki:

“Oşmân Gâzî'nüñ babası Er-Tuğrul ve dedesi Süleymân Şâh'dur ki, Cengiz Hân fetretinden soñra diyâr-ı Türkistân'dan hüruc idüp, gelüp Horasân'a, İrak diyârın alup, kendülere musahhar idüp, andan Ahlat'a, Âdil-cevâz'a gelüp kendülere mesken idinüp, bu fetâretten anda qarâr itmeyüp dört yüz ev ve elli biñ askerle kalğup Rüm diyârına 'azîmet itdi. Erzincân'a, Kemâh'a, Malâtiyye'ye uğrayup gâret iderek; Haleb'e varup, Haleb'i ve etrâfında olan kaşabâtı ve kurrâyı yağma ve talân idüp, geri dönüp Tebrîz'e 'azîmet eyledüklerinde Süleymân Şâh, Murâd şuyından geçerken atı sürçüp şuda boğuldı. Meyyitin iledüp Hayber ka'lası öninde defn itdiler. Şimdi aña 'Türk Şadı' dirler. Süleymân Şâh'uñ dört oğlu kaldı: Birinüñ adı 'Er-Tuğrul', ikincisinüñ adı Sunğūr, üçüncisinüñ adı 'Gün-Doğdı', dördüncisinüñ adı 'Dündâr' idi. Gün-Doğdı, Sunğūr 'askerin alup vilâyetlerine gitdiler; Er-Tuğrul, Dündâr anlardan ayrılıp, Rüm'a 'azîmet idüp..."¹⁵

Ahîlîğin kurucusu Ahî Evrân-ı Velî Nâsîrüddin/Tacüddin Mahmûd el-Höyî Hazretleri'nin Alâeddin Keykubad döneminin Kırşehir valisi Emîr Seyfeddin Tuğrul adına yazdığı *Kitâbu'l-Menâhicü's-Seyfiyye* ya da *Menâhic-i Seyfî* adlı Farsça eserinin 10 Receb 660/31 Mayıs 1262'de istinsah edilmiş en eski tarihli nüshasının¹⁶ unvan yaprağında, eserin sunulduğu Emîr طغرل “Tuğrul”un Osmanlıların cediti ارطغرل “Er-Tuğrul”dan başka biri olmadığına,¹⁷ bizzat onun emri ve isteği üzerine yazılan bu kitabın عصرش تأليف “Eski zamanın ulemâsından birinin te'lif-kerdesi olduğuna”; onun babasının سليمان شاه از “Süleyman Şah'ın”

14 *Kitâb-ı Tevârih-i Âl-i 'Oşmân* (Selimiye Yzm. Ktp., 1189/2091), 3b, st. 11 / 4b, st. 7.

15 Bayburtlu Za'im Osman, *Tevârih-i Cedid-i Mir'ât-ı Cihân* (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Fotokopi Arşivi, 88), 246; H. Nihal Atsız neşri (İstanbul, Küçükkaydın Matbaası, 1961), 32-35.

16 Ahî Evrân Hâce Nâsîrüddin Mahmud el-Höyî, *Kitâbu'l-Menâhicü's-Seyfiyye/Menâhic-i Seyfî* (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi Eki, 92/1), 1a-32b.

17 Alâeddin Keykubad'ın Kırşehir emîri Seyfeddin Tuğrul'un Osmanlıların büyük atası “Er-Tuğrul” olduğu notunun yer aldığı bu nüshanın başında, Ahî Evrân Nâsîreddin Mahmud onu siyasi ve askerî yeteneğinin üstünlüğü kadar, velilere ve siddiklara duyduğu büyük sevgi ve ilgi nedeniyle de överek: مختار عظاماء المتلاطين ، سعد الاسلام والمسلمين ، سيف الدولة والدين ، سيد الخواص ، سيد اجل ، سيد الخواص ، سيف الدولة والدين ، سعد الاسلام والمسلمين ، مختار عظاماء المتلاطين : اطال الله بقاءه وسلك به سبيل رضاه . محبّ الاوليا والصديقين طغرل . Emîr-i ecell, Seyyidü'l-havâşş, Seyfî'd-devleti ve'd-dîm, Sa' d'ü'l-İslâm ve'l-müslimîn, Muhtâr-ı 'uzemâ 'i's-selâfîn, Muhibbü'l-evliyâ' ve's-siddîkîn Tuğrul -e'tâle'llâhu beğâhü ve seleke bi-hî sebîl-i rızâhü-” yüksek emâret vasıflarıyla anmıştır. Ahî Evrân, *Kitâbu'l-Menâhicü's-Seyfiyye* (Hâlet Efendi Eki, 92/1), 1a, st. 15-17.

طآیفه اغوزست وپادشاه شهر ماهان بودی “Oğüz tã’ifesinden, Mähân şehrinin pâdişâhı Süleymân Şâh” olup, Cengiz istilâsı sırasında در آب عاصی غرق شد “atf-ı ‘inân” edip: “بملازمت و بملازمت Selçuqlular’a mülâzemet ile hizmetin himmet kemerini beline doladıgına” işaret eden Farsça bir kaydın¹⁸ yer aldığı dikkat çeker.¹⁹ “Fırat”ı عاصی “Āşî” göstermesi dışında, efsanevî “Süleyman Şah” rivayetini aynen özetleyen ve “Tuğrul/ Er-Tuğrul”un Selçuklu hizmetine girdikten sonraki ilk önemli görevinin “Kırşehir emirliği” olduğuna dikkati çeken²⁰ bu mühim kayıt, yukarıdaki tespitlerimize göre rivayetin ilk kez ortaya çıktığı Murad Hudâvendigâr’ın şehzadelik dönemi ya da rivayetin literatüre yaygın şekilde yerleştiği Yıldırım Bayezid devrinden daha eskiye ait olamaz.

İlk şeklinin Ahmedî’nin kardeşi Hamzavî tarafından 816/1413’te, Çelebi Sultan Mehmed’in rakipsiz olarak tahta çıkması ve Karamanoğlu’nu yenilgiye uğratmasından sonra yazıldığını tespit ettiğimiz *Anonim* adlı meşhur kroniklerde ve aşağı-yukarı aynı kapsama giren Āşıkpaşa Zeyli-Oruç Beg-Şâir Şevkî grubu derlemelerinde de Süleyman Şah, ilk kroniği takiben yine Osmanlıların “Anadolu’ya gelen ilk atası” olarak gösterilmiş; çağdaş kaynaklarla menâkıbnâmelerden yapılan alıntılar gerçek atalara ait rivayetlerle birleştirilerek rivayetin hacmi daha da genişletilmiştir.

Bu rivayet grubunu temsil eden Oruç Beg-Şevkî grubunun mufassal kaynağı niteliğindeki bir *Târîh-i Āşık Paşa Zeyli*’nde, Osmanlıların atasına dönüşen efsanevî Süleyman Şah karakteri ve Anadolu’daki faaliyetleri Hülâgu’nun Bağdat istilâsı zamanına ertelenerek şöyle denilmiştir:

“Cengîz Hân Belh şehrini harâba virüp, ol hînde helâk olup -fî’n-nâri ft’s-sakar-, oğlı Hulâgû Hân beg olup, oğulları üreyüp ‘Acem vilâyetini Cengîz Hân’lı tutmuşıdı. ‘Âlem fetrât olduğı, karış-murış olduğı cihetden Oğüz tã’ifesi kim, i’tikâdlu tã’ifeyidi, göçmel yürüklr idi; Mähân şehriniñ ol vaktın pâdişâhı ‘Süleymân Şâh’ dirlerdi kim, aşıl ‘Osmân Ğâzî’nüñ desedirid, Mähân şehri harâba varduğa Süleymân Şah dağı Mähân

18 Eserin kalın harflerle yazılan adının ve müellifin orijinal hattıyla kaydedilen unvanlarının üst kısmına, kırmızı mürekkeple beş satır halinde yazılmış olan bu Farsça kayıt aynen şöyledir: برای ارطغرل بن سلیمان شاه که ، جد عثمانیان است ، یکی از علمای عصرش تالیف کرده بودی و سلیمان شاه از طایفه اغوزست و پادشاه شهر ماهان بودی در استیلاء چنگیز از سخت بر خواستی و در آب عاصی غرق شد ؛ فرزندش ارطغرل تألیف کرده بودی . بجانب روم عطف عنان کردی و بملازمت خدمت سلجوقیان کمر همت می بندی “Er-Tuğrul bin Süleymân Şâh ki, ‘Osmânlılar’ın ceddidir, onun ‘aşrının’ ulemâsından biri te’lif etmiş idi. Süleymân Şâh Oğüz tã’ifesinde ve Cengîz istilâ’ sırasında Mähân şehrinin pâdişâhı idi. Çok dolaşıp durdu ve ‘Āşî suyunda boğuldu. Oğlu Er-Tuğrul ise Rüm (Anadolu) tarafına ‘atf-ı ‘inân eyleyip, Selçuqlular’a mülâzemet ile hizmetin himmet kemerini beline dolamıştı.” Ahî Evrân, *Kütübü l-Menâhicü’s-Seyfiyye* (Hâlet Efendi Eki, 92/1), 1a.

19 Batı Anadolu beylik yöneticilerinin menşei üzerinde çalışan Vedat Turgut, daha önce Menteşâ, Aydın ve Germiyan... gibi beyliklerin atalarını Kır Beg/Kayır Beg’e bağlayan vakıf kayıtları üzerinde dururken, Kırşehir valisi emir Seyfeddin Tuğrul’un Ertuğrul Gazi olmasının muhtemel bulunduğunu tahmin etmiştir. Krş. Vedat Turgut, “Batı Anadolu Beyliklerinin Menşei Meselesi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 2/3 (Bahar 2016), 74-75. Nüshanın unvan yapığında rastladığımız bu ilginç kayıt onun bu hipotezini sarıh olarak te’yid etmekte, Ahî Evrân’ın eserini sunduğı Emir Seyfeddin Tuğrul’un Ahiler’e yakınlığı ile meşhur olan Ertuğrul Gazi’den başka biri olmadığını kuvvetli bir şekilde belirginleştirmektedir. Osmanlı silsilenâme ve kroniklerinde tam anlamıyla karşılığını bulan bu bilgilerin ilginç literatürel kanıtları, varlığı ilim câmiâsınca meçhul yeni Osmanlı rivayetleri ve çağdaş kaynakların tenkidine dayalı olarak, kısa bir süre önce yayımlanmış olan “Göç, Fetih ve Yerleşim Yollarının Kesiştiğı En Stratejik Nokta: ‘Sultan-önü’ ” başlıklı makalemizde yer almakta olup, ayrıntılı şekli ise “Yeni Tarihi Bulgularda Osmanlı Ataları” yazı dizimizin Ertuğrul Gazi ile ilgili bölümlerinde nesredilecektir. Bu konuda, ayrıca bk. Vedat Turgut, “Renklerin Efendileri: XIII. Yüzyıl Anadolu’sunun Tasavvuf Dünyası’na Prosopografik Bir Yaklaşım”, *Osmanlı Araştırmaları* 57 (2021) / 35-80; Turgut, “Cemalüddin Musa Savi/Zili ve Şeyh Osman-i Veli ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat)”, *Vakanivis* 5/2 (Güz 2020), 1070.

20 Ertuğrul’un Söğüt ve Domanic taraflarına yerleşmeden önce “büyük şehir yöneticiliğini” yaptığını gösteren Türkçe ve Arapça silsilenâme kayıtları için, bk. Hakan Yılmaz, “Göç, Fetih ve Yerleşim Yollarının Kesiştiğı En Stratejik Nokta: ‘Sultan-önü’”, *Fetih ve Medeniyet Dergisi* 1/4 (Ekim 2021), 224-226.

şehrinden kopup, 'Acem vilâyetinden Rûm vilâyetine gelmege niyyet itdi. Süleymân Şâh Erzurûm vilâyetine geldi, Erzurûm vilâyetinden Erzincân'a geldi, Erzincân'dan kopup berû Rûm vilâyetine gelüp, Amâsiyye vilâyetine gelüp ğazâz niyyetine diyü çok ğazâlar itdiler. Rûm vilâyetinden Amâsiyye | tarafından çok yirleri açdılar. 'Âkıbet andan göçüp Haleb'e geldiler, Haleb nâhiyyesinde 'Ca'ber kal'ası' dirler, bir kal'a vardır, ol kal'anuñ öñine kondılar. Furât ırmağı önlerine geldi, Furât ırmağını geçmek istediler. Göçmel bön yürükler-idi, yol-iz bilmezler-idi; 'âkıbet Süleymân Şâh at depdi Furât ırmağın geçmege, öñi yârmış; Süleymân Şâh atıyla Furât ırmağı'na boğuldu, şehîd oldı. Süleymân Şâh'ı Furât ırmağından çıkardılar, Ca'ber kal'asının önünde defn itdiler. Şimdi aña 'Mezâr-ı Türk' dirler. Süleymân Şâh'ın üç oğlu kaldı; birinüñ adı 'Sunķūr-Tigîn', birinüñ adı 'Gün-Toğdı', birinüñ adı 'Er-Tuñrül' kim, 'Oşmân'ın atasıdır. Bu üç karındaşlar Furât ırmağı başından Pasîn-ovası'na geldiler, andan göçüp Sürmelü-çuķūr'a geldiler. Sunķūr-Tigîn ve Gün-Toğdı, ol iki karındaşlar girü 'Acem vilâyetine gittiler, Er-Tuñrül ol arada kaldı."²¹

II. Murad ve Fâtih dönemi müverrihlerinden Şükrullah Çelebi, *Behcetü't-Tevârih* adını taşıyan eserinin ilk versiyonunda, XIV. yüzyılda Osmanlı, Karakoyunlu ve diğer beyliklere ait eklentilerle genişletilmiş bir *Oğuznâme* nüshasına dayanarak, Oğuz oğullarından Gök Alp'in soyundan geldiği öne sürülen Osmanlıların Ertuğrul Gazi ve hemen öncesindeki atalarını "ارطغرل بن سليمان شاه بن قيا الپ بن قيزل بوغا" Er-Tuğrul bin Süleymân Şâh bin Kaya Alp bin Kızıl Boğa" olarak kaydetmiş ve Anadolu'ya geliş zamanını da Cengiz istilâsı zamanı olarak göstermiştir.²² Onun 852/1448'de Karakoyunlu hükümdarı Mîrzâ Cihân-Şâh'a elçiliğe gittiği sırada, Osmanlılar'la Karakoyunluların atalarının aynı atalarda birleştiğini göstermek için "تواريخ خوان "Tevârih-ĥân (tarihler okuyucu)" مولانا اسمعيل "Mevlânâ İsmâ'îl"e getirmesini emredip kendisine okuttuğunu söylediği, Ahlat civârında yazılmış eski bir *Oğuznâme* nüshasına dayanan bu bilgiyi,²³ eserinin ikinci versiyonunu yazarken metinden tamamen kaldırmış ve atalar rivâyetini bu kez 624/1227'de Cengiz Han'ın ölümü sonrası از اولاد اوغوز "Tülî bin Çingîz Ĥân'ın oğlu Hulâgü Ĥân"ın Bağdad'ı istilâsı zamanına odaklandırıp -daha öncesinden hiç söz etmeksizin- doğrudan اولاد اوغوز "سلیمان شاه "Oğuz evlâdından Er-Tuğrul nâm kimse" den başlatmış olması,²⁴ "Süleymân Şâh" adlı önceki atanın varlığına sonradan kuşkuyla yaklaştığına ve bu kurgu-rivâyeti güvenilir bulmadığı için eserinden çıkardığına bir delil kabul edilebilir.

Cem Sultan adına *Câm-ı Cem-Âyîn* adında bir *Silsilenâme* yazmış olan Hasan el-Bayatî ise, arka planda Kaya Alp'in yerine koyduğu efsanevi Süleymân Şâh karakterini Ahlat'ta göstermek için olayların seyrini değiştirmiş ve onu Selçukluların hizmetine gireceği 627/1230 yılından itibaren ölmüş göstererek, Süleymân Şâh'ı bu tahrife bağlı olarak önce Ahlat'a yerleş-tirmiş, sonra da klâsik Osmanlı kaynaklarında yer alan ve aslında Kayır Han'ın ölümünden sonraki ikinci göçle alâkalı olan kavmin Fırat önlerine geliş öyküsüne geçmiştir. Onun Süleymân Şâh adına derlediği buradaki biyografi metninin de, Hamzavî'de ve Oruç Beg'de anlatılan hikâyenin kısa bir özetinden ibaret olduğu dikkat çekmektedir:

- 21 Anonim *Tevârih-i Âl-i 'Oşmân / Zeyl-i Târih-i 'Aşık Paşa* (İstanbul: Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Ktp. 773), 5a, st. 3-15 / 5b, st. 1-15.
- 22 Şükrullah Çelebi, *Behcetü't-Tevârih* (İstanbul: Nuruosmâniye Ktp., 3059), 158a, st. 21 / 158b, st. 1, 15. Şükrullah'ın eserinin ilk versiyonunda yer alan bu bilgi, Fâtih döneminde Farsça muhtasar bir Selçuklu-Osmanlı tarihi kaleme alan Mehmed bin Hacı Halil el-Konevî tarafından da aynen tekrar edilmiştir: Konevî, *Târih-i Âl-i 'Oşmân ve's-Selçük* (Paris: Bibliothèque Nationale, Supp. Persian, 1394), 10b, st. 6-7.
- 23 Şükrullah Çelebi, *Behcetü't-Tevârih*, 159a, st. 21 / 158b, st. 11-12.
- 24 Şükrullah Çelebi, *Behcetü't-Tevârih* (Manisa: Manisa İl Halk Ktp. Genel, 6382), 269a, st. 3-4, 8.

“Süleymān Şāh:

Vech-i tesmiyye; Taht-ı Süleymān tekyesinüñ şeyhi konuk iken vücūda geldügidür. Mezbūr dahı Ahlāt'da babası fevt olduqdan-şoñra yarār bahādır olmağın, ol fetrātda il ve ulusıyla Arz-ı Rüm'a gelüp, andan Halep ve Tarsūs 'azmin idüp, nehr-i Furāt'ı geçerken şuya garq olup şühedā derecesine irişdi. Çıkarup Ca'ber kal'ası öninde defn itdiler ki, 'Türk Mezārı' dinilir; istemelü bi-izni'llāh varup üzerinde Fātiha okusa şıhhat bulur. 'Ömri altmış yıla irişüp, hicretüñ altı yüz otuz üçünde bu ahvāl vākı' olmuşdur.”²⁵

Osmanlıların atalarının biyografileri konusunda nisbeten daha doğru bir *Oğuznâme* zeylini kullanan Bayatî, Kayılar'ın nesep silsilesini doğru bir şekilde گون خان “Gün Hān” üzerinden yürütürken, قبا آلب “Kaya Alp”in biyografisini yarıda kesip, 627/1230 Yassıçemen savaşından sonraki kısmını efsanevî Süleyman Şah'ın öyküsüne kaydırarak elindeki *Oğuznâme* rivayetini ikinci plana itmeyi tercih etmiştir. O yıllarda artık yavaş yavaş revaç bulmaya başlayan bu rivayeti onun, diğerlerinden daha güvenilir zannetmesinden kaynaklandığına şüphe yoktur. Onun burada diğer kaynaklardan farklı olarak ayrıca, Süleyman Şah'ın ölüm tarihini Kaya Alp/Kayır Han'inkine çok yakın bir tarih olan 633/1236 şeklinde vermiş olduğu dikkat çekmektedir.²⁶

Âşıkpaşazāde ise *Tevārîh-i Âl-i 'Osman'*ında, muhtemelen *Dânişmendnâme*'nin de kaynaklarından olan *Menākıb-ı Süleymān Şāh*'tan tadil edilerek derlendiği anlaşılan sentez-rivayetinde, aynı Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelişinin asıl sebebini ve “en evvel Rüm vilâyetine gelmiş” kişi olduğunu açıkça belirterek, onun Kutalmışoğlu Süleyman'dan başka biri olmadığına ilişkin oldukça önemli ipuçları vermiştir:

“Osman Gāzî'nün dedesi Süleymān Şāh'dur, en evvel bu Rüm vilâyetine gelmişdür. Gelmesine sebeb budur kim; Âl-i Abbās zamânından tā Süleymān Şāh zamânına değın leşker-i 'Arab gālib idi Rüm'ün üzerine, Rüm dahı mağlūb idi, 'Acem dahı mağlūb idi. Nesl-i Yāfeş oldukları sebebden 'Acem pādışāhları gayretlendiler: 'Bize 'Arab gālib oldı!' didiler. Gayretlendiler, Yāfeş neslinden göçer Türk'i kendülere sened idindiler. Ol sebebden 'Arab'a gālib oldılar. Ve ol sebebden 'Arab kim mağlūb oldı, vilâyet-i kâfir temerrüd itdiler; kâfir Müsülmān'a itā'at itmez oldı. Ve bu göçer-evlū hālkdan 'Acem pādışāhları ihtirāz itdiler, hem tedbir itdiler; ittifaq itdiler kim bu göçer evlū Türk'i kendülere üzerinden irāğ ideler. Süleymān-Şāh Gāzî'yi ilerü çekdiler kim, ol göçer evlerün ulularından idi. Elli biñ miqdārı göçer Türkmān ve Tatār evin koşdılar: 'Varuñ Rüm'da gāzā idüñ!' didiler, Süleymān-Şāh dahı kabül itdi. Geldiler, Erzurüm'dan Erzincān'a indiler, Erzincān'dan Rüm vilâyetine girdiler; Rüm vilâyetinde altı yıl miqdārı turdılar. Etrāfları feth itdiler, Süleymān Şāh Gāzî hayli bahādurluqlar itdi. Bu Rüm'ün tağlarından ve derelerinden incindiler; göçer evlerün tavarı dereden-depeden incinür oldı. Gine Türkistān'a 'azm itdiler; geldükleri yola gitmediler, vilâyet-i Haleb'e çıktılar. Andan Ca'ber kal'ası'nun önüne vardılar. Ol arada Furāt ırmağının önlerine geldiler, geçmek istediler. Süleymān-Şāh Gāzî'ye eytdiler: 'Hān'um, biz bu şuyı nice geçelüm?' didiler. Süleymān-Şāh dahı atın şuya depdi, öñi yār imiş. At sürçdi, Süleymān-Şāh şuya düşdi. Ecel muqadder imiş, Allāh'ın rahmetine kavuşdı; sudan çıkardılar, Ca'ber kal'ası öninde defn itdiler. Şimdiki demde aña 'Mezār-ı Türk' dirler ve hem ol kal'aya dahı gine o

25 Hasan el-Bayātî, *Cām-ı Cem-Âyîn* (İstanbul: Millet Ktp. Ali Emiri, Tarih, 203), 19b, st. 8-13 / 20a, st. 1-3. Aynı bilginin XVII. yüzyılda yazılmış bir silsilenâmede tekrarlanan şekli için, bk. Hieran Camcı, *Osmanlı Klasik Çağında Atalar Tarihine Dönüş: Yahyazāde İbrahim'in Hilye-i Hākānî'si* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 58-59.

26 İbn Bibî ve diğer çağdaş kaynaklarda açıkça belirtildiği üzere, “Kaya Alp/Kayır Hān”ın vefatı Alâeddin Keykubad'ın ölümünü müteakip Bayatî'nin verdiği tarihten bir yıl sonra, 634/1237 yılı içerisinde gerçekleşmiştir. Krş. İbn Bibî, *el-Evāmî-rü'l-'Alā'îyye fi'l-Umürü'l-'Alā'îyye* (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Ayasofya, 2985), 234a, st. 20-21 / 234b, st. 1-15.

neslden ‘Döger’ dirler, bir t̄ayife vardur, o kal’aya şimdi dahı anlar hüküm iderler. Eyle olsa, bu göçer halk eṯrafa tağıldı: Ba’zısı Beriyye’ye gıtdiler, şimdiki-hâlde anlara ‘Şām Türkmânı’ dirler; ba’zısı gine Rüm’a döndiler. Kimi Tatâr ve kimi Türkmân’dur, şimdiki-hâlde Rüm’da olan Tatâr ve Türkmân ol t̄ayifedendür. Ba’zısı Süleymân-Şâh’uñ üç oğlına uydılar kim; biri ‘Sunḳür-Tig’in’dür ve birisi dahı ‘Er-Ṭuñrül’dur ve birisi ‘Gün-Ṭoğdı’dur. Furât şuyınuñ başından bu üç kardaş geldükleri yola döndiler; Pasın-ovası’na, Sürmelü-çükürü’na vardılar. Er-Ṭuñrul anda ḳaldı, ḳardâşları ile gitmedi, bir dört yüz miḳdârı göçer ev ilen ḳaldı. Ol iki kardaşı gıtdiler gine aşıl vaṫanlarına; Er-Ṭuñrul ol aralıḳda bir nice müddet ṫurdı, yaylasını yayladı ve ḳışlasını ḳışladı. Bir nice zamân soñra Sulṫân ‘Alâ’e-d-din dahı vilâyet-i Rüm’a teveccüh itdi; ḳısmet olduğı ḳadar feth itdi, pâdişâh oldı. Bunuñ tafşılı çoḳdur, faḳîr ihtîşâr itdüm. ...Er-Ṭuñrül Ğâzî’nüñ Rüm’a geldüğine bir niçe rivâyet vardur, eṣahḫ ḳavl budur ki, bu faḳîr zıkr itdüğümdür.”²⁷

Âşıkpaşazâde’nin orijinal bir kaynaktan aktardığı; Abbâsilerin otoritesinin zayıflaması, Gazneli Mahmud’un Oğuzlar’ı Mâverâünnehir’den Horasan’a taşıması ve onların Tuğrul Bey, Dânişmend Gazi ve Süleyman Şah gibi Türk beyleri öncülüğünde ilk kez Anadolu’ya ilerleyerek, Doğu, Orta ve Batı Anadolu’nun önemli şehirlerini fethetmeleri sonucu, İslâmın öncülüğününün Araplar’dan Müslüman Oğuzlar’a ulaşması safhalarını özetleyen bu metin, Osmanlıların atası olduğu öne sürülen “Süleyman Şah”ı “en evvel Rüm vilâyetine gelmiş” kişi olarak tanıtmakla, rivayetlerdeki Süleyman Şah’ın Selçukluların atası Süleyman Şah’tan başka biri olmadığına dair çok net bir tasvirde bulunmuştur. Bu rivayetin tarihî bir gerçeği temsil eden ilk satırlarının *Menâkıb-ı Süleymân Şâh* ya da benzeri başka bir kaynaktan aktarılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Eserinin ilk şeklini bilinenden çok farklı bir formatta, Bayatı’den birkaç yıl sonra kaleme almış olan Âşıkpaşazâde, yukarıda görüldüğü üzere Yahşi Fakih metnine geçmeden önce aktardığı bu rivayeti, bilgi değeri açısından diğer *Oğuznâme* rivayetlerinden daha güvenilir bulduğunu açıkça belirterek, rivayetin son kısmına: “Er-Ṭuñrül Ğâzî’nüñ Rüm’a geldüğine bir niçe rivâyet vardur, eṣahḫ ḳavl budur ki, bu faḳîr zıkr itdüğümdür.” kaydını düşmüştür. Kroniğinin 898/1493’te yazdığı ilk versiyonunda Osman Gazi’nin nesebini Ahlat’a yerleşen

27 Âşıkpaşazâde, *Tevârîḫ-i Âl-i ‘Osmân’dan ‘Âşık Paşa-zâde Târîḫi*, ‘Âli Beg Neşri (İstanbul: Matba’a-i ‘Âmire, 1332), 3-4; Friedrich Giese, *Die Altosmanische Chronik des ‘Âşık Paşazâde* (Leipzig: Otto Harrasowitz, 1929), 5-8. Âşıkpaşazâde, aslı kaynağı olan *Menâkıb-ı Yahşi Fakih* metninden bağımsız olduğunu ve eserinin başına “bir niçe rivâyet” arasından seçerek kendisinin koyduğunu belirttiği bu rivayetin özgün metnini, *Menâkıb*’dan çıkardığı ilk özet metnin başına orijinaline daha yakın şekliyle aynen şöyle kaydetmiştir: “‘Osmân Ğâzî’nüñ vilâyet-i Rüm’a gelmesine sebep; Süleymân Şâh ki dedesidir, anuñ gelmesi olmuştur. Süleymân Şâh’uñ gelmesine sebep, tavâ’if-i kabâ’il-i ‘Arab’uñ ḳalebesi ve hüküm-i hükümeti olmuştur. Tâ’ife-i ‘Acem ḳaşd itdiler ki ‘Arab’a mağlûb olmayalar, re’yleri buña müncer oldı-ki, eṯraf-ı ‘âlemde Etrâk’e ve Ekrâd’a haber gönderdiler ki geleler, bu diyâra ki, maḫall-i tüğdür, mütemekkin olalar ve hüküm-i hükümet ve ‘adl [ü] dâd anlaruñ ola. Çün bu üslûbi mukarrer ḳıldılar, bu menvâl üzre haber gönderüp da’vet idiler, anlar dahı bî’at idüp tevâbi | ve levâḫıikle göç idiler. Diyâr-ı Rüm’a geldiler, vâhib-i hüküm oldılar. Hulefâ-i ‘Abbâsiyye bir miḳdâr mağlûb oldılar, hattâ huḫbede hulefâ ile bunlardan ba’zınuñ adları añıldı. Soñra lâzım geldi-ki bunlar eṯraf-ı memâlike tağılalar. Süleymân Şâh elli biñ hâneyle taraf-ı Rüm’a müteveccüh oldı, Erzurüm’a ve Erzincân’a geldi-ki, bunlar orada [altı] yıl miḳdârı ḳazâ itdi. Âḫir: ‘ (nüşhada) ‘ (جانب) الوطن من الإيمان :Vaṫan sevgisi imândandır.’) muktezâsınca ḳadimî mesken-i me’lûfin arzû idüp, ol tarafâ müteveccüh olup vilâyet-i جمير ‘Ca’ber’ (nüşhada: جغت) ’e geldiler, ḳaşd itdiler ḳal’â-i Ca’ber (nüşhada: ‘ (نوشده) öñinde Furât şuyını geçse. Su kenârına gelüp atını suya depdi, ittifaḳî öni yâr imiş, atıyla bile suya ḳarḳ oldı, meyyitini çıkarup Ca’ber kal’ası öñinde defn idiler. Süleymân Şâh’uñ üç oğlı var-idi: Birinüñ adı Sunḳür, birinüñ adı Tuğrul, birinüñ Gün-Ṭoğdı. Üçü ittifaḳ idüp girir Rüm’a teveccüh idiler...” Âşıkpaşazâde, *Neseb-i Âl-i ‘Osmân Sulṫân Bâyezîd’e Geline / Neseb-i Şerîf ve Silsele-i Hâmedân-ı Münîf-i Âl-i ‘Osmân* (Paris: Bibliothéque Nationale, Turc, 118), 1, st. 5 / 2, st. 13. İlk *Tevârîḫ-i Âl-i ‘Osmân*’la aşâğı-yukarı aynı tarihlerde ortaya çıkmış olması gereken bu rivayetin *Târîḫ-i ‘Osmân ve Dânişmendnâme*’nin de kaynaklarından olduğu anlaşılan kayıp *Menâkıb-ı Süleymân Şâh* metinlerinin yanlış şekilde birleştirilmesinden doğduğu düşünülebilir. Nitekim bunlardan ilk ikisinin yazımı bizzat Orhan’ın son zamanlarına tarihlenir ki, bu -Baba Ahmed örneğine paralel şekilde- rivayetin kroniklere henüz ilk girdiği süreçte, eş zamanlı olarak muhtasar ve mufassal birkaç versiyonunun daha inşa edildiğine ışık tutar.

قیق آلب “Kayık Alp” üzerinden Gündüz Alp ve Er-Tuğrul’a bağlayan eski şecereyi aktaran Neşri de, muhtemelen yine öncelikli kaynağı Âşıkpaşazâde’yi takiben Süleyman Şah rivayetinin herkesçe kabul gördüğünü belirtip, bundan ötürü rivayetdeki “Er-Tuğrul”un başka bir “Er-Tuğrul” olduğunu öne sürerek: “Egerçi bu *Tārîh* bu veçhile meşhûrdur, ammâ ‘Osmân Gâzi bu Er-Tuğrul oğlu degüldür; cedd-i ‘Osmân Süleymân Şâh’ duğı mütevâtirdür” demiştir.²⁸

Osman Gazi’nin babası Tuğrul/Er-Tuğrul Beg’i Selçuklu sultanı Tuğrul Beg’le aynı kişi zanneden müverrihler, onu Süleyman Şah’la birlikte gazâ için Anadolu’ya gelmiş gösteren bu ve benzeri rivayetleri, işte bu gibi menâkıbnâmelerdeki bilgilerle isâbetsiz bir şekilde sentezleyerek inşa etmişlerdir. Osmanlı kroniklerindeki göç ve yerleşim rivayetlerinin bilinen ilk şeklini temsil eden *Tevârîh-i Âl-i ‘Osmân* rivayeti ve onu takip eden tüm müverrihler, bundan sonra ortak bir çizgide Er-Tuğrul Gazi’nin Sultan Alâeddin’e oğlu Saru Yatı’yı göndererek bir yurt istemesi ve Sultan’ın da onlara Sögüt ve Ermenibelî’ni kışlak, Domaniç’i yaylak olarak vermesi rivayetine geçiş yaparlar.²⁹

II. Bayezid dönemi müverrihleri tarafından sabit ve yerleşik yegâne ata konumuna yükseltilen “Süleyman Şah rivayeti”, bu dönemde İran tarih geleneğini takiben Farsça mufassal bir kronik kaleme almış olan İdris-i Bitlisî’ye de intikâl etmiş; ancak o, -muhtemelen tarihî bir zemine oturmadığı için- çağdaşı diğer müverrihlerin kendisinden birkaç yıl önce yazdıkları diğer kroniklerdeki gibi ona uzun uzadıya yer vermek yerine, onu gerçek ataların göçü sırasındaki siyasî ortamı doğru olarak betimleyen güvenilir bilgilerin arasına belirsiz birkaç cümle ile sıkıştırılmayı tercih etmiştir:

و در آن اوقات جدّ ابو المجاهدین عثمان بیک غازي سلیمان‌شاه بن قبا آلب که ، سردار سپهسالاران قبیلہ قایبی خانی بود ومدّتی در توابع اخلاط بالتباغ واشتیاع پادشاهان ارمنیہ را امداد وامعاد مینمود واز جانب شاهان ارمن زمین بتعظیم وتمکین منظور می بود تا انکه باقتضاء حکم قضا هنگام انقضاء اجلش رسید واز منزل بی ثبات دنیا رخت بنشیمن ملک بقا کشید ازو چهار فرزند جوان دولت جوانمرد وحمکی مبارزان روز معرک ونبرد باز مانند یکی صنغر تکین وکون طغدی وارطغرل وندار ، بعد از سلیمان شاه هر چند کس ازان قبیلہ یک فرزند را بسراری خود اختیار کردند ...³⁰

"Ol vaqtı[lar]da Ebu'l-mucâhidin 'Osmân Gâzi Beg'ün cedd-i büzürg-vârı olan Süleymân-Şâh bin Kaya Alp ki, Kayı Hân'ın kabîlesinin sipeh-sâlâr[larınun serdâr]ı idi, bir müddet Ahlat tevâbi'inde, Ermeniyye pâdişâhlarınun etbâ'ı ve eşbâ'ına imdâd ve müsâ'adet ile [Şâhân-ı Ermen-zemînden] mazhar-ı 'ayn-ı in'âm u 'inâyât ve manzûr-ı nazâr-ı ikrâm u iltifât olup, ecel-i muqadderinun [hükmi iktizâsıyla] vaqtı hulûl ve menzil-i bî-şebât-ı dünyâdan nişîmen-gâh-ı [mülk-i] beğâyâ vuşûl buldı. Ve ol gâzânfer-ı pişe-zâr-ı gâzânun dört 'aded ferzend-i ercümendi vü devlet-mend-i [cûvân-merd]i kaldı ki, her biri meydân-ı ma'rekenun dil-âveri ve küh-sâr-ı kâr-ı zârûn şîr-i neri idiler; biri 'Sungûr-Tigîn' ve biri 'Gün-Toğdı' ve biri 'Er-Tuğrul' ve biri dağı 'Tündâr'. Ve babaları Süleymân-Şâh'ın vefâtından sonra 'aşâ'ır ü kabâ'ilden her bir cemâ'at anlarun birini serdâr [ihtiâr] eylediler."³¹

28 Mehmed Neşri, *Gihânümâ*, I/22, st. 2-3. Merhum Faruk Sümer'in "Er Tuğrul / Er Toñrul" maddesinde Ertuğrul Gazi'nin Osman Beg'in babası olduğunu belirttikten sonra: "Bir de Gündüz Beg'in oğlu Ertuğrul olduğunu"nu belirterek onu ayrı bir kategoriye dâhil etmesinin (*Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 2/759) Neşri'nin bu kaydına aldanmasının bir sonucu olduğu şüphesizdir.

29 Krş. *Kütüb-i Tevârîh-i Âl-i 'Osmân* (Selimiye Yzm. Ktp., 1189/2091), 4b, st. 12 / 5a, st. 7.

30 İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, I. *Keitbe* (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi Eki, 191/1), 25a, st. 7-12.

31 Abdülbâki Sa'dî Efendi, *Terzeme-i Heşt Behişt*, I. *Keitbe* (Süleymaniye Ktp. Hamidiye, 928), 13a, st. 3 vd. Türkçe tercümede atlanan Farsça orijinal metindeki özgün ifadeler, tarafımızdan köşeli parantezler içinde metne ilâve edilerek eksik kısımlar tamamlanmıştır.

İdris-i Bitlisi'nin bu rivayeti, kroniğini ondan kısa bir süre sonra kaleme almış olan Celalzâde Sâlih Çelebi'nin *Hadîkatü's-Selâîn*'inde,³² rivayetlerinde adım adım onu takip eden Behiştî'nin *Vâridât-ı Sübhâni*'sinde³³ ve Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcü'l-Tevârih*'inde de Türkçe olarak hemen aynı ifadelerle yer almış;³⁴ sonraki tüm Osmanlı müverrihleri de Hamzavî-Anonim grubu kroniklere ya da bu ikincil kaynaklara dayanarak klasik "Süleyman Şah" kurgu-rivayetini bir ezber şeklinde tekrar etmişlerdir.

Şu kadar var ki Celalzâde Sâlih, İdris'ten aktardığı metnin ortasına daha önce Bayatî ile Neşrî'nin de kullandığı eski bir rivayeti³⁵ eklemiş ve Osmanlıların atası olarak gösterilen bu Süleyman Şah'ın Gazneli Mahmud tarafından Horasan'a geçirilen ilk Oğuzlar arasında yer aldığına dikkati çekerek, onun aslında Anadolu Selçuklularının atası Kutalmışoğlu Süleyman Şah'tan başka biri olmadığını tüm açıklığıyla gözler önüne sermiştir:

"Ol vakt ki, Sultân Maḥmūd-ı Ġaznevî '-aleyhi'r-rahmet- zamânında Āl-i Selçûk Türkistân'dan 'asker ile Ġrân-zemîn üzerine yürüyüp âb-ı Āmû'dan geçdiler, ol 'asker-i bî-kerânûñ öñince konup göçâni ve Āmû şuyından öñ geçâni, ya'nî karâvulî mezkûr Süleymân Şâh kabîle'-i cezilesiydi."³⁶

Dolayısıyla Hamzavî, Âşıkpaşazâde, Oruç Beg ve benzeri diğer müverrihlerin eserlerindeki klasik "Süleyman Şah" rivayetleri, ilk *Tevârih-i Āl-i 'Osman*'da yanlış kurgulanan ve gerçekte hicrî V. ve milâdî XI. asırlara ait olan bu sentez-rivayetten türemiştir. Orada aslı şekli nisbeten korunan "asıl ata"lara ait özgün bilgiler, sonradan benzer noktalara Süleyman Şah'la ilgili yeni bilgilerin de ilâve edilişiyle, zamanla çözümü imkânsız bir kördüğüm haline getirilmiştir. Böylece Selçukluların atası Süleyman Şah'la Osmanlıların gerçek atalarının hikâyelerinin benzer birkaç noktada birleştirilip iç içe geçirildiği, gerçek tarihî düzleme bir türlü oturtulamayan, aslında hiç var olmamış kimliği belirsiz bir "sentez-ata" hikâyesi zuhur etmiştir.

3. Semerkandî Rivayetindeki "Süleymân bin Ġazân" ve "Mîr Süleymân Alp"le Kimlere İştâret Edilmiştir?

XIV.-XV. yüzyıllarda yaşamış olan ve Timur'la birlikte Anadolu'ya gelip yerleşen sûfi müellif Semerkandî'nin, Fâtih devrinde Enverî ve Ebû'l-Hayr³⁷ tarafından manzum olarak

- 32 Celalzâde Sâlih Çelebi, *Hadîkatü's-Selâîn* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, 430), 13b, st. 7 / 16b, st. 2; Hasan Yüksel - H. İbrahim Delice nşr. (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 17-21.
- 33 Behiştî *Vâridât-ı Sübhâni*'sinin ilk cildinde bu kıssayı İdris'i takiben süslü ve ağdalı bir üslûpla şöyle aktarır: "Kayı HĠKn neslinden Süleymân-Şâh bin Kaya Alp dañı kendü kabilesiyle gelüp Aĥlât'a nüzül idüp, Şâh-ı Aĥlât'ıla ziyâde ihtilâl idüp aralarında irtibat oldu. 'Aldı. çün muktezâ-yı ecel, ĥükm-i kazâ vü kader muktezâsınca dîvân-ı ezelde sebt itdügi: اذا جاء لهم لايسئقنمون ساعة ولايسئاخرون (= 'Onların ecelleri gelince ne bir saat geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler.' Kur'ân-ı Kerim, Yûnus 10/49)" pervânesin ol şem'-i devlet Süleymân Şâh-ı şâhib-sa'âdete şunup, sem'-i şerîfine: ارجى الي ريك (= 'Dön Rabb'ine!' Kur'ân-ı Kerim, Fecc 89/28)" hitâbı irişüp... Erkân-ı 'anâşır-ı erba' dört oğlu kaldı ki, her biri dâr-ı devlete cidâr-ı muĥkem ve ĥişâr-ı ĥ-lâfete rûkn-ı müstahkem idi: Biri Sune r-Tiĝin ve biri Gün-biĝdi ve biri Er-stĝrul ve biri r-stâr. Çün merĥûm u maĝfûr Süleymân Şâh-ı maleymi r-stahkem idi: Biri bir saat âb-ı fenâ garfeâb idüp eymi r-stahkem idi: Biri bir saat geri kâdına ve ecnâdına olducn r-stahkem idi: Birâl ü irtiuâl lâzım geldi." Behiştî Ahmed Çelebi, *Vâridât-ı Sübhâni ve Fütûĥât-ı 'Osmânî, es-Sifri'l-Evvel* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Ktp. Şevket Rado, 293/1), 22a, st. 3-9 / 22b, st. 1-6. Rivayetin ilk kısmında İdris'i takiben Süleyman Şah'ın ölümü hakkında herhangi sebep zikretmeyen müellif, devamında diğer kroniklerden ilhamla klasik boğulma vak'asına küçük bir gönderme yaparak kaynağından daha farklı bir yol izlemiştir.
- 34 Bk. Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü'l-Tevârih* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Ktp. TY, 5970), 7a, st. 1-18. Bundan sonraki müverrihler, rivayeti -kâhir ekseriyeti Hoca Sâdeddin Efendi'den naklen olmak üzere- hemen aynı ifadelerle tekrar etmişlerdir.
- 35 Mehmed Neşrî, *Ġĥânnimâ*, 1/19.
- 36 Celalzâde Sâlih, *Hadîkatü's-Selâîn* (İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, 430), 14a, st. 7-11; Hasan Yüksel - H. İbrahim Delice nşr., 17.
- 37 Kim olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan; yegâne nüshası Paris Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds Turc,

özetlenen rivayetinde, çoğunun XI.-XIII. yüzyıllar arasında Harzem bölgesinde hüküm sürdüğünü tespit ettiğimiz isimler arasında, شهملك “Şah-Melik (Melik Şāh)”la روحا “Rūḥā” (Urfa)’da “‘iyān” olan غازان بن سليمان “Süleymān bin Gazān” ile modern araştırmacılar tarafından diğer kroniklerdeki Süleyman Şah’la aynı şahıs olduğu tahmin edilen مير سليمان النپ “Mīr Süleymān Alp” adlı iki Süleyman’ın daha varlığı dikkati çeker. Müellifin gerçekte Selçuklu tarihinin kısa bir özetini sunduğu ve mahiyeti şimdiye dek tam olarak anlaşılamayan bu örüntü içinde ilk sırada andığı Süleyman’ı قتلمش “Kutalmış”tan biraz sonra zikretmesi,³⁸ bu iki Süleyman’dan ilkinin Kutalmışoğlu Süleyman Şah’tan başka biri olmadığını kesin olarak netleştirir.

Salur Kazan’ın oğlu olması imkân dâhilinde bulunmayan bu Süleyman’ın gerçekte hangi şahsiyet olduğu meselesine gelince; Enverî tarafından Melikşah’ın çağdaşı Kutalmışoğlu Süleyman Şah’la isâbetsiz bir şekilde birleştirilmeye çalışılan Süleyman’ın babasına atfedilen غازان “Gazān” ismi ile نعمان “Nu’mān” isminin yazılışlarındaki benzerlik dikkate alınır; burada geçen kişinin, *Dânişmendnâme*’de Dânişmend Gazi ile birlikte Anadolu’yu fethetmiş ilk Oğuz önderlerinden biri olarak gösterilen سليمان بن نعمان “Süleymān bin Nu’mān”la³⁹ aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁰ Bu şahsın Van Gölü Havzası (Vasपुरagan)’ı fethedip Cengiz istilâsına kadar “yüz yitmiş yıl” burada kalan, Kayılar’dan كوك الپ خان “Gök Alp Hān” a mensup گوكلى ايلي “Gök’li-İli” Oğuz taifesi⁴¹ ile ilgisi ihtimâl dâhilindedir. Nitekim Süleyman Şah’ı “Tuğrul”la birlikte Anadolu’ya getiren Evliya Çelebi’nin, onu Dânişmendliler’le “yek-dil ü yek-cihet” gösteren rivayetleri bu hipotezi destekleyecek önemli bir ipucu sunmaktadır. Süleyman Şah istisnâ edildiğinde, bu dönemde Dânişmend Gazi ve maiyetindeki Türkmen beyleri arasında öne çıkan tek bir “Süleyman” vardır; o da Anadolu’nun ilk fâtilhlerinden olduğu belirtilen “Süleyman bin Nu’mān”dır.

Bu durum, Âşıkpaşazâde’nin kroniğinde adına hutbe okutmak için Sultan’dan izin alması gerektiğini söyleyen Tursun Fakih’e Osman Gazi’nin söylediği rivayet edilen şu cümleler ışığında daha da belirginlik kazanır: “Eger ol: ‘Ben Âl-i Selçûk’un!’ dirse: ‘Ben hōd Gök Alp oğluyın!’ dirin, v’eger: ‘Bu vilâyete ben anlardan öndin geldüm!’ dirse Süleyman Şah dedem hōd anlardan evvel geldi...”⁴² Burada Büyük Selçuklu atalarından “Tuğrul-Beg”

117’de kayıtlı manzum bir *Fetihnâme* yazmış olan Ebû’l-Hayr, yaşadığı döneme ve eserindeki açık ipuçlarına bakılırsa *Şaltuknâme* yazarı Ebû’l-Hayr-ı Rûmî’den başkası değildir.

38 Enverî, *Düstür-nâme* (Paris: Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds Turc, 250), 97a - 97b; M. Halil Ymanç neşri (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 6, 78; Enverî, *Düstür-nâme* (İzmir: İzmir Millî Ktp., 22/401), 116b.

39 Onun hakkında, bk. ‘Arif ‘Alî, *Dânişmend-nâme / Hikâyet-i Melik Gâzi* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, K-441), 3a-10b, 40a-49a, 60a, 80a-82b, 86b, 95a, 95a, 97b-99b, 103a, 120a-122b, 132a-133b, 192b, 204a, 222a, 228b-229b, 247a-251b, 255b-259a, vd.

40 II. Bayezid döneminde kaleme alınmış bir kronikte Osman Gazi’nin dedesinin “‘Acem ikliminde, Tebrîz havâfîlerinde” yaşayan “Ahmed Beg” adında biri olduğu, oralardeki fitmeden dolayı Rûm diyarına geldiği, bu yolculuk sırasında doğan torunu “‘orunu” in ise “‘sahrâ ortasında bir taşğ üzerinde kal’â-i Kudret’den bir kayacuk çevrilmiş” yerde dünyâya geldiği ve bu yüzden oraya “‘Osmâncuk diyü ism tesmiyye olundu”ğu yönünde verilen bilgiler ekseninde; *Dânişmendnâme*’nin baş kahramanı “Ahmed Gâzi” ve nökerlerinden Çorum/Osmancık’ı fetheden “‘Osmân bin Abiyye”nin, özellikle ابي “‘Abiyye”sinin احمد “Ahmed”e yazım benzerliği nedeniyle kolayca Osman Gazi ve atasına dönüştürülmesi (Bk. *Anonim* Tevârih-i Âl-i ‘Osmân (İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Yz. K.84), 1b, st. 2-4; 2b, st. 17-20), eserde Anadolu’daki fetihleriyle anılan سليمان بن نعمان “Süleymān bin Nu’mān”ın da aynı yolla Osmanlı kaynaklarına girerek, basit bir mantıkla Süleyman Şah’a dönüştürülmüş olabileceğinin mümküniyetini ortaya koymakta ve yukarıdaki tezimizi kabule yakın literatürle bir çerçeve içine oturtmaktadır. Krş. ‘Arif ‘Alî, *Dânişmendnâme* (Muallim Cevdet, K-441), 223a, st. 7-12.

41 Ebû’l-Gâzi Bahâdir Hân, *Şecere*’-i *Terâkime* (Moskova: Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü, A-895), 54b, st. 10.

42 Âşıkpaşazâde, ‘Âşık Paşa-zâde *Târîhi*, ‘Âli Beg nşr., 18; F. Giese, *Chronik des ‘Âşik Paşazâde*, 20. Bu “Gök Alp”ın günümüz

ve adaşı “Sâlâr-ı H̱orasân Tuğrul Beg-Tigîn”le (ö. 1066) birlikte Doğu Anadolu’ya gelerek Ahlat’ı fetheden, Gök Alp Kayıları ile Anadolu Selçuklularının atası Süleyman Şah’tan önce Anadolu’ya gelmiş başka bir Süleyman’a gönderme yapılmış olması çok büyük bir olasılıktır.⁴³ *Dânişmendnâme*’de vak’aların tarihî kronolojik bir seyir halinde yer almadığı ve Süleyman Şah’ı “Osman’ın atası” yapan tahrife uğramış rivayet, asıl torunu Sultan Alâeddin’i kendisinden daha sonra diyar-ı Rûm’a getirip “Sultân” yaptığı için; Kutalmışoğlu Süleyman Şah’ı bu noktada Süleyman bin Nu’man’la birleştiren Âşıkpaşazâde sentez-rivayeti, atasını ondan daha önce Anadolu’ya getiren yanlış kurgusuyla yukarıdaki ifadelerle Osman Gazi’ye de onaylatmıştır.

Demek oluyor ki; Osmanlı sultanlarının hâfizalarında iki buçuk asır boyunca canlılığını koruyan bu an’anevî göç ve yerleşim hikâyeleri, zamanla sonraki müverrihlerin dikkatsizlikleri, yanlış sentezlemeleri ve rivayetlerin üst üste yapılan bu gibi tahriflerle tamamen belirsiz bir hâle getirilişi nedeniyle, zamanla aslî tarihî zemininden kaymış ve arkasındaki gerçek tarihî perspektif tamamen karıştırılarak bu bilgiler büsbütün içinden çıkılmaz anlamsız hikâyeler halini almıştır.

4. “Süleyman Şah” Rivayetinin Dayandığı Aslı Kaynaklar ve İçindeki Bilgilerin Müverrihler Tarafından Sentezleniş Şekli

Osmanlılar’ın atalarının uzun yıllar bağlı kaldıkları Anadolu Selçuklu hânedanının atası olarak bilinen ve daha çok Doğu Anadolu-Suriye bölgesinde faaliyet göstermesine rağmen ilginç bir fetih rotası izleyen, Bizans ucuna kadar gelerek Ortodoks Rumlar’ın kutsal şehri İznik’i fethedip, burada kısa süreli de olsa bir Türk hâkimiyeti meydana getiren Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve oğlu Kılıcarşan’ın ölümlerinden sonra, hâtıralarının Anadolu, Suriye, Irak ve Harzem bölgesindeki Türkmenlerin zihinlerinde ve gönüllerinde sağlam bir şekilde yer ettiğini; bu hâtıraların efsanevî birer vecheye büründürülerek, sözlü ve yazılı kaynaklar aracılığıyla asırlar boyu dile getirilip yaşatılmaya devam ettirildiğini XIII-XV. yüzyıllar arasında yazılmış çağdaş kaynaklardan tespit etmek mümkündür.

Yukarıda aktardığımız Osmanlı kroniklerindeki “Süleyman Şah” rivayetinin bilinen en eski şeklinin kurgulayıcısı ya da râvisi olan ilk *Tevârih-i Âl-i ‘Osmân* müellifinin Kutalmışoğlu’ndan devşirildiği aşikâr olan bu karakteri kurguladığı sırada, oğlu Kılıcarşan gibi, hatta ondan daha da fazla miktarda, bu tarihlere kadar Süleyman Şah’ın kıssasını da destansı bir şekilde anlatan yazılı kaynakların mevcut bulunuyor olması ihtimâl dâhilindedir. Nitekim XIII. yüzyılda yaşamış olan ünlü Arap tarihçi İbnü’l-Esîr, Süleyman Şah’ın oğlu Kılıcarşan’ın ölümü hadisesinin bu sırada Türkmenler tarafından destan haline getirildiğini bir görgü şahidi olarak haber vermiştir.⁴⁴ Osman Turan bundan hareketle, II. Kılıcarşan’ın

araştırmacılarından bazılarının düşündüğü gibi Oğuz Han’ın oğullarından “Gök Alp” değil, Gündüz Alp’in kardeşi “Gök Alp” olma ihtimâlini daha makul gören bir derleyici, derkenara eklediği *şahh* kaydında onun adını “Kaya Alp”le “Süleyman Şah” isimleri arasında özenle yerleştirerek, şecereyi: *عثمان غازی بن ارطغرل بن سليمان شاه بن غوك الپ بن قيا الپ* “*Osmân Gâzî bin Er-Tuğrul bin Süleymân Şâh bin Gök Alp bin Kaya Alp*” şeklinde tamamlar: *Anonim Tevârih-i Âl-i ‘Osmân* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, 250), 2a, st. 3-4. Bununla birlikte tarihî ve kronolojik verilere nazaran bu Gök Alp’in, Ahlat ve çevresini fetheden Gök-Taş Alp’ten başka biri olmadığı izahtan vârestedir.

43 Bu konuda, bk. Vedat Turgut, “Osman Gazi’nin Kimliği Meselesi ve Cihanşümûl Bir Devlete İsminin Verilmesinin Sebepleri Üzerine”, *Sakarya Üniversitesi AİD* 2/1 (2016), 85.

44 İbnü’l-Esîr, *Histoire des Atabegs de Mosul*, ed. Casimir Adrien Barbier de Meynard (*RHC, Or.*, 2/2), 28.

Habur Irmağı'nda boğulma vak'asına işaret ederek: "Bu hadisenin Osmanlı hânedanının mensûp olduğu Kayı boyunun hâfızasında bir takım akisler bıraktığı ve menkıbevi cedleri Süleyman Şah'ın Fırat'ta boğulması hikâyesine bazı unsurların buradan girdiği tahmin edilebilir." şeklinde isâbetli bir tespitte bulunmuştur.⁴⁵

İşte bu tespiti tarihî açıdan tamamen netleştirecek ve II. Kılıcarşan'inkine benzer bir menâkıbın vaktiyle babası Süleyman Şah adına da kaleme alındığını kesinleştirecek şekilde, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin kütüphanesinden kurtarılan kitapların adlarının kaydedildiği Yavuz Sultan Selim döneminde düzenlenmiş bir kütüphane listesinde, kuruluş devrinde yazılmış ilginç *Osman* tarih ve menâkıbları ile birlikte مناقب سليمان شاه "Menâkıb-ı Süleymân Şâh" adında özel bir monografinin de yer aldığı dikkat çeker.⁴⁶ Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın menkıbelerini destansı bir üslûpla anlatan bu müstakil kaynağın varlığı, kroniklerdeki Süleyman Şah anlatısına ilham olan böylesi bir eserin Osmanlı tarihî-edebî literatüründe öteden beri mevcut olup, Türkmenler arasında asırlar boyunca okunageldiğine dair oldukça sağlam bir kanıt teşkil etmektedir.

Osmanlıların Mâhân'dan göç hikâyelerini konu olan Süleyman Şah karakterinin, "Kaya Alp" in gerçek hikâyesine alternatif olarak ortaya çıktığı Kuruluş devrinde ve bilâhare genişletilip daha da zengin ve ayrıntılı bir hâle getirildiği II. Bayezid döneminde kaleme alınan muhtasar ve mufassal tüm Osmanlı kroniklerinin ana malzemesi, ilk planda hiç kuşkusuz bu *Menâkıb-ı Süleymân Şâh* adlı kadîm monografi ve onun sentez kaynağı niteliğindeki *Menâkıb-ı Kılıç Arslân*'dan başka bir şey değildi. "Kutalmışoğlu Süleyman Şah" ve "Kılıcarşan" rivayetleri temelinde ortaya çıkıp şekillenen efsanevi Süleyman Şah karakterinin, özellikle Fırat'tan geçiş ve boğulma vak'aları ile ilgili kısmının, ilk planda muhtasar Selçuknâmelerde karmaşık ve bütünleşik bir şekilde aktarılmış olması, müverrihlere bu iki hikâyeyi tek bir biyografi içinde sentezlemenin kapısını aralamış olmalıdır. Birazdan anonim bir *Selçuknâme* nüshasından aktaracağımız Süleyman Şah ve oğlu Kılıcarşan'ın Fırat'tan geçiş ve ölüm hikâyelerini peş peşe, bütünleşik bir hâlde işleyen ilginç satırlar bunun böyle olduğunu bizlere daha net ve güvenilir bir biçimde tespit imkânı verecektir.

Yukarıdaki tespitlerimiz ışığında, ilk Osmanlı kroniğinden II. Bayezid dönemine kadar uzanan diğer Osmanlı kroniklerinin yazım sürecinde, Süleyman Şah'ın yaşam hikâyesinin ve Doğu Anadolu-Suriye'deki fütûhâtına yönelik bilgilerin, adına yazılmış menâkıbnâmeler aracılığıyla sürekli zihinlerde canlı tutulduğunu ve aradan asırlar geçmesine rağmen halk nezdinde etkisinin korunduğunu, Osmanlı literatüründeki efsanevi ata Süleyman Şah'ın da bu ilk kronikler kaleme alındığı sıradaki meşhur eserlerden alınan ilham neticesinde doğduğunu söylemek mümkündür.

Şimdi "Süleyman Şah" rivayeti, içindeki ortak bilgilerin sıralamasına ve ne şekilde Osmanlıların atasına dönüştürülecek bir çizgide kurgulandığına odaklı olarak mercek altına alınacaktır.

45 Osman Turan, "Kılıcarşan I", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1952), 6/687.

46 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TSM.A.d), 9291/1, s. 2.

4.1. Süleyman Şah'ı "Osman'ın 'Acem Diyarının Şahı Olan Dedesi" Yapan Bilginin Kökeni ve Kroniklere İntikâl Ediş Şekli

Süleyman Şah'ın Osmanlı kaynaklarına girmesine neden olan ilk Osmanlı rivayetleri, kroniklerde tekrarlanıp duran bu efsanevi ata ile ilgili bilgilerin aslı menşeyini aydınlatacak bir nitelik taşımasına rağmen, bu rivayetlerin çıkarıldığı orijinal kaynaklar bugüne kadar tespit edilebilmiş değildir. Anadolu Selçuklularının atası سليمان شاه "Süleyman Şah"ın, Osman Gazi'nin "Acem diyârını fethedip diyâr-ı Rûm'a göç eden atası"na dönüşmesine sebebiyet veren ilk rivayet, tespitlerimize göre 720-721/1320-1321 civârında yazılıp 744/1344'te ihtisar edilmiş ilk monografilerden *Târîh-i Mir 'Osmân*'ın başında yer alan kısa bir ön bilgiden ibarettir.

Bu kroniğin ilk yazarı, eserini Oğuz kavminin meşhurları olan Korkut Ata, Bayındır Han ve Salur Kazan'ın ölümünden sonra Oğuz cemaatinin dağılması ve Süleyman Şah'ın "Acem diyârına hükmetmesi" rivayetiyle başlatarak, bir takdim-te'hirle Osmanlılardan öncesi hakkında kısaca şu bilgileri vermişti:

"Ol vaqt-ki, Oğüz pâdişâhı Bayındur Hân ve begler-begisi Kazân Hân ve Kor[k]ut | Ata fevt olıcaq, Oğüz cema'ati tefrika bulıcaq taht u saltanat Âl-i Selçuk'dan Sultân Süleymân Şâh Gâzi Hâzreti'ne degdi; diyâr-ı 'Acem'i külliyyen kendüye muqarrer ü musahhar eyledi ve dahı 'asker çeküp Rûm mülkine geldi..."⁴⁷

Târîh-i 'Osmân'ın Osman Gazi'ye has bir monografi oluşuna aldanan sonraki müverrihler, eserin başındaki bu bilgiyi tamamen yanlış anlamışlar ve metnin orijinalinde "Âl-i Selçuk'dan" olup "diyâr-ı 'Acem'in Sultânı" olduğu belirtilen Süleyman Şah'ı, esere konu olan Osman Gazi'nin "dip-atası" zannedip, yaptıkları yeni eklentilerle daha sonraki müverrihlerin bir ezber şeklinde tekrarlayacakları "Osmân Gâzi'nün dedesi, 'Acem diyârının pâdişâhı Süleymân Şâh" rivayetini ortaya çıkarmışlardır.

Sultan III. Murad zamanında, kuruluş devrinden kalma eski bir *Oğuznâme*, Yıldırım Bayezid dönemi Türkmen babalarından Şeyh Sinan oğlu Baba Ahmed tarafından yazılmış bir silsilenâme ve ilk Osmanlı kroniklerinden olan *Târîh-i 'Osmân*'dan yararlanarak, bu dönem vak'aları hakkında oldukça ilginç sentez-bilgiler aktaran Bayburtlu Za'im Osmân, *Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân*'da verdiği şu bilgiyi doğrudan *Târîh-i 'Osmân*'dan özetlemiş, orada metnin başında geçmişe dair ön bilgi vermek amacıyla kıssaları *Oğuznâme*'den özetlenen meşhur "Şalur Kazân"la "Bayındur Hân"ı Osman Gazi'nin çağdaşı hükümdarlar zannetmiş ve devamına da kroniğin en son kısmından "Osman'ın nevbet vurulurken ayakta durması" rivayetini⁴⁸ ekleyerek şu kısa sentez-bilgiyi inşa etmiştir:

47 "Târîh-i 'Osmân (Otmân)", Mûsâ b. 'Alî'nin *Vilâyet-nâme-i Hacı Bektâş-ı Velî* (Ankara: Milli Kütüphane, Yzm. A.8597), 144b, st. 1-4.

48 Sonraları Osmanlı kroniklerinde bir ezber halinde tekrarlanacak olan bu rivayetin, *Târîh-i 'Osmân*'ın özet metnine yansıyan ilk şekli şöyledir: "Meger-kim ol vaqt 'Osmân Beg bâr-gâhında karar itmişidi, nâ-gâh kulağına taht-ı âsâyiş şadâsı gelüp yirinden turı-geldi, ol-demde bir şahş gelüp eyitdi: 'Sultân'um müjde olsun, huzûrînuza sancâk geliyor!' didi. 'Osmân Beg dahı şâd u ferah-nâk olup haymeden taşra çıkdı, hattâ Taht-lhâne tamâm olunca ayâğ üzere turdi. Şimdi Âl-i 'Osmân katında ol 'âdet oldı kaldı.'" Mûsâ bin 'Alî, *Vilâyet-nâme-i Hacı Bektâş-ı Velî* (İstanbul: Millet Ktp. Ali Emîri, Şer'iyye, 1076), 125b, st. 4-9.

“Bu devirde Kazān Hān ‘Acem’de pādīshāh idi. Bayandur Hān’dan sonra pādīshāh olup Tebrīz’de olurdu. Āl-i ‘Osmān’da bār-gāh önünde naqqāre ve nevbet dögdürmek ‘Osmān Ġāzī’den kaldı.”⁴⁹

Halbuki biz, *Tārīh-i ‘Osmān’*’in aslı metninin başında bu bilginin böyle olmadığını az önce görmüştük. Bayburtlu Osman’ın bu hataya düşmesi aşırı saflık ya da bilgisizlikten ziyade, burada bahsi geçen meşhur “Salur” قازان خان “Kazān Hān”ı, Osman Gazi’nin çağdaşı İlhanlı hükümdarı غازان خان “Ġāzān Hān”la aynı kişi sanmasından kaynaklanmıştır⁵⁰. Kroniğin aslı nüshasını gören Bayburtlu Za’im Osman, Osman Gazi dönemi ile ilgili kısmı özetlerken muhtemelen onu başından sonuna kadar dikkatsiz ve hızlı bir şekilde gözden geçirmiş ve incelediği eserin *Tārīh-i ‘Osmān’* adında özel bir monografi olmasına aldanarak, giriş kısmında rastladığı tüm isimleri doğrudan Osman Gazi ve zamaniyla ilişkilendirme çabasına girişmiş; bu arada -tıpkı Baba Ahmed gibi- eserin başında çok belirgin bir şekilde ön plana çıkan Acem diyarının padişahı Süleyman Şah’ın da Osman Gazi’nin “en evvel diyār-ı Rūm’a gelen dedesi” olduğunu zannetmiştir.

Müverrih Osman’ın metninde açıkça gördüğümüz bu tahrifat, kadim ilk kroniklerdeki yanlışlık ve karışıklıkların bilgi sapmalarına nedeni sebebiyet verdiğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Zira yukarıda gösterdiğimiz üzere, *Tārīh-i ‘Osmān’*’da “Āl-i Selçuk’ dan” olduğu açıkça belirtilen “Acem mülkünün pādīshāhı Süleymān Şāh”ın zamanla: “‘Osmān Ġāzī’nin dedesi Süleymān Şāh”a dönüşmesi de böylesi vahim bir kurgu hatasının eseridir. Osman bu yanlışlığı nedeniyle Salur “Kazān”la Osman Gazi’nin çağdaşı İlhanlı hükümdarı “Ġāzān” arasında nasıl kendince bir bağ kurarak onu o devrin hükümdarı yapmışsa; daha önce ilk *Tevārīh-i Āl-i ‘Osmān’* yazarı ve silsilenāme müellifi Baba Ahmed de, metnin devamında Osman’ın atası “Er-Ṭuğrul Alp”e kadar uzanacak ana hikāyenin en başında rastladıkları, Anadolu’ya ilk kez gelen ve onlar gibi Oğuzlardan olan Süleyman Şah’ı bu iki atadan önceki ilk ata zannederek, onu Osmanlı soy şeceresinin en başına eklemekte tereddüt etmemiştir. Bu yanlış kurgu sonraki müverrihler tarafından da kökeni iyice araştırılmadan hemen benim-

49 Bayburtlu Za’im ‘Osmān, *Tevārīh-i Cedīd*, H. N. Atsız neşri, 40-41. *Şaltuqnāme* yazarı Ebū’l-Hayr-ı Rūmī’nin Osmanlıların soyunu Korkut Ata’ya bağlama çabasının ve yine Bayburtlu ‘Osmān’ın başka bir yerde onları Bayındur Han’la birleştirmeye çalışmasının da (krş. Bayburtlu ‘Osmān, *Tevārīh-i Cedīd*, Atsız neşri, 14-15) aynı yanlış anlayıştan kaynaklandığı aşikârdır. Rūmī, *Şaltuqnāme*’nin son cildinde Oğuzlar’dan Ertuğrul ve oğlu Osman Alp’in ‘İys aşlından, Korkud Ata ve Ebū Müslim soyundan geldiklerini iddia ederek şöyle der: “Begler ittifaq idüp Er-Ṭuğrullı’yı aındılar ve oğlu Alp ‘Osmān’uñ ġāzaların... ve nesbebe daħı hem-aşlı idügin: ‘İshāk Peyğamber oğlu ‘İys aşlındandır ve Korkūd Atā’nuñ oğlanlarıdır. Şalb İ’ tükādulu Oğuzlar’dur, Türk-i şādık bunlardır. Ebū’l-Müslim-i Mervī zamānında ceddi nisbet-i hānedān idüp havārici ortadan götürdiler!” Ebū’l-Hayr-ı Rūmī, *Şaltuqnāme* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine, 1612), 3/528a, st. 4-8. ‘İys bin İshāk -‘aleyhi’s-selām- rivayetinin Rūhī Çelebi, Behiştî, İdris-i Bitlisî ve ondan naklen Celālzāde Sālih’tede yer aldığını; bilhāssa Oğuzlar’ın sağlam i’tikādılığın ve Ebū Müslim ile ilgili son ifadelerin Hamzavî-Oruc grubu kroniklerdeki “Süleymān Şāh” rivayetinin başında da tıpatıp aynı ifadelerle tekrarlandığını görürüz ki; bu, *Tārīh-i ‘Osmān’*’da “Korkūd Ata” ile ilişkilendirilen bu örüntünün ortak aslı kaynaklarını, aralarındaki bağlantıyı ve birleşme-sapma noktalarını görürün kılmaları bakımından çok önemlidir.

50 Nitekim o Salur Kazan, Bayındur Han ve Dede Korkud’u neden Osman Gazi devrinin “Acem pādīshāhları” olarak gösterdiğini açıklayacak şekilde, Oğuznāme rivayetinden yola çıkarak şu metni inşa eder: “Çün-ki Kazān Hān bu beglerle Ka’be’ye gelüp Resul’e buluşdılar. ...Demür-kaşu’ya gelüp anlara imān İ İslām ve şalāt u şavm ta’lim itdi, Dede Korkud’ı içlerinde şeyh diki. Şoñra Bayandur Hān’uñ evlādından Uzun Ḥasan memālik-i ‘Acem’e pādīshāh olduğında İslām dīni ‘Acem’de üstüvār oldı. Tebrīz’de ‘Şām-ı Kazān’ ki dirler, Kazān Hān’uñ oğlu Ḥudābende’nuñ mezārıdır. Tebrīz’de Cāmi’-i şerif’leri vardır.” (Bayburtlu ‘Osmān, *Tevārīh-i Cedīd*, Atsız neşri, 26-27) Bu sentez-rivayette Oğuz hanı Salur Kazan’ın Müslüman oluşu ile Ġāzān/Kazān Han’ın ilk Müslüman Moğol hükümdarı oluşu, her ikisinin de aynı ismi taşıması ve ‘Acem diyarını yurt tutuşu... gibi ortak noktalara aldanan derleyici, iki alakasız şahsı tek bir noktada birleştirmiş; İlhanlı sultanı *Ġāzān Han*’ın “Şenb-i Ġāzān” adını taşıyan Tebriz’deki türbe ve külliyesini de yanlış bir hükümle hem doğrudan Salur Kazan’a nasbetmiş, hem de ardından tekrar *Ġāzān*’ın oğlu Ḥudābende Olcayto’ya nisbet etmiştir. Asrın yazılı kaynaklarında ve sikke örneklerinde غازان “Ġāzān”ın adının kimi zaman قازان “Kazān” şeklinde de imlâ edildiği öteden beri bilinmektedir.

senmiş; böylece Anadolu Selçuklularının ilk atası Süleyman Şah, Osman Gazi'nin "Diyâr-ı Rûm'a gelen ilk atası"na dönüşürken, göçe öncülük eden asıl büyük ataları Kızıl Boğa Han, Kaya Alp ve dedesi Gündüz Alp'in varlığı ile göç anlatıları büyük ölçüde unutulmuş meçhûliyet karanlığına itilmiştir.⁵¹

4.2. Süleyman Şah Kavminin Göç Zamanı, Sayısı ve Göç Yolları ile İlgili Metinlerin İnşası:

Süleyman Şah ve kavminin göç zamanı, göç yolları ve sayıları ile ilgili verilerin tamamı, Osmanlıların gerçek atalarına ait göçle ilgili orijinal bilgilerin, yüz elli yıl önce aynı coğrafyaya fetih için gelen Süleyman Şah'ın biyografisindeki ortak coğrafi yerlerle eşleştirilmesi sûretiyle inşa edilmiştir. Osmanlıların ataları ile ilgili bilgilerin Anadolu'nun ilk fâtilhlerinden Süleyman Şah'a bağlanmasının bir eseri olarak da, -kendisiyle ilgili küçük birkaç orijinal bilgi kalıntısı dışında- yalnızca isminin ön planda tutulduğu, ancak hikâyesi ondan tamamen farklı olan kimliği meçhul bir "ata" rivayeti meydana gelmiştir.

Hikâye tümüyle tek bir ortak isim "Süleyman Şah" altında toplanmasına rağmen, göç rivayetlerinde göç ve yerleşimin; Anadolu'nun ilk fethi, Cengiz Han istilâsı ve Hulâğu'nun Bağdat kuşatması olmak üzere üç farklı zaman dilimine odaklandırıldığı dikkati çeker. Bu kronolojik verilerden ilki, gerçekten rivayette adı geçen asıl Süleyman Şah'la ilgili olup Osmanlıların göçüyle tamamen alakasız olduğundan, bu ilk versiyonu göçe öncülük eden gerçek ataya odaklı diğer iki rivayetten peşinen ayırmamız gerekir.

Baba Ahmed'in Yıldırım Bayezid döneminde *Silsilenâme*'sine derc ettiği rivayette, Süleyman Şah'a odaklandırılan Mâhân'dan göç vak'asının XIII. yüzyılda, Cengiz Han'ın hurûcundan hemen sonra gerçekleştiğine işaret edilerek şöyle denilmiştir:

"Osmân Gâzi'nün babası Er-Tuğrul ve dedesi Süleymân Şâh'dur ki, Cengiz Hân fetretinden sonra diyâr-ı Türkistân'dan hurûc idüp, gelüp Hôrasân'ı, İrâk diyârını alup, kendülere musahhar idüp, andan Ahlat'a, 'Âdil-cevâz'a gelüp kendülere mesken idinüp, bu fetâretten anda karar itmeyüp dört yüz ev ve elli biñ 'askerle kalkup Rûm diyârına 'azîmet itdi. Erzincân'a, Kemâh'a, Malâtiyye'ye uğrayup gâret iderek; Haleb'e varup, Haleb'i ve eţrafında olan kaşabâti ve kurrâyı yağma ve talân idüp, geri dönüp Tebrîz'e 'azîmet eylediklerinde Süleymân Şâh, Murâd şuyından geçerken atı sürçüp şuda boğuldı."⁵²

I. Murad zamanında Sultan Orhan vak'alarına kadar yazılan ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*'daki rivayetin, Baba Ahmed'in de kaynağı olan bu rivayetin aslından derlendiğine şüphe yoktur. Görüldüğü üzere, Baba Ahmed'in bu sentez-rivayetinde kurgu-ata Süleyman Şah'ın "Cengiz Hân fetretinden sonra" Anadolu'ya "dört yüz ev ve elli biñ 'asker"le geldiği; Ahlat'ı mesken

51 Bu karışıklığı daha da körükleyen ve derleyicilerin hata yaptıklarını fark etmelerine geçit dahi vermeyen en önemli noktalardan birisi de, *Tarih-i 'Osmân*'ın içinde yer alan önemli bir bilgi karışıklığıdır ki; bu Ertuğrul'un babası olduğu kesin olan Gündüz Alp'in "Kaya Beg oğlanlarından" olmasına aldanan ilk derleyicinin, bunun bir aile ismi olduğunu fark etmeyip, Kaya Beg'in Gündüz gibi Ertuğrul'un da babası olduğunu zannetmesi ve bu yüzden Gündüz'ü Ertuğrul'un "karındaşı" olarak göstermesidir. Gündüz Alp'in Kayır Han ailesi içindeki konumuna ilişkin erken monografilerde yer alan bu ve benzeri karışıklıklar hakkında, şimdilik bk. Hakan Yılmaz, "Yeni Tarihî Bulgularda Osmanlı Ataları/8: Bizans Uçlarında Savaşçı Beylik Alan İlk Ata: Kayır Han-oğlu 'Emir Gündüz Alp (Alpi)' / I", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 70/416 (Eylül 2021), 32-39. Dolayısıyla Ertuğrul'un babası ve Osman'ın dedesi olan Gündüz Alp'in aslı rivayetten bir sapma sonucu bir çok koldan belirsizliğe itilmesi de, kroniğin başındaki Süleyman Şah'ı onun yerine ata yapan derleyicileri yanlışlığa düşüren yan sebeplerden birini teşkil etmiştir.

52 Bayburtlu Osman, *Tevârih-i Cedid*, Atsız neşri, 32-35.

tutup Erzincan ve Malatya'yı yakıp-yıkarak Halep'e doğru ilerlediği ve buradan dönmek istediği sırada Murad suyunda boğulup şehid olduğu bilgisi işlenmiştir. Buradaki "elli biñ" rakamı Hamzavî, Âşıkpaşazâde ve Oruç geleneğinde aynen tekrar edilirken; Âşıkpaşazâde bu topluluğun etnik kimliği hakkında daha fazla ayrıntı vererek, bunların "kimisi Tatâr, kimisi Türkmen" yörükler olduklarını ve bakiyyelerinden bir kısmının Fırat'tan geçiş sonrası Ca'ber Kalesi etrafına yerleşmiş دوگر "Döger" boyuna mensup Türkmenler olduklarını ifade etmiştir.⁵³

Evliya Çelebi ise, *Seyâhatnâme*'sinde Süleyman Şah'ı Dânişmend-oğlu Mehmed Beg'le Anadolu'ya getiren çok eski bir rivayetten naklen, Osmanlıların atalarının Fırat'ı geçtikten sonra Halep'e giderken yakıp-yıktıkları bu beldelere Surûç, Rakka, Urfa ve Birecik gibi yerleri de ekleyerek, onların Malatya'dan sonra buraları da yağma ve talan ettiklerini haber vermiştir:

"İbtidâ diyâr-ı Rûm'a kâdem başup nehr-i Furât'da ğasl iderken mezkûr Süleymân Beg ğark-âb-ı Murâd olup, murâd [u] merâmına vâşıl olup, oğlu Er-Tuğrûl babası Süleymân Şâh'ı nehr-i Murâd kenârında, Ca'ber kal'ası dibinde defn itdiler. ... Ba'de-hü cemî-î (tüm) 'aşret merhûm Süleymân Şâh begliğini oğlu Er-Düğrûl'a doğrudup: 'Bu yurd bize uğursuzdur, begimiz bunda ğark oldu!' diyü Er-Düğrûl ile doğru Âl-i Selçûkiyân'dan Sulţân 'Alâ'd-dîn'e gelüp boy begi oldu. ...Ez-în cânib bu Malâtiyye'-i binâ iden Muĥammed-i Dânişmend daĥı üç biñ nefer tevâbi'yle Mâverâ'ü'n-nehr'de Mâhân diyârından... 'Oşmâncuk ecdâdî Süleymân Şâh ile Rûm'a kâdem başmış idi. Süleymân Şâh ğark olup oğlu Er-Tuğrûl diyâr-ı Rûm'a doğru gitdükde, bu Muĥammed bin Dânişmend Murâd nehri sâhillerinde tavaţţun idüp, ... Bunlaruñ bu diyârda refâhiyyet-i ĥâtırların Mâhân diyârında sayır kabâyilleri istimâ' idüp, niçe biñ âdem Mâhân'dan gelüp, bu Ca'ber kal'ası ve 'Ane (عنه) ve Süleme (سُلْمَه) ve Bâlis (بَالِيس) ve Bömboç (بومبوج = سورج) "Surûç") ve Rakka (رَقَّة) ve 'Urfa (عُرْفَه) ve Beyrecik (بیره جبك) kal'aları etrâflarında sâkin olup, tenâsül bulup, Mâl-ı Kârûn'a mâlik olarak cânib [ü] etrâflarında diyâr-ı Ermen'den niçe yüz yirleri alan u talân ve küffârlarını nâlân itmege başladılar."⁵⁴

Âşıkpaşazâde rivayetine eşdeğer şekilde, burada da Süleyman Şah'ın "İbtidâ diyâr-ı Rûm'a kâdem başup" Dânişmendliler'le aynı zamanda geldiği belirtilerek, bu Süleyman Şah'ın gerçekte Anadolu Selçuklularının büyük atası olduğuna zımnen işaret edilmiş; ayrıca araya Ertuğrul Gazi ve gerçek atanın Suriye'deki göç güzergâhı ile ilgili farklı yeni bilgiler eklenerek bu orijinal bilgiler de ona atfedilmiş ve Süleyman Şah böylece "sentez" bir rivayet olarak Osmanlıların sabit atası haline getirilmiştir.

Süleyman Şah'ın *Târîh-i 'Oşmân*'da "diyâr-ı 'Acem'i külliyyen kendüye muĥarrer ü musahĥar eyle"mesi ve "andan leşker çeküp Rûm mülkine gel"mesi hakkında verdiği kısa bilginin, birbirinden bağımsız kaynaklardaki genişletilmiş farklı varyantlarını temsil eden bu metinler, göç izleği konusunda da küçük farklarla aşağı yukarı aynı sırayı izlemektedir. Her iki özgün rivayet metni birbiriyle karşılaştırılarak, Hamzavî, Oruç ve Âşıkpaşazâde'deki genişletilmiş son versiyonla birleştirildiğinde, Süleyman Şah'a nisbet edilen rivayetin arka planında göçü anlatılan Osmanlıların gerçek atalarının; Mâhân-Horasan diyârından Anadolu'ya göçtükten sonra ilkin Ahlat'a yerleştikleri, daha sonra altı yıllık bir zaman zarfında sırayla Erzurum, Erzincan ve Amasya'da ikâmet ettikleri, ancak daha sonra diyâr-ı Rûm'da tutuna-

53 I. Murad'ın ilk şehzadelik zamanlarında ortaya çıktığı anlaşılan bu rivayetin o sırada pek çok farklı şeklinin daha inşa edildiği, bu rivayetlerin eldeki muhtelif versiyonlarının varlığından net olarak anlaşılmaktadır.

54 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü, 305), 4/193b, st. 17-31.

mayıp Malatya, Suruç, Rakka, Urfa ve Birecik'i yakıp-yıkarak, uğradıkları şehirleri yağma ve talan edip Halep şehrine kadar ilerledikleri net olarak çözümlenebilmektedir.

Rivayetlerde gerçek Süleyman Şah'tan arta kalan kronolojik verilere ve bilgi kalıntılarına gelince; Evliya Çelebi yukarıdaki kronikleri takiben Ertuğrul'un babası olduğunu iddia ettiği Süleyman Şah'ın Anadolu'ya göçüş vak'asını hikâye ederken, aslı kaynaktan bu göçün 476/1083 yılında gerçekleştiği yönünde önemli bir bilgi naklederek, bu Süleyman Şah'ın Anadolu Selçuklularının atası Kutalmışoğlu Süleyman Şah'tan başka biri olmadığını kronolojik bağlamda da açıkça gözler önüne sermiştir:

“Diyâr-ı Mâhân'dan Âl-i Dânişmendiyeye ile hicret idüp, bu şehri-ı Ahlâd'a gelüp, ol-ı kadar evlâd-ı evlâdları tenâsül bulup, Kayşer-zemîn diyârların fethi iderek bây olup Rûm'a, 'Arab u 'Acem'e velleve şaldılar. Ba'de-hû bunlaruñ üzerine yine Tatâr 'askeri istilâ itdüklerinden şermende olup, âhir sene 476 târihinde Âl-i Dânişmend ile Er-Tügrül pederi Süleymân Şâh diyâr-ı Yunânîyân'da, taht-ı Konya'da Âl-i Selçûkiyân'dan Sultân 'Alâ'd-dîn'e gelüp boy begi oldılar.”⁵⁵

Ünlü seyyahın bu metinde “Er-Tügrül pederi” olarak gösterdiği Süleyman Şah'ın Anadolu uçlarında ilerleyişi hakkında, rutin rivayetlerden farklı bir ayrıntı vererek doğrudan 476/1083 tarihini zikretmesi, aslında Anadolu'ya Ertuğrul'dan iki buçuk asra yakın bir süre önce, hicrî V. asırda gelip yaşadığına işaret ettiği bu şahsın Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın bizâtihi kendisi olduğunu, zikrettiği tarihin de aslında onun Güney Anadolu uçlarında Tarsus havasını fethi ile ilgili olduğunu ortaya koyar.

Ârif Alî tarafından 762/1361'de *Menâkıb-ı Süleymân Şâh'tan Dânişmendnâme*'nin sonuna eklendiği anlaşılan şu satırlar da, Âşıkpaşazâde'de geçen “Süleymân Şâh'ı ilerü çekdi” kleri ve: “Varuñ Rûm'da gazâ idüñ!” didi” kleri rivayetle ortak bir çizgide buluşarak iki bağımsız geleneği aynı noktada birleştirmekte; burada hikâyesi anlatılan Süleyman Şah'ın aslında meşhur Kutalmışoğlu Süleyman Şah'tan başka biri olmadığını bir başka açıdan daha sarâhatle te'vid etmektedir:

“Horasân sultânlığı Melik Tuğrul elinde idi; Sultân Melik Tuğrul Hâlifé nâmesin okuyup bildi kim, Hâlifé Rûm'a da'vet kılmış ki: 'Gelüp Rûm'ı fethi ideler!' Hemân yarâk kılup evi-barkıyla göçdiler. ... Hâlifé Süleymân Şâh'a istimâletler verdi, dağı eyitdi kim: 'Rûm'a varıcağ er gibi olup pehlevânluğ gösteresiz, ola kim ol il yine müsülmanluğ olup karar tuta!' didi. ... Hâlifé bunları uğur-esenlügile Rûm'a gönderdi. Pes, Süleymân Şâh dağı Türk çerisiyle, Hâlifé destüriyle Rûm'dan yaña revâne oldılar.”⁵⁶

Nitekim Evliya Çelebi *Seyâhatnâme*'sinin başka bir yerinde, bu metinlerdeki Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın nasıl olup da Osmanlıların atasına dönüştüğünü bütünüyle çözümleyip anlamamızı sağlayacak daha önemli ayrıntılara yer vermiştir. Müellif yukarıda özetlediği bilgiyi aynı kaynaktan bu kez aslına sadık kalıp daha geniş bir şekilde aktararak, Selçukluların ataları ile Osmanlıların atalarının birbirleriyle akraba olduğunu, Anadolu'ya Mâhân'dan gelip ilk kez 446/1054'te yerleştiklerini, Dânişmendliler'le birlikte 476/1083'te Anadolu'nun önemli yerlerini fethettiklerini ve nihâyet Sultan Alâeddin devrine gelindiğinde Ertuğrul'un Ahlat'tan çıkıp Anadolu'da boy beyi olduğunu aslı kaynağından doğru olarak nakletmiş; Ertuğrul'u Anadolu'nun ilk fetih zamanına hiç dâhil etmemekle de, onu Süleyman Şah'la

55 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme* (Bağdat Köşkü, 305), 4/239a, st. 7-11.

56 'Ârif 'Alî, *Dânişmendnâme* (Muallim Cevdet, K-441), 256a, st. 9-12 / 256b, st. 1-3 / 257a, st. 2-4.

birleştirip “ata-oğul” yapan rivayetin Selçukluların ilk fetih zamanını anlatan özgün metne sonradan yapılmış işâetsiz bir eklenti olduğunu açıkça göstermiştir:

“Ba'de'l-Hicreti'n-Nebeviyye, sene 446 târîhinde bu bâlâda tahrîr olınan şehri-i Ahlâ't'da medfûn olan biş fırka mülûkuñ cümlesi diyâr-ı Mâhân'dan gelmişlerdür. ...Bu selâfînler ecdâd-ı Âl-i 'Osmân ile akrabâlardır. ...İbtidâ İslâm ile Rûm'a kadem başan Âl-i Selçûkiyân'dur kim, sene 476 târîhinde ümerâ-yı Âl-i Dânişmendiyîye ile yek-dil ü yek-cihet olup Niksâr'ı ve Malâtiyye ve Kayşeriyye ve Konya ve Antâkiyye şehirlerini istilâ eyleyüp, Âl-i Selçûkiyân'dan Sultân 'Alâ'e'd-dîn taht-ı Yunân olan Konya'da müstakîl pâdişâh oldu. Ba'de Hicreti'n-Nebeviyye, sene 699: 'Evvelâ 'Osmân' lafzı târîhinde Er- Tuğrul, oğlu 'Osmâncuk ile şehri-i Ahlâ't'dan | Konya'da Sultân 'Alâ'e'd-dîn'e gelüp Er- Tuğrul boy begi oldu.”⁵⁷

Osman Gazi'nin çağdaşı İlhanlı tarihçisi Reşidüddin'in *Câmi'ü't-Tevârih*'inin “Oğuz Târîhi” faslındaki rivayetinden ilhamla Bayatı ve Neşri gibi Osmanlı müverrihlerinin de nakletmiş oldukları; 420/1028'de Oğuzlar'ın Gazneli Mahmud tarafından Horasan'a geçirilmeleri, 446/1054'te Selçuklu “Tuğrul-Beg” öncülüğünde Ahlat'ın da içine dâhil olduğu Doğu Anadolu iklimini (Vasपुरagan) feth etmeleri, bilâhare Süleyman Şah'ın 476/1083'e kadar Anadolu'nun önemli beldelerini feth edip Tarsus'a kadar ilerlemesi ve nihâyetinde akrabaları olan Osmanlıların Mâhân'da kalan atalarının da “yüz yitmiş yıl” sonra Ahlat'taki akrabalarının yanına yerleşmesi vak'alarını tarihî ve kronolojik gerçekliğe uygun olarak özetleyen bu metinde, Süleyman Şah nasıl olmuş da Ertuğrul ile birleştirilmiş ve birdenbire onunla aynı zamanda Anadolu'ya gelmiş olarak gösterilmiştir?

Kroniklerdeki karmaşık rivayetler yığınının dışarıdan bakıldığında ilk planda çözülmesi imkânsız bir muamma gibi gözükün bu problemin çözümü aslında çok basittir:

Osmanlıların büyük atası Ertuğrul Gazi'nin adı, XV. yüzyıl ve öncesine dayanan resmî belgeler ve nâdir kronik metinlerinin bazılarında doğrudan طغرل “Tuğrul” şeklinde kaydedilmiş; bu yüzyılın sonlarına doğru ise sadece ارطغرل “Er-Tuğrul” ismi literatüre sabit ve yaygın kullanım şekli olarak yerleşmiştir. Nitekim onun Söğüt'teki vakıflarının, II. Bayezid devrinden sonra *Hüdâvendigâr Livâsı Tahriir Defterleri*'nde ارطغرل جانچیون “Er-Tuğrul cânıyçün...” bağışlandığı belirtilirken⁵⁸, Mevlânâ Yûsuf Kirmastî tarafından bizzat Fâtih döneminde tutulan 859/1455 tarihli bir önceki *Defter*'de⁵⁹ طوگرول جانچیون “Tûnrül cânıyçün...” şeklinde verilmiş olduğu dikkati çeker.⁶⁰ 937/1530 tarihli *Muḥâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*'nde ise Tomalıç (Domanıç) kazasına bağlı köyler içinde, yine adını Ertuğrul'dan almış bir köy ve bir mezraanın قرية طوگرل “Tûnrül karyesi” ve مزرعة طوگرل “Tûnrül mezra'ası” şeklinde imlâ edilmesi;⁶¹ ayrıca onun burada yaptırdığı zâviyeye ait vakfın وقف زاوية طوگرول “Vaḳf-ı zâviye'-i

57 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme* (Bağdat Köşkü, 305), 4/241b-242a.

58 Ömer Lütfi Barkan - Enver Meriçli, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahriir Defterleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 283.

59 Bu *Defter* İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, O.117 ve Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 16016'da iki parça halinde kayıtlı olup, sekiz yıl önce Raif Kaplıanoğlu, Niyazi Topçu ve Hüseyin Delil tarafından *Kirmastî Defteri* adıyla yayımlanmıştır: *1455 Tarihli Kirmastî Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları* (Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2014).

60 “Karye'-i Söğüt'de mezkûr Söğüt kâdisi iki çiftlik yiri vardır, vaḳf. Biri Orḫân Beg'den ve biri Murâd Beg'den. Ve üç ellici, gâvür elliciler: Tûnrül cânıyçün. Ve bir pâre bağ vardır ve Reşid oğlu çiftliğünün yarısını bile yir.” BOA, Tahriir Defteri (TD), 16016, s. 17, st. 1-4; Kaplıanoğlu vd., *Kirmastî Defteri*, 197.

61 BOA, TD, 166, s. 38.

Tūñrül Beg” adıyla kaydedilmesi,⁶² onun yerleştiği ilk iki bölgeden biri olan Domaniç’te de başlangıçta adının “Tūñrül” olarak anıldığına resmî nitelikte birer kanıt teşkil eder.

İşte “Er-Tuğrul” isminin Fâtih dönemine kadar daha yaygın olan “Tuğrul” ibtidâî kullanım şekli, ilk Osmanlı müverrihlerinin Kutalmışoğlu Süleyman Şah’la aynı dönemde Anadolu’ya gelen ve Dânişmendliler’le 446/1054’te Doğu Anadolu ve Ahlat çevresini fetheden Selçuklu sultanı طغرل “Tuğrul”u, isim aynıyetinden dolayı Osman Gazi’nin babası ارطغرل / طغرل / “Tuğrul / Er-Tuğrul” sanmalarına zemin teşkil etmiş; Selçuklular’la Osmanlıların atalarının aynı yerden geldikleri bilgisi ise, onu aralarında yüz yetmiş yıl fark bulunmasına rağmen kolayca Selçukluların atası Süleyman Şah’ı Dânişmendliler’le birlikte Mâhân’dan Ahlat’a getirmelerine sebebiyet vermiştir. İki Tuğrul’u aynı kişi zanneden müverrihler, gerçek Ertuğrul’un Sultan Alâeddin zamanında Cengiz istilâsı nedeniyle Anadolu’ya geliş vak’asını bu ilk gelişle birleştirmeye çalışarak, daha önce Tuğrul’la Anadolu’ya çoktan gelmiş olan Süleyman Şah’ı torunu Alâeddin zamanında Ertuğrul’la birlikte yeniden Anadolu’ya getirtmiştir.

Evliya’nın naklettiği ikinci versiyonun derleyicisi bu yanlışlığı fark etmiş olmalı ki, bu büyük çelişkiyi -tek bir Alâeddin zamanında Anadolu’ya gelmiş yine tek bir baba-oğul olması gerektiği mantığıyla- Süleyman Şah’ı aradan çıkarıp, Ertuğrul’un yanına Sultan Alâeddin’li rivayetlere konu olan oğlu “Osmân”ı da ekleyerek gidermek istemiştir.⁶³ Bu arada özgün metinde Süleyman Şah’ın Osmanlıların değil, aslında Anadolu Selçuklularının ceddi olduğuna delâlet eden tüm kronolojik veriler, -bir buçuk asrı aşkın bir zaman farkına yol açtığından-, onun Osmanlıların ceddi olduğu inancına sıkı sıkıya bağlı olan müverrihler tarafından titizlikle izâle edilmiş ve yerine asıl atalara ait tarihler yerleştirilerek, rivayetin aslına tespite yarayacak tüm ipuçları literatürden tamamen temizlenmiştir.

4.3. Rivayetin Kronolojisini Hülâgû İstilâsı ve Abbâsî Hilâfetine İnhitâtı Zamanına Erteleyen İkincil Versiyon

I. Murad (Hudâvendigâr) zamanında kaleme alınan ilk *Tevârih-i Âl-i ‘Osmân*’da, Hamzavî’nin *Târîh*’inde ve Şükrullah Çelebi’de gördüğümüz; Süleyman Şah’ı Cengiz fitnesinden beri Celâleddin Harzemşah’la bağlantılı olan, Hülâgû’nun 656/1258’de Bağdad’ı işgâli zamanında son Abbâsî halifesi el-Mu’tasım Billâh’la aynı çağda yaşamış ve bu dönemde Moğolların baskısı nedeniyle vatanından uzaklaşmış bir Türkmen taifesinin lideri olarak gösteren rivayet, Kutalmışoğlu Süleyman Şah’tan daha farklı bir döneme işaret eder ki; tespitlerimize göre bu isâbetsiz birleştirme iki Moğol işgâlinin zamanını karıştırmaktan çok, mevcut sentez-rivayete üçüncü bir Süleyman Şah’ın daha devreye sokulup eklenmesinden ileri gelmiştir.

62 BOA, TD, 166, s. 156.

63 Göç ve yerleşim rivayetlerindeki belirsizlikler, uç diyarına yerleşen ataların fetih ve gazâ faaliyetleri, onlara kuruluş alanını veren Sultan Alâeddin’in kimliği, Karacahisar’ın fethi, Bizans uç akınları sırasında zuhur eden Tatar akımına kimin/kimlerin müdâhale ettiği, bir Fâkih’in evinde konukken uyku-uyanıklık arasında saltanat müjdesini kimin işittiği ve saltanat müjdesini içeren rüyâyı gerçekte kimin gördüğü gibi konularda Ertuğrul’la Osman arasında dâimi bir karışıklığa sebebiyet vermiştir. Bu rivayetlerdeki düğümler daha sonraki çalışmalarımızda, sapma ve karıştırma noktalarını aydınlatan yeni bulgular ışığında çözülmeye çalışılacaktır.

Gibbons'un çağdaş kaynaklarda Celâleddin Harzemşah'la çağdaş ve Mâhân bölgesiyle irtibatlı olan, Türkmenler'e öncülük etmiş Süleyman Şah adında birini "katiyyen bulamadığı" iddiasını kökünden çürütecek şekilde, bu dönemde son Halife Mu'tasım'ın büyük emirleri arasında, Celâleddin Harzemşah'a kızını verip onunla akrabalık bağı bile kurmuş olan⁶⁴ Süleyman Şah adında bir Türkmen emiri gerçekten mevcut bulunuyordu. Cengiz Han istilâsı zamanından beri Moğollar'la çok defalar savaşmak zorunda kalmış ve onları her defasında yenilgiye uğratmış olan bu büyük emir, زعيم الإيوانيه "Yivâ Türkmenleri'nin lideri" ve son Abbâsî halifesi el-Mu'tasım Billâh'ın müşaviri olan أمير شهاب الدين سليمان شاه بن برجم "Emîr Şihâbü'd-dîn Süleymân Şâh bin Bercem" den başkası değildi.⁶⁵

Rivayetin, Celâleddin Harzemşah devrinde Hülâgû'nun Bağdad'ı istilâsı ve Abbâsî halifesini katli yönünde inşasında büyük ölçüde etkili olduğu aşikâr olan bu Türkmen lideri Süleyman Şah'ın, 642/1244'te Moğollar'la işbirliği yapan Kalenderî görünüşlü, ancak İbâhiyye mensubu bir fitneyle mücadelesi vesilesiyle, siyasi ve askerî faaliyet alanının Ahlat'a kadar uzandığını ve Horasan Oğuzları'yla nisbî ve askerî yönden bağlantısını ortaya koyan kanıtlar,⁶⁶ derleyicinin neden olayları sabit kronolojik çizgisinden kaydırarak bu zamana doğru ertelediğine açıklık getirmektedir. Bu yanılsamanın da diğerine benzer şekilde isim ayniyeti ve coğrafi faaliyet alanlarının ortaklığı nedeniyle, ilk سليمان شاه "Süleymân Şâh"ın öyküsünün برجم شهاب الدين سليمان شاه بن برجم "Şihâbü'd-dîn Süleymân Şâh bin Bercem"inkiyle birleştirilmesinden doğduğunu göstermektedir.

Bağdat kuşatması sırasında Moğollar'a karşı uzun süre direnen, ancak şehrin 656/1258'de istilâsından hemen sonra Hülâgû'nun emriyle diğer ümerâ ile birlikte katledilen شهاب الدين شهاب الموصلي فحملت وعلقت ظاهر سور البلاد "Şihâbü'd-dîn Süleymân Şâh'ın cesedinin buradan taşınıp Müşul'a nakledilmesi ve şehrin sür duvarının dış tarafına defnedilmesi";⁶⁷ derleyicinin bu bilgiyi diğer rivayetlerdeki Süleyman Şah'ın cesedinin de Ca'ber Kalesi önüne defni vak'ası ile kolaylıkla sentezlemesine imkân vermiş; böylece hem gerçek ata "Kızıl Boğa" ile oğlu "Kayır Hân"ın göçüne neden olan Cengiz Han istilâsı, hem de Hülâgû'nun Bağdad muhasarasını görmüş olan Süleyman Şah, kendi içinde mantıklı bir başka yanlışlığın daha devreye girmesi sonucu, bu kez olaylara çağdaş ve ismi dahi aynı olan bir başka karakterin etrafında birleşmiştir.

Tüm bu tespitlerimizden çıkan sonuca göre; Osmanlı kroniklerinde gördüğümüz "Mâhân pâdişâhı Süleymân Şâh" rivayeti, aslında Dânişmend Gazi'nin emirlerinden Süleyman bin Nu'mân, Anadolu Selçuklularının atası Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve Abbâsî halifesi Mu'tasım'ın emiri Süleyman Şah bin Bercem'in yaşam öykülerinin sentezinden meydana getirilmiş, gerçekte hiç yaşamamış bir karaktere hasredilmiş bir yanlışlık ve karışıklıklar örüntüsünden başka bir şey değildir. *Târîh-i 'Osmân*'ın giriş kısmı ve ilk kronikle Baba Ahmed'in rivayetindeki sapmalar sonucu daha XIV. yüzyıl sonlarında Osmanlıların atasına

64 Bk. 'Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, nşr. Mirzâ M. Kazvîni (Leiden/London: 1912), 2/153; Muhammed en-Nesevî, *Siretü's-Sultân Celâlü'd-dîn Mengübertî*, Texte Arabe, par: O. Houdas (Paris: 1891), 186; a.mlf., *Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirtî*, Traduit de l'Arabe, par: O. Houdas (Paris: 1895), 308.

65 Onun hakkında bk. Faruk Sümer, "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmûası* 9/1946-51 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Osman Yalçın Matbaası, 1951), 157-159

66 Kemâleddin Ebî'l-Fazl, 'Abdü'l-Rezzâk İbnü'l-Fuvâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'ati ve'l-Tecâribü'n-Nâfi'ati fi'l-Mi'eti's-Sâbi'a*, thk. Mehdi en-Necm (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 148 vd.

67 İbnü'l-Fuvâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, 235.

dönüştürülen “Süleyman Şah” rivayetini geliştirmek isteyen her bir derleyici, Moğol istilâsı, Mâhân-Horasan menşei, Türkmen liderliği, Ahlat'ta yollarının keşişmesi ve ölüm kıssalarındaki ortak veya benzer noktalarda birleşen, çağdaş kroniklerde ve menâkıbnâmelerde gördüğü her Süleyman ya da Süleyman Şah adlı kişiyi aynı şahıstan söz edildiğini zannederek yanlış bir biçimde birbirine eklemiş; böylece farklı zamanlarda yaşamış tüm Süleyman'lardan derleme tek bir “Süleyman Şah” biyografisi meydana getirerek, ismiyle aslî çizgisinden zaten sapmış olan bu kurgu ata rivayetini, içeriği itibarıyla de müphem ve kimliği belirsiz bir karakter pozisyonuna sürüklemiştir.

4.4. Rivayete “Fırat'tan Geçiş” ve “Ölüm” Sahnelerinin Eklenişi

XV.-XVI. yüzyıl müverrihlerinin Süleyman Şah'ı Osman Gazi'nin dedesi zannetmelerine yol açan *Tārīh-i 'Osmân* rivayetinin, bu yüzyılda kaleme alınan ikincil kaynaklara Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve oğlu Kılıcarslan'a ait yeni bilgi ilâveleriyle daha geniş bir biçimde aktarıldığını yukarıda belirtmiştik. Bu Süleyman Şah'ın “Anadolu Selçukluları'nın atası” olduğu daha önce de öne sürülmüşse de rivayetin ortaya çıkış sebebi gibi son kısımlarına yapılan bu eklentilerin de hangi kaynaklara dayandığı bugüne kadar tespit edilememiştir.

'Osmân Tārīhi'ndeki rivayeti yanlış anlayıp Süleyman Şah'ı Osman Gazi'nin dedesi zanneden müverrihlerin, ileride ne derece büyük bir jenealojik karışıklığa ve bilgi hatasına neden olacaklarını farketmeden, kendi zihinlerinde Osman Gazi'nin atası olarak sabitledikleri Süleyman Şah'la ilgili çağdaş kaynakları ölümü konusunda da devreye sokarak, rivayeti genişletmek için bizzat XIII. ve XIV. yüzyıl kaynaklarından yeni bilgi ilâveleri yapma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır.

741/1340 yılı civarında kaleme alınıp, 763/1362'den önce Selçuklu soyundan gelen Alâeddin bin Süleyman-Şah'a sunulan ve bugün yegâne nüshası Paris'te bulunan *Anonim Selçuknâme*'de, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Antakya seferi sırasında gerçekten de maiyetiyle birlikte Fırat nehrinden geçtiğini gösteren benzer bir kayıt yer alır. Sularının geçilmezliğiyle meşhur olan Fırat'ı Süleyman Şah ve askerlerinin başarıyla geçtiğini vurgulamak için, bu kayıta “boğulma” teması belirgin bir biçimde ön plana çıkarılmış; aralarından tek bir kişi bile boğulmadan Fırat'tan geçişleri kronikte düşmanı hayrete düşüren büyük bir olay gibi yansıtılarak, şehrin fethi neredeyse tamamen bu “Fırat'ı geçme” vak'asına bağlandırılmıştır.

İçerdiği zengin ayrıntı ile dikkati çeken bu rivayet *Anonim Selçuknâme*'de aynen şu ifadelerle yer alır:

باز کشت سلیمان‌شاه لشکر را از فرات بپی کشتی چنان کز زانید که یک کس خسارت نشد آن دم دید که در بندها را گذشته برسد انطاقیه شد کافران بعجب ماندند گفتند مگر از آسمان فرود امده باشد چار نا چار شهر را سپردند ...

"Süleymân-şâh, leşkriyle Furât'dan herhangi bir gemiye ihtiyaç duymaksızın geçti .Öyle bir geçişle ki, tek bir kişi bile boğulup zarar görmedi. O an görüldü ki, onun(Fırat'ın) derbendini aşıp Anşâkiyye sınırından geçmiş, kâfirler ta'accübe düşüp hayretler içinde kaldılar': Meger gökten düşmüş olsa gerek!' deyip, çâr nâ-çâr şehri teslim ettiler".⁶⁸

68 *Tevārīh-i Selâçika bi'r-Rûm* (Paris: Bibliothèque Nationale, Supp. Persian, 1553), 17a, st. 15-17 / 17b, st. 1.

İlk kronik ve Baba Ahmed'de yer alan "Süleyman Şah'ın Fırat'ı geçmesi "rivayetinin bu ve benzeri kronik metinlerine dayandığında şüphe yoktur .Birazdan görüleceği üzere, metnin devamında tıpkı babası gibi Fırat'tan geçtiği ve hemen sonra Habûr nehrine düşerek boğulduğu bildirilen Kılıcarslan'ın hikâyesi de Süleyman Şah'ın buradaki" Fırat'tan geçiş" hikâyesiyle birleştirilerek ,bu ilk iki kaynağın yanlış sentezi sonucu Osmanlı kaynaklarına girmiş gözükmektedir. Nitekim bu kronik metninde Süleyman Şah'ın oğlu Kılıcarslan'ın ölümü anlatılırken kullanılan üslûp ve ifadelerin ,Osmanlı kaynaklarında Süleyman Şah'ın boğulma hikâyesinde kullanılan üslûp ve ifadelerle tıpatıp aynı oluşu dikkat çekmekte ;bu sûrette her iki kaynak grubunun yalnız içerikleri yönünden değil ,şekli yönden de birbiriyle sıkı bir bağlantı içinde olduğu rivayetlerdeki ortak ifadelerden tespit edilebilmektedir.

Rivayetin devamındaki satırlarda *Anonim Selçûknâme* müellifi, Kılıcarslan'ın biyografisine ayırdığı metnin daha ilk satırlarında babası Süleyman Şah gibi onun da Fırat ırmağından geçtiğini: قصد شام کرد، از فرات گذشت ، تفلیس راستد ، "Tiflîs'i zapt etti, Furât'tan geçti, Şâm'a kaşdı etti." cümlesiyle açıkça belirtmiş,⁶⁹ böylece Süleyman Şah ve Kılıcarslan biyografileri arasında "Fırat'tan geçme" noktasında bir ortaklık ve apaçık bir benzerlik meydana gelmiştir.

Birbirini izleyen bu benzer satırlara, bu kısa metin üzerinden dikkatsiz bir biçimde göz gezdiren ve devamında Kılıcarslan'ın biyografisine geçildiğini farketmeyip, Süleyman Şah'ın biyografisinin hâlâ devam ettiğini zanneden bir müverrihin, yukarıdaki bilgiyi müteakip kaydın devamındaki şu bilgiyi de ona mal etmiş olması şaşılacak bir şey değildir:

اتفاق ، روزی سلطان در شکار است تاخت از قضای آسمانی باب شط افتاد امیران یمین و بيسار می دیدند
و فریادها می کردند قادر بودند که برهانند

"İttifâk, bir gün Sulţân av üzerinde iken kazâ-yı âsumânî, Şaţ (Habûr) suyuna düştü. Emîrler sağdan ve soldan koşuştular, feryâd ettiler, ancak onu kurtarmaya kâdir olamadılar."⁷⁰

İlkin 760/1359 yılı civarında yazılan ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osmân* müellifi ve Baba Ahmed bin Şeyh Sinan tarafından kullanılan, daha sonra Hamzavî, Âşıkpaşazâde ve onu takip eden müellifler tarafından kısmen eksik ya da fazla bilgilerle tekrarlanan "Süleyman Şah'ın Fırat'ı geçerken boğulma" hikâyesi, ilk kroniğin mufassal bir nüshasını takip eden kroniklerden birine daha geniş bir şekilde, bilgilerin aslı kaynağının bu *Anonim Selçûknâme* olduğunu gösterecek bir biçimde şu ifadelerle yansımıştır:

"Süleymân Şâh at depdi, Furât ırmağına uğradı, geçmek istedi; kazâ-yı âsumânî, hükmi-Rabbânî, ecele karşı gelmek olmaz; Furât ırmağı geçit vire diyü Süleymân Şâh Furât ırmağına boğuldu, şehîd oldu."⁷¹

Buradaki *آسمانی* "kazâ-yı âsumânî" ifadesinin Selçûknâme'den Osmanlı rivayetine de aynen geçmiş olması kayda değerdir. Farsça *Selçûknâme*'de vak'anın tasvirinde kullanılan bu ibâae, bu Osmanlı kroniğinde de değiştirilmeden tekrar edilmiştir ki; bu bizim Süleyman Şah rivayetindeki "Fırat'ta boğulma" vak'asının *Anonim Selçûknâme*'deki bu rivayetten kurulduğu tezimizi güvenilir bir biçimde te'yid etmektedir.

69 *Tevârih-i Selâçika* (Bibliothèque Nationale, Supp. Persian, 1553), 17b, st. 7.

70 *Tevârih-i Selâçika* (Bibliothèque Nationale, Supp. Persian, 1553), 17b, st. 10-12.

71 *Kitâbu Tevârih-i Âl-i 'Osmân* (Paris: Bibliothèque Nationale, Supp. Turc, 1047), 3b, 9-12.

Eserde bundan sonra Kılıcarslan'ın cesedinin sudan çıkarılıp Meyyâfârikîn'de defnedilişi anlatıldıktan sonra, yine "Süleyman Şah" rivayetindekine çok büyük bir benzerlikle, Sultan'ın geriye kaç tane oğlunun kaldığı, adlarının ne olduğu ve babalarının ölümünden sonra neler yaptıkları aktarılır.⁷² Şu kadar var ki, *Anonim Selçüknâme*'de ملك مسعود "Melik Mes'üd" ve ملك عرب "Melik 'Arab" dan ibaret olan oğulların yerini bu kez, Osmanlı kroniklerinde "Sun-kür-Tigîn", "Gün-Toğdı" ve "Tuğrul/Er-Tuğrul" almıştır. XIV. asrın ortalarında yazılan *Anonim Selçüknâme*'deki bu bilgilerin ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osmân* ve onun mufassal birer nüshasını takip eden Âşıkpaşazâde-Oruç rivayetlerinin aslını teşkil ettiği açıktır. Sonuç olarak, çok kısa bir metnin içinde birbirini takip eden benzer bilgi kırıntıları, bunları birbirine eklerken gereken dikkat ve özeni göstermeyen Osmanlı müverrihleri tarafından iki Selçuklu sultanının hikâyesini ortak noktalarda, tek bir isim altında karmaşık bir biçimde birleştirmiştir.

Dolayısıyla her iki rivayette benzer ifadelerle işlenen bu boğulma vak'ası, yukarıda dellilleriyle gösterdiğimiz ve Wittek'in de daha önce işaret ettiği üzere, aslında Süleyman Şah karakterine ilham kaynağı olan Süleyman Şah'ın oğlu Kılıcarslan'ın ölümü ile ilgilidir. Yani derleyiciler rivayetleri bu noktada da birbirine karıştırmış ve gerçek Süleyman Şah'ın oğlunun âkıbetini de bir yanlış sonuca ona bağlayarak, Osmanlıların atası zannetdikleri Süleyman Şah'ın yaşam öyküsünün içine dâhil etmişlerdir.

Süleyman Şah'ın beraberindekilerle Fırat suyundan geçişinin, Kılıcarslan'ın Habûr (Şat) ırmağında boğuluş hikâyesiyle birleştirilmesi sonucu ortaya çıkan ve her iki Selçuklu sultanı adına yazılmış menâkıpla doğrudan bağlantılı olduğu anlaşılan bu metin, üzerinde durduğumuz efsanevi Süleyman Şah karakterinin ölüm hikâyesinin esâsını teşkil etmektedir.

5. "Süleyman Şah"a Atfedilen Bilgiler Osmanlıların Hangi "Gerçek Ata"larına Aitti?

Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve oğlu Kılıcarslan'ın biyografisine ait eklentileri ayırdıktan sonra, bu bilgilerin dışında kalan ve esasen ne Süleyman Şah, ne de oğlu Kılıcarslan'la hiçbir ilgisi bulunmayan diğer bilgilerin menşei ve hangi "gerçek ata"lardan alınarak bu "kurgu ata"ya bağlandığını tespit etmek, bu noktada rivayetin arka planını çözümlememiz açısından son derece elzemdir. Çağdaş kaynaklarla rivayetlerdeki bilgilerin sıkı ve ayrıntılı bir tenkidi, "Süleyman Şah" karakterinin aslında birbirini takip eden üç farklı atanın biyografileri birbirine eklenerek onların yerine yerleştirildiğini göstermektedir. Nitekim biz, daha önce Osmanlı Ataları ile ilgili farklı çalışmalarımızda dönemin özgün kaynaklarına dayanarak, aslı çizgisinden sapmış olan bu bilgileri kontrol edip bozulan özgün rivayetleri aslına uygun şekilde yeniden inşa etmiştik.

Şu halde Süleyman Şah'a bağlanan, ancak Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın biyografisinde de yer almayan rivayetlerdeki orijinal bilgiler hangi gerçek ata ya da ataların yaşam öyküsünden alınarak "sentez-ata" Süleyman Şah'a atfedilmişti?

72 Bk. *Tevârih-i Selâçika* (Bibliothèque Nationale, Supp. Persian, 1553), 17b, st. 13-17 / 18a, st. 1-14. XIV.-XV. yüzyıl müverrihlerinden Hamzavî, Âşıkpaşazâde ve Oruç Beg "Süleyman Şah" rivayetini, içinde *Menâkıb-ı Süleymân Şâh ve Selçüknâme*'den de parçalar bulunduğu aşıkâr olan, I. Murad'ın saltanat nâibi olduğu 760/1359 yılında yazılan ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osmân* ve Yıldırım Bayezid döneminde Baba Ahmed bin Şeyh Sinan tarafından derlenen rivayet üzerinden takip ederler.

Kuruluş devrinde yazılmış ilk kroniklerle, Selçuklu tarihi metin özetlerinden çıkarılıp Osmanlı ataları arasına dâhil edilen ve zamanla resmî bir bilgi olarak literatüre yerleşen Süleyman Şah hikâyesindeki bilgilerin, gerçekte hangi ata ya da ataların biyografisinden derlendiği konusu, II. Bayezid dönemi kroniklerindeki rutin bilgilerden çok daha erken bir tarihte, eski bir *Oğuznâme* nüshasına dayanılarak yazılmış olan Bayatî'nin *Câm-ı Cem Âyîn*'indeki, bu zaman aralığına tekabül eden ata biyografilerinin kontrolü sayesinde aydınlatılabilir. Müellif bizzat bir *Oğuznâme*'den aktardığı, yukarıdaki diğer rivayetlerden daha eski olan “Kızıl Boğa” biyografisinde; onun Cengiz Han'ın oğlu Tulî Han'ın Horasan'ı istilâsı sırasında oğlu Kaya Alp'le birlikte kaçarak bir süre Azerbaycan'da ikâmet ettiğini, fakat “ol havâlide yerleşmek mümkün olmayup”, buradan ayrılarak “Ermen-şâh semtine çekilüp” gittiğini, ancak henüz Ahlat'a erişmeden kavim ve kabilesiyle birlikte uğradığı “Vân kırbında, Erçek göli kenârında” vefat edip burada defnedildiğini belirtmiş; devamla Süleyman Şah'inkiyle ortak bir zemine yerleşen bu hadisenin de aynı yıl içinde, yâni “Hicret'ün altı yüz on yidisinde” gerçekleştiğini haber vermiştir.⁷³ Tulî Han'ın Merv/Mâhân istilâsı sırasında, oradaki “yetmiş bin Türkmen”in gerçek liderinin Alâeddin Harzemşah'ın “kulavuz”larından بوقا “Buķā” (Boğa) adında biri olduğu çağdaş müverrih Cüveynî'nin kayıtlarından ve Evliya Çelebi'nin Ahlat “Kayı Emîri Câmî'i”nin duvarında gördüğü özgün yazıtlardan tespit edilebilmektedir.⁷⁴

Hasan el-Bayatî *Oğuznâme*'si nesep listelerindeki sıralamaya uygun olarak, bundan sonra “Kızıl Boğa”yı takiben oğlu “Kaya Alp”in biyografisine geçer ve onun hakkında da kronolojisi ve tarihî gerçekliği yine devrin kaynaklarından açıkça tespit edilebilen çok önemli ayrıntılardan söz eder. Bayatî'nin burada aktardığı “Kaya Alp” biyografisi, onun başlangıçta Eyyübî hükümdarı Melikü'l-Eşref ve Celâleddin Harzemşah'la yakın bir ilişki içinde olduğuna, Celâleddin'in 627/1230 Ahlat muhasarası sırasında da bizzat Ahlat sınırları içinde bulunduğu dair önemli bilgiler verir.⁷⁵ Onun bu “Kaya Alp” biyografisini Sultan Alâeddin'in hizmetine gireceği 627/1230 yılında kesmesi, yukarıdaki kroniklerde ortak bir çizgide tekrar edilip sürekli Süleyman Şah'a atfedilen 617-627/1220-1230 zaman aralığındaki tüm bilgilerin, gerçekte Buķa/Kızıl Boğa'nın oğlu “Kaya Alp/Kayır Hân”la alâkalı olduğunu kesin olarak ortaya koyar.⁷⁶ Nitekim çağdaş kaynaklarda bu tarihte Harzem'den Ahlat'a göç ettiği bilinen tek bir Oğuz lideri vardır; o da bu özgün kaynakların ifade ettiği şekilde “Sultân Kayır Melik” ya da “Hüsâmü'd-dîn Kayır Hân”dır.⁷⁷

73 Hasan el-Bayatî, *Câm-ı Cem-Âyîn* (Millet Ktp. Ali Emîri, Tarih, 203), 18a, st. 4-13 / 18b, st. 8.

74 Bayatî'nin *Oğuznâme*'den özetleyerek aktardığı bu ilginç bilgilerin epigrafik ve tarihi her iki çağdaş kanıtla ayrıntılı tenkidi için, bk. Hakan Yılmaz, “Yeni Tarihi Bulgularda Osmanlı Ataları/2: Mâhân'da Hüküm Süren Ata: ‘Buka’ veya ‘Kızıl Boğa’ Han”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 68/405 (Ekim 2020), 52-57.

75 Hasan el-Bayatî, *Câm-ı Cem-Âyîn* (Millet Ktp. Ali Emîri, Tarih, 203), 18b, st. 8 / 19b, st. 7.

76 Evliya Çelebi'nin Kaya Alp'le Süleyman Şah'a atfedilen ortak vak'aları aynı zamana sabitlemek isteyen bir derleyicinin eserinden aktardığı şu rivayette, Süleyman Şah mutâd diğer rivayetlerin aksine “Bayındır Hân”la birlikte “Kaya Alp'in oğlu” değil, ilginç bir şekilde doğrudan “karndaşı” olarak gösterilmiştir: “Diyâr-ı Mâhân'dan | Âl-i 'Osman cecdâdı Koya Alp ve karndaşı Bayındır Hân ve Süleymân Şâh ve anuñ oğlu Er-Tuğrul Bâi ile ... diyâr-ı Mâhân'ı terk idüp, diyâr-ı Ahlât'a gelüp tavaştun itdiler.” Evliya Çelebi, *Şeyâhatnâme*, 4 (Bağdat Köşkü, 305), /241a-241b. “Süleymân Şâh” rivayetinin, bilinen klasik şeklinden daha farklı pek çok versiyonunun mevcut olduğuna kanıt teşkil eden bu gibi rivayetler, “Kızıl Boğa” ve “Kaya Alp/Kayır Hân”ın göçüne ait özgün rivayetten bir sapma olan bu uydurma rivayetin sürekli değişken bir çizgiye kaydığını, “Kızıl Boğa-Kayır Hân” biyografilerinin yanlış bir sentezi olup, herhangi bir tarihi esâsa dayanmadığı için derleyiciler tarafından sabit bir zemine oturtulmadığını netleştirir.

77 “Kayır Hân” hakkında çağdaş kaynaklarda yer alan bilgilerle, Osmanlı rivayetlerinde “Kaya Alp” ya da “Kayık Alp” adı altında verilen ve onlarla aynı noktada birleşen tasvirlerin ayrıntılı tenkidine “Yeni Tarihi Bulgularda Osmanlı Ataları” başlıklı yazı diziminin içinde yayımlanan “Osmanlıların Anadolu'ya Ayak Basan İlk Atası: ‘Şah-Melik Kaya Alp’ ya da ‘Kayır Hân”

بچون رفت کیخسرو از دیار شه شد ملکشاه بتکرار
 بنامش سلیمان شه گفتند در دیوار قصر چنین لوح آویختند
 گر هنگامش مدتی شد آسود لیک بعد زمان فتنه سر نمود
 طائفه آمد از شیروان نور صوفی گویند سردار ایشان
 همی مرید الیاس بودند آمدن از سیواس جای خواستند ...

"Çün Keyhüsrev diyârdan sürülmekle Şeh oldu tekrâren Melik-Şâh yine
 Nâmına onun 'Süleymân Şeh' dendi Kaşr dīvârında levhaya işlendi
 Gerçi devri bir müddet âsüdeydi Lâkin bir zamân sonra fitne belirdi
 Şîrvân'dan bir tâ'ife getirmişti Serdârlarına 'Nür Şöfi' denirdi
 Hem [Baba] İlyâs'a müridler idi Sîvâs'tan ikâmetle gelmişlerdi..."⁸²

Sultan Orhan'ın son yıllarında yazılan ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osman* ve Bayburtlu Osman'ın *Silsilenâme*'si başta olmak üzere, XIV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmış ilk kronik metinlerinde "Kaya Alp"ın göç hikâyesinin neden Süleymân Şâh "Süleymân Şâh" adı altında işlendiğine ışık tutan bu çok mühim tarihî kayıt, XV. yüzyılın başlarına kadarki ara devrede Anadolu Türkmenleri arasında "Alp Kaya"yı "Süleymân Şâh" lakabıyla benimsiyor özümsemiş bir algı ve anlayışın hâkim olduğuna,⁸³ zamanla literatürde kafa karışıklığına yol açacak bu farklı nisbî isimlendirmelerin, bu erken ara devrede aslı gelenekle çelişen bir durum şeklinde algılanmadığına ilginç bir şekilde ışık tutar.⁸⁴

Yukarıdaki klasik rivayetlerde tekrarlanan "Mâhân pâdişâhı" betimlemesinden ilhamla, Süleyman Şah'ı "Merv ü Mâhân'ın şehriyârı" ve "kabâyil-i pür-fezâyil-i Kayı Hânî'nün serdâr-ı sipeh-sâlârı" diye tanıtan Kemalpaşazâde'nin, onun Rûm diyârına girişi tarihini 617/1220 olarak gösterip, "Ermen" (Ahlat) diyârını mesken edindiğini ve daha sonra buradan başka bir yere geçerek "tebdil-i mekân kaşdı" ettiğini söylemesi de;⁸⁵ Bayatî'nin daha eski olan kadîm

82 Ünsî, *Şehnâme*, 8 / nsh.: 28.

83 Ünsî "Alp Kaya"yı kimi çağdaş kaynaklar ve Yâricânî'nin *Karamânâme*'sindeki gibi, sadece kavmin öncülleri arasında sayarak (*Şehnâme*, 8 / nsh.: 28) rivayetin içeriği hakkında tam bir kafa karışıklığı içinde olduğunu yeterince gösterir. Neyse ki "Sultân Kayır Melik" ve "Melik-Şâh Kaya Alp" adı ile anıldığını Nesevî'nin *Sîret-i Celâlî d-dîn Mingburnî* (Farsça tercüme), nşr. Müctebâ Mînovî (Tehrân: 1344/1965), s. 154-155; Ebû'l-Hayr-ı Rûmî, *Fetihnâme* (Paris: Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds Turc, 117), 9a) Kayır Han, büyük olasılıkla Süleyman Şah'tan sonra yüksek kavmi liderlikle ikinci kez Anadolu'yu yurt tutmaya gelen Oğuz önceri olduğu için kavmin içinde olduğu "Süleymân Şâh" lakabı ile anılmıştı. Onun bu lakabı taşıyor oluşu, torunu Ertuğrul'un neden daha önce Süleyman Şah'ın fethettiği coğrafyada gazâ ettiği ve ahfâdından Osman'ın neden vaktiyle onun fethettiği İznik'i kuşatıp fethini gâye edindiği noktalarını da nitelikli bir şekilde aydınlatarak, merhum Turan ve İnalçık'ın uç Türkmenleri'nin "Süleyman Şah"ı bir rol model olarak gördükleri tezini kuşkuyla imkân bırakmayacak bir biçimde doğrular.

84 XIV. yüzyılda kayda geçirilen bu dizeler, eski kavmi hâtıraların hâlâ canlılığını koruduğu Orhan Gazi dönemi gibi çok erken bir devirde, büyük ata "Melik-Şâh Alp Kaya"nın "Süleyman Şah" nisbesiyle hikâye edilışinin neden sessizce kabul görüp geçiştirildiği de akla yatkın bir çizgide çözümlenememi sağlar. Varlığını kısa bir süre önce tespit ettiğimiz; Sultan Orhan'ın son anlarında, 763/1362 yılının ilk aylarında düzenlenmeye başlanıp ölümünden hemen sonra tamamlandığı anlaşılın Kûfî hatlı Arapça en eski Osmanlı *Şecere*'sinde, Hazret-i Âdem'den zincirin son halkası "غازی السلطان أرخان بن عثمان" "es-Sultân Orhân bin 'Osman-ı Gâzi"ye kadar uzanan ataların sonuncuları "غزال بوغا خان" "Gızâl Boğa Hân", "قیاب خان" "Kayâ Alb Hân", "سلیمان شاه" "Süleyman Şah", "طغرل خان" "ve" السلطان عثمان خان غازی" "es-Sultân 'Osman Hân-ı Gâzi" şeklinde verilmiştir ki; bu sıralama Tarih-i 'Osman'daki ilk rivayetin tahrifiyle, Kaya Alp'ın göç hikâyesinin lakabı olan Süleyman Şah'a bağlanış ve bu nisbeyi devam ettirmiş olması gereken "Gündüz"ün isminin gölgede kalışının daha ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osman*'ın yazıldığı yıllarda başladığı tezimizi tarihi açıdan kesinleştirir. İçinde "Süleyman Şah"ın Fırat'ta boğulma v.s. hikâyelerinden henüz hiçbir iz rastlanmayan 6,5 m. uzunluğundaki bu köhne rulo *Şecere*'yi yakında neşredebceğiz.

85 "Hiçretün altı yüz on yedi senede elli biñ mikdârın geçür ev-ile diyâr-ı Belh'den geçüp geldi, ser-hadd-i Rûm'a indi; Cingiz-i

Oğuznâme'den aktardığı “Kızıl Boğa” ve “Kaya Alp”e ait bilgilerin önemli bir kısmının, Kaya Alp'in “Süleyman Şah” lakabı nedeniyle daha sonra Anadolu Selçuklularının atası “Süleyman Şah” rivayetine bağlandığına açık bir kanıt teşkil eder. Aynı şekilde İdris-i Bitlisî de Heşt Behişt'inin ilk cildinde, Osmanlıların Mâhân'dan Anadolu'ya göç eden atalarını -“Gündüz”ün eksikliği telafi etmek için araya bir بن “bin” (= “oğlu”) ifadesi ekleyerek- “Süleymân Şâh bin Kaya Alp” şeklinde tâdil ettiği rivayetinde, bu atanın “Celâleddin Harzemşâh'la Alâeddin'in fitnesi hengâmında” Ahlat'ta bulduklarına işaret etmiş ve zamanla bu bölgede fitne ateşinin büsbütün harâretlenmesi üzerine kavmiyle birlikte yeniden “tebdil-i mekan”a ihtiyaç duyduklarını hemen aynı ifadelerle dile getirmiştir. Klasik “Süleyman Şah” rivayetlerini takip eden her iki kaynakta da bundan sonra o “Şam-Halep” taraflarına yönelecek ve Ca'ber Kalesi önlerine geldiğinde Fırat ırmağında boğulup burada yer alan “Mezâr-ı Türk”e defnedilecektir.

Kutalmışoğlu'na ait gerçek “Süleyman Şah” rivayetiyle, onun tahrifinden doğan Kaya Alp'e ait “Süleyman Şah” öyküsünü Ahlat ortak noktasında buluşturmaya çalışan bu rivayetin ilk derleyicisi, burada bir yanlış düzelttiğini zannederek Kızıl Boğa'ya ait tüm tafsilâtı da Süleyman Şah'ın biyografisine bağlamıştır. Derleyicinin bu kurguya sapmasında, her iki atanın da kavim ve kabilesiyle göç ettiği sırada bir su kenarına (Erçek Gölü & Fırat Nehri) gelmesi ve orada ölüp defnedilmesi gibi benzerliklerin etkili olduğu açıktır.

Göç ve yerleşim konusunda ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osman'* izleyen Hamzavî, Âşıkpaşazâde ve Oruç derlemesi, göç ve yerleşimi “asıl ata”lardan koparıp neredeyse tümüyle kadim Selçuklu atası Süleyman Şah'a mal eden bu sentez-rivayetin içinde, göçe öncülük eden gerçek “ata” ve kavminin diyar-ı Rûm'a geldikten sonra Anadolu'da yerleştikleri yerler ve burada kalış süreleri hakkında da oldukça önemli ayrıntılara yer vermiş; Kutalmışoğlu Süleyman Şah'a ait eklentilerle kısmen tahrife uğramış bir şekilde de olsa, en azından aslı tarihî çerçeveyi düzgün bir kronolojik dizilim ekseninde değiştirmeden nakletmişlerdir.

Bu üç müverrih, vaktiyle Süleyman Şah'ın da geçtiği yerler, faaliyet alanları ve fetih bölgeleri ile tamamen aynı olan coğrafi noktaları, Kayır Han ve emîrlerinin asıl hikâyesindeki göç ve yerleşim noktaları ile eşleştirmek ve araya yeni bazı bilgi ilâveleri yapmak sûretiyle, ortak bir çerçevede şu ifadelerle özetlemişlerdir:

“Geldiler, Erzurum'dan Erzincân'a indiler, Erzincân'dan Rûm vilâyetine girdiler; Rûm vilâyetinde altı yıl miqdârı tûrdılar⁸⁶. ... ‘Kayseri tarafına yürüyüp’, ... ‘‘Amâsiyye tarafı kim, Rûmîlerdür, ol tarafda çok gâzâlar itdiler.’ ... Bu Rûm'un tağlarından ve derelerinden

bed-nihâduñ âvân-ı tuğyânı idi, bād-ı fitne sükûn bulınca bir zamân kühistân-ı Ermen'de mesken ü me'men idindi. Ol sahrâ-nişinlerüñ mizâclarına havâ-yı kühistân yaramayup, cebebe'-i gâlebe'-i Tatâr'dan dönüp diyârlarına dañı varamayup tebdil-i mekân kaşdın itdiler.” İbn Kemâl (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman, I. Defter (Tıpkıbasım)*, haz. Şerafettin Turan (Ankara: TTK Basımevi, 1991), 40.

86 Âşıkpaşazâde, *Âşık Paşa-zâde Târîhi*, ‘Âli Beg neşri, 3; F. Giese, *Chronik des 'Âşik Paşazâde*, 6. Âşıkpaşazâde bu cümleden sonra rivayete -muhtemelen *Menâkıb-ı Süleymân Şâh* adlı eserden- Süleyman Şah'ın Ahlat-Halep-Erzurum havzasından yaptığı fetihleri özetleyen şu özgün ilâveyi yapar: “Etrâfları feth itdiler, Süleymân Şâh Gâzî hayli bahâdurluğlar itdi.” (Âşıkpaşazâde, *Âşık Paşa-zâde Târîhi*, ‘Âli Beg neşri, 3; F. Giese, *Chronik des 'Âşik Paşazâde*, 6) Halbuki hadiselerin odağındaki gerçek ata olan Kayır Han buraların fethinden daha sonra bölgeye gelmiş; kaynaklarda belirtildiği üzere önce kendisine, oğullarına ve emîrlere Erzurum iktâ' olarak verilmiş, sonra da bizzat Sultan tarafından Erzincan valiliğine tayin edilmiştir. Müellifin bu bilgiyi ashında Kayır Han ve kavminin Doğu Anadolu'daki fetihleri noktasından birleştirmeye çalıştığı; ancak Baba Ahmed ve Evliya Çelebi'nin özgün rivayetlerinde verdikleri yer adlarını kıssayı özetleme çabasıyla devreden çıkardığı düşünülebilir.

incindiler; göçer evlerüñ tavarı dereden-depeden incinür oldı.⁸⁷ Gine Türkistân'a 'azm idtiler; geldükleri yola gitmediler, vilâyet-i Haleb'e çıktılar. Andan Ca'ber kal'ası'nuñ öñine vardılar. Ol arada Furât Irmağınñ öñlerine geldiler, geçmek istediler."⁸⁸

Özgün kaynak burada Kayır Hanlıların coğrafi seyir izleği kadar, Alâeddin Keykubad'ın himâyesi altında kalış süreleri hakkında da tamamen doğru ve orijinal bilgiler vererek, bu sürecin "altı yıl miqdârı" sürdüğüne dikkat çekmiştir ki; biz gerçekten de Kayır Han'ın Yassıçemen savaşından sonra, 628/1231'de Selçuklu himâyesine girişinden, Sultan'ın ölümü üzerine görevinden azledilip ölüme terk edildiği yıl olan 634/1237'ye kadar aradan altı yıllık bir süre geçtiğini ve ilk olarak Erzurum, Erzincan ve Kayseri taraflarına dağılıp yerleştiklerini çağdaş Selçuklu tarihçisi İbn-i Bibî'nin kayıtlarından bilmekteyiz.⁸⁹ Bithynia akınlarına katılıp fetihlerde bulunmaları ve Söğüt ve çevresini yurtluk edinmeleri gibi daha önceki faaliyetleri istisnâ edilirse, Kayır Han yönetimindeki Oğuzların Osmanlı kroniklerinde övgüyle anlatılan Sultan Alâeddin'le ilişkilerinin tümü gerçekten de bu altı yıllık zaman dilimi içinde gerçekleşmişti.

Çağdaş görgü tanıklarından İbn Bibî, Cüveynî ve İbn Vâsıl gibi müverrihlerin eserlerinde verdikleri bilgiler, belirtilen tarihlerde birebir aynı göç yollarını izleyerek Ahlat'a gelen, Anadolu'da belirtilen bölgelerde "altı yıl" süreyle ikâmet eden ve daha sonra Selçuklu yönetiminin el değiştirmesi ve hanlarının haksız yere ölümünü müteakip göç eden tek bir kavme işaret eder ki, onlar da Harzemli Kayır Han ve onunla birlikte göç eden kalabalık Türkmen kitlesidir.

Yukarıdaki Osmanlı rivayetlerinde çizilen göç haritası ve verilen kronolojik çerçeve ile tam bir uyum içinde bulunan bu çağdaş kayıtlar, bir başka çağdaş kaynağın şahadetiyle, göç eden kitlenin toplam nüfusunu gösterme noktasında da Osmanlı kroniklerine tam bir paralellik arz eder. Nitekim Cengiz Han'ın yanında bulunan Ata Melik Cüveynî, Cengiz'in oğlu Tulî Han Merv/Mâhân ve Horasan bölgesine saldırdığı sırada, buradaki Cendliler ile birlikte, sayıları *هفتاد هزار بود* "yetmiş bini bulan" bir Türkmen-Kıpçak kitlesinin varlığından söz eder ki⁹⁰, bu toplam sayıdan yirmi bin Cendlinin çıkarılması, Osmanlı rivayetindeki "elli

87 Müellif burada büyük bir ihtimâlle aslı kaynakta Kayır Hanlıların yerleştikleri bu yerden "incindikleri için" ayrıldıkları bilgisini görmüş ve sebebini açıklayacak herhangi bir kayda rastlayamadığı için de bunu, yerleştikleri yeni vatani beğenmemeleri şekline çevirerek, bu "incinme"nin sebebini iklim şartlarının zorluğuna ve coğrafi koşulların elverişsizliğine yormuştur. Halbuki yukarıda görüldüğü üzere, onları inciten ve göçe sevkeden asıl şey, liderleri "Kayır Han"ın haksız yere öldürülmesi ve yeni Sultan Gıyâseddin'in Sa'deddin Köpek'in tahrikiyle kötü niyet güdüp onlara karşı tasfiye faaliyetine girişmesiydi. Aşıkpaşazâde tam "Kayır Han"ın ölümüne geçilmesi gereken bu noktada kronolojiyi kaydırarak, rivayete yeni bilgiler eklediği diğer kaynaktan onun ölüm kassası yerine "Süleyman Şah"ın ölüm hikâyesini koymuş, bunu da aslı rivayetsi teki "Fırat'tan geçiş" vak'asıyla eğreti bir biçimde birleştirerek mevcut kombine hikâyeyi oluşturmuştur.

88 Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*, 'Âlî Beg neşri, 3; F. Giese, *Chronik des 'Âşik Paşazâde*, 6; *Anonim Tevârih-i Âl-i 'Osmân* (İstanbul: İBB Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, Yz. K.255), 3b, st. 1; *Kitâbu Tevârih-i Âl-i 'Osmân* (Bibliothèque Nationale, Supp. Turc, 1047), 5a, st. 15.

89 Yukarıdaki Osmanlı rivayetleriyle bu çağdaş kaynaktaki bilgilerin tenkidi için, bk. Hakan Yılmaz, "Yeni Tarihi Bulgularda Osmanlı Ataları / 4: "Anadolu'ya Yerleşen İlk Ata: 'Şeh-Melik Kaya Alp' ya da "Kayır Han" (II)", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 69/408 (Ocak 2021), 49-53.

90 'Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihân-güşâ* (Bibliothèque Nationale, Supp. Persian, 205), 1/34a, st. 24 / 34b, st. 9; Kazvîni nşr., 1/120-121. Nitekim istilâ dönemi boyunca ana yurt Harzem diyarındaki gelişmeleri yakından takip etmiş olan Celâeddin Harzemşâh'ın veziri ve tarihçisi Muhammed Nesevî de, Moğol istilâsından on yıl sonra (627/1230 yılı civarı) Mâhân'la Arrân (Albania) arasında *مکان النمل محسور والجراد مشهور* "karınca ve çekirge sürüsü gibi her yanı sarmış olan Türkmenler" in yerleşik bulunduğu ve daha sonra bir araya toplanıp Arrân'a geçerek Celâeddin'in ordusuna katılan bu *الخانات والأمراء وخیل التركمان* "Türkmen gruplarının hânları, emirleri ve atlıları"nın Moğollar'ı büyük bir bozguna uğratarak, onları Ucân'a çekilmek zorunda bıraktıklarına açıkça işaret eder (Nesevî, *Siretü's-Sultân Celâlü'd-dîn Mengüberti*, Texte Arabe, 225, 229-230; a.m.f., *Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti*, Traduit de l'Arabe, 374, 382-383). Şirvân-Arrân

bin kişilik Türkmen ve Tatar” nüfusun miktarını bize verir. Şu kadar var ki Horasan’ın baş şehri Mâhân’dan yola çıkan bu topluluğun tamamı Anadolu’ya intikâl etmemiş, bazıları yol üzerinde emniyetli buldukları başkaca noktalara yerleşmişlerdir.

Şu halde Osmanlı kroniklerinde belirtildiği üzere, Mâhân’dan gerçek ata Buka/Kızıl Boğa öncülüğünde “elli bin Türkmen”in göç ettiği gerçekten doğru olmakla birlikte bunların hepsi toptan Anadolu topraklarına yerleşmemişlerdi. Çağdaş Eyyübî müverrih İbn Vâsıl, yukarıdaki hiyerarşik tertibe uygun şekilde; Boğa’nın oğlu Kaya Alp/Kayır Han nökerleriyle Selçuklu Sultanı Alâeddin’in emrine girdiği sırada, yanında عشر ألف فارس “On iki binden ziyâde atlı asker” bulunduğu açıkça işaret eder⁹¹. Bu tarihî veriler, Mâhân-Horasan Oğuzları 617/1220’de ana yurtlarını terk ettikten sonra, Anadolu’ya erişinceye dek Osmanlıların atası Kayır Han’ın yanında toplam nüfusun ancak yarısı kadarının kaldığını, kalan kısmın büyük çoğunluğunun ana yurtla Anadolu arasındaki farklı bölgelere dağıldıklarını netleştirerek, kroniklerde efsanevî Süleyman Şah’a hasredilen “Türkmân” ve “Tatâr” topluluğunun sayıları hakkındaki bilginin de tarihî açıdan tamamen doğru ve gerçekçi olduğunu gözler önüne serer⁹².

6. “Ca’ber Kalesi” Önündeki Mezar Gerçekten Süleyman Şah’a mı Aittir?

Osmanlı rivayetlerinde belirtildiği gibi, Çağdaş İslâm ve Selçuklu kaynaklarına göre de; ölümünden önce Halep’e doğru ilerleyen gerçek Süleyman-Şah, kendisi gibi şehri ele geçirmek amacıyla Halep önlerine gelen Melik Tutuş-Artuk Bey müttefik kuvvetleriyle çarpışmış; hayatındaki ilk yenilgiyi burada tatmış ve Tutuş’un askerlerinden birinin attığı bir okla şehitlik mertebesine ulaşmıştı. Çağdaş İslâm tarihçisi İbnü’l-‘Adîm, bundan sonra Tutuş’un Süleyman Şah’ın cesedini bularak, onu Halep Kapısı’nda Müslim’in de mezarının bulunduğu bir yere defnettirdiğini açıkça belirtir.⁹³ Yukarıda ortaya koyduğumuz tarihî sentez, kroniklerde Osmanlıların atası olarak gösterilen Süleyman Şah’ın aslında Anadolu Selçuklularının atası Süleyman Şah’tan başka biri olmadığını kesinleştirdiğine ve bunu lakap olarak kullanan Kaya Alp/Kayır Han’ın da Ahlat’ta bir türbeye defnedildiği malûm olduğuna göre; şu halde aynı kroniklerde bu efsanevî ataya atfedilen “Ca’ber Kalesi” önündeki mezar da ona ait değildir.⁹⁴

aralığına çekilen bu topluluğun kâhîr ekseriyetini meydana getiren boyların isimleri ve Karamanoğulları’nın dip-atasının da bu topluluğun liderleri arasında bulunduğu hakkında, bk. Yılmaz, “...Mâhân’da Hüküm Süren Son Ata: ‘Buka’ veya ‘Kızıl Boğa’ Han”, 57-59.

91 İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kürüb fi Ahbâri Beni Eyyüb* (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Molla Çelebi, 119), 198b, st. 3-4.

92 Yıldırım Bayezid devrinde yazılmış eski bir kroniği kullanan Hvândmîr, III. Alâeddin Keykubad’ın Osman Gazi’ye verdiği sancağın hâl-i hazırda “elli bin kişi”nin liderliğini temsil eden bir sancak olduğunu belirterek, bu tayinin “Süleyman Şah” lakaplı Alp Kaya’nın torunu olarak, aslında onun umum Oğuz liderliğine seçilişini temsil ettiğine işaret ederek şöyle der: دلالت بر علو همت او می کند آنگاه سنجی که ، در آن وقت صاحب آن بعرف رومیان خداوند پنجاه هزار کس بود ’uluvv-i himmete bir delil olarak, o zaman kendisine öyle bir sancak verdi ki, Anadolu’lular’ın geleneğine göre ona şâhib olan tam elli bin kişiye hükmederdi.” Gıyâseddin Hvândmîr, *Târîh-i Hâbibü’l-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, 3/3, (Tehrân: Kitâb-fürûş-ı Hayyâm, 1362/1983), 488.

93 İbnü’l-‘Adîm, *Buğyetü’l-‘Taleb fi Târîh-i Haleb: Selçuklular’la İlgili Hâl Tercümeleri*, nşr. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976), 203, 267.

94 Nitekim bu konudaki yaygın görüşleri özetleyen Ali Sevim, Kutalmışoğlu Süleyman Şah hakkında kaleme aldığı monografi-de bunu açıkça ifade ederek şöyle der: “Süleymanşah’ın bugün hâlâ Türk mezarı (Mezar-ı Türk) adıyla anılan Câber’deki mezarda yatmakta olduğu rivayeti, ilgili güvenilir kaynaklardaki bilgilere göre, kesinlik kazanmamaktadır.” Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah* (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 38-39.

M. Hartmann'ın İslâm Ansiklopedisi için yazdığı, Mükrimin Halil Yınanç tarafından genişletilen “Câber” maddesinde, “Türk Mezarı” adıyla anılan kaledeki bu mezar Musul ve Halep emîri Atabeg İmâdüddin Zengî'ye nisbet edilerek “Âşıkpaşazâde (İstanbul, 1332, s. 3) başta olmak üzere, eski Osmanlı vak'ânüvislerinin bir kısmı tarafından ‘Türk Mezarı’ diye tesmiye edilen mezar, emîr Zengî'nin buradaki meşhedinin Türkmenler arasında bırakmış olduğu hâtıra ile Anadolu Türk devletinin kurucusu Süleyman Şah b. Kutulmuş'un 5 Haziran 1086 tarihinde Halep civarındaki şehâdetinin hâtırasının karıştırılmış olmasından teşekkül eden bir rivayete zemin olmuştur.” denilir.⁹⁵ “Ertuğrul Gazi” maddesinin son kısmında “Süleyman Şah” rivayetinin menşeiini analiz eden Yınanç, burada aynı fikri bu kez oldukça şüpheli bir yaklaşımla tekrar ederek “Ca'ber'deki Türk Mezarı diye anılan ve Süleyman Şah mezarı olmak üzere gösterilen türbeyi meşhur emîr Zengî'nin meşhedinden kinaye olarak kabul ve daha bunun gibi pek çok meseleler ortaya atarak, uzun münakaşalar çıkarmak mümkündür. Fakat bunlar ancak faraziye olmaktan daha ileri geçemez.” der.⁹⁶ Gerçekten de İmâdüddin Zengî 541/1146 yılında Ca'ber Kalesi'ni muhasara altına almış, ancak Eylül ayı ortalarında “Yarınkuş” adlı Frenk bir köle tarafından hançerlenerek ortadan kaldırılmıştır. Ne var ki çağdaş kaynaklara göre onun defnedildiği yer de Ca'ber Kalesi'nin önü değil, Rakka'nın doğusunda, Sıffin'da yer alan Hazret-i Ali ve ashâba ait mezarlıktır. Dolayısıyla burada medfun olan kişi Atabeg İmâdüddin Zengî de değildir.

Öyleyse kroniklerde bir ezber şeklinde tekrarlanan ve daha sonra üzerine bir türbe dahi yaptırılan, zamanla مزار ترك “Mezâr-ı Türk” diye adlandırılan Ca'ber önündeki kabir gerçekten Süleyman Şah'a mı aittir?

Süleyman Şah türbesinde medfun olan ve tarihte iz bırakmış önemli bir kimse olduğundan şüphe duyulmayan bu şahsiyetin, bu ismi taşıyan biri olup olmadığını tespit edebilmek için, öncelikle Osmanlı rivayetinde Urfa, Harran, Suruç, Rakka ve Bâlis'ten geçtiği bildirilen Harzemlilerin, bu havaliden geçtikleri sırada başlarında gerçekte kimin bulunduğu sorunuunu çözümlemek gerekir. Çağdaş kaynaklardan artık biliyoruz ki, Kayır Han'ın ölümünden sonra Selçuklu iklimini yakıp yıkararak Anadolu'yu terk eden Harzemli Türkmen-Kıpçak kitlesinin başında bizzat, Kimekler'in Yimek boyuna mensup olan “Berke” yahut “Bereket” Han bulunuyordu; Baba Ahmed ve Evliya Çelebi rivayetlerinde yazılanlara eşdeğer şekilde, bu sırada o gerçekten de adı geçen bu menzilleri yakıp yıkararak Halep'in yolunu tutmuştu. Nitekim çağdaş Selçuklu müverrihi İbn Bibi, Bereket Han'ı öncü edinen Harzemli Kayır Han kavminin Şam ve Halep taraflarına göçünden söz ederken: *ساختند بي توفيق باي در ره نهانند وبديار شام عزيمة ساختند: وملك حران ورها ورقه وسروج وديگر مواضع را در دست گرفتند* “Bî-tevaḳḳuf yola girüp, Furât'ın Diyârbekir tarafından Şâm'a ‘azîmet itdiler ve varup kuvve’-i istilâ-birle Ḥarrân ve Ruhâ ve Raḳqa [ve Suruç] ve ḳalan mevâzi’ ü ḳilâ’ı tıtdılar.” diyerek,⁹⁷ bu rivayetlerde Anadolu'dan çıkıp kavmi Suriye'ye götüren, bu sırada Fırat nehrinden geçen ve sonradan Süleyman Şah'a dönüşen şahsın aslında “Bereket Han”dan başka biri olmadığına açıkça işaret eder.

Efsanevi “Süleyman Şah” kıssasında Kayır Hanlıları “Erzincân ve Amâsiyye tarafına” yerleşmiş gösteren coğrafi izleğe uygun şekilde, Kaya Alp / Kayır Han'a Erzincan valiliği

95 M. Hartmann - M. Halil Yınanç, “Câber”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 3/1-2.

96 M. Halil Yınanç, “Ertuğrul Gazi”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 4/335.

97 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye* (Ayasofya, 2985), 226a, st. 17-19; Yazıcızâde 'Ali, *Selçük-nâme* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan, 1391), 297a, st. 7-9; Hakan Yılmaz, “Yeni Tarihî Bulgularda Osmanlı Ataları / 6: Anadolu'ya Yerleşen İlk Ata: ‘Şah-Melik Kaya Alp’ ya da ‘Kayır Hân (IV)’”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 69/410 (Mart 2021), 44-46.

verildiği sırada Amasya valiliğine atanmış olan برکه “Berke” veya بركت “Bereket” Han,⁹⁸ onun Zamantı Kalesi’nde ölümü üzerine emrine giren tüm Harzemliler’le bu yollardan geçip el-Melikü’s-Sâlih’in hizmetine girerek, 635-644/1238-1246 yılları arasında bölgede çok önemli faaliyetlerde bulunmuştu. O bu süreçte kızını Melikü’z-Zâhir Rükneddîn Baybars’a vererek onunla akrabalık bağı kurmuş,⁹⁹ 642/1244’te Kudüs’ü Haçlılar’dan geri alarak onlara ağır bir darbe vurmuş ve bu beklenmedik gelişme Avrupa hıristiyanlarını derin bir yasa boğmuştu. Eyyübîler’in hâkimiyetine girdikten sonra bölge yerel yöneticileri ile de sık sık çatışan Bereket Han öncülüğündeki Harzemliler, Suriye’nin çeşitli noktalarındaki siyasî gelişmelerde etkili olurken, 638 Safer/1240 Ağustos’unda kavim -Osmanlı rivayetine tam bir paralellikle- Ca’ber Kalesi çevresine yerleşip konmuş; Ca’ber hâkimi Melikü’l-Hâfız kalenin yönetimini Halep hâkimi kardeşi Dayfe Hatun’a bırakmaya çalışınca Bereket Han kuvvetleri buna müdahale ederek, Osmanlı geleneğinde de talan edildikleri açıkça belirtilen جعبر “Ca’ber” ve بالس “Bâlis” bölgelerini sıkı bir yağma ve talana tâbi tutmuştu.¹⁰⁰ Ne var ki 644/1246 yılı başında, bölge emîrlerinin Frenkler’le ittifak yaptıkları kalabalık haçlı ordusu karşısında bu kez Kayır Hanlılar yenik düşmüş ve öncülerini Bereket Han savaş meydanında başı kesilerek öldürülmüştür.¹⁰¹ Han’ın kesik başı şehrin giriş kapısına asılmak üzere Halep’e götürülmüş;¹⁰² onun beklenmedik ölümü üzerine Kayır Hanlılardan biri kısmı Şam tarafına yönelirken, önemli bir kısmı da geldikleri yol üzerinden tekrar Anadolu’ya dönmüştür.

Osmanlı geleneğinde de -ortak bir çizgide- kavmin aynı yerlerden geçerek Ca’ber Kalesi’ne uğraması, kurgu “Süleyman Şah”ın ölümüyle Ca’ber önüne defni vak’asının da Suriye’den dönüş vaktine odaklandırılması ve ilginç bir şekilde, Türkmen-Tatar taifesinin bir kısmının Rûm diyarına azmedip, diğer bir kısmının Şam tarafına yöneldiğine vurgu yapılmış olması kayda değerdir. Çağdaş kaynaklara göre Bereket Han Harzemliler’le Ca’ber’i vurduğunda, buradan kaçan yerli halk Halep ve Menbiç’in yolunu tutmuş ve burası zamanla Döğer boyuna mensup Türkmenler’in gelip yerleştikleri bir bölge olmuştu.¹⁰³

Bir Osmanlı müverrihi olan Âşıkpaşazâde işte tam bu noktada, Bereket Han öncülüğündeki Kayır Hanlıların bölgede yaşadıkları olayların gerçekleşme şekline ve topografik, toponimik ve etnolojik içeriğine uygun bir perspektif çizerek aynen şöyle der:

“Ca’ber kal’ası önünde defn itdiler, şimdiki demde aña ‘Mezâr-ı Türk’ dirler ve hem ol kal’aya dağı gine o neslden ‘Döğer’ dirler, bir tâyife vardur, o kal’aya şimdi dağı anlar

98 İbn Bibî, *el-Evâmirü’l-Âlâ’iyye* (Ayasofya, 2985), 218a, st. 13-15; Yazıcızâde ‘Alî, *Selçük-nâme* (Revan, 1391), 281b, st. 9-10.

99 Krş. İbn Şeddâd, *Baypars Târihi: al-Malik al-Zâhir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 116. Melik Baybars, Berke Han’ın kızından doğan oğluna bizzat kayımpederi “Berke”nin adını vermiş ve bu oğlu ölümünden sonra “el-Melikü’s-Sa’id Nasirüddîn Muhammed Berke Han” adıyla tahta geçmişti (ö. 1279).

100 İbnü’l-‘Adîm, *Zübde’ü’l-Haleb min Târih-i Haleb*, thk. Sâmî ed-Dehhân (Dımaşk: el-Ma’hedü’l-Frensi bi-Dımaşk, 1968), 3/249.

101 Ramazan Şeşen, *Salahaddin’dan Baybars’a Eyyübîler-Memlûklar (1193-1260)* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2007), 188.

102 “Bereket Hân’ın başı Halep’e taşınıp götürüldü ve şehrin kalesinin kapısına asıldı.” (İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kürüb fi Ahbâri Benî Eyyüb*. (1-5), nşr. Haseneyn Muhammed Rebi’ (Kahire: Vizâratu’s-Sakâfe, 1977), 5/359.

103 Hayır-Hasenât sâhibi biri olduğu anlaşılan Bereket Han, Şam’da جامع البركة “Câmi’i’l-Berke” adıyla anılan bir ibâdethane yapıtırıp ona vakıflar tahsis etmiş (BOA, TD, 401, s. 297); ayrıca محلة تعديل “Ta’dil Mahallesi” ya da محلة خان السلطان “Sultân-Hânı Mahallesi”nde yer alan bir sokağa da yine onun adı verilmişti (BOA, TD, 263, s. 60; BOA, TD, 474, s. 122). Halep Livâsı’na bağlı Antâkiyye Nâhiyyesi sınırları içinde yer alan مزرعة عين البركة “Aynü’l-Berke Mezra’ası” için, ayrıca bk. BOA, TD, 397 (943/1536), s. 337.

hüküm iderler. Eyle olsa, bu göçer halk etrâfa tağıldı: Ba'zısı Beriyye'ye gıtdiler, şimdi ki-hâlde anlara 'Şâm Türkmanı' dirler; ba'zısı gine Rüm'a döndiler."¹⁰⁴

Nitekim Ca'ber'in Bereket Han'ın yoğun faaliyet alanı oluşu ve XVI. yüzyıl *Tabrîr Defterleri*'nde Anadolu'da خان بركت "Bereket Hân" a bağlı Türkmen topluluklarının kâhîr ekseriyetinin دوگر "Döger" boyuna mensup olduğunu gösteren resmî kayıtlar; Âşıkpaşazâde'nin Ca'ber çevresine yerleştiklerine işaret ettiği, "Süleymân Şâh" a dönüştürülen "Döger" taifesinin meçhul liderinin gerçekte "Bereket Han" olduğunu gösterir. Nitekim bu kayıtlardan bazılarında "Kayır" ya da "Bereket"-Hanlı Türkmen bakıyyelerinin yoğun faaliyet alanlarından Suriye'ye mücâvir Niğde ve Adana merkez sancakları ile bu coğrafyaya bağlı nahiyelerden Özer (Uzeyr)-ili, Hacılu ve Şam-ardı taraflarında yaşayan جماعت بركتو "Bereketlü Cemâ'ati"nin Oğuzların دوگر "Döger" boyuna mensup oldukları açıkça belirtilir.¹⁰⁵ Dolayısıyla Âşıkpaşazâde'nin bölgedeki olayları yer, konum ve etnolojik veriler açısından çağdaş kaynaklarla birebir aynı çizgide tekrarlayan yukarıdaki rivayeti, Ca'ber'de yattığı öne sürülüp Süleyman Şah'a dönüştürülen gerçek önderin aslında bizzat Bereket Han, etrafına yerleşenlerin de Oğuzların Döger boyuna mensup Kayır Hanlılar olduğunu tarihî açıdan kesinleştirir.

Bu noktada gerçek Süleyman Şah'ın 479/1086'da öldürülmesi üzerine cesedinin Halep kapısına nakledilmesi gibi, kavmin bu sıradaki gerçek öncüsü Bereket Han'ın kesilen başının da aynı şekilde Halep kapısına götürülmesi çok mânîdardır ve bize iki tarihî şahsiyetin hangi noktalarda karıştırılıp birbirinin yerine konulduğuna ışık tutacak önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca Hamzavî-Oruç rivayetinde devreye girdiğini gösterdiğimiz Şehâbeddin Süleyman Şah'ın naaşının katlinden sonra Bağdat'tan çıkarılıp Musul surlarının dış tarafına taşınması gibi; Bereket Han'ın cesedinin de katlini müteakip savaş meydanından alınıp Kudüs'teki türbesine defnedildikten sonra, Anadolu'ya dönen Döger boyuna mensup bir topluluğun yol güzergâhı üzerindeki Ca'ber Kalesi çevresini yurt tutmuş olmaları çok mânîdardır. Evliya

104 Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i 'Osmân*, 'Âli Beg neşri, 3; F. Giese, *Chronik des 'Âşîk Paşazâde*, 6.

105 Krş. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü / Tapu Arşivleri Daire Başkanlığı (TKGMA/TADB), TD, 114, 8b; BOA, TD, 69, s. 259; TD, 177, s. 21; TD, 110, s. 24; TD 228, s. 82; TD, 450, s. 287 ve 451; TD, 969, s. 359; TD, 1023, s. 40, vb. بركتو "Bereketlü" Türkmen taifesinin "Bilâd-i Şâm" kapsamındaki Çukurova çevresini yurt tuttıklarını gösteren bu resmî atflar, Ünsî'nin Şehnâme'sinde "Melik-Şâh Alp Kaya" kavminden olup, Atabeg neslinden Özbek'le bağlantılı bir topluluğun bilâhâre Sûs (Tarsus) çevresini mekân tuttuğuna işaret eden:

ملکشاه سوس را بايشان داد آن گروه را آنجا فرستاد
آننگه از شعية اوزبک بودند هم از نسل اتابک بودند
"بگفتار آورده زحام کردند در سوس باخیم آرام کردند"

"Melik-Şâh bunları Sûs'a iletti / Bir gürûhunu oraya gönderdi

O ki bir dem Özbek'e mensup idi / Atabeg neslinden olanla birdi

Sûs'ta çadırlar kurup oturmuştu / Küffâr'a ağır bir darbe vurmıştu..."

dizeleriyle (*Şeh-nâme*, 24, nsh. 18) aynı ortak noktada birleşir ve çağdaş kaynaklarda onun küçük yaşta Moğollar'dan kaçıp bir ara Tebriz'de Atabeg Özbek'e tâbi olduğuna dair verilen önemli ayrıntı (F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* (İstanbul: TDAV Yayınları, 1999), 1/406-407), bizim "Süleyman Şah" a nisbet olunan bu kıssadaki gerçek önderin "Bereket Han" olduğu yönündeki tezimizi kesin tarihi bir bilgi olma seviyesine yükseltir. Nitekim mufassal *Âşîk Paşa Zeyli-Oruç* grubu kroniklerde onu اطنه "Atana", ترسوس "Tarsūs", مسين "Sis", ميسين "Mîsîn" ve اوزر "Özer (Uzeyr)" vilâyetlerine yerleşen bu kavmin başında bulunup, "Süleyman Şah"ın "kendüyle bile gelân konar-göçer evler" ve "Tatâr begleri..." ifadeleriyle sunan ortak rivayet de, bu meçhul liderin aslında "Hüsâme'd-dîn Bereket Hân" olduğunu bir başka açıdan te'yid eder. Rivâyet için, bk. Oruç bin 'Âdil, *Tevârîh-i Âl-i 'Osmân* (Manisa İl Halk Ktp. Genel, 5506/2), 148a, st. 1 / 150a, st. 9; *Kitâbu Tevârîh-i Âl-i 'Osmân* (Bibliothèque Nationale, Supp. Turc, 1047), 3b, st. 11 / 5a, st. 7.

Çelebi Ahlat'ta "Kayır'Apa Alp" adıyla andığı Kaya Alp/Kayır Han'ın türbesini ziyareti sırasında, onun haziresinde gördüğü ve daha sonra Bereket Han'a katıldığı bilinen tüm emirlerinin isimlerini bozuk birer imlâ ile tek tek okuyup aktardığı halde, bunlar arasında yalnız Bereket Han ile Saru Han'ın adlarını zikretmez.¹⁰⁶ Kavme öncülük eden ve savaş meydanında şehid edilen "Bereket Han"ın cesedinin, Muharrem 644/Mayıs 1246'da Kudüs'te kendi adına inşa edilen türbeye defnolunduğu; olayları müteakip Rûm'a yönelen isimler arasında bulunan "Saru Han"ın ise Manisa çevresini yurt tuttuğu bilindiğine göre; bu türbenin kroniklerde anlatılan asıl öncü "Bereket Han" ve Kayır Han'ın diğer emir ve nökerleriyle hiçbir ilgisi yoktur.

SONUÇ

Ünsî'nin *Şehnâme*'sinde gördüğümüz "Melik Şah" lakaplı Kaya Alp'in, aynı zamanda "Süleyman Şah" lakabı ile de anıldığını gösteren rivayetin aslından esinlenilerek, 760/1359'da yazılan ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osmân* ve Baba Ahmed'in *Silsilenâme*'sinde yanlış bir kurgu sonucu Kutalmışoğlu ile birleştirilip Osmanlı silsilesine eklenen Süleyman Şah'ın Mâhân'dan göç edip Anadolu'ya yerleşmesi rivayeti, bilâhare çağdaş yardımcı kaynaklarla genişletilerek kısmen tahrif ve ilâveler yapılmak sûretiyle, Hamzavî'nin 814/1416 yılı içinde kaleme aldığı *Anonim Tevârih-i Âl-i 'Osmân* adıyla meşhur kroniğe de girmiş ve daha sonra Fâtihi ve II. Bayezid dönemlerinde kaleme alınanlar Aşıkpaşazâde ve Oruç Beg gibi müverrihlerin eserlerine de intikal ederek, geç kaynaklardaki klasik "Süleyman Şah" rivayetinin esasını teşkil etmiştir.

Yukarıda gösterdiğimiz üzere, *Târîh-i 'Osmân*'daki "Acem diyârının pâdişâhi Süleymân Şâh" rivayetini *Anonim Selçuknâme* ve benzeri eski kaynaklara dayanarak genişleten derleyiciler, Osmanlıların bu sırada Mâhân'dan göçe öncülük eden gerçek ataları "Kızıl Boğa" ile oğlu "Kaya Alp/Kayır Hân" hakkında rastladıkları hemen her bilgiyi de, -bunlardan ikincisinin zaten lakabı olduğu güvencesiyle- doğruluğundan şüphe etmedikleri bu "Süleyman Şah" karakterine bağlamakta tereddüt etmemişlerdir. Böylece Selçukluların atası Kutalmışoğlu Süleyman Şah'la, Fırat'ın Habûr kolunda boğulan oğlu I. Kılıcarslan'ın biyografilerinin gölgesinde kalan, içinde Yuvalıların lideri "Süleymân Şâh bin Bercem"le ilgili de öğeler bulunan, Osmanlıların asıl ataları "Kızıl Boğa" ile "Kaya Alp/Kayır Hân"ın hayat hikâyelerinin sentezi sonucu ortaya çıkıp gerçek ata "Gündüz Alp"i tamamen literatürden dışlayan, kim olduğu belirsiz ve hikâyesi olukça karmaşık hayalî bir "ata" hikâyesi zuhur etmiştir.

Dolayısıyla bu çağdaş kaynaklardan yapılan eklentiler birer bilgi öbeği şeklinde ayrıştırıldığında, kroniklere bir Osmanlı atası olarak dâhil edilen "Süleyman Şah" rivayetinin, aynı ortak ismi taşıyan Anadolu Selçuklularının atası "Kutalmışoğlu Süleymân Şâh", Dânişmend

106 Bu isimler ve çağdaş verilere göre çözümlenmeleri için, bk. Hakan Yılmaz, "Anadolu'ya Yerleşen İlk Ata: 'Şah-Melik Kaya Alp' ya da 'Kayır Hân' (III)", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 69/409 (Şubat 2021), 40-43. Bereket Han'ın oğulları Bedreddin Muhammed ve Hüsameddin Kara Beg'lerin de içinde yer aldığı türbesindeki iki kitâbeden birinde: هذه تربة العبد نور الله رحمه الله وغفر الله وبركتخان - نور الله ضريحه - توفي يوم الجمعة مستمداً المحرم سنة أربع وأربعين وستمايةه المغفيرة كافي، altı yüz kırk dört yılı Muharrem'inin bir Cum'a günü vefât eden fakîr kul Bereket-Hân'a aitdir -Allah onun mezarını nurlandırın!-" ifâdeleri okunur ki (A. G. Walls, "The Turbat Barakat Khân or Khalidi Library", *Levant* 6/1 (1974), 25-50), bu epigrafik kanıt onun çağdaş kaynaklara paralel şekilde 644 hicri yılının hemen başında, 1246 milâdî yılı baharında şehid edildiği bilgisini de doğrular. Türbe binası mevcut şekliyle yirminci yüzyılın başlarında Şeyh Râgıb el-Hâlidî tarafından kütüphaneye dönüştürülmüştür.

Gazi'nin nökerlerinden "Süleymān bin Nu'mān" ve son Abbāsi halifesi Mu'tasım'ın vezir ve emirlerinden Türkmen beyi "Şihābū'd-dīn Süleymān Şah"ın hikāyelerinin sentezinden doğduğu kesin olarak söylenilebilir. Modern araştırmacılar bu meşhur rivayetin içinde Kutalmışoğlu'na dair bazı küçük ipuçları yakalamışlarsa da, hikāyenin bütününe hangi aslı kaynaklara ve gerçekte hangi tarihî olaylara dayandığını bir türlü tespit edememişler; bu nedenle şimdiye kadar hikāyenin aslı mahiyetini ve ana karakterinin çeşitli biyografilerden derlenip tek bir öykü haline getirilmiş sentez bir kişilik olduğunu da -bekleneceği üzere- çözümlenememişlerdir.

Âşıkpaşazâde rivayetinde yakın zamana kadar Ca'ber Kalesi önünde yer aldığı bilinen ve bir zamanlar "Mezâr-ı Türk" diye isimlendirilen Süleyman Şah'ın mezarının çevresine zamanla onun emrindeki "Döger Tā'ifesi"nin gelip yerleştiğine dair verilen ilginç ayrıntı, bu göçte Oğuzlar'a öncülük eden asıl liderin "Berke" yahut "Bereket Han" olduğunu ve ona tâbi olan "Bereketlü" Oğuzlarının gerçekten de Döger boyuna mensup bulunduğunu gösteren çağdaş orijinal kayıtlar ve XVI. yüzyıl *Tabrir Defterleri*'ndeki resmî atıflarla birleştirildiğinde; bu şahsın aslında Hüsâmeddin Bereket Han'dan başka biri olmadığı, ancak Ca'ber'deki mezarın ne onunla, ne de yaşanan olay ve şahıslarla herhangi bir ilgi ve alâkasının bulunmadığı tarihî açıdan kesinlik kazanmaktadır.

Çağdaş kaynaklar, arşiv kayıtları ve Osmanlı rivayetlerinin tenkidine dayanan bu yeni ve özgün bilgilerden hareketle, Osmanlı soy zincirinin son halkaları arasında Süleyman Şah adında müstakil bir atanın hiçbir zaman yer almadığı, bunun sadece Melik Şah Kaya Alp/Kayır Han'ın lakabından ibaret kaldığı; ona atfedilen Ca'ber önündeki mezarın ise Osmanlıların atalarıyla hiçbir ilgisi olmayıp, bu kurgu rivayetin yaygınlaşması sonucu Süleyman Şah'a bağlandığı dikkate alınarak bu yanlış bilginin bir an önce düzeltilmesi; Ertuğrul Gazi'nin gerçek babasının "Gündüz Alp", mezarının ise Kızılsaray'daki kabir yeri olduğunu gösteren topografik, nümizmatik ve tarihî verilerin literatüre artık kesin bir bilgi olarak işlenmesi gerekmektedir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an Libre open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Tabrir Defteri (TD), nr. 69; nr. 110; nr. 166; nr. 177; nr. 228; nr. 263; nr. 397; nr. 401; nr. 474; nr. 969; nr. 1023; nr. 16016.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter (TSMA).

TSMAd., 9291/1.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi.

Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, O.117.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA).

Tabrir Defteri (TD), nr. 114.

2. Birincil Kaynaklar:

Abdülbâkî Sa'dî Efendi. *Terceme'-i Heşt Behişt. I. Ketibe*. İstanbul: Süleymaniye Ktp. Hamîdiye, 928.

Ahî Evrân Hâce Nâsirüddîn Mahmûd el-Höyî. *Kitâbu'l-Menâbicü's-Seyfiyye (Menâhic-i Seyfî)*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi Eki, 92/1.

Âl-i 'Osman İbtidâsı -Türkidür-. Dresden: Dresden Saaatsbibliothek, MS Ea.111.

'Alâeddîn Ata Melik Cüveynî. *Târîh-i Cihân-güşâ*. Paris: Bibliothèque Nationale, Supp. Persian, 205.

'Alâeddîn Ata Melik Cüveynî. *Târîh-i Cihân-güşâ*. nşr. Mîrzâ M. Kazvîni. Leiden/London 1912.

Anonim Tevârih-i Âl-i 'Osman. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Yz. K.84.

Anonim Tevârih-i Âl-i 'Osman. İBB Atatürk Kitaplığı. Muallim Cevdet, Yz. K.255.

Anonim Tevârih-i Âl-i 'Osman. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, 250.

'Ârif 'Alî. *Dânişmendnâme (Hikâyet-i Melik Gâzi)*. İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Yz. K-441.

'Âşıkpaşazâde. *Neseb-i Âl-i 'Osman Sultân Bâyezîd'e Geline / Neseb-i Şerîf ve Silsile'-i Hânedân-i Münîf-i Âl-i 'Osman (= Muhtasar Menâkıb-ı Yahşî Fakîh ve Zeyli)*. Bibliothèque Nationale, Turc, 118.

'Âşıkpaşazâde. *Tevârih-i Âl-i 'Osman'dan 'Âşık Paşa-zâde Târîhi*. nşr. 'Âlî Beg. İstanbul: Matba'a-i 'Âmire, 1332.

'Âşıkpaşazâde. *Die Altosmanische Chronik des 'Âşık Paşazâde*. ed. Friedrich Giese. Leipzig: Otto Harrasowitz, 1929.

- Bayburtlu Osman (Osman). *Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihan*. nşr. H. Nihal Atsız. İstanbul: Küçükaydın Matbaası, 1961.
- Bayburtlu Za'ım Osman. *Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fotokopi Arşivi, 88.
- Behiştî Ahmed Çelebi. *Vâridât-ı Sübhânî ve Fütühât-ı 'Osmânî. es-Sifrü'l-Evvel*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado, 293/1.
- Celâlzâde Sâlih Çelebi. *Hadiqatü's-Selâtin*. İstanbul Üniversitesi (İÜ) Ktp., TY, 430.
- Celâlzâde Sâlih Çelebi. *Hadiqatü's-Selâtin*. haz. Hasan Yüksel - H. İbrahim Delice, Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Ebü'l-Gâzî Bahâdır Hân. Şecere'-i Terâkime. Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü, A-895.
- Ebü'l-Hayr-ı Rûmî. *Fetihnâme*. Paris: Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds Turc, 117.
- Ebü'l-Hayr-ı Rûmî. *Şaltuknâme*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. (TSMK), Hazîne, 1612.
- Enverî. *Düstürnâme*. Paris: Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds Turc, 250.
- Enverî. *Düstürnâme*. İzmir: İzmir Millî Kütüphanesi, 22/401.
- Evliya Çelebi. *Seyâhatnâme*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü, 305.
- Hasan el-Bayatî. *Câm-ı Cem-Âyîn*. Millet Kütüphanesi. Ali Emîrî, Târih, 203.
- Hoca Sa'deddin Efendi. *Tâcü'l-Tevârih*. İÜ Ktp., TY, 5970.
- Hvândmîr, Gıyâseddin. *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*. nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî. Tehrân: Kitâb-fürûş-ı Hayyâm, 1362/1983.
- İbn Bibî. *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*. SüleymaniyeKtp., Ayasofya, 2985.
- İbn Bibî. *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*. (Tıpkıbasım). nşr. S. Adnan Erzi. Ankara: TTK Yayınları, 1956.
- İbn Kemâl (Kemalpaşazâde). *Tevârih-i Âl-i Osman*. (I-X. Defter), I. Defter. haz. Şerafettin Turan. Ankara: TTK Basımevi, 2. Baskı, 1991.
- İbn Şeddâd. *Baypars Târîhi: al-Malik al-Zâbir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*. çev. M. Şerefüddin Yalçınkaya. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- İbn Vâsıl. *Müferricü'l-Kürüb fî Ahbâri Beni Eyyüb*. Süleymaniye Ktp. Molla Çelebi, 119.
- İbn Vâsıl. *Müferricü'l-Kürüb fî Ahbâri Beni Eyyüb*. nşr. Haseneyn Muhammed Rebî'. Kahire: Vizâratu's-Sakâfe, 1977.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb min Târîh-i Haleb*. thk. Sâmî ed-Dehhân. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Frensî bi-Dımaşk, 1968.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü'l-Taleb fî Târîh-i Haleb: Selçuklular'la İlgili Hâl Tercümelere*. nşr. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 1976.
- İbnü'l-Esrî. *Histoire des Atabegs de Mosul*. ed. Casimir Adrien Barbier de Meynard. RHC, Or., 2/2, 28-31.

- İbnü'l-Fuvâtî, Kemâleddin Ebi'l-Fazl 'Abdü'r-Rezzâk. *el-Havâdisü'l-Câmi'atü ve't-Tecârü-bi'n-Nâfi'ati fi'l-Mi'eti's-Sâbi'a*. thk. Mehdî en-Necm, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İdrîs-i Bitlisî. *Heşt Bibişt. 1. Ketibe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi Eki, 191/1.
- İlk Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (Edirne Nüshası)*. haz. Hasan Yüksel vd. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Kitâbu Târîh-i Âl-i 'Osmân*. Paris: Bibliothèque Nationale, Turc, 98.
- Kitâbu Tevârih-i Âl-i 'Osmân*. Edirne: Selimiye Yazmalar Kütüphanesi, 1189/2091.
- Kitâbu Tevârih-i Âl-i 'Osmân*. Paris: Bibliothèque Nationale, Supp. Turc, 1047.
- Mehmed bin Hacı Halil el-Konevî. *Târîh-i Âl-i 'Osmân ve's-Selçuk*. Paris: Bibliothèque Nationale, Supp. Persian, 1394.
- Nesevî, Muhammed. *Sîretü's-Sultân Celâlü'd-dîn Mengübertî*. Texte Arabe, Par: O. Houdas. Paris: 1891.
- Nesevî, Muhammed. *Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti*. Traduit de l'Arabe, par. O. Houdas. Paris: 1895.
- Nesevî, Muhammed. *Sîret-i Celâlü'd-dîn Mingburnî*. nşr. Müctebâ Mînovî. Tehrân: 1344/1965.
- Neşrî, Mehmed. *Ğihânnümâ: Die Altosmanische Chronik des Mevlânâ Mehemmed Neschrî*. nşr. Franz Taeschner. Leipzig: 1951.
- Oruç bin 'Âdil. *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*. Manisa: Manisa İl Halk Ktp. Genel, 5506/2.
- Şehrîzâde Mehmed Said Efendi. *Târîh-i Nev-Peydâ*. İÜ Ktp., TY, 3291.
- Şükrullah Çelebi. *Behcetü't-Tevârih*. İstanbul: Nûruosmâniye Kütüphanesi, 3059.
- Şükrullah Çelebi. *Behcetü't-Tevârih*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi. Genel, 6382.
- "Târîh-i 'Osmân (Otmân)". *Vilâyetnâme*. İstanbul: Millet Ktp. Ali Emîrî, Şer'iyye, 1076.
- "Târîh-i 'Osmân". *Vilâyet-nâme'-i Hacı Bektâş-ı Velî*. Ankara: Millî Kütüphane. Yzm. A.8597.
- Tevârih-i Âl-i 'Osmân (Zeyl-i Târîh-i 'Aşık Paşa)*. İstanbul: Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Ktp., 773.
- Tevârih-i Selâçka bi'r-Rûm*. Paris: Bibliothèque Nationale, Supp. Persian, 1553
- Tayyâr-zâde 'Atâ Beg. *Târîh-i 'Atâ' / Enderûn Târîhi*. İstanbul: Matba'a-i 'Âmire, 1293/1876.
- Ünsî. *Şeh-nâme'-i Selçuk*. nşr. Mesud Koman. Konya: Ülkü Basımevi, 1942.
- Yazıcızâde 'Alî. *Selçuknâme*. TSMK, Revan, 1391.

3. Kitap, Tez ve Makaleler:

- Barkan, Ömer Lütfi - Meriçli, Enver. *Hüdâvendigâr Livâsı Tabrir Defterleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

- Camcı, Hicran. *Osmanlı Klasik Çağında Atalar Tarihine Dönüş: Yahyazâde İbrahim'in Hilye-i Hâkânî'si*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- De Frémery, Charles François. "Recherches sur Quatre Princes d'Hamadan". *Journal Asiatiques* (1847), 177-185.
- Gibbons, Herbert Adams. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. çev. Ragıp Hulusi Özden. Ankara: Altınordu Yayınları, 2017.
- Hartmann, M.- Yınanç, M. Halil. "Câber". *İslam Ansiklopedisi*. 3/1-2. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1988.
- İğci, Alper. *Anonim Tevarih-i Âl-i Osman (687-920/1288-1514)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Emecen, Feridun. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 3. Basım, 2005.
- Emecen, Feridun. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Timaş Yayınları, Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş yeni baskı, 2012.
- Emecen, Feridun. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Kapı Yayınları, İlaveli yeni baskı, 2021.
- İnalcık, Halil. "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi". *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*. ed. Elizabeth A. Zachariadou. 78-195. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- İnalcık, Halil. "Osman I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/443-453. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Kaplanoğlu, Raif vd. *1455 Tarihli Kırmastî Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları*. Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2014.
- Köprülü, Mehmed Fuad. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ankara: Akçağ Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Sevim, Ali. *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*. Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Sümer, Faruk. "Yıva Oğuz Boyuna Dair". *Türkiyat Mecmûası* 9 (1951), 151-166.
- Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. 2 Cilt. İstanbul: TDAV Yayınları, 1999.
- Şeşen, Ramazan. *Salahaddin'den Baybars'a Eyyübiler-Memlûklar (1193-1260)*. İstanbul: İSAR Yayınları, 2007.
- Turan, Osman. "Kılıç Arslan I". *İslam Ansiklopedisi*. 6/681-688. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1952.
- Turan, Osman. "Süleyman-Şah I. (b. Kutalmış)". *İslam Ansiklopedisi*. 11/201-219. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1993.
- Turgut, Vedat. "Batı Anadolu Beyliklerinin Menşei Meselesi". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 2/3 (Bahar 2016), 55-89.
- Turgut, Vedat. "Osman Gazi'nin Kimliği Meselesi ve Cihanşümül Bir Devlete İsminin Verilmesinin Sebepleri Üzerine". *Sakarya Üniversitesi Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (2016), 83-120.

- Turgut, Vedat. "Cemalüddin Musa Savî/Zilî ve Şeyh Osman-i Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat). *Vakanüvis* 5/2 (Güz 2020), 1029-1073.
- Turgut, Vedat. "Renklerin Efendileri: XIII. Yüzyıl Anadolu'sunun Tasavvuf Dünyası'na Prosopografik Bir Yaklaşım". *Osmanlı Araştırmaları* 57 (2021), 35-80.
- Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı. *Osmanlı Tarihi 1. Cilt*. Ankara: TTK Yayınları, 8. baskı, 2003.
- Walls, A. G. "The Turbat Barakat Khân or Khalidi Library". *Levant* 6/1 (1974), 25-50.
- Witteck, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*. Türkçeye çeviren ve Oğuz Boyları ve Osman Oğulları Şeceresi'ni ekleyen: Fahriye Arık. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Basımevi, 1947.
- Yılmaz, Hakan. "Kuruluş Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığında 'Oğuz-nâme'lerin Etkisi ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunu Anlatan En Eski Osmanlı Kroniği/1-2". *Hakikat Aylık İslâm Dergisi* 20/230-231 (Kasım-Aralık 2012), 43-45; 44-46.
- Yılmaz, Hakan. "Yeni Tarihî Bulgularda Osmanlı Ataları/2: Mâhân'da Hüküm Süren Son Ata: 'Buka' veya 'Kızıl Boğa' Hân", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 68/405 (Ekim 2020), 52-59.
- Yılmaz, Hakan. "Yeni Tarihî Bulgularda Osmanlı Ataları / 4: 'Anadolu'ya Yerleşen İlk Ata: 'Şeh-Melik Kaya Alp' ya da 'Kayır Hân' (II)". *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 69/408 (Ocak 2021), 44-53.
- Yılmaz, Hakan. "Anadolu'ya Yerleşen İlk Ata: 'Şah-Melik Kaya Alp' ya da 'Kayır Hân' (III)". *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 69/409 (Şubat 2021), 36-43.
- Yılmaz, Hakan. "Yeni Tarihî Bulgularda Osmanlı Ataları / 6: Anadolu'ya Yerleşen İlk Ata: 'Şah-Melik Kaya Alp' ya da 'Kayır Hân' (IV)". *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 69/410 (Mart 2021), 44-49.
- Yılmaz, Hakan. "Osmanlı Tarih Yazımında Çelebi Sultan Mehmed Devri". *Bursa Günlüğü* 13 (Haziran-Temmuz-Ağustos 2021), 8-19.
- Yılmaz, Hakan. "Yeni Tarihî Bulgularda Osmanlı Ataları/8: Bizans Uçlarında Savaşıp Beylik Alan İlk Ata: Kayır Hân-oğlu 'Emîr Gündüz Alp (Alpî)' / I". *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 70/416 (Eylül 2021), 32-39.
- Yılmaz, Hakan. "Göç, Fetih ve Yerleşim Yollarının Kesiştiği En Stratejik Nokta: 'Sultan-önü'". *Fetih ve Medeniyet Dergisi* 1/4 (Ekim 2021), 204-235.
- Yılmaz, Hakan. "Babaîler, İsyân ve Kuruluş", *Aktüel Tarih* 1 (Ocak-Şubat 2022), 36-48.
- Yinanç, M. Halil. "Ertuğrul Gazi". *İslam Ansiklopedisi*. 4/328-337. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1988.

EKLER

Ek 1:

Resim 1-2. Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Süleyman bin Nu'mân ve Şehâbeddin Süleyman Şah'ın biyografilerinden derlenip, Kızıl Boğa ve Kaya Alp (Kayır Han)'ın hikâyeleriyle sentezlenerek ortaya çıkarılan Osmanlıların efsanevi atası Süleyman Şah'ı temsilen çizilmiş iki minyatür. (Derviş Mehmed, *Subhatu'l-Ahbâr* (Österreichische Nationalbibliothek, A.F.50), 12a; *Kitâb-ı Silsilenaâme* (VGM KTDBA, D. 1872), 17b.)

Ek 2:

Resim 3-4. Musavvir Hüseyin Gilânî'nin *Silsilenâme*'sinin iki farklı nüshasında kurgu-ata Süleyman Şah'a atfen yapılmış olan tasvirler. (*Gilânî, Silsilenâme* (Österreichische Nationalbibliothek, A.F. 17/141), 29a; (Varşova Bibliothek Narodowa, BOZ, 183), 28a.)

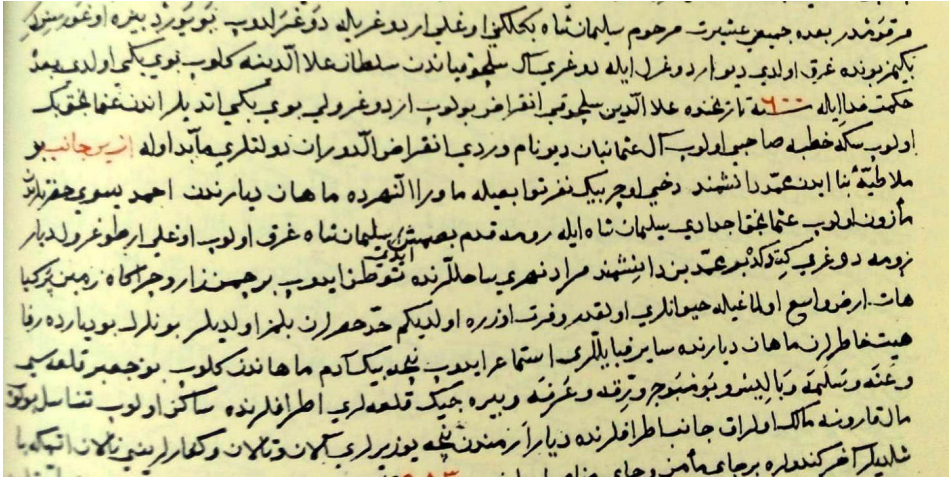
Ek 3:

Resim 5. İlk şekli 760/1359'da kaleme alınan literatürdeki ilk *Tevârih-i Âl-i 'Osman*' da, Süleyman Şah'ı Osmanlıların Mâhân'dan göçüp diyar-ı Rûm'a ayak basmış ilk ataları olarak gösteren sentez-rivayet.

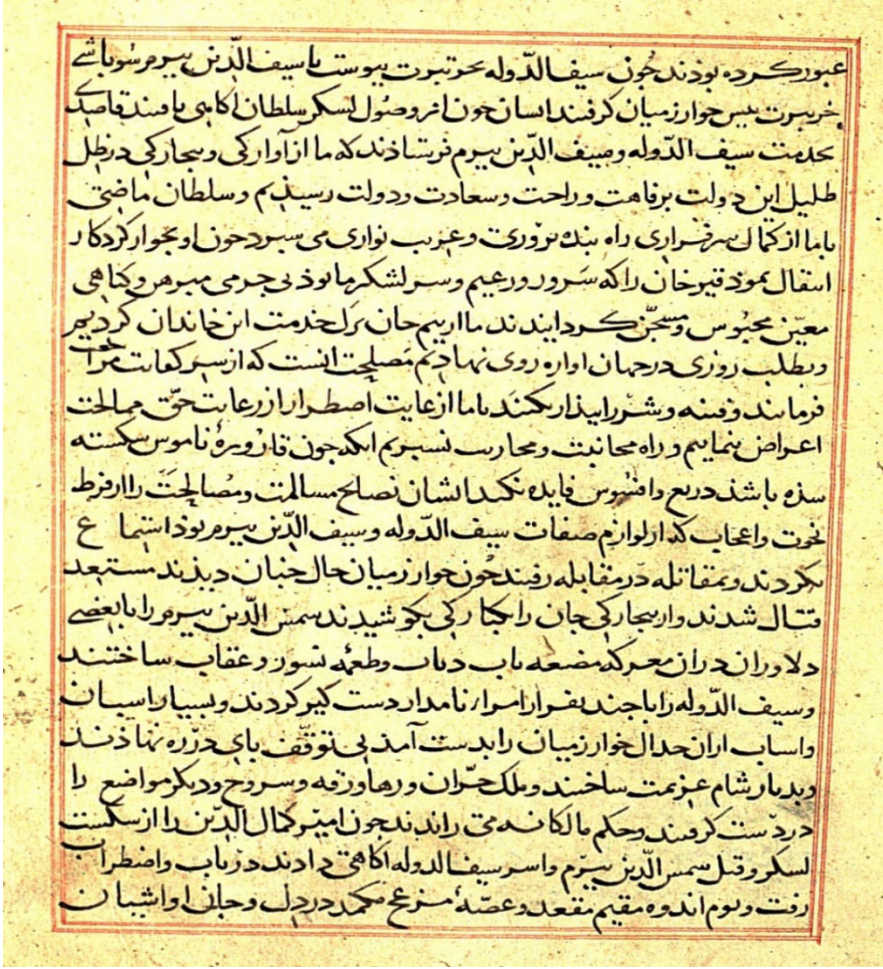
(*Kitâb-ı Tevârih-i Âl-i 'Osman* (Edirne Selimiye Ktp., 1189/2091), 3b-4a.)

Ek 4:

Resim 6. Evliya Çelebi'nin *Seyâhatnâme*'sinde eski bir kronikten naklen, sentez-ata Süleyman Şah'ın ölümünü müteakip kavmin Şam'a giderken yakıp yıkarak geçtiklerini belirttiği, yol üzerindeki Urfa, Harran, Rakka, Suruç, Bâlis, Ca'ber... gibi menzillerin isimlerini açıkça zikrettiği satırlar. (*Seyâhatnâme*, 4 (TSMK, Bağdat Köşkü, 305), 193b, st. 20-31.)

Ek 5:

Resim 7. İlk Osmanlı kronikleri ve Evliya Çelebi rivayetinde Süleyman Şah'ın ölümü sonrası kavmin fethederek ilerlediği beldeler olarak gösterilen yerlerin, Kayır Han'ın ölümü sonrası Bereket Han öncülüğündeki Harzemlilerin ele geçirdikleri göç menzilleri olduğunu kanıtlayan çağdaş Selçuklu tarihçisi İbn Bibî'nin özgün kayıtları.

(*el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye fî'l-Umûri'l-Âlâ'iyye* (Süleymaniye Ktp. Ayasofya, 2985), 234b-235a.)

Ek 6:

Resim 8. Fırat Irmağı kıyısında Süleyman Şah türbesinin yanında yer alan, Osmanlıların atası Kayır Han'ın halefi Bereket Han'ın önünden geçtiği Ca'ber Kalesi'nin genel görünümü. Ca'ber-Rakka.

Ek 7:

Resim 9. Süleyman Şah'a atfedilen türbe içindeki sandukanın eski bir fotoğrafı.

Ek 8:

Resim 10-11. Göç sırasındaki gerçek lider Bereket Han'ın Kudüs'teki türbesinin kütüphaneye dönüştürüldükten sonra çekilmiş fotoğrafları. (A. G. Walls, "The Turbat Barakat Khān or Khalidi Library", *Levant* 6/1 (1974).)

Tuna Kaptanı Bıyıklı Ali Paşa'nın Çok Eşliliği ve Mirasının Taksimi

THE MARRIAGES OF BIYIKLI ALI PAŞA AND DIVISION OF HIS INHERITANCE

GÜLAY BOLAT*

ÖZ ABSTRACT

Bu makalede Tuna Kaptanı Bıyıklı Ali Paşa (ö. 1698?) üzerinden Osmanlı toplumundaki çok eşlilik kurumu incelenmektedir. Ailenin yaşamöyküsü için en önemli kaynağı kadı sicilleri oluşturmaktadır. Rusçuk kadı sicillerinde çeşitli dava kayıtları bulunan Ali Paşa'nın aile hayatına dair izler söz konusu kayıtlardan takip edilmektedir. Bunlardan Paşa'nın mesleği, geliri, eşleri ve çocukları hakkında kişisel bilgiler elde etmek, vefatı sonrası murislere vasi tayini, nafaka uygulaması ve mehir talebi gibi davaların verilerine ulaşmak mümkündür. Çalışmada Ali Paşa'nın hayatı, ailesi ve çok eşliliği değerlendirilmekte, ayrıca terekisinin analizi ile mirasının paylaşımına dair vârisler arasındaki anlaşmazlıklar ele alınmaktadır. Araştırma kapsamında Osmanlı toplumunda çok eşlilik olgusu ve getirdiği aile içi ilişkiler, ekonomik ve sosyokültürel yönleriyle bir Osmanlı paşası üzerinden değerlendirilmektedir.

Anabtar Kelimeler: Bıyıklı Ali Paşa, Çok Eşlilik, Tereke, Aile, Miras.

This study examines the concept of polygamy in the Ottoman society with the case of Bıyıklı Ali Paşa (d. 1698?), the captain of Danube. The most important product for the family's life is the kadi registers. The court records of Rusçuk include several court cases that give traces of Ali Paşa's family life. These entries offer information related to his profession, income, wives and children. The court cases include the appointment of guardians after his death, the practice of alimony and requests for marriage payment (mehir). This study investigates the life, family and polygamy of Ali Paşa, analyzes his estate inventory and examines disputes among his heirs during the division of his inheritance. By grounding these sources, the study covers polygamy and polygamy-related relations with its economic and socio-cultural aspects through the case of an Ottoman statesman.

Keywords: Bıyıklı Ali Pasha, Polygamy, Inheritance Inventories, Family, Inheritance.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 31 Ocak 2022 | Date Received: 31 January 2022
Kabul Tarihi: 3 Nisan 2022 | Date Accepted: 3 April 2022

ATIF | CITATION

Bolat, Gülay. "Tuna Kaptanı Bıyıklı Ali Paşa'nın Çok Eşliliği ve Mirasının Taksimi", *Kadim* 3 (Ekim 2022), 183-208.
doi.org/10.54462/kadim.1065677

* YÖK 100/2000 Doktora Bursiyeri, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, bolatgly@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4074-8166.

GİRİŞ

Günümüzde hâlâ tartışılan çok eşlilik konusunu Nâbî'nin 17. yüzyılda kaleme aldığı şiirinde görmek mümkündür. Nâbî "Dünyâya bu telâş nedir ey esîr-i nefis, Râhat bulur mı 'avret alan 'avret üstine"¹ diye sorarken onunla aynı dönemde yaşamış Ali Paşa belli ki Nâbî'nin bu endişelerini paylaşmamıştı.

Bu makalede Osmanlı toplumunda çok eşlilik kurumu Tuna Kaptanı Biyıklı Ali Paşa'nın evlilikleri ve mirasının taksimi üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Paşa'nın ailesine dair dava kayıtlarının çeşitliliği ve sık sık mahkemeye yansıyan farklı kayıtların mevcudiyeti konunun seçiminde etkili olmuştur. Makalenin ilk kısmında Osmanlı toplumunda çok eşlilik üzerinde durulmuştur. Daha sonra ise çok eşli olan Ali Paşa'nın biyografisi ve aile hayatı değerlendirilmiştir.

Makalenin temel kaynakları, Bulgaristan Milli Kütüphanesi'nde (Cyrill ve Methodius) bulunan Şark Koleksiyonu'ndaki Rusçuk kadı sicillerinde (R₂, R₄, R₅) dağınık bir biçimde yer alan mahkeme kayıtları oluşturmaktadır. Bunlar Ali Paşa'nın terekesi, Fatma Hatun'un terekesi, iki adet vasi tayini davası, iki adet nafaka tahsisi davası, Hatice Hatun'un mehir talebi davası, çocuklarının ve Fatma'nın miras talebi davalarıdır.²

1. Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik

Bir erkeğin birden çok kadınla evli olması durumu literatürde *Polijini* olarak adlandırılmaktadır. Polijini terimi ile poligami, çok eşlilik, çok evlilik, taaddüd-i zevcat kavramları benzer anlamlara sahiptir. Bu tabirin polijini (birden fazla kadın ile evlilik) ve poliandri (birden fazla erkekle evlilik) kavramlarının her ikisini de kapsayan poligami terimiyle kullanımı daha yaygındır.³ Bu makalede ise birden fazla kadınla evlenen erkekler için çok eşlilik tabiri tercih edilecektir.

Osmanlı toplumunda çok eşli erkeklerin varlığı bilinmektedir. Bu olgunun başlıca gerekçeleri arasında neslin devamını sağlamak, hastalıklara tıbbî müdahale imkanlarının yetersiz oluşu, erkek çocuk sahibi olma isteği, kadının güzelliğini yitirmesi, kadınlık vazifesini yerine getirememesi, çok eşliliğin iş gücüne ve erkeğin sosyal statüsüne katkı sağlaması sıralanabilir.⁴ Bunların ötesinde birden fazla kadına sahip olma arzusunun da belirtmek gerekir.⁵

1 "Ey nefsinin esiri olan, dünyaya böyle şaşırman neden? Kadın üstüne kadın alan (hiç dünyada) rahat bulur mu?" Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Divânı* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 2/994.

2 R₂ numaralı sicil hakkında Emrah Dal 2016 yılında yüksek lisans tez çalışması yapmıştır. Beş dava kaydı bu sicil içerisinde. R₅ numaralı sicil hakkında ise İrem Meriç tez çalışması yapmıştır. Bu sicil içerisinde bir dava kaydı vardır. Bu yüksek lisans tezlerinden tarama yaparken faydalanılmıştır fakat okuma hatalarını önlemek amacıyla kadı sicilleri üzerinde çalışılmıştır. Emrah Dal, *R-2 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tahlili (H.1108-1111/M.1696-1699) v. 1-58* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); İrem Meriç, *R-5 numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tahlili (H.1120-1125/M.1709-1715)* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

3 Abdullah Kurt, "Polygamy in the Ottoman City of Bursa", *International Journal of Social Inquiry* 6/2 (2013), 141-142.

4 Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Eşlilik", *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/377-378.

5 Abdullah Kurt, "Dini Kaynakların Çokeşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çokeşlilik", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1999), 210.

Çok eşliliğin toplumsal ve psikolojik dayanağı İslâm hukukunun birden fazla kadın ile evlenmeye izin vermesinden ileri gelmektedir. İslâm dini erkeğe aralarında adaleti sağlamak şartıyla dört kadına kadar evlenme müsaadesi tanır.⁶ Fakat bu husus çok eşliliği emrettiği veya teşvik ettiği anlamında değildir. Bunun yanında İslâm âlimleri söz konusu durumu hukuki, ahlaki ve toplumsal kurallar çerçevesinde tefsir ederler.

Bu konudaki yaklaşımını adaleti tesis bağlamında ele alan 16. yüzyıl Osmanlı âlimi Kınalızâde Ali'nin görüşleri dikkati çeker. Çok nikâhlanma ve cariye edinme yolunu tutmak hususu Kınalızâde'ye göre;

“Her ne kadar taaddudu zevcata şer'an imkân verilmişse de aralarında adaleti gerçekleştirmek korkusu varsa, birle yetinmesi Cenâb-ı Hak tarafından Kur'an'da beyan edilmiştir. Birle yetinmenin adaletin yokluğuna değil de adaleti tahakkuk ettirememek korkusuna bağlanmış olması şunu gösterir ki, bir kimse adli tatbik edememek ihtimalini kendisinde görürse, Kur'an'a göre bir evlilikle yetinmesi ona vaciptir. Birden fazlası haramdır.”⁷

Söz konusu yaklaşımın toplumsal yansımaları Osmanlı coğrafyasında ticaret hinterlandı yüksek liman kentleri veya Anadolu'nun önemli yerleşim merkezleri üzerinden denetlemek mümkündür. Çok eşlilik oranlarının tespitinde tereke kayıtlarının görece yeterli veriler sunduğu bu merkezlerde çok eşliliğin yaygın olmadığını söylemek yanlış olmaz. Buna göre çok eşlilik oranlarının dağılımları şöyledir:

Tablo 1: Dönemlere Göre Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik Oranları

DÖNEMLER	ŞEHİRLER	ÖRNEKLEM SAYISI	YÜZDELİK ORANI	% ORANI
1463-1640	Bursa ⁸	1.092	5,00	%5
1545-1659	Edirne ⁹	1.516	7,30	%7
1612-1701	Balıkesir ¹⁰	341	7,30	%7
1650-1700	Gaziantep ¹¹	401	17,90	%8
1683-1744	Kırım ¹²	496	1,20	%1
1600-1700	İstanbul ¹³	2.670	8,20	%8

6 Kur'an Yolu (20 Temmuz 2021), Nisâ Sûresi, 4/3.

7 Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-î Alâ-î (Kınalızâde'nin Ahlâk Kitabı)*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 450-453.

8 Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 yılları Bursa Şehir Tereke Defterleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1988, 50; Haim Gerber ise 1600-1700 yılları arasında Bursa'da 2 binin üzerindeki kayıtlardan en fazla 20 kişide çok eşlilik olduğunu belirtir. Haim Gerber, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700”, *International Journal of Middle East Studies* 12/3 (Nov., 1980), 232.

9 Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askeri Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler* 3/5-6 (1966), 13

10 Abdülmecit Mutaf, *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadımlar* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 103.

11 İsmail Kıvrım, “XVII. Yüzyılda Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu (1650-1700)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (2007), 383.

12 Nuri Kavak, *Karasu Kazası (1683-1744) Kırım Hanlığında Bir Yerleşme Örneği* (Bursa: On-Mat Öner Yayınları, 2014), 125.

13 Said Öztürk, “Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile, Servet Yapısı ve Dağılımı”, *İstanbul Araştırmaları* 3 (1997), 31.

1700-1730	Ankara ¹⁴	906	12,00	%12
1700-1750	Gaziantep ¹⁵	437	16,00	%16
1725-1750	Kastamonu ¹⁶	333	10,20	%10
1760-1777	Gaziantep ¹⁷	788	8,70	%9
1767-1800	Bursa ¹⁸	586	1,70	%2
1839-1876	Bursa ¹⁹	361	2,20	%2

Tablo 1’deki oranların gerçekte olduğundan daha yüksek oranda oldukları kabul edilmektedir. Çünkü birden fazla kadınla evlenen kişiler öldüklerinde arkalarında *sagır/sagire* mirasçı bırakmaları durumunda onların terekeleri zorunlu olarak mahkemeye intikal ediyordu. Bu mirasçıların olmaması durumunda da diğer vârislerin miras paylaşımında problemler yaşamasından dolayı vârislerin talebiyle terekenin tahrir ve taksimini görevliler üstlenmekteydi. Dolayısıyla birden fazla eş mirasçı bırakmış kişilerin terekelerinin mahkemeye intikali tek eşlilerinkine nazaran daha yüksekti.²⁰

Bu verilerden %15’in altında kalan bölgelerde çok eşliliğin pek tercih edilmediği düşünülmektedir.²¹ Bu durumun nedenleri arasında çok eşli erkeklerin gerek aile hayatlarında gerekse toplumsal yaşamda birtakım zorluklarla yüzleşmeleri geliyordu. Osmanlı topraklarına yolu düşen seyyahların gözlemleri bu zorlukları bir yabancıdan perspektifinden ifade etmektedir. 16. yüzyılda Alman seyyah Salomon Schweigger, erkeklerin birden fazla eş alabildiğini ancak çok eşliliğin aile yaşamına düzensizlik ve huzursuzluk getirmesinden dolayı tek eşliliğin tercih sebebi olduğunu kaydetmektedir.²² 17. yüzyılda Fransız seyyah Jean du Mont, çok eşliliğin

14 Ömer Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleteri* 14/211 (1990), 950.

15 Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehri’nin Sosyo-Ekonomik Durumu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 158.

16 Ömer Döşemetaş, “Kastamonu Kazası’nda Ailelerin Çocuk Sayısı ve Çok Eşlilik (1725-1750)”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2 (2018), 97-122.

17 Zeynel Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep* (Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2004), 35-42.

18 Cenk Reyhan, *XVIII. Yüzyılda Bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği; Şehir Toplumunun Sosyal-Ekonomik ve Kültürel Analizi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 186.

19 Kurt, “Polygamy in the Ottoman City of Bursa”, 146.

20 Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, 98-99.

21 Bahsi geçen tüm bu kaynaklar çok eşlilik konusundaki ilk araştırmalar olmakla birlikte bu araştırmaların kaynağını tereke kayıtları oluşturmaktadır. Tereke kayıtlarında hem vefat eden kişinin kimlik bilgileri, statüsü, mesleği, geride bıraktığı serveti, harçları, mirasçıları ve bu mirasçıların aldıkları pay hem de kişinin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında bilgiler mevcuttur. Bunların yanı sıra eşin ve çocukların kimliği, eş ve çocuk sayısı, gibi aile fertlerine dair detaylı ve niceliksel bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu hususta zikredilmeye değer diğer çalışmalar için bk. Said Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askeri Kassa Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993); Ümit Ekin, “19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı’nda Çok Eşlilik Olgusu”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, ed. Haluk Selvi-M. Bilal Çelik-İbrahim Şirin-Ali Yeşildal (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2017), 919-926; Fatih Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 54/ 2011-2 (2012), 91-120; Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi İstanbul Ailesi”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Toplum*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, 2015), 450-61; Rifat Özdemir, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)”, *Belleteri* 14/211 (1990), 993-1052.

22 Salomon Schweigger, *Sultanların Kentine Yolculuk 1578-1581*, haz. Heidi Stein, çev. S. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 209-210.

masraflı ve zahmetli olması durumuna ilişkin fikir sunar. Ona göre Osmanlı toplumunda dört eşi olanlar yalnızca zengin ve mevki sahibi erkeklerdi.²³ Ondan yaklaşık bir asır sonra Osmanlı coğrafyasına seyahat eden Fransız doğa bilimci Antonie Olivier de benzer bir bakış açısını yansıtıyordu.²⁴ Olivier, birden fazla kadınla evliliğin çok masraflı olması, aynı evde yaşayan kadınların geçinememesi, kadınların şikayetleri veya talepleriyle eşlerini bunaltmaları gibi sebeplerle yaygın olmadığını belirtmektedir. 18. yüzyıl diplomatlarından D'Ohson, birden çok kadına bakma güçlüğü, ev huzurunu bozma endişesi, hepsini birbirleriyle geçindirmenin zorluğu ve ebeveynlerin evli erkeklere kız verme konusundaki titiz tutumları gibi nedenlerle çok eşliliğin yaygın olmadığını ifade etmektedir.²⁵ 18. yüzyıl başlarında İngiliz yazar Lady Montagu, İslâm'ın dört kadınla izdivaca izin vermesine karşın kibar erkeklerin bu izni kullanmadığına, çapkın kişilerin ise toplumda saygı görmediğine vurgu yapmaktadır.²⁶ 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına seyahat eden Amerikalı yazar Clara Erskin Clement de çok eşliliğin yüksek mertebedeki kişiler arasında sevmeye dayalı evliliklerin önüne geçtiğinin altını çizer.²⁷

2. Tuna Kaptanı Bıyıklı Ali Paşa

Osmanlı kroniklerinde Tuna Kapudânı Bıyıklı Ali Paşa olarak adı geçen Ali Paşa, arşiv kayıtlarında Tuna Kapudânı olarak zikredilmektedir. 16. yüzyıl ortalarından itibaren donanma kumandanı için kullanılan Kapudân²⁸ payesinden anlaşıldığı üzere Paşa seyfiye sınıfına mensuptu. Bıyıklı lakabı ise onunla aynı dönemde yaşamış ve aynı isme sahip olan diğer paşalarla karıştırılmaması için kullanılmıştır.

Bosna doğumlu olan Ali Paşa'nın ailesi hakkındaki bilgiler kısıtlı olmakla birlikte annesinin adının Muhsine olduğu ve İshak Bey adında bir erkek kardeşinin bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁹

Ali Paşa, Tuna Donanması'na birincisi 12 Mart 1689 diğeri 9 Şubat 1691 tarihinde olmak üzere iki defa kaptan tayin edilmiştir.³⁰ Askerin disiplinini bozduğu için aradaki dokuz aylık süre boyunca Tuna kaptanlığı görevinden azledildiği bilinmektedir.³¹ Bu dönemde yerine eski Cezayir Beylerbeyi Hüseyin Paşa tayin edilmiştir.³²

23 Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 123.

24 Serpil Güner, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 197.

25 Evren Burçak-Dilek Girgin Can, *Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadımı* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1997), 133.

26 Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, çev. Murat Aykaç Erginöz (İstanbul: Yalçın Yayınları, 1996), 54.

27 Buğra İnal, *19. Yüzyılda İngilizce Yazılmış Seyahatnamelere Göre Anadolu'da Sosyal Kültürel ve Ekonomik Hayat* (Uşak: Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 421.

28 İdris Bostan, "Kapudan Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/354.

29 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, 1996), 1/280; Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 1166.

30 Başkanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d), nr. 98/464, vr. 74; BOA, A.DVNS. MHM.d, nr.100/481, vr.66; Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke*, 1383.

31 Filiz Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması (18. yüzyıl)* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019), 165.

32 BOA, A.DVNS. MHM.d, nr. 99/337, vr.66.

Ali Paşa'nın Tuna kaptanlığı yaptığı dönem Osmanlı-Habsburg ilişkilerinin gerilimli olduğu bir zamana denk gelir. Osmanlı Devleti'nin 1683 tarihinde gerçekleşen II. Viyana kuşatmasındaki başarısızlığı Habsburgların önce Belgrad'ı daha sonra Orşova, Feth-i İslâm ve Vidin kalelerini ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır.³³ Bunun üzerine Paşa'nın Habsburglara karşı Tuna'da önemli bir savunma hattı kurmakla görevlendirildiği bilinmektedir. Bu dönemde donanma gemilerinin yapımı, hazırlanması ve köprü imarı gibi faaliyetlerde bulunmuştur.³⁴ Aynı zamanda Hüseyin Paşa, Ali Paşa ve Macar kralı Tökeli İmre ile iş birliği yaparak Vidin, Orşova ve Feth-i İslâm kalelerinin tekrar ele geçirilmesini sağlamıştır.³⁵

Tuna'daki önemli faaliyetlerine karşın Paşa'nın donanmaya mahsus paranın bir kısmını kendi zimmetine geçirmesinden dolayı görevinden alındığı görülmektedir.³⁶ Bu suçundan dolayı Semendire kalesine hapsedilmiştir.³⁷ Meblağı geri ödeyip hayatını kurtarmışsa da bu yolsuzluk onun itibarını kaybetmesine neden olmuştur. Tuna kaptanlığından sonra düşük rütbeli vazifelerde bulunan Ali Paşa, 14 Şubat 1696'da Kılburun muhafızlığı³⁸ ardından Seddülbahir kalesi³⁹ muhafızlığına ve nihayet Azak kalesi⁴⁰ muhafızlığına tayin edilmiştir. Kerç muhafızlığı görevindeyken ise vefat etmiştir.⁴¹

Terekesi, 24 Haziran 1698 tarihinde kaydedilen Ali Paşa'nın ölüm tarihini tam olarak tespit etmek mümkün değildir.⁴² Fakat onun bu tarihten en az üç ay önce vefat ettiği anlaşılmaktadır. Zira 23 Mart 1698 tarihli bir hüccet kaydında⁴³ müteveffa olarak zikredilmesi Paşa'nın bu tarihten önce vefat ettiğini ortaya koyar. Bu bakımdan kesin ölüm tarihi saptanamamış olmakla birlikte hüccet kaydını esas almak ve ölümünü bu belgenin öncesine tarihlendirmek gerekmektedir.

2.1. Aile Hayatı

Ali Paşa'nın Hadice ve Fatma adında iki eşi vardır. Aynı zamanda Şivekâr adlı hatundan Rukiye adında küçük bir kızı olması da dikkat çekmektedir. Tereke ve sair dava kayıtları incelendiğinde Şivekâr Hatun'un mirastan pay alamadığı anlaşılmaktadır. Bu durum Şivekâr'ın

33 Rossitsa Gradeva, "War and Peace along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century", *Oriente Moderno* 20/81 (2001), 149-175.

34 BOA, A.DVNS. MHM.d, nr. 98/457, vr. 88; BOA, A.DVNS. MHM.d, nr.102/597, vr.79.

35 Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke*, 1296-1331; BOA, A.DVNS. MHM.d, nr.98/782, vr.114.

36 BOA, D. BŞM.d. nr.671/1-9.

37 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1/280; Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke*, 1383.

38 BOA, A.DVNS. MHM.d, nr. 110/838, vr. 95; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname (İnceleme-Metin 1116-11331704-1721)*, haz. Mehmet Topal (Ankara: TÜBA, 2018), 335.

39 BOA, A.DVNS. MHM.d, nr. 108/804, vr.100.

40 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, 238.

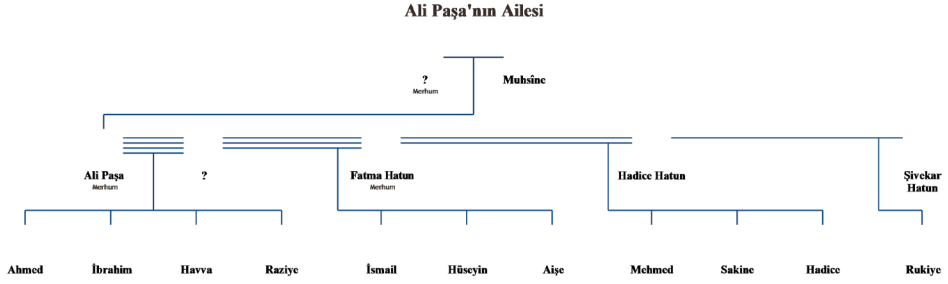
41 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 280.

42 Sâbika nehr-i Tuna kapûdânı olup ve yine Rusçuk'da sâkin iken bundan akdem vedâ-i âlem-i fanî iden merhûm Ali Paşa'nın verâseti zevceteyn-i metruketeyn Hadice bint-i Abdullah ve Fâtuma bint-i Abdullah nâm hatûnlar ile sulbi kebir oğlu Ahmed Bey ve sulbi sagir oğulları Mehmed Bey ve İsmail Bey ve İbrâhîm Bey ve Hüseyin Bey ve sulbiye kebir kızları Hadice ve Sâkine ve sulbiye sagire kızları Âişe ve Raziye ve Havva ve Rûkiye ve vâlidesi Muhsine nâm hatûna münhasıra olup kâbel kısmı sagire-i mezbûre Rûkiye dahî fevt olup verâseti vâlidesi Şivakar bint-i Abdülmenan nâm hatûn ile karındâşları mezbûrûna isâbet idüb kâbel kısmı mezbûr Hüseyin Bey dahî fevt olup verâseti mezbûre Fâtuma Hatûn ile li-bebeyn karındâşları mezbûran İsmail Bey ve Âişe'ye münhasıra olduğu şer'an zâhir ve sâbit oldukdan sonra müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin muhalefâtı ve mübeyyin veresesi beyyinelere âlâ mâ faraz'allâhu tevzî ve taksim olunduğu defterdir ki veh-i âti üzere zikr olunur. Tahriren fi'l-yevmi'l-hamse 'aşer min Zi'l-hiccetü's-şerife (...) li-sene tis'a ve mi'e ve elf. Rusçuk Şer'îye Sicil Defteri (1109-1112), nr.2, vr.7b, 8a, 8b, 9a, 9b.

43 Rusçuk Şer'îye Sicil Defteri (1106-1108), nr.4, vr.86b.

Ali Paşa'nın cariyesi olma ihtimalini akla getirirse de belgelerde *ümm-i veled* tabiri geçmemektedir. Zikredilen üç kadın dışında Paşa'nın bir eşi daha olduğu ve bu kişiden Ahmed, İbrahim, Havva ve Raziye adında çocukları bulunduğu terekeden anlaşılmaktadır. Dört çocuk dünyaya getiren söz konusu kadının adına hiçbir belgede tesadüf edilmemesi onun daha önce vefat ettiğine yahut boşandığına işaret eder.

Tablo 2: Ali Paşa'nın Aile Şeceresi

Paşa'nın eşlerinden Hadice Hatun ve Fatma Hatun'un baba adları Abdullah (ibn-i Abdullah) olarak kaydedilmiştir. Bu durum onların babalarının mühtedi olma ihtimallerini düşündürmektedir. Benzer şekilde Şivekâr Hatun'un da baba adının Abdülmenan olarak kaydedildiği görülmektedir. Bu ifade de tıpkı ibn-i Abdullah gibi ihtida edenler için sık kullanılan bir isimdir. Eşlerin baba adları ve ebeveynleri hakkındaki bilgilerimizin kısıtlılığı onların mühtedi olma ihtimallerini artırmaktaysa da bu konuda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Zira baba adı Abdullah veya Abdülmenan olan herkesin mühtedi olmadığı açıktır.⁴⁴

Ali Paşa hayattayken Hadice Hatun'dan Mehmed, Sakine, Hadice; muhtemelen ölmüş eşinden Ahmed, İbrahim, Havva, Raziye; Fatma Hatun'dan İsmail, Aişe, Hüseyin; Şivekâr Hatun'dan ise Rukiye olmak üzere beş oğlu altı kızı olmak üzere toplamda on bir çocuğu olmuştur. Paşa'nın ilk eşi muhtemelen Hadice Hatun'du. Bu hatunun hem mahkeme kayıtlarındaki baskın rolü hem de yaşını almış iki yetişkin kızının olması onun ilk eş olduğu varsayımını kuvvetlendirir. İlk eşinden iki kız çocuğunun dünyaya gelmesi erkek evlat sahibi olmak isteyen Paşa'yı ikinci bir evliliğe yöneltmiş olmalıdır. Nitekim oğlu Ahmed Bey'in yaşının diğer oğlu Mehmed'den büyük olması bu durumu ispatlar niteliktedir. Dolayısıyla adını bilmediğimiz ölen eş, muhtemelen onun ikinci karısıdır. Paşa'nın üçüncü eşi ise Fatma Hatun olsa gerektir. Fatma'nın çocuklarının sağır ve sağire olarak nitelendirilmeleri dolayısıyla onun da yaşının genç olduğunu varsaymak yerinde olacaktır.

Ali Paşa'nın sağire kızı Rukiye ve sağır oğlu Hüseyin hayatını kaybetmiştir. Çocukları arasında Ahmed'in kebir; Sakine ve Hadice'nin kebir; Mehmed, İsmail, İbrahim ve Hüseyin'in sağır olmasına karşın Aişe, Raziye, Havva ve Rukiye sağiredir. Bu yüzden Paşa'nın ölümünden sonra sağır ve sağire çocukları için mahkeme tarafından 30 Mayıs 1698

44 Kâmil Çolak, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Rusçuk'ta Köle ve Cariyelerin İhtidâları". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2017), 379-389.

tarihinde iki defa vasî tayini yapıldığı kayıtlara geçmiştir. Ancak bunlar haricinde de reşit olmayan evlatlar için de vasî tayini yapılmış olmalıdır. Bahsi geçen kayıtlardan ilki oğlu Mehmed'in annesi Hadice Hatun'un vasî tayinini diğeri ise İsmail'in annesi Fatma Hatun'un vasî tayinini göstermektedir.⁴⁵ Vasî tayini genellikle reşit olmayan (yaşı küçük, akıl sağlığı yerinde olmayan, eksik ehliyetli bireyler) kişilerin hukukî işlerini kendileri bizzat yapamadığı durumlarda yapılırdı. Tayin edilen vasî sadece miras paylaşımında değil, sonraki süreçte mallarının idaresinden de sorumluydu.⁴⁶

Bunların yanında Ali Paşa'nın küçük yaştaki çocuklarının zarurî ihtiyaçlarına mukabil mahkeme tarafından iki defa nafaka tayini yapılmıştır. İlk nafaka tayini Aişe Hatun ile oğlu Mehmed Bey'e yapılmış; iki kardeşe 5,5 para, hademelerine ise 3,5 para düşecek şekilde toplamda 14 para tahsis edilmişti. Diğer bir nafaka tayini İbrahim Bey, Havva ve Raziye'ye yapılmıştır. Her kardeşe 5,5 para, hademelerine ise kişi başı 3,5 para olmak üzere toplamda 20 para tahsis edilmiştir.⁴⁷

1698 yılında yapılan nafaka tayininden her çocuğa düşen payın 5,5 para olduğu bilinmektedir. Bu oranın akçe karşılığı ise 16,5'tir. Günlük 16,5 akçe geliriyle 1,17 vakıyye koyun eti veya 4,12 vakıyye zeytinyağı veya 1,37 vakıyye bakkaldan taze peynir alınabilmektedir.⁴⁸

Ali Paşa'nın ölümünden sonra kardeşi İshak Bey, Paşa'nın dul kalan eşi Hadice Hanım ile evlenmiştir.⁴⁹ Bu durum eski Türk geleneğindeki *levirat* uygulamasına benzemektedir. Levirat, kocasının ölümünden sonra dul kalan kadının, genç ve çocuk sahibi ise kocasının kardeşlerinden biriyle evlenmek zorunda olmasına denilmektedir. Bu uygulamada tercih hakkı kadına değil kardeşe aittir.⁵⁰ Levirat uygulaması toplumda çok eşlilik sayısını artırdığı gibi⁵¹ müştereken tasarruf olunan arazinin veya malların bölünmesini önlemek için de başvurulan bir yöntemdir.⁵² Hadice Hatun'a mirastan 549 esedi kuruş 384 para kalmıştır. Bu mirasın İshak Bey ile evlenmesinde bir etken olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda Hadice Hatun'un iki yetişkin kızı olması yaşının çok da genç olmadığını göstermektedir.

2.2. Servet Paylaşımı

Ali Paşa'nın toplam serveti 10.139 kuruştur. Bu servetin içerisindeki en kıymetli varlığı 0,73'lük oranla gayrimenkul mallarına aittir. Daha sonra sırasıyla 0,11'lik oranla ev eşyaları, 0,062'lik oranla kıyafetleri, 0,032'lik oranla aksesuarları, 0,027'lik oranla silahları, 0,013'lük oranla raht takımları, 0,014'lük oranla kumaşları ve 0,008'lik oranla hayvanları gelmektedir.

45 Rusçuk Şer'îye Sicil Defteri (1109-1112), nr.2, vr.3a.

46 Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1954), 64.

47 Rusçuk Şer'îye Sicil Defteri (1109-1112), nr.2, vr.9b, 13a.

48 7 Şevval 1107 tarihli Rusçuk narh defterinde lahm-ı ganem vakıyyesi 14 akçe, revgan-ı zeyt vakıyyesi 4 akçe, bakkaldan taze panir vakıyyesi 12 akçe olarak kaydedilmiştir. Rusçuk Şer'îye Sicil Defteri (1106-1108), nr.4, vr. 119a; Osmanlıda nafaka uygulamaları ve satın alma gücü arasındaki ilişki için bk. Mustafa Akkaya, "Osmanlıda 16. ve 17. Yüzyıllar Arasında Nafaka Uygulamaları ile Satın Alma Gücü Arasındaki İlişki", *History Studies International Journal Of History* 10/7 (2018), 295-319.

49 Rusçuk Şer'îye Sicil Defteri (1121-1124), nr.5, vr.15b.

50 Şamil Dağcı, "İslam Aile Hukukunda Evlenme Temelleri (Sürekli Evlenme Engelleri)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39, 186.

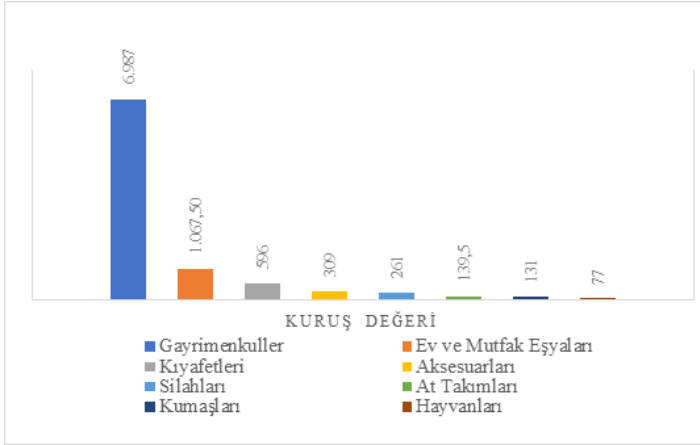
51 Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974), 273.

52 Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 324

Tüm bu eşyaların toplam kıymeti 9.568 kuruştur. Kılburun'dan gelen 520 kuruşluk mirası da üzerine eklersek toplam miras 10.088 kuruş etmektedir. Ancak hesaplamada 51 kuruşluk eksik bulunmaktadır. Tereke kaydında bazı kısımlar yazının silik olmasından okunamamış yahut eksik okunmuştur. Bu eşyaların toplam ederinin 51 kuruş olduğu düşünülmektedir.

Miras paylaşımı yapılmadan önce, Ali Paşa'nın 10.139 kuruşluk servetinden toplamda 1.548,5 kuruş tutan borçları ödenmiştir. Kişisel borçları arasında, kardeşi İshak Bey'e 318,5 kuruş, eşi Hadice'ye 250 kuruş mehir borcu, diğer eşi Fatma'ya ise 62,5 kuruş mehir borcu bulunmaktadır. Bu borçların yanı sıra tekfin ve tekeffün masrafları için harçlar ödenmiştir. Paşa'nın mezarına, dükkânına ve binasına yapılan masraf toplam 95 kuruş, tereke defterlerinin düzenlenmesinde görev alan Kadı Şeyh Mehmed'e 132 kuruş, kâtime 20 kuruş, dellaliyeye 18 kuruş, ihzariyeye 15 kuruş ve eminiyeye 15 kuruş ödenmiştir. Mirastan bu borçlar çıkarıldıktan sonra kalan 8591,5 kuruş da vârisleri arasında paylaştırılmıştır.

Grafik 1: Ali Paşa'nın Servet Dağılımı

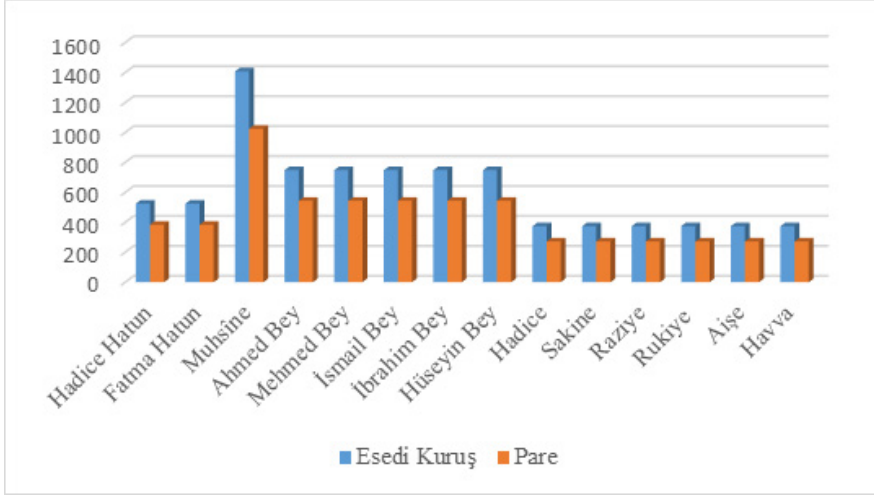
Ali Paşa'nın mirasçıları arasında eşleri, annesi, erkek çocukları ve kız çocukları olmak üzere toplamda on dört kişi vardır. İslâm hukuku hükümlerine göre bu kişiler *ashâbü'l-ferâiz* olarak mirastan pay sahibi olmaktadır.⁵³ Bunlar haricinde ölen eşi, Şivekâr Hatun ve İshak Bey mirastan pay alamamıştır.

Ali Paşa'nın her iki eşine de 525 esedi kuruş 384 para, annesine 1.408 esedi kuruş 1.024 para, erkek çocuklarının her birine 748 esedi kuruş 544 para ve kız çocuklarının her birine 374 esedi kuruş 272 para mirastan pay düşmüştür. Mirastan en büyük pay annesine düşerken en küçük pay kızlarına düşmektedir.

Ali Paşa'nın Kılburun'da bulunan eşyası ise terekesine sonradan eklenmiştir. Bu mirastan 520 esedi kuruş vereseye intikal etmiş, ancak bunun 106 esedi kuruşu harçlara gitmiştir. Geriye kalan yekûndan her iki eşe 24 esedi kuruş 84 para, erkek 34 esedi kuruş 109 para ve kız çocuklarına 17 esedi kuruş 14,5 para hisse düşmüştür.

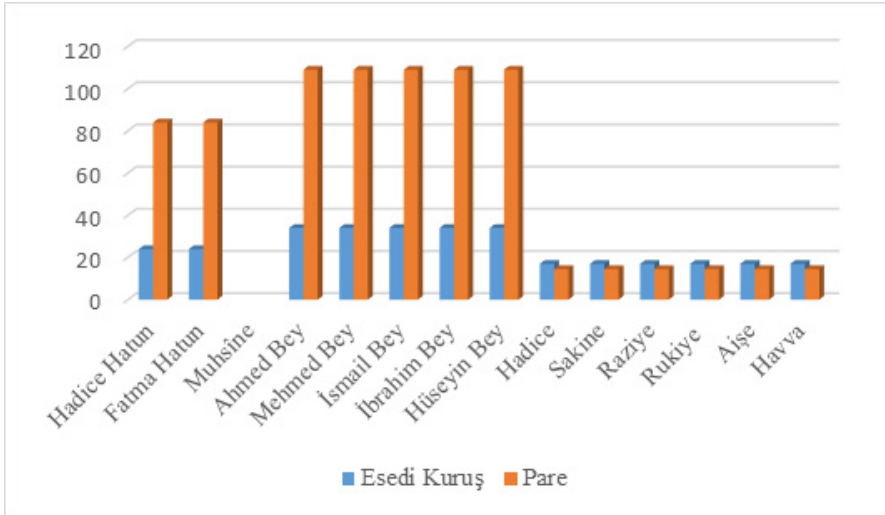
53 Hamdi Döndüren, "Ashâbü'l-ferâiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/467.

Grafik 2: Ali Paşa'nın Rusçuk'taki Servetinin Paylaşımı

Rukiye babasından sonra vefat ettiği için mirası annesi ve kardeşleri arasında paylaştırılmıştır. Rukiye'nin mirasından annesi Şivekâr Hatun'a 60 esedi kuruş 25 para, erkek kardeşlerinin her birine 40 esedi kuruş 30 para, kız kardeşlerinin her birine 20 esedi kuruş 15 para düşmüştür. Doğumundan kısa bir süre sonra vefat eden Hüseyin'in mirasından da annesi Fatma Hatun'a 131 esedi kuruş 4 semen 5 para, abisi İsmail Bey'e 437 esedi kuruş, 1 rub'u 16 para, kız kardeşi Aişe'ye 218 esedi kuruş 10 semen 8 para pay düşmüştür.

Grafik 3: Ali Paşa'nın Kılburun'daki Servetinin Paylaşımı

2.3. Miras Meselesi

Ali Paşa'nın vefatının ardından mirasın paylaşımında bazı ihtilâflar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında mirastan yeni hak talepleri ve mirasta yapılan yolsuzluklara dair şikâyetler bulunmaktadır. Fatma Hatun, Ali Paşa öldüğünde oğlu Hüseyin'e hamiledir. Paşa'nın miras taksimi yapılırken oğlu Hüseyin vefat ettiği için mirastan hiçbir pay alamamıştır. Bu durum üzerine Fatma Hatun ölen oğlunun mirası için mahkemeye başvurmuştur.⁵⁴ Fakat bir süre sonra Fatma Hatun da vefat etmiş ve 13 Temmuz 1699 tarihinde terekesi kaydedilmiştir.⁵⁵ Fatma Hatun'un serveti 1.509,6 kuruş değerindedir. Bu servetin 297,5 kuruşu Paşa'nın kardeşi İshak Bey tarafından satılmıştır. Geriye kalan 1211,8 kuruştan 105 kuruş ile harçlar ödenmiştir. Mirastan kalan 1107,4 kuruşun 738,2 kuruşu oğlu İsmail'e 369,1 kuruşu ise kızı Aişe'ye kalmıştır. Çocukların sagîre olmasından dolayı çocuklarla ve kalan mirasla vasî olarak Hadice Hanım ilgilenmeye başlamıştır. Ancak bu durum çocuklar üzerinde olumsuz bir etki meydana getirmiş ve yaklaşık on bir yıl sonra amcaları İshak Bey vasıtasıyla mahkemeye gitmelerine sebep olmuştur.

Ali Paşa'nın ölümü sonrasında çocuklarından Mehmed, İsmail, İbrahim, Hüseyin, Aişe, Raziye, Havva ve Rukiye yetim kalmıştır. Yetim kalan çocukların mirası konusunda vasîlerin yolsuzluk yapmasından dolayı İsmail, Raziye ve Havva mirastan kendi haklarına düşen payı alamamışlardır.⁵⁶ Bunun üzerine çocuklar üvey anneleri Hadice'nin ve büyük abileri Ahmed'in, mirası kendi aralarında paylaştığı ve mirası talep ettiklerinde de üvey anneleri Hadice'nin bahaneler bularak hakları olanı devretmediği gerekçesiyle mahkemeye başvururlar. Mahkeme bu davanın adaletle çözülmesi için Süleyman Çavuş'u görevlendirir. Hatta büyük abileri Ahmed de üvey annesi Hadice Hatun'da kalan 800 kuruş hakkını bu vesile ile mahkeme sonucunda almıştır.⁵⁷

Ali Paşa'nın mirası İslâm hukuku feraiz esasları mucibince vârisleri arasında paylaştırılmıştır. Mirastan en büyük payı annesi sonra sırasıyla erkek çocukları ve eşleri almıştır. En küçük pay ise kız çocuklarına intikal etmiştir. Burada vârislere kalan hisselerin toplamının tüm mirası vermemesi oranlarda tutarsızlık olduğunu göstermektedir. Bu durumun, miras paylaşımının iki kez yapılmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Zayıf bir ihtimal de olsa kadıların mirastan mal kaçırması da akla gelmektedir. Ek olarak yetim çocukların hisselerinde vasîlerin yolsuzluklar yapması da sıkıntılara sebep olmuştur.

54 Rusçuk Şer'îye Sicil Defteri (1109-1112), nr.2, vr.4b.

55 Medine-i Rusçuk'da merhûm Ali Paşa'nın Sarayı'nda sâkine iken bundan akdem mütevefiyye olan Fatma bint-i Abdullah nâm hâtûnun sagîr oğlu İsmail Bey ve sagîre kızı Aişe'nin kîbel-i şer'iden mensûb vasîleri olan emmileri İshâk Bey talebiyle müteveffân-ı mezbûrenin tahrîr olunan müteveffât-ı defteridir ki ber-verch-i âti zikr olunur. Ve el-yevmi'ül-hâmis âşer minel-muharrem'ül-harâm li-sene ahedi öşr ve mi'ete ve elf. Rusçuk Şer'îye Sicil Defteri (1109-1112), nr.2, vr.34b, 35a.

56 Yetim malları ve yapılan yolsuzluklarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Fatih Bozkurt, "Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2012), 69-90.

57 Rusçuk Şer'îye Sicil Defteri (1121-1124), nr.5, vr.15b.

SONUÇ

Birden fazla kadınla evlenen erkeklerin bazı problemlerle karşı karşıya kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu problemlerden ilki ailenin geçim derdidir. Zira çok eşli ailelerde nüfus kalabalıklaştığı için bakım ve beslenme masrafları artmaktadır. Ayrıca her eş için ayrı bir hane kurulması gereği düşünüldüğünde erkeğin bu masrafı karşılaması oldukça güçleşmektedir. Diğer bir zorluk ise eşler ve çocuklar arasında yaşanan kıskançlıklar olup bu durum çok eşli ve çok çocuklu aile ortamında ciddi huzursuzluklar doğurmaktadır. Başka bir problem de miras paylaşımıdır. Erkeğin ölümü sonrasında eşler ve çocukları arasında miras paylaşımı konusunda anlaşmazlıklar yaşanmakta, özellikle yetim kalan küçük yaştaki çocukların haklarının diğerlerince gasp edildiği görülmektedir.

Tuna Kaptanı Biyıklı Ali Paşa'nın evliliklerini ve mirasının taksimini ele alan makalede Osmanlı toplumunda çok eşlilik kurumunun işlevi bir devlet adamı üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Paşa'nın ailesine dair dava kayıtlarının çeşitliliği ve sık sık mahkemeye yansıyan farklı kayıtların mevcudiyeti konunun seçiminde etkili olmuştur. Sık tesadüf edilen bir olgu olmamakla birlikte Tuna Kaptanı Ali Paşa gibi birden fazla kadınla evlenen erkeklere Osmanlı toplumunda rastlanmaktaydı. Statüsü ve serveti düşünüldüğünde para ve malca durumu iyi, oldukça varlıklı ve mevki sahibi bir Osmanlı Paşası olduğundan geçim derdi bulunmamakta, bu birikimle çok eşlilik müessesesini işlettiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen Paşa'nın ölümünü müteakip aile içinde huzursuzluklar baş göstermiş, eşler ve çocuklar arasında miras taksiminde ortaya çıkan anlaşmazlıklar karşısında sık sık mahkemeye başvurulmuştur.

Osmanlı toplumunda çok eşliliğin tarihsel süreci ve bölgesel dağılımları ele alınsa da çok eşlilik oranlarının eleştirisi, bölgelerarası rakamsal farklılıkların nedenleri, oranlarındaki uzun vadeli değişimler ve servetin çok eşlilik durumuna etkisi gibi konular hala araştırılmaya muhtaçtır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an Libre open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D. BŞM.d.), nr. 671.

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), nr. 98/464,457,782; 99/337; 100/481; 102/597; 108/804, 1378, 1643; 110/838.

Şer'iyye Sicilleri

Ruşuk Şer'iyye Sicilleri, nr. 2, 3, 4.

2. Araştırma ve İncelemeler

Ansay, Sabri Şakir. *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1954.

Akkaya, Mustafa. "Osmanlıda 16. ve 17. Yüzyıllar Arasında Nafaka Uygulamaları ile Satın Alma Gücü Arasındaki İlişki". *History Studies International Journal Of History* 10/7 (2018), 295-319.

Barkan, Ömer Lütfi. "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)". *Belgeler* 3/5-6 (1966), 1-479.

Bilkan, Ali Fuat. *Nâbî Divânı II*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Bostan, İdris. "Kapudan Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/354. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Bozkurt, Fatih. "Osmanlı Dönemi İstanbul Ailesi". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Toplum*. 4/50-61. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, 2015.

Bozkurt, Fatih. "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 54/ 2011-2 (2012), 91-120.

Bozkurt, Fatih. "Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2012), 69-90.

Burçak, Evren- Girgin Can, Dilek. *Yabancı Gezinler ve Osmanlı Kadını*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1997.

Cin, Halil. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974.

Çınar, Hüseyin. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şebri'nin Sosyo-Ekonomik Durumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.

Çolak, Kâmil. "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Rusçuk'ta Köle ve Cariyelerin İhtidaları". *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2017), 379-389.

- Dağcı, Şamil. "İslâm Aile Hukukunda Evlenme Temelleri (Sürekli Evlenme Engelleri)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 175-237.
- Dal, Emrah. *R-2 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tablili (H.1108-1111/M.1696-1699) v. 1-58.* Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Demirel, Ömer. "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı". *Belleten* 54/ 211 (Aralık 1990), 945-961.
- Döşemetaş, Ömer. "Kastamonu Kazâsı'nda Ailelerin Çocuk Sayısı ve Çok Eşlilik (1725-1750)". *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2 (2018), 97-122.
- Ekin, Ümit. "19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda Çok Eşlilik Olgusu". *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu* ed. Haluk Selvi vd. 3/919-926. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2017.
- Gerber, Haim. "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700". *International Journal of Middle East Studies* 12/3 (Nov., 1980), 231-244
- Gradeva, Rossitsa. "War and Peace along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century". *Oriente Moderno* 20/81 (2001), 149-175.
- Döndüren, Hamdi. "Ashâbü'l-Ferâiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991. 3/467-468.
- Karaçay Türkal. Nazire, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Kavak, Nuri. *Karasu Kazası (1683-1744) Kırım Hanlığında Bir Yerleşme Örneği*, Bursa: On-Mat Öner Yayınları, 2014.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ablâk-i Alâ-i (Kınalızâde'nin Ablâk Kitabı)*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kıvrım, İsmail. "XVII. Yüzyılda Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu (1650-1700)". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (2007), 357-392.
- Kur'ân Yolu*. Nisâ Sûresi, 4/3 (20 Temmuz 2021). <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/496/3-ayet-tefsiri>.
- Kurt, Abdullah. "Dini Kaynakların Çokeşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çokeşlilik". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1999), 183-214.
- Kurt, Abdullah. "Polygamy in the Ottoman City of Bursa". *International Journal of Social Inquiry* 6/2 (2013), 140-161
- Meriç, İrem. *R-5 numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tablili (H.1120-1125/M.1709-1715)*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Montagu, Lady. *Doğu Mektupları*. çev. Murat Aykaç Erginöz. İstanbul: Yalçın Yayınları, 1996.
- Mutaf, Abdülmecit. *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Özdeğer, Hüseyin. *1463-1640 yılları Bursa Şehir Tereke Defterleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1988.

- Özdemir, Rifat. "Tokat'ta Aile'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)". *Bellekten* 54/211 (Aralık 1990), 993-1052.
- Özlu, Zeynel. *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2004.
- Öztürk, Said. "Osmanlı'da Çok Eşlilik". *Türkler* 10/375-384, ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Öztürk, Said. "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile, Servet Yapısı ve Dağılımı". *İstanbul Araştırmaları* 3 (1997), 21-58.
- Öztürk, Said. *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tablîli*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Reyhan, Cenk. *XVIII. Yüzyılda Bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti Bursa Örneği; Şehir Toplumunun Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Analizi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Schweigger, Salomon. *Sultanların Kentine Yolculuk 1578-1581*. haz. Heidi Stein, çev. S. Türkiş Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. *Nusretname (İnceleme-Metin 1116-1133 1704-1721)*. haz. Mehmet Topal. Ankara: TÜBA Yayınları, 2018.
- Süreyya, Mehmet. *Sicill-i Osmani* 1. haz. Nuri Akbayar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, 1996.
- Üçel-Aybet, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Yıldırım, Filiz. *Nazlı Tuna'nın İnci Donanması (18. yüzyıl)*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019.

EKLER

EK 1: Tuna Kaptanı Biyıklı Ali Paşa'nın Terekesindeki Mallar

EV EŞYALARI						
	ADET			DEĞERİ		
CİNSİ		ADET FİYAT	KURUŞ	RUB	SÜLÜS	NİM
Kırmızı orta keçesi ma'a yan	1		2,5			
Müsta'mel alaca kilim	1		4,5			
Çuka yasdık	3	2	5			
Kaput keçesi	1					
Sim raht sini minder	1		10			
Ûşak seccâdesi	1		6			
Kırmızı peşkir	1		6	1		
Def'a peşkir alaca kırmızı	1		5,5			
Def'a alaca peşkir	1		3,5			
Beyaz peşkir	1		4			
Def'a köhne beyaz peşkir	1		1,5			
Bağdadi makad	3		43			
Beyaz sâde	1		1	3		
Kebîr maî orta keçesi	1		48			
Haliçe 1 ma'a yan 2			23			
Sim gülebdan	1		5			
Def'a sîm gülebdan ma'a buhurdan dirhem	19	13	18	1		
Çatma yasdık	1		41			
Selânik orta keçesi 1 ma'a çuka makad 2 ma'a kadife yasdık 7			40			
(Silik) orta keçesi 1 ma'a yan 3 ma'a kadife yasdık 6 ma'a ihrâm 1			45			
Def'a Şamdan	1		0,5			
Kebîr fenar	1		6,5			
Maî çinisi gülebdan	1		9	1		
Bakır Gülebdan	1			1		
Altun seccade	1		21			
Sarı zıbinlı çatma yasdık çift	3	15	45			
Beyaz zıbinlı yasdık	1		7	1		
Köhne atlas perde	1		15	1		

SİM GÜLÂBDAN MA'Â BUHURDAN DIRHEM	180	85	32	1		
Şerit makreme	1			1		
Def'a makreme	1		1,5			
Kadife yasdık	8		10			
Orta keçesi	1		10			
Müsta'mel ihram	2		6			
Yorgan cibinlik	1		21	1		
Sofkari sandık	1		30	1		
Meydan seccâdesi	1		4	3		
Sırmalı kadife eğer maa hasır	1		12,5			
Kırmızı abdest peşkiri	2		4	7		
Kahve makremesi	2		4	3		
Kebir şamdan	1			0,5		
cibinlik	1		4	3		
Cezayir ihrâmı	1		19			
Def'a müsta'mel Cezayir ihrâmı	1		13			
Köhne Cezayir ihrâmı	1		3	1		
Cezayir ihrâmı	1		23			
Kahve makremesi	3		6	2		
Def'a makreme	1			1		
Def'a makreme	2		2,5	2		
Müsta'mel çuka makad	2		12	1		
Def'a çuka makad	2		17	1		
Orta keçesi ı ma'ayan ı			16			
Yeşil ihrâm summağı	1		8			
Toplam	267		675	37,5		
Mutfak Eşyaları						
SİM FİNCAN ZARFI 4 MA'Â FİNCAN ı			6			
Şerbet (silik)	2					
Sagır tas	2		1			
Kebir kahve ibriği	1	1	1			
El ibriği	1		0,5			
Sagır kahve ibriği	2			1		
Kapaklı sahan	12		2,5			
Def'a tas	2		1,5			
Kapaksız Tas	1		1			

Sagir tepsi	2		3	3		
Kapaksız kuzu lengeri ma'a sahan	6,5	1	6,5			
Def'a sahan ma'a tencere	2		2			
Köhne kebir haranı	2,5	3	1,5	1		
Hırdavat bakır evani tas	1		96		1	
Baklava Tepsi	1		1			
Tabak	1			3		
Beyaz tas	1		1	1		
Def'a kebir tas	1		8			
Def'a kebir tas	1		8,5			
Asma fucı	1		50			
? ma'a kapaklı sahan	1	1	33			
Kebir leğen	1	1	7			
Sagır leğen	1		1			
Lengeri	3		1			
Baklava tepsi	2		2			
Tas	1		3			
Kebir hoşab taşı	1		4			10
Fağfûrî tabak	1		2			
Şerbet taşı	1		2			
Tas	1		1	1		
Bakır Evani	9	1	9			
Nısf deyü Midilli fiçı	1		5			
Maî tas	1		1,5			
Alaca kesme	1		4			
Kırmızı çuka kesme	1	3	1			
Tabak	1		1,5	1		
Frenk şişi	1		1			
Asma fucı	1		60			
Köhne matara	1		5	1		
Fânûs tas	2		5			
?Kütne zenbil	1		2			
Sırmalı matara	1		4			
Leğen ma'a ibrik	1		5	1		
Kapaklı kebir sahan	1		17			
Turşu fiçisi ma'a hırdavât	8		12			
Def'a Şiş?						

Def'a şiş 1	1		4,5			
kemkam iskemle	1		1			1
Ocak perdesi	1		2			
Şim fincan zarfı	5		5			7
Toplam	95		392,5	13	1	18
Kıfayetleri						
Kırmızı çuka kerrake	1		23			
Şatır dolaması	1		7			
Def'a şatır dolaması	1		7			
Def'a kırmızı dolama	1		9		1	
Kırmızı çuka çakşır	1		6			
Cedid çizme	1		1,5			
Hasır ma'a pabuç	1		1			
Kırmızı çuka ferace	1		7			
Cedid çizme	1		12,5			
Şatır cintiyan	1		3			
Def'a şatır cintiyan	1		2,5			
Def'a şatır cintiyan	1		2,5			
Sırmalı beyaz kuşak	1		6,5			
Bakır şatır kuşağı	2		10			
Kırmızı Cezayir Fes	4	1	2	1		
Def'a sarı çizme	1		1,5			
Kırmızı çukaya kaplı cedid çilkafa kürk	1		76			
Kırmızı çuka yağmurluk	1		62			
Kırmızı çuka sırmalı serpuş	1		22			
Şatır dolaması	1		7			
Kırmızı dolama	1		8	1		
Def'a kırmızı dolama	1		8	1		
(Silik)çakşır			4,5			
Sakız kuşağı	1		9			
Alaca zıibun	3		2			
Şim çavuş kuşağı	1		5,5			
Astar cibinlik	1		2			
Kırmızı çuka kaplı boğaz kürk	1		80			
Kırmızı sarı ayine kaplı çilkafa kürk	1		70			
Kırmızı dolama	1		9	1		

Def'a kırmızı dolama	1		10			
Kırmızı çuka çakşır	1		5	10		
Sarı çizme	1		1	2		
Papuç	1			1		
Kırmızı cintiyân	1					
Def'a kırmızı cintiyân						
Kırmızı çuka çakşır	2		12			
Yeşil çuka dolama	1		7			
Beyaz kuşak	1		3			
Kırmızı fes	1			1		
Kırmızı çukaya kaplı samur paçasından	1		50			
Yeşil atlas kaftan	1		6			
Beyaz zıbun	1		3,5			
Çuka zıbun	1		4,5			
Def'a zıbun	1		1			
Hamam gömleği	1		1			
Kırmızı fes	1			1		
Sarı atlas cintiyân	1		4	1		
Köhne abâ	4		10			
Kırmızı çuka ferace	1		9	3		
Sırmalı palaska	1		2			
Toplam	59		596	23	1	
Kumaşlar						
Yeşil çadır bezleri	3		2	1		
Tül yelpaze	1			0,1		
Tunç Topu	1		1			
Maî çuka zirâ'	9,5	1,5	14	1		
Def'a maî çuka zirâ'	2,5	2	5			
Londrin kırmızı çuka zirâ'	4	1,5	6			
Benefşi kunuz top	1		18			
Kırmızı çuka zirâ'	10	3	31	1		
Maî çuka zirâ'	3,5	2	4	1		
Yeşil çuka zirâ'	1,5	2	3			
Siyah sofa top	1		17			
Kırmızı sof	1		12			
Sım yağmurluk düğmesi 1 zira	48	12	4,5			5

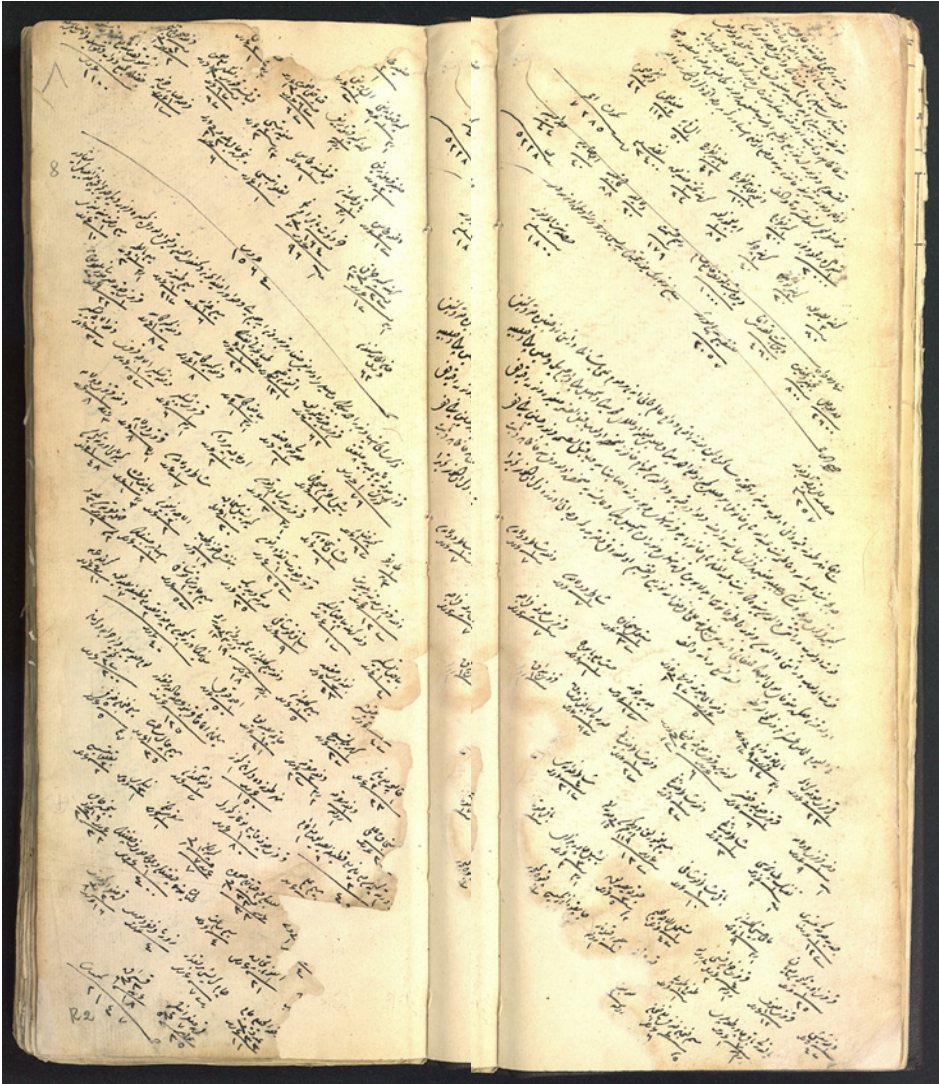
Sîm yağmurluk düğme dirhem	119	15	13,5			
Toplam			131	4,1		5
Silahlar						
Tüfenk tabancası	1		2	1		
Altun kılıç	1		131			
Tabancalı tüfenk	1 çift		28			
Sîm gaddare	1		6			
Sîm topuz	1		21,5			
Sîm balta	1		3	1		
Sîm gaddare	1		16,5			
Sîm topuz	1		17			
Demir topuz	1		6			
Sîm kadife tirkeş	1		30	1		
Toplam	9		261	3		
Çeşitli Aksesuarlar						
Sancak-1 kelâm-1 şerif	1	3				
Sırmalı divit	1		35			
Sîm çalar sa'at	1		35			
Kehribar tesbih	1		3,5			
Sîm sa'at	1		4			
Âkik tesbih	1		6			
Altun zincir	1		27			
Billûr kıblename	1			1		
Kırmızı bayrak	1		1			
Kebîr yeşil sancak	1		20			
Sancak-1 âlem			2			
sîm âlem (sîlik)						
Zurna ... ve boru			4			
Dürbin	1		2			7
Patente her bir mikdâr			10			1
Kırmızı çuka şayka örtüsü	1		25,5			
Kırmızı çuka şayka örtüsü	1		3	1		
Şatır gradin...?	4		35,5			
Yıldızlı bakır çadır toprak	7		1	1		
Bakır fener	1		3,5			

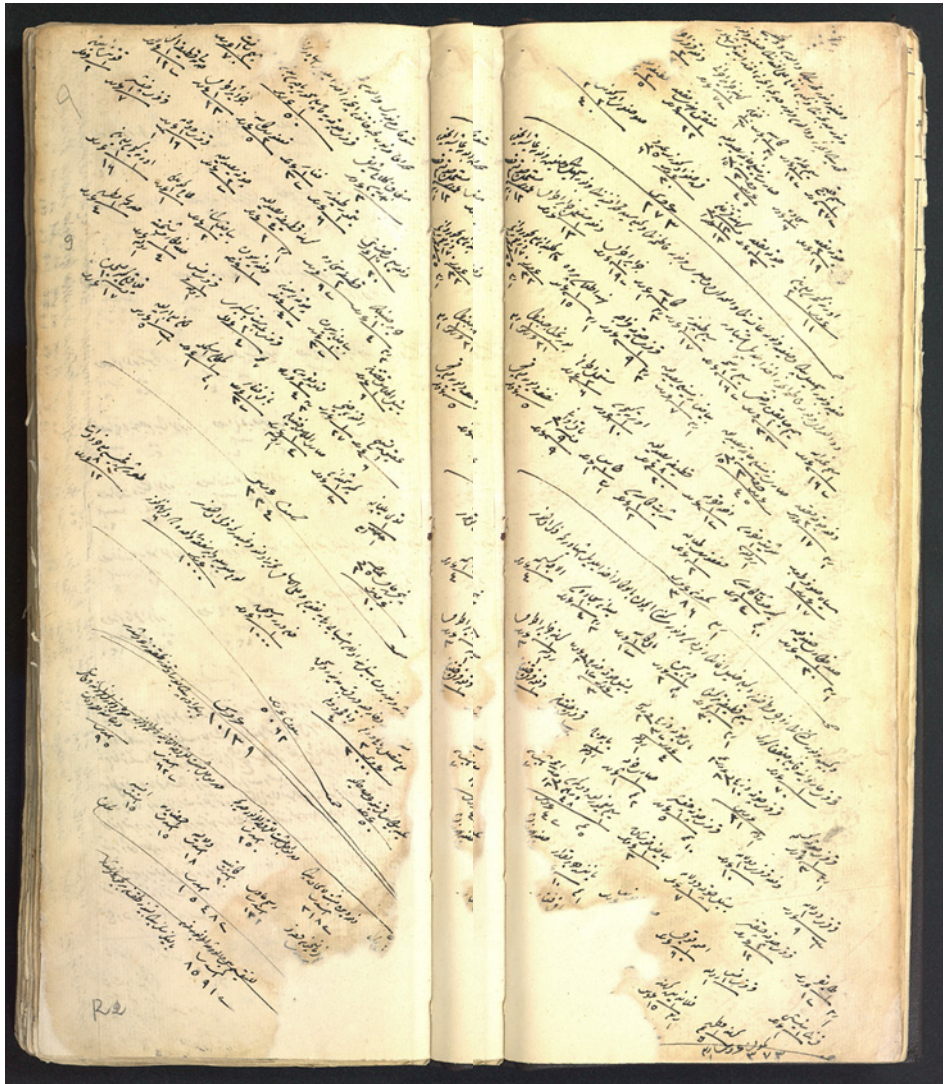
Fener	1		3,5			
Bakır (silik)						
(Silik)						
(Silik)						
Silik						
(Silik)						
Pencere camı	3	2	6			
(Silik)						
Pencere camı	14	2	32			
Def'a						
(Silik) (...) cam aded	33		11			
Çam kiriş bir mikdâr			7,5			
(Silik)						
Sagir						
(Silik)						
Filandra köhne	1		15	1		
Beyaz (...)	1		2			
Sedefkâr sahte?	1		4	1		
Pencere camı	5	2	10			
Toplam	84		309	5		8
Gayrimenkuller						
Ziştovi kazasına tabi ...? karyesinde çiftlik cem devadd ve maaşıyla tarla ...?			1000			
Han icaresinden			62			
Nehr-i Tuna'da değirmen göz	1		150			
Süleyman Ağa hanı kurbunda arsa-i haliye bir mikdâr			125			
Lom suyuyla dair harabe değirmen	2,5 göz		200			
Tapansene? çiftliği demekle ma'rûf çiftlik	1		400			
Menzil (silik) ve hariciye der kurb medine-i Rusçuk ma'a muttasıl bağ 3 dönüm ve bağçe 4 dönüm			3000			
Han der Rusçuk	1		1000			
Lom suyulla dair safka-i vahidesi değirmen göz	6 göz		1000			
...pınarı kurbunda arsa haliya			50			

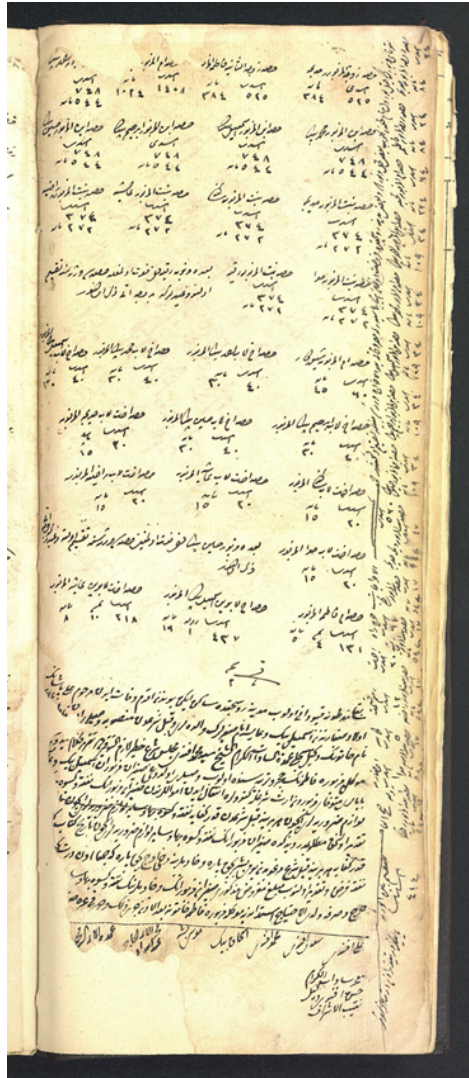
Toplam			6987			
Hayvanlar						
Kara sığır öküzü	3	8	24			
Kara sığır ineği	7	5	35			
Kısrak	3	6	18			
Toplam	13		77			
At Takımları						
Sım raht	1		70			
Def'a sım raht	1		20			
Sım çapkûn raht	1		33			
Çapkun üzengi						
Sım reşme	1		16,5			
Toplam			139,5			

EK 2: Tuna Kaptanı Biyıklı Ali Paşa'nın Terekesi

(Rusçuk Şer'iyye Sicilleri (1109-1112), nr. 2, vr. 7b-9b.)

Klasikten Moderne Osmanlı Değirmenciliği

OTTOMAN MILLING
FROM CLASSICAL
TO MODERN TIMES

SALİH BAŞKUTLU*

ÖZ ABSTRACT

Bu makalede Osmanlı Devleti'nde, geleneksel öğütme tekniklerinden modern öğütme teknolojilerine, un değirmenciliğinin geçirdiği safhalar incelenmiştir. Genel olarak un değirmenciliğinin tarihi seyrine bakılmış olsa da çalışmanın amacı değirmencilik endüstrisinde yaşanan teknolojik dönüşüme dikkat çekmektir. Bu bağlamda ilk olarak modern öncesi dönemlerde Osmanlı coğrafyasında kullanılan değirmen türleri üzerinde durulmuş, devletin değirmencilik alanındaki çalışmaları ve vergi politikası ortaya konulmuştur. Sonrasında ise sanayileşme çabalarıyla uyumlu olarak buhar değirmeninin ortaya çıkışı, gelişimi, işletim sistemi ve hukukî yapısı irdelenmiştir. Geleneksel değirmenler ile buhar değirmenlerinin rekabeti işlenmiş ve buhar değirmenlerinin toplumda yarattığı tepkinin nedenleri ve sonuçları detaylandırılmıştır. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve diğer kaynaklara dayanılarak değirmen modellerinin çizimleri aktarılmıştır. Yaşamsal önemde olan tahılların öğütülerek halkın tüketimine sunulması devletin ilgilenmesi gereken temel meselelerden biri olacaktır. Bu amaçla uzun süre su, rüzgâr ve kas gücüne dayalı değirmenler işletilecek, sanayileşmeyle birlikte ise artık yüksek üretim kapasitesine sahip buhar değirmenleri ortaya çıkacaktır. Değirmen teknolojisindeki bu dönüşüm dikkatle takip edilecek ve yeni üretim modeli sayesinde insanlar daha sağlıklı ve hijyenik un tüketme olanağına kavuşacaklardır.

Anahtar Kelimeler: Değirmencilik, Osmanlı Değirmenciliği, Geleneksel Değirmenler, Buhar Değirmeni, Teknolojik Dönüşüm.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 22 Ocak 2022 | Date Received: 22 January 2022
Kabul Tarihi: 5 Mart 2022 | Date Accepted: 5 March 2022

ATIF | CITATION

Başkutlu, Salih. "Klasikten Moderne Osmanlı Değirmenciliği", *Kadim* 3 (Nisan 2022), 209-240.
doi.org/10.54462/kadim.1061764

This article explores flour milling in the Ottoman State from traditional grinding techniques to modern grinding technologies. Although it investigates the historical progress of flour milling in general, the study aims to draw attention to the technological transformation in the milling industry. This scope focuses on the milling types used in the Ottoman world during the premodern periods. Secondly, it uncovers its milling activities and tax policies. Then, the article examines the emergence, development, operating systems, and legal structure of steam mills concerning industrialization efforts. To this end, it studies the competition between traditional mills and steam mills, its causes, and its effects on society. The study presents drawings of the mill models based on the documents found in Ottoman State Archives and to other sources. Grinding the grains with vital importance and serving them to public consumption was one of the primary concerns of the Ottoman State. For this reason, they operated water, wind, and muscle-powered mills for a long time. The emergence of industrialization brought about steam mills with high production capacity. The Ottomans, accordingly, followed the developments carefully to provide the citizens with healthier and hygienic flour with new production models.

Keywords: Milling, Ottoman Milling, Traditional Milling, Steam Mill, Technological Transformation.

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Tarih Bölümü, salihbaskutlu@hotmail.com, ORCID: [0000-0003-1676-6505](https://orcid.org/0000-0003-1676-6505).

GİRİŞ

Avcı toplayıcılıktan yerleşik hayata geçen insanın en büyük motivasyon kaynaklarından biri, tahıllardan elde edilmiş olan bir miktar ince un yığınıydı. Buğday, kadim zamanlarda yaşamın simgesiydi.¹ Eski çağlarda yaşayan insanların toplayıp yedikleri yabancı bitkilerden düşen küçük sert taneciklerin, toprağa döktüğünde büyük tarım imparatorlukları için ortam hazırlayacağını ve buna bağlı olarak öğütme sistemini ortaya çıkaracağını kimse bilemezdi. İnsanlar dişlerine takılan bu sert ve küçük cisimleri her seferinde yüzlerindeki istemsiz ve acı dolu bir ifadeyle ağızlarından attıkları zaman bunların besleyiciliğinin farkında değillerdi.²

Yabancı bitkilerin tohumları ile Eski Çağın insanları etkileyici bir deneyim yaşadılar. Elbette insanların yabancı olduğu bu cisimlerin birer karbonhidrat ve protein deposu olduğunu bilmeleri mümkün değildi. Zaten kabuğun sertliği ve acılığı insanların beslenmek için bunları tüketmesini imkânsız hale getiriyordu. Kabuklu tahıllar insanların sindirim sistemi için pek uygun değildi. Ancak insanların beslenme yapısı ve çene anatomisi pişmemiş etle birlikte tahıl tanelerini de ezebilecek güçteydi. Dişlerin yapısı bir öğütme makinesi işlevi görebilecek kadar sert ve keskindi.

Geçen zaman içinde birileri tahılları çiğneyerek tüketmeyi bırakıp iki taş arasında ezmenin daha pratik olacağını düşünmüş olmalıdır. Bu taş teknolojisi belki de azı dişleri henüz güçlü olmayan çocukları veya dişleri yılların yıpranmışlığına dayanamayıp düşen yaşlı insanları beslemek için düşünüldü. Amaç ne olursa olsun taşın kullanımı insanların hayatında olumlu bir etki yaratmıştı. İnsanların ilk aleti ve silahı, erken Paleolitik Dönem’de avuçlarında kavradıkları keskin kenarlı taşlardı. İnsanlar taşın cisimleri parçaladığının farkındaydılar. Bir hayvanı avlamak, kemik kırmak veya düşmanına zarar vermek için kullandıkları taşı pekâlâ küçük tahıl tanelerini ezmek için de kullanmayı düşünmüş olmalıdır. Bu ilk öğütme biçimi insanların hayatlarını avcılık yapıp et tüketerek geçirdikleri binlerce yıl boyunca pek gelişmedi. Bu zaman diliminde insanların önceliği sadece tahıllar değildi, aynı zamanda av hayvanlarının yoğunlukta olduğu havzalarda yaşamaktı.³ Ancak tahılların önem kazandığı zamanın gelmesi yakındı. Değişen iklim şartlarına bağlı olarak buzullar kuzeye doğru sıkışırken çok sayıda av hayvanını da beraberinde sürükledi. Hayatta kalmak için sıcak yazları ve ılıman kışları seven insanlar kuzeye göçmeyi tercih etmedi. Her halükârda değişen dünyanın yaşam şartlarına uyum sağlama cesareti ve becerisine sahiptiler. Buldukları bölgelerden gitmek yerine hayatta kalmanın yeni yollarını bulmaya kararlıydılar.

Mamutlar ve Ren geyiği gibi büyük av hayvanlarının buzulların hareketi doğrultusunda meydana çekildiği bir zamanda daha küçük av hayvanları ile yetinilmeye başlandı. Yiyecek bulma alanının daralması insanları zamanla balık ve kabuklu deniz hayvanlarını tüketmeye yöneltti. Daha ılıman iklimin egemen olduğu dönemlerde yazlar uzadıkça doğada yetişen çeşitli yabancı meyveler insanların menüsüne girdi. Sonrasında tahıllar keşfedildi. Yetiştikleri bölgelerdeki hiçbir besin maddesi bu küçük kabuklular kadar besleyici ve doyurucu değildi. Besin maddeleri iyice azalan insanların bunu keşfetmesi uzun sürmedi. Büyük miktarlar-

1 E. Akın - R. Esgici, “Eski Çağda Tarım Aletleri”, *Tarım Makinaları Bilimi Dergisi* 11/1 (2015), 33-35.

2 R. W. Bulliet vd., *The Earth and Its Peoples: A Global History* (Boston: Cengage Learning, 2011), 17-22.

3 Bulliet vd., *The Earth and Its Peoples*, 14.

da tahıllar ekilmeye, toplanmaya ve tüketilmeye başlandı.⁴ Bunun sonucunda daha vasıflı teknikler keşfettiler ve taş aletlerini her geçen gün daha iyi birer tahıl öğütücüsü durumuna getirdiler.

Bu erken öğütme işlemi sayesinde insanların çene kasları ve dişleri rahatladı ve daha az çabayla daha fazla yiyecek tüketmeye başladılar. Bu durum insanın sağlığını ve yaşam süresini doğrudan etkiledi. Et ve diğer sert cisimleri dişleriyle öğüterek tüketmeye çalışan insanların belli bir zamandan sonra dişleri kırılınca açlık ve ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalmaları kaçınılmazdı. Taşlar arasında bir avuç tahıl kırıldığında istenmeyen sert dış kabuk dışarıya doğru atılmaya başlandı.⁵ Bu, öğütmenin habercisi olan önemli bir gelişmeydi.

Bu temizleme işi zamanla daha da geliştirdi ve sonuçta büyüleyici bir keşif ortaya çıktı. İnsanlar taşlar arasında ezdikleri tahılları deriden veya otlardan yapılmış sepetlere koyarak dış kabuğundan ayırıyorlardı. Bu iş muhtemelen öğütme sisteminin en erken halkasıydı. Bunlar tarih boyunca gelişecek olan değirmencilikğin ilk işaretiydi. İnsanlar, öğütme işini daha iyi teknik ve araçlarla yapabilmek için hep bir arayış içinde oldu. Kendilerini doyurabilmek için zamanla doğanın güçlerinden faydalanmaları gerektiğini öğrendiler. Bunun için mekanik aletler geliştirdiler. Bu aşamadan sonra elde ettikleri ürünlerin miktar ve kalitelerini arttırmak için de çaba gösterdiler. Öte yandan, tahıl ve diğer gıda maddelerine yönelik artan bağımlılık yeni yaşam biçimleri ve sosyal organizasyonların oluşmasına neden oldu. Tarih öncesinden beri insanların önünde bir kapta duran beyaz una bakıldığı zaman medeniyetlerin geçirdiği kriz ve varlık mücadelelerinin karmaşık yapısı daha ilgi çekici hale gelmektedir. Ezilen tahıllar sert kabuklarından ayıklandıktan sonra tüketime hazırıldı. İnsanlar öğüttükleri bu tahıl tanelerini ağızlarında nemlendirerek tüketiyorlardı. Sonrasında ateşle temas eden bu hamurumsu tüketim maddesinin daha lezzetli olduğunu keşfettiler. Muhtemelen kadınlar ekmek pişirmeye başladıklarında erkekler, tahılların onları yerleşik hayata geçireceğini bilmeden, doğada hâlâ av hayvanlarının peşindeydiler.⁶ Tahılların gündelik hayatta tüketilmesi arttıkça çok az insan artık av peşinde koşuyordu. Avcı toplayıcı toplumun kodları değişime uğramıştı. Artık tahıllar sayesinde bir bölgede uzun süreli ikamet etmek mümkündü. Bu durum mağara veya geçici barınakların yerine sağlam yapıların inşa edilmesine yol açtı. Tahılların öğütülmesiyle insanların tüketim alışkanlıkları değişirken gündelik yaşamları da dönüşüme uğruyordu.⁷

Tarımın toplumsal hayatta yön tayin edici bir işlev üstlenmesi neticesinde hasat edilen tahılların geliştirilmiş yöntemlerle öğütülmesi kârlı bir iş faaliyetine dönüşmüştür. Taş üzerine konularak ezilen tahıllar zaman içinde daha sistematik bir şekilde, üst üste konulmuş iki oval taş arasındaki küçük delikten dökülerek öğütülmeye başlandı. Tahıl üretiminin sosyal organizasyonu yönettiği bu evrede değirmencilik bir meslek dalı olarak geliyordu. Kölelerin enerjisi ve evcilleştirilmiş hayvanların gücüyle döndürülen değirmen taşları sayesinde her zamankinden fazla tahıl, artan nüfusu beslemek için öğütülüyordu. Klasik zamanlarda su ve daha az verimli rüzgâr enerjisi; modern zamanlarda ise buhar ve elektriğin enerji verdiği

4 Bulliet vd., *The Earth and Its Peoples*, 21-24.

5 J. H. Bentley vd., *Traditions & Encounters: A Global Perspective on the Past* (New York: McGraw-Hill Education, 2015), 15-19.

6 Bentley vd., *Traditions & Encounters*, 17.

7 Bulliet vd., *The Earth and Its Peoples*, 262.

karmaşık makinelerle üretim yapan değirmenler insanlığa, tükettikleri ekmeğin hammadde-sini vermiştir.⁸

Tarım topluluklarının ürettiği artık ürünün siyasî ve ekonomik anlamda beslediği kent devletleri ve imparatorluklar döneminde değirmenler, kalabalık kitlelerin beslenmesine katkı sağlamaya devam etti. Küçük tahıl taneleri yetiştikleri her yerde insanlara daha konforlu bir yaşam imkânı sundu. Hayatları tamamen doğada gıda maddesi aramaya göre düzenlenmiş insanlar tahılların toprak altında filizlenmesiyle birlikte bol ve ucuz besin maddelerine kavuşma olanağı buldular. Değirmen taşları her döndüğünde açığa çıkan enerji sadece tahılları öğütüyordu. İnsan topluluklarının gıda bulmak için ayırdıkları vakit, artık değirmen taşlarının ürettiği enerji sayesinde sosyal ve kültürel gelişime de tahsis edilebiliyordu.⁹

Roma dünyasında köle ve hayvan gücüyle işleyen değirmenler çok yaygındı. M.Ö. 18 yılında ilk defa Pontus Krallığı'nda kullanıldığı iddia edilen su değirmenleri, Akdeniz dünyasından Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada varlık bulmuştu. Doğu Roma İmparatorluğu'nda kayda alınan "tyrika" adlı vakfiyelerdeki bilgilere göre su değirmenlerinin üretime ciddi katkıları olduğu bilinmektedir. Hatta bu değirmenlerin Orta Çağ feodal düzeninin üretim ilişkilerini belirleyen ana unsurlardan biri olması tesadüf değildir. Çünkü sudan elde edilen enerjiyle yalnızca un değirmenlerinin taşları değil hızar, bıçkı ve diğer sanayi işletmelerinin çarkları da dönüyordu. Su ve rüzgârdan elde edilen enerji mekanik bir ihtilale ortam hazırlayacak kadar güçlüydü. Bu değirmenler kent çevrelerinde ve kırsal kesimde maîyet temininde önemli rol oynadılar.¹⁰

Orta Çağ Avrupası'nda insanların gündelik hayatında önemli bir yere sahip olan değirmenler, senyörlerin tekelindeydi. Tarımsal üretimden doğan artık ürüne el koyarak sosyo-politik bir sistem kuran senyörler değirmenlerin işletilmesinde de köylülerin emeğini kullanıyordu. İlk defa Tibet veya İran'da ortaya çıktığı düşünülen yel değirmenleri, Avrupa'da su değirmenlerinden sonra yaygınlık göstermiştir. Rüzgâr gücüyle çalışan bu değirmenler Müslüman dünyası, Çin, Akdeniz Havzası ve Avrupa içlerine kadar yayılmıştır. Değirmenlerin etki alanlarının artması toplumların teknik ve ekonomik gelişimlerine katkı sağladı. İnsan ya da hayvan gücü yerine su ve rüzgâr gücünün değirmenlerde kullanılması toplumsal iş gücünde değişimi ortaya çıkardı. Daha önce tahıl öğütücüleri aynı zamanda fırıncılık işini de ellerinde bulunduruyorken, su enerjisinin bir sonucu olan mekanik ihtilalle birlikte değirmencilik ve fırıncılık ayrı iş kolları haline geldi.¹¹

Tahılların, Osmanlı Devleti'nin de bir parçası olduğu Akdeniz Havzası'ndaki serüveni çok kritik değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu coğrafyada un ve ekmeğin üretimi tarih öncesi çağlardan beri hayatî öneme sahipti. Dolayısıyla hayvan (katır, at, sığır, deve) ve insanların kas güçlerinin de veran ettirdiği değirmenler bu bölgede uzun yıllar kullanıldı. Su ve rüzgâr enerjisinin ortaya çıkmasıyla değirmencilik endüstrisinde de birbirinden farklı tahıl

8 Bentley vd., *Traditions & Encounters*, 350-356.

9 John Storck- Walter Dorwin Teague, *Flour for Man's Bread: A History of Milling* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1952), 71.

10 Zeki Arkan - Abdullah Martal, "İzmir'de İlk Buharlı Un Fabrikası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 12 (1998), 1.

11 Arkan - Martal, "İzmir'de İlk Buharlı Un Fabrikası", 2.

öğütme değirmenleri geliştirdi.¹² Bu enerji türlerinin mutlak hâkimiyeti Akdeniz Havzası'nda XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdü. Bu tarihten sonra Avrupa'da ortaya çıkan sanayi devrimi hem endüstriyel üretim hem de gündelik hayat için yeni enerji kaynakları doğurdu. XIX. yüzyılla birlikte Osmanlı iktisadî terminolojisine isimleri giren en önemli yapılar buhar enerjisiyle üretim yapan fabrikalardır. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde pratik anlamda bütün Avrupa endüstrisi su çarkını kademeli olarak terk etmeye başlamıştı. Ancak Osmanlı Devleti'nde sanayi ve toplumsal modernizasyon ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik koşullar nedeniyle bir türlü istenen seviyeye gelemiyordu. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı Devleti'ndeki un değirmenleri en gelişmiş değirmen makinelerini yeni kurdukları tesislerde işletiyorlar ya da bu makineleri eski su çarklarının aküleriyle birleştirerek faaliyete geçiriyorlardı. Buhar değirmenleri veya diğer adıyla un fabrikaları imparatorluğun liman kentleri ve kırsal kesiminde inşa edilen öncelikli sanayi yapıları arasındaydı.

1. Osmanlı Devleti'nde Geleneksel Değirmenlerin Yapısı

Osmanlı Devleti'nde buğday, XV. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki dönemde politik bir meta olarak öne çıkmıştır.¹³ XIX. yüzyıla kadar Akdeniz Havzası'ndaki insanlar ihtiyaç duydukları günlük gıdanın önemli bir kısmını başta buğday olmak üzere tahıllardan elde ediyordu. Bundan dolayı buğday, Fernand Braudel tarafından yaşamsal önemde bir tahıl olarak tanımlanmaktadır. Şu da var ki Akdeniz Havzası'nda zeytin ve üzüm, buğdaya nazaran daha çok önemsenmiştir.¹⁴ Ama buğdayın eksikliği de her zaman hissedilmiştir. Bu sorun yaşam için gerekli olan ekmeği ve ekmek tüketimi meselesini de kapsamaktadır. Bu açıdan buğday Akdeniz'in tarihinde belirleyici bir figür olmuştur. Aslında sorun sadece buğdayın temin edilmesiyle çözülmüyordu aynı zamanda ekmeğin hangi tür buğdaydan yapılacağı, rengi ve kokusu meselesi de ihtilaflar doğurmuştur. Bu açıdan buğdayın öğütüldüğü değirmenlerin durumu büyük önem taşıyordu. Zaten Akdeniz Havzası'na bakıldığında rüzgâr, su ve kas gücüyle çalışan çeşitli değirmen türlerinin olduğunu ve değirmen taşı madenlerinin aktif olarak çalıştığını görmek mümkündür (Bk. Tablo 1).¹⁵

Klasik dönem Osmanlı coğrafyasında bulunan değirmenler ülkedeki un ihtiyacını karşılamak için en ücre köy ve kasabalara kadar yayılmıştı. Değirmenler hakkındaki bilgileri tahrir defterleri, şer'iyye sicilleri, vakfiyeler, kanunnameler ve seyahatnamelerden detaylı bir

12 Eski ve Orta Çağ Dönemleri'nde değirmencilik teknolojisinin sosyal ve teknik yönleriyle alakalı çok sayıda çalışma yapılmıştır. El değirmenlerinden hayvan değirmenlerine, su değirmenlerinden yel değirmenlerine kadar değirmenlerin kronolojik gelişimi ve teknik ayrıntıları hakkında bilgi sahibiyiz. Roma, Çin, İslam ve Avrupa medeniyetlerinde değirmenlerin kullanım alanı çeşitlilik göstermektedir. Modern dönemler öncesi değirmencilik sosyal ve ekonomik önemine ilişkin karşılaştırmalı bölgesel çalışmaları içeren kapsamlı bir eser için bk. Adam R. Lucas, *Wind, Water, Work: Ancient and Medieval Milling Technology* (Leiden: Brill, 2006).

13 Kültürel hareketliliğin, uygarlığın, siyasi rekabetin, ticaretin ve medeniyet havzasının bütünlük anlatısı için bk. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I-II*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990).

14 Faruk Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi", *Türk Mutfağı*, haz. Arif Bilgin - Özge Samancı (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008), 248-261.

15 Orta Çağ'ın ikinci yarısı, sadece su ve rüzgârla çalışan değirmen sayısında değil, aynı zamanda su gücünün, rüzgâr gücünün ve kas gücünün uygulandığı endüstriyel süreçlerin sayısında da hızlı bir artışa tanıklık etti. Bunlar, birkaç yüz yıl sonra Sanayi Devrimi'nde olacakların temellerini atan ve Avrupa toplumunun kendisini nasıl dönüştürdüğüne açıklamaya yardımcı olan güç teknolojisinin kullanımında bir Orta Çağ devriminin simgeleriydi. Adam R. Lucas, "Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds: A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe", *Technology and Culture* 46/1 (Jan. 2005), 1, 2.

şekilde öğrenmek mümkündür.¹⁶ Söz konusu belgelerde imparatorluğun değişik bölgelerinde değirmenlerin *âsiyâb*, *âsiyâb-ı kebe*, *âsiyâb-ı bad*, *âsiyâb-ı esb* veya *âsiyâb-ı samakov* şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Özellikle koyun ve keçi yününi işleyip, kumaş haline getiren kebe değirmenleri, demirin işlenmesini sağlayan samakov değirmenleri ve bıçkı denilen ağaç işleme değirmenleri, gıda maddelerinin dışında değirmenlerin farklı endüstri kollarında da işe koşulduğunu göstermektedir.¹⁷

Osmanlı Devleti'nde bulunan değirmen türlerinin başında *âsiyâb* denilen su değirmenleri gelmektedir.¹⁸ Akarsu yataklarına yapılan su değirmenlerinde arazinin kot farkından

16 Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinin ve vergiye tâbi erkek nüfusun kaydedildiği tahrir defterlerindeki verilerden imparatorlukta işlenen arazi miktarı, yetiştirilen tarım ürünleri, hayvanların cins ve miktarları, değirmen gibi sinai tesisler ve bunların vergi oranları, her türlü bac ve resimlerin toplandığı gümrük, pazar ve panayır alanları, maden ocakları, tuzla ve dalyanların senelik tahmini gelirleri ve işleyiş biçimleri hakkında bilgiler edinebilmek mümkündür. Aynı zamanda tahrirler yazılırken yerleşim birimlerindeki halkın durumu gözden geçirilir, tarım arazileri, yaylak ve kırsakların hukuki statüleri tespit edilirdi. Barkan, "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", 290-294. XV. ve XVI. yüzyıllarda yazılan tahrir defterlerinde Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerindeki vergiye konu değirmenler kayıt altına alınmıştır. Bu sayım esnasında her eyalet, sancak, kaza veya nahiyeye için ayrı ayrı değirmen sayıları, ne kadar süreyle çalıştıkları, kim tarafından işletildikleri, ne kadar vergi verdikleri, su, yel, ya da at değirmeni olup olmadıkları belirtilmiştir. Ahmet Yiğit, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)* 18 (Bahar 2017), 104 numaralı tahrir defterlerindeki değirmenlerin kayıt usullerini Dukakin ve Prizren sancakları üzerinden göstermek faydalı olacaktır. Dukakin, Balkan yarımadasında Arnavutluk sınırları içinde yer alan bir bölgedir. 499 numaralı tahrir defterine göre Dukakin Sancağı'nda 1 kasaba, 454 karye ve 31 mezranın olduğu görülmüştür. Tahrir defterinde değirmenlerin hangi enerji türüyle çalıştığı ve vergi oranlarıyla alakalı bilgilere rastlanmamıştır. *Âsiyâb* isminden su değirmenleri olduğu tahmin edilmektedir. Toplam 56.336 kişilik nüfusa sahip sancakta değirmenlerin orantısız dağıldığı dikkatlerden kaçmaz. 6.395 nüfulu Gora Nahiyesi'nde 24 değirmen bulunurken 4.637 nüfusu Beşerik Nahiyesi'nde değirmen sayısı 8 olarak gözükmektedir. 2.287 nüfuslu Lom Nahiyesi'nde ise değirmen sayısı 11'dir. Opolye Nahiyesi'ndeki 1.653 nüfusa karşın değirmen sayısı 13'tür. Değirmenlerin çalışma mekanizması su enerjisine bağlı olduğu için özellikle coğrafi koşulların değirmenlerin nahiyelere göre sayısal dağılımını etkilediği söylenebilir. Dukakin sancağıyla alakalı bütün bilgiler 499 numaralı tahrir defteri üzerine çalışma yapmış olan Arife Gökür Parlak'ın yüksek lisans tezinden alınmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Arife Gökür Parlak, *499 Numaralı Tahrir Defterine Göre Dukakin* (Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018). Balkanlarda Kosova sınırları içinde yer alan Prizren çok eski bir yerleşim birimidir. Dubrovnik ve İşkodra'yla birlikte Adriyatik'in önemli ticaret merkezlerinden biridir. 1455 yılında II. Mehmed (1451-1481) tarafından kesin olarak Osmanlı topraklarına katılan Prizren idari tasfiyatında sancak olarak yer almıştır. 1590 Prizren Sancağı Mufassal Tahrir Defteri'ne göre, Prizren Sancağı'nda merkezle birlikte 5 nahiyeye, 468 karye ve 29 mezra vardır. Değirmenlerin dağılımı düzensizdir. 1.943 nüfusa sahip Hoça nahiyesinde 58 değirmen taşı vardır. Buhur Nahiyesi'nde 3.727 kişiye karşılık 173 değirmen taşı işlev görmektedir. 299 nüfuslu Jajna'da bulunan değirmen taşı 18'dir. Bu rakamlar üzerinden çıkarım yapmak oldukça güçtür. Değirmenlerin dağılımını yoğunluğuyla açıklamak yanıltıcı olabilir. Bazı az nüfuslu bölgelerde değirmen taşlarının fazla olduğu, buna karşılık nüfusun fazla olduğu yerlerde değirmen taşlarının az olduğu görülmektedir. Bu durum, su kaynaklarının azlığı gibi coğrafi nedenlerin yanı sıra değirmen taşının yıllık çalışmaya süresi ve yapılan tahıl tarımının yoğunluğu da dikkate alınarak açıklanmalıdır. 1590 tarihli tahrir göre 1.772.437 akçelik bir gelire sahip olan Prizren Sancağı'nda değirmenler 10.602 akçelik bir gelire yüzde 0,60 oranında çok cüzi bir paya sahiptir. Prizren Sancağı'nda toplam 463 taşa sahip 241 değirmen vardır. Birçok köyde değirmen kaydına rastlanmaktadır. Bunların yıllık geliri 10.602 akçe olarak belirlenmiştir. Bu tahrir defterinde değirmenlerin nahiyelere göre dağılımı yerine değirmenlerdeki taş sayısı verilmiştir. Bir değirmende işleyen değirmen taşı, kullanılan enerji kaynağının gücü oranında bir veya birden fazladır. "Âsiyâb resmi" dediğimiz vergi türü de değirmenin yıllık çalışma süresi göz önünde bulundurularak taş sayısı üzerinden nakit veya hububat olarak alınmaktadır. Kanunnâme-i Livâ-i Prizren'de tam yıl çalışan değirmenden 30 akçe, altı ay çalışandan 15 akçe alınması emredilmiştir. Prizren Sancağı'ndaki değirmenlerle alakalı bütün bilgiler Hanife Alaca tarafından çalışılmış olan 55 numaralı mufassal tahrir defterinden alınmıştır. Bk. Hanife Alaca, *55 Numaralı Mufassal Deftere Göre 16. Yüzyıl Sonlarında Prizren* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 18, 53, 57, 66, 71, 121; Yücel Yiğit, "Prizren Sancağı'nın İdari Yapısı (1864-1912)", *History Studies* 2/1 (2010), 115; Kanunnamelerde, değirmenlerin işleyiş kuralları ve vergilendirme usulleri yazılmıştır. Ruhi Özcan, "Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Âsiyâb)", *OTAM* 40 (Güz 2016), 196.

17 Yiğit, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler", 107; Feridun Emecen, *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 260; Musa Sezer, "16. Yüzyılda Ilıca (Köstendil) Kazası Değirmenleri", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 8/1 (Temmuz 2019), 127; Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 3/341; Ender Bilal, *Tarih, Kültür, Sanat Nemesi Edirne* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019), 90; Carlo M. Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, çev. Mehmet Sırrı Gezgin (İstanbul: Ötügen Yayınevi, 1992), 38.

18 Emecen, *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*, 260.

yararlanarak kanallarda biriken su, belirli bir yükseklikten değirmenin çarklarına çarpar ve mekanik bir mil sistemiyle çarklara bağlı değirmen taşı dönmeye başlardı. Birbirinin üzerine monte edilen taşlardan, altta kalanı taban taşı olup, hareketsizdi. Asıl işlevi gören üstteki hareketli taşıtı. Bu iki taşın ortasında bulunan delikten tahıllar akıtılır ve öğütme işlemi gerçekleşirdi. Halkın un, bulgur ve hayvan yemi ihtiyacının karşılandığı bu değirmenler inşa edildikleri bölgeler için oldukça önemliydi.¹⁹

Şehir merkezlerinde değirmenlerin çalışması için gerekli olan suyun taksimatı çok önemliydi. Kırsal kesimde bu durum çok sorun teşkil etmese de kentlerdeki su kaynakları üzerinde devletin mutlak tasarrufu vardı. Değirmenlerde kullanılacak suyun taksimatı konusu kanunname hükümlerinde yer almıştı. Bunda kent merkezlerinden geçen su kaynaklarının ne oranda değirmenlerde kullanılacağı açıklığa kavuşturulmuştu. Bununla bağ/bahçe sahipleri ve değirmenciler arasındaki kargaşanın önüne geçilmeye çalışılmıştır.²⁰

Osmanlı Devleti'nde işletilen su değirmenlerinin çarkları, teknik özellikleri bakımından, dikey ve yatay çarklar olarak ayrılırdı. Yatay çarklar değirmencilik teknolojisinde insan ve hayvan gücüyle çalışan erken değirmenlerin ilk formlarında da görüldü. Özellikle Anadolu coğrafyasında değirmen taşlarının dikey bir mile takılması ve sonrasında nehirlerden kanallar vasıtasıyla getirilen suyun dik bir açıyla yatay şekildeki değirmen çarklarının üzerine dökülmesiyle öğütme işlemi başlardı. Bu sisteminde yeterli miktarda suyun kanatlar üzerine akmasını sağlamak için değirmeni sürekli denetlemek lazımdı. Ayrıca aşağı tarafa yerleştirilen öğütme mekanizmasının bakımı çok önemliydi. Bu değirmenlerde dişli takımı olmadığı için birden fazla değirmen taşını işletmek oldukça zordu. Bu da yıllık bazda öğütülen tahıl miktarını sınırlayan bir faktördü.²¹

Osmanlı Devleti'nde işletilen bir değirmen çeşidi de dikey çarklı su değirmenleridir. Bu değirmenler suyun çarkla temasına göre kendi içinde üçe ayrılır ki, bunların hepsi Osmanlı coğrafyasında kullanılmıştır. Bunlar; alttan çevrilen çark, üstten çevrilen çark ve göğüslemeli çark sistemidir. Osmanlı Devleti'nde akarsulara bağlı olarak çalışan bu değirmenlerin çalışma sistemini belirleyen, akarsuyun debisi ve akış hızıydı. Alttan çevrilmeli yatay millî değirmenler yıl boyunca debisi sabit kalan ve hızlı akan akarsularda kullanılırdı. Üstten çevrilmeli çarklar ise açılan kanallar veya havuz sistemiyle, akarsuyun debisi ve akış hızından etkilenmezdi. En verimli çark sistemine sahip bu değirmenlerin bakımı zor ve masraflıydı. Osmanlı coğrafyasında az görülen değirmen türü olan göğüslemeli çark sistemine sahip değirmenler ise akış hızı yüksek akarsularda faaliyet gösterirdi.²²

Osmanlı Devleti'nde, Anadolu'da ve Balkanlar'da çok sık rastlanan alttan çevrilmeli yatay millî değirmenler de kullanım mekânlarına göre ikiye ayrılırdı. Bunlar, suyun sağladığı enerjiden daha kolay faydalanmak için nehirlerin ortasında veya kenarında sabit durarak akarsuyun akış hızıyla dönen çarklara sahiplerdi (Bk. Ek 1).²³

19 Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 124.

20 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri: Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*, 115, 317.

21 Atilla Bir - Mahmut Kayral, "Osmanlı Döneminde Anadolu'da Kullanıldığı Bilinen Alttan Çevrilmeli Su Değirmenleri ve Su Kaldırma Düzenleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2* (1998), 173-186.

22 Bir - Kayral, "Osmanlı Döneminde Su Değirmenleri", 173-186.

23 Bir - Kayral, "Osmanlı Döneminde Su Değirmenleri", 174.

Suyun akış hızı değirmen çarklarını çevirerek tahılları öğüttüğü için değirmenler inşa edilirken bölgenin coğrafi yapısı ve iklim koşulları göz önünde bulundurulurdu. Bu açıdan değirmenler çoğunlukla su gücünün kullanılabilceği alanlarda inşa edilmişti. Su kaynaklarının olduğu arazi değirmen inşasına izin vermeyecek durumdaysa sular kanallar vasıtasıyla bazen kilometrelerce taşınır ve yüksek basınç elde etmek için oluşturulan havuzlar vasıtasıyla 10 ila 15 metre yüksekten değirmen çarklarının üzerine bırakılırdı. Hızla akan su, değirmen çarkını döndürdükten sonra genelde değirmenin dışına yapılan üstü kapalı havuzlarda hızı kesilip sulama veya tekrardan dere yatağına gönderilmek üzere tahliye edilirdi. Ayrıca yıllık yağış miktarına bağlı olarak yılın belli dönemlerinde akan derecikler üzerinde *seyl* denilen ve tam yıl çalışmayan değirmenler de bölgesel ihtiyaçlar için ideal bir alternatifti.²⁴

İmparatorluğun değişik bölgelerinde su değirmeni sayısı ve çeşidinde farklılıklar meydana gelmiştir. Çemişgezek Sancağı'ndaki tahrir kayıtlarına göre bölgede 1518 yılında 118, 1566 yılında ise 178 değirmen bulunmaktadır.²⁵ 1526 tarihli tahrirde Maraş Sancağı'nda 58 köy ve 45 mezrada 163 değirmen olduğu varsayılmıştır.²⁶ 1530 tarihli tahrirde Kemah Sancağı'nda 125 değirmen kaydedilmiştir.²⁷ 1530 yılı muhasebe defterine Hüdavendigar Livası'nda 134 değirmen, Saruhan Livası'nda 22, Biga Livası'nda 63, Menteşe Livası'nda 790 değirmen kaydedilmiştir.²⁸

Su değirmenlerinin bir yörede un tüketimini karşılayamaması durumunda bölgeler arası un veya buğday transferi yapılırdı. Osmanlı Devleti'nin iâşe politikasında, İstanbul farklı bir öneme sahipti.²⁹ Öyle ki XVI. yüzyılın ortalarında nüfusu 300 bine yaklaşan bir kentin ekmek ihtiyacını karşılamak mevcut siyasî iradenin öncelikleri arasındaydı.³⁰ Bu çerçevede devlet tahıl ticaretiyle uğraşanlara sıkı denetimler uygulayıp tahıl fiyatlarını kontrol altında tutmuştu. Olası bir olağanüstü durum veya kıtlık için de tahıl depoları tesis etmişti. Bütün bu önlemlerin yanı sıra çevredeki verimli ovalarda yetişen buğdaylar değirmenlerde öğütülerek kente taşınıyordu.³¹ İstanbul'a un Bursa'yla birlikte İzmit, Karamürsel, Çorlu, Vize ve Ereğli gibi başkent çevresinde yer alan bölgelerdeki değirmenlerde öğütülerek sevk edilirdi. Bu sevkiyat kentin un ihtiyacının bir kısmını karşılıyordu. Tuna boylarından gelen unlar da önemli bir açığı kapatıyordu. Özellikle Osmanlı sarayı için alınan buğdayların bir kısmı Beykoz taraflarında bulunan mirî değirmende öğütülürdü. Beykoz'daki su değirmeninin iklim koşullarına bağlı olarak çalışamaz duruma gelmesi halinde mirî statüde olmayan Behram Ağa Değirmeni devreye girerdi. Bunun dışında 1641 yılında şahsa ait olan

24 "...yıl yürüyen değirmenden doksan akçe ve altı ay yürüyen değirmenden anun nisfi ve sel değirmenlerinden yürüdüğüne göre alınır." Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri: III. Murat Devri Kanunnameleri VIII. Kitap* (İstanbul: OSAV, 1994), 433.

25 Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, 124.

26 İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 168.

27 İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan (1520-1566)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 183.

28 Yiğit, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler", 106.

29 İstanbul, Osmanlı idaresine girmeden önce de çok önemli bir idarî ve ticarî merkezdi. Bk. Semavi Eyice, *Yabancıların Gözüyle Bizans İstanbul'u* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017).

30 Osmanlıların tahıl politikası "provizyonist" (iaşecilik) ilkeler ekseninde şekillenmişti. Provizyonizm, başka bir deyişle iaşecilik, halkın temel ihtiyaç ürünlerin piyasada ulaşılabilir olmasını sağlamaktı. Bk. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007).

31 Osmanlı Devleti'nde şehir ekonomisinin en önemli yönlerinden birini oluşturan iâşe konusunda Türkçe ve İngilizce olarak yapılmış çalışmaların bütünlüklü bir anlatısı için Bk. Ahmet Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İâşe", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 211-235.

Baki Çelebi Değirmeni de sarayın buğdaylarını öğütürdü. İstanbul ve çevresinde onca mirî değirmen olmasına rağmen bu iki şahıs değirmenin saray buğdaylarını öğütmek için kullanılmasında su kıtlığının mirî değirmenleri işlevsiz bırakması ve bu şahıs değirmenlerinin kaliteli ve verimli öğütme tekniğine sahip olmaları etkili olmuş olmalıdır.³²

İmparatorlukta su gücüyle çalışan bir diğer değirmen çeşidi ise gemi/sal değirmenleridir. Bu değirmenler nehrin ortasına veya kenarına iplerle bağlanmıştır. Akan nehir suları dikey çarkı çevirdikçe oluşan enerji yatay mil vasıtasıyla üstteki değirmen taşıyı döndürürdü. Üst taraftaki bir tekneden değirmen taşlarının arasına dökülen tahıllar öğütülerek sabit değirmen taşındaki bir delikten çuvallara doldurulurdu (Bk. Ek 4). Osmanlılar bu değirmenleri özellikle nehirlerin akıntısının hızlandığı yerlere ve tahıl çuvallarının kolaylıkla değirmene götürülüp öğütülmesinden sonra tekrar getirilebileceği yol kenarlarına kurarlardı. Değirmenler yılın tamamında aktif değildi. Kullanılmadıkları zamanlarda taşkın ve dondan korumak için değirmenleri güvenli yerlere çekerlerdi. Değirmenlerin enerji kaynağının üzerinde yer alması önemli bir avantajdı fakat bu değirmenleri her yerde kullanmak mümkün değildi.³³

Sal değirmenlerini Balkanlarda Tuna Nehri, Anadolu'da Kızılırmak Nehri, Adana'da Seyhan Nehri ya da Irak'ta Dicle Nehri üzerinde görmek mümkündür. Nitekim Evliya Çelebi Tuna Nehri üzerinde gördüğü gemi/sal değirmenlerinden ilgiyle bahsetmiştir.³⁴ Çelebi'den önce, XVI. yüzyılın son çeyreğinde Prusyalı seyyah Reinhold Lubenau da Tuna Nehri üzerinde gemi değirmenlerine rastlamış ve bunların çizimlerini yapmıştır.³⁵

Osmanlıların hükmettikleri geniş coğrafyada birbirinden farklı iklim yapıları vardı. Buna bağlı olarak o dönemin koşullarında mekanik aletleri deveren bütün enerji kaynaklarını Osmanlılar da kullanmıştır. Su kaynaklarından elde edilen enerji kadar olmasa da rüzgâr ve hayvan gücünden elde edilen enerji de değirmen çarklarının döndürülmesinde tercih edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde *âsiyâb-ı bâd* olarak bilinen yel değirmenleri genellikle Akdeniz tipi yel değirmenleri formundaydı. Bu değirmenlere özellikle Ege adaları, Batı Anadolu ve Trakya'da rastlanırdı. Gelibolu Kazası'nda yel değirmenleri vasıtasıyla elde edilerek civardaki yerlere satılan öğütülmüş tahıllar bölge için önemli bir gelir kaynağıydı (Bk. Ek 2).³⁶ Bunların yanı sıra İtalyan mühendis Leonardo da Vinci, Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e (1481-1512) gönderdiği bir mektupta, rüzgâr enerjisiyle çalışan değirmenler icat ettiğini ve bu değirmenleri Osmanlı Devleti'nde inşa etmek istediğini belirtmiştir.³⁷

Osmanlı coğrafyasını gezen çok sayıda seyyah da yel değirmenlerinden söz etmiştir. Prusyalı seyyah Reinhold Lubenau XVI. yüzyılın son çeyreğinde Silivri'den geçerken 10 yel değirmeni saymıştır.³⁸ Bundan başka Fransız Fransız seyyah Pierre Belon da XVI. yüzyılın

32 Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 202-210.

33 Bir - Kayral, "Osmanlı Döneminde Su Değirmenleri", 174-176.

34 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3/190.

35 Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde (1587-1589)*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 120.

36 Bk. İbrahim Sezgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

37 "...Ben kulunuz değirmen hususunu şimdiye değin fikr idüp Allah inâyetiyle bir vechile çare buldum ki bir tasnif ile susuz heman yel ile değirmeni idem ki denizde olan değirmenden dahi az ile hâsıl ola ve hem halka dahi âşân ve hem kanda olur ise olur." BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeler (TS.MA.e.), 754/99, 7 Safer 918 (24 Nisan 1512).

38 Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, 160.

ortalarında Trakya bölgesindeki yel değirmenlerinden bahseder.³⁹ Osmanlı coğrafyasındaki yel değirmenleriyle alakalı en ayrıntılı bilgi kaynaklarından biri de Evliya Çelebi'nin seyahatnamesidir. Seyyah Osmanlı ülkesinde gittiği yerlerde karşılaştığı yel değirmenlerinden sıkça bahsetmiş, özellikle Bozcaada, Maydos, Kandiye, Limni, Sakız ve Rodos'da gördüğü yel değirmenlerinden ilgiyle söz etmiştir.⁴⁰

Osmanlı coğrafyasında kullanılan bir başka değirmen çeşidi de at değirmenleriydi (bk. Ek 3). Osmanlılar bu değirmenleri *âsiyâb-ı esb*, *âsiyâb-ı haraş* veya *âsiyâb-ı bârgîr* şeklinde adlandırmıştı.⁴¹ Özellikle başkent İstanbul'un öğütülmüş tahıl ihtiyacının karşılanmasında kullanılan bu değirmenler taşrada su kaynaklarının kısıtlı olduğu bölgelerde de kullanılıyordu. Unu olduğu gibi muhafaza etmenin zorluğuna bağlı olarak özellikle ekmek fırınlarının yanında bu tip değirmenler tercih edilmiştir. At değirmenlerinin yaygın kullanımı nedeniyle Osmanlı kanunnamelerinin ilgili hükümlerinde at değirmeni inşa maliyetleri de hesaplanmıştır. Buna göre, IV. Mehmed devrinde hazırlanan kanunnamede bir at değirmeni inşa edilebilmesi için gerekli olan taşların Akdeniz'deki Değirmenlik Ceziresi'nden gemiyle getirildiği belirtilmiştir. Her biri seksener akçeye mal olan bu taşların toplam maliyeti 4.000 akçeyi buluyordu. Bunun yanı sıra 1.000 akçe usta, 1.000 akçe de demirci giderleri eklenince, bir at değirmeni 6.000 akçeye mal oluyordu. İnşası tamamlanan bir at değirmeni günde bir müdd (513,12 kg.) buğday öğütürdü. Değirmende bir değirmenci, bir sipahi, iki de ellinci (yardımcı) istihdam olunurdu. Bunların günlük masrafları 100 akçeydi. Değirmenin günlük kirası ise 30 akçeydi. Haftada bir defa değirmen taşı dişleyen (yontan) adama beş akçe verilirdi. Her gece üçer akçe de yağ gideri vardı. Buğday kaliteli olursa bir müdden (513,12 kg.) 18-19 kile (461,808-487,464 kg.) un çıkardı. Düşük kaliteli olursa bu oran 15-16 kileye (384,84- 410,496 kg.) düşerdi. Buğdaydan un haricinde kepek de çıkardı ve bu kepek değirmende taşları döndüren atlara yem olarak verilirdi. Ayrıca, atlara saman ve arpa da verilirdi.⁴²

Özellikle İstanbul'un iâşesi için hayati fonksiyonu olan at değirmenleri Roma/Bizans geleneğinden tevarüs edilmiştir. Bu değirmenlerin sayısı XV. yüzyıl ortasında yazılan Fatih İmareti Vakfiyesi kayıtlarına göre 102'dir. Değirmenlerde döndürülen taş tipi, büyüklüğüne göre horos veya çarh olarak adlandırıldı. Değirmenin kapasitesine göre bir, iki, üç, hatta altıya kadar değirmen taşı bulunabilirdi. Bu taşları döndürme işini Midilli olarak bilinen küçük atlar yapardı. Değirmenler genellikle fırın ve uncu dükkânlarının yanında kurulmuştur. İstanbul'un çeşitli semtlerinde sıkça rastlanan bu değirmenci/uncuların asıl işyerleri Unkaparı ve Beyazıt'ta yer alırdı. Unkaparı bu açıdan imparatorluğun en büyük "zahire borsası" merkeziydi.⁴³

39 Pierre Belon, *Pierre Belon Seyahatnamesi*, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), 42.

40 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Yücel Dağlı vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 5/154-157; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Yücel Dağlı vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 9/45, 66, 122, 128.

41 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Robert Dankoff vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 1/261-262.

42 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahîlleri X. Kitap: IV. Murâd, I. İbrahim ve IV. Mehmed Devri Kânûnnâmeleri* (İstanbul Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2015), 610, 612. IV. Mehmed devrinde 1650 yılında neşredilen Girit Eyaleti Kanunnamesi'nde yıl yürüyen un değirmelerinden 30 akçe, kebe değirmenlerinden 20 akçe, zeytinyağı değirmenlerinden 40 akçe ve bir bardak zeytinyağı vergi alınırdı. 1670 Midilli Sancağı Kanunnamesi'nde değirmen vergisinin *defter-i atikte* olduğu şekilde alınması kanunlaştırılmıştır. Hicri 1083 (1672/1673) tarihli Adalar Kanunnamesi'nde su, yel ve zeytinyağı değirmenlerinden alınacak verginin deftere göre alınması kararlaştırılmıştır. Akgündüz, *IV. Murâd, I. İbrahim ve IV. Mehmed Devri Kânûnnâmeleri*, 931, 949, 960.

43 Mustafa Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız* (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, 2011), 167-168.

Nüfusu sürekli artan İstanbul için zahire temini meselesi her dönem ciddi sorunları beraberinde getirmiştir.⁴⁴ Bu sorunların üstesinden gelmek için değirmenci ve uncu esnafıyla alakalı sürekli buyruklar çıkarılmıştır. Devletin XVI. yüzyıl boyunca fırınların yanında at değirmenleri kurma kararlığını sürdürdüğü bilinmektedir. 1567 tarihinde İstanbul Kadısı'na hitaben yazılan bir hükümde şehirdeki un ihtiyacının arttığı, bunun için yeni beygir (at) değirmenlerinin ihdas edilerek kış mevsiminde dahi sürekli çalışmalarının sağlanması istenmiştir. İstanbul'da at değirmenlerinin bir diğer tanığı Evliya Çelebi'dir. XVII. yüzyılda kentte 925 at değirmeni bulunduğunu ve bu değirmenlerde 9 bin 800 kişinin çalıştığı bilgisini verir. Fakat bir yüzyıl sonra Sultan III. Osman'ın (1754-1757) 1757 yılında isteği üzerine İstanbul'da yapılan bir sayımda 188 at değirmeni ve 848 horos denilen değirmen taşı tespit edilmiştir. Bu durumda Çelebi'nin verdiği 925 rakamı, değirmen sayısından çok değirmenlerde dönen taş sayısını akla getirmektedir. Sultan Osman'ın yaptırdığı teferruatlı araştırma neticesinde bu değirmenlerin genelde fırıncı ve uncu esnafına ait olduğu görülmektedir. Bu değirmenler özellikle Unkapanı, Üsküdar ve Beyazıt'ta yoğunluk göstermiştir. Aynı raporda Beykoz'da, Unkapanı'nda, Tersâne-i Âmir'e'de, Bebek ve Kasımpaşa'da mîrî/beylik olarak bilinen su değirmenlerinin bulunduğu da kaydedilmiştir.⁴⁵

XVIII. yüzyıla gelindiğinde at değirmenleri İstanbul için vazgeçilmez hale gelmişti. Bunlar su ve rüzgâr değirmenlerine nispetle masraflı olmasına rağmen doğa şartlarına bağlı olmadan sundukları istikrarlı üretimleri sebebiyle İstanbul gibi kalabalık nüfuslu bir kent için avantaj sağlıyordu. İstanbul'daki at değirmenlerine öğütülmek üzere verilen hububat, değirmendeki taşın boyutuna göre belirlendiği için değirmenin üretim kapasitesi de horos ve çarh denilen değirmen taşlarına göre değişiklik gösterirdi. Çarh taşı, horos taşına nazaran daha büyüktü. Genellikle Foça'da *Seng-i Asiyâb Mukataası*'nda üretilen horos taşının eni 8 karış, kalınlığı 8 parmaklı. Çarh taşının ise eni 12 karış, kalınlığı 8 parmaklı. Bu iki taş arasındaki fark fiyatlara da yansıtıyordu. 1797 yılında çift horos taşının fiyatı 24 kuruş, çift çarh taşının fiyatı 38 kuruştü. 1806 yılında fiyatlar artmış, horos taşı 30 kuruşa, çarh taşı 50 kuruşa yükselmişti. Değirmencilik endüstrisi için çok önemli olan değirmen taşlarının temin

44 Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İlaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16-17. Yüzyıllar)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II ODTÜ Gelişme Dergisi* İktisat Tarihi Özel Sayısı (1980), 139-154; Kaya Göktepe, "İstanbul'un İlaşesinin Temini Meselesi ve İstanbul'un İlaşesine Katkı Sağlayan Bir Merkez: Tekirdağ Kazası (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)", *Bellefen* 81/292 (2017), 857-916; Arif Kolay, "İstanbul'un İlaşesinde Deniz Ulaşımının Önemi", *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı (İstanbul: 27-28 Mayıs 2016)* (İstanbul: İstanbul Yayınları, 2016), 174-194; Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti 1740-1840*, 85-111. XVIII. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'un nüfusu bir hayli artmış, ayrıca siyasi ve askerî gelişmelerden ötürü şehir tahıl temini konusundaki avantajını kaybetmeye başlamıştı. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 9/13 (Eylül 1958), 1-30. Ruslarla girilen savaşlar Tuna boyları ve Eflak Boğdan'dan tahıl teminini zora sokmuştu. Yüzyılın ortalarında İstanbul'daki tahılın çoğunu sağlayan bu bölgeler üzerindeki mutlak hâkimiyet kaybedilince tahıl için gözler Makedonya ve Akdeniz'e çevrildi. Balkanlar'daki siyasi istikrarsızlık ve sürekli savaş hali çiftçiyi olumsuz etkiledi. Artan nüfus ve sınırlanan işe alanları devletin meseleyle daha dikkatli ilgilenmesini zorunlu kıldı. Bu çerçevede devlet, işe sorununu ve tahıl ticaretini düzenlemek üzere yeni kurumlar ihdas etti. Nitekim 1793 yılında büyük şehirlerin ve İstanbul'un işe sorunlarını çözmek üzere Zahire Nezareti kuruldu. Fatih Yeşil, "İstanbul Un İlaşesinde Nizam-ı Cedid: Zahire Nezareti'nin Kuruluşu ve İşleyişi (1793-1839)", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 15 (Bahar 2004), 134. Bu nezaret ülkedeki tahıl ticaretini kontrol altına almaya çalıştı, yüksek miktarda tahıl alımı yaptı ve bunların stoklanması için depolar inşa etti. Üsküdar'da bu amaçla zahire ambarları inşa edildiği bilinmektedir. Talip Mert, "Öküz Limanı Zahire Ambarları", *II. Üsküdar Tarihi Sempozyumu Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005), 1/78-92. Bütün bu önlemlere rağmen XVIII. yüzyılın son çeyreğinde imparatorlukta yaşanan tahıl sıkıntısıyla başlayıp, III. Selim'in katliyle sonuçlanan siyasi kriz, adeta işaenin politik boyutunu gözler önüne sermekteydi. M. Seven Ağır, "XVI. ve XVIII. Yüzyıllar: Akdeniz İmparatorlukları ve Buğday Ticareti", *Buğdayın Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, haz. Ertekin Akpınar (İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi Yayınları, 2019), 41-53.

45 Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, 168.

edilmeleri zor olduğu için tasarrufu noktasında azami dikkat gösterilirdi. Bir değirmen atıl kaldığında ise içindeki taşlar başka bir değirmene nakledilirdi.⁴⁶

At değirmenleri konusunda üzerinde durulması gereken önemli meselelerden biri de değirmenin güç kaynağı olan atlardı.⁴⁷ Devlet, atların beslenmesinden dışkılarının kullanımına kadar bütün sistemi düzenlemişti. Buna göre değirmenciler atların beslenmesi için seyis istihdam ederlerdi. Atların yemleri genellikle Büyükçekmece ve Küçükçekmece'deki çiftliklerden temin edilirdi. Bu yemler için değirmenlerde samanlıklar vardı. Atların gübreleri önceden belirlenmiş bağ ve bahçe sahiplerine verilirdi. Her değirmende kapanda (un haznesi) birikmiş unu alan bir kapancı bulunurdu. Bunların dışında değirmencilerin kış ayları için en az 6 aylık tahıl stoku yapması gerekirdi. Bunun için de değirmenlerde ambar vardı. Değirmenci kendisine ayrılan hububatı almadığı vakit kapan naibinin baskısına maruz kalabiliyordu. İstanbul değirmenleri imparatorluk başkentinin ekmek ihtiyacı için büyük önem taşıdığından aksaklıkların giderilmesi belli bir nizamla mümkündü.⁴⁸

Kapandan ve devlet ambarlarından alınan tahıllar at değirmenlerinde un haline getirilir, anlaşmalı fırınlara gönderilen bu unlar ekmek ve unlu mamuller olarak İstanbul halkının tüketimine sunulurdu. Bu açıdan değirmenler ve fırınlar kompleks oluştururdu. İstanbul'daki fırınların unu hangi değirmenden alacağı devlet tarafından belirlenir, fırıncılar da bağlı oldukları değirmenin dışında bir yerden un alamazdı. Devlet, değirmenci-fırıncı organizasyonunu yapmanın yanında düşük kalitede un üretildiği zaman müdahale ederdi. İhtiyaç olunca İstanbul'daki at değirmenlerinde ordu için de un üretilirdi. Bunun için tersane ambarlarında biriken tahıllar bu değirmenlere gönderilir, ücreti mukabilinde öğütülürdü. 1799 yılında tersane ambarlarından 33.333 kile (855.191,448 kg.) buğday öğütülmek üzere değirmencilere verilmiş, yüzde 14'lük bir fireyle 28.660 kile (735.300,96 kg.) un geri alınmıştı. Değirmenin yanması veya yıkılması durumunda un sıkıntısı baş göstereceği için devlet bu duruma müdahale eder, değirmenlerin yeniden inşası için teşvik verirdi.⁴⁹

İstanbul'da bulunan at değirmenleri "ekmekçi" ve "uncu" değirmenleri olarak ayrılmıştı. Ekmekçi değirmenleri, ekmek fırınları için üretim yaparlardı ve her fırının bir değirmeni olması olağandı. Bu değirmenlere verilen hububat miktarı değirmen taşının büyüklüğüne göre belirlenmişti. Bu açıdan çarh taşı bulunan değirmenlere günlük 20 kile (513,12 kg.), horos taşı olanlara 9 kile (230,904 kg.) tahıl öğütülmek üzere verilirdi. İstanbul'daki at değirmenleri çoğunlukla ekmekçi değirmeniydi. 1763 senesinde İstanbul ve *Bilâd-ı Selâse*'de (Üsküdar, Galata, Eyüp) değirmen sayısı 233, bu değirmenlerdeki aktif değirmen taşı sayısı da 1.118'dir. Diğer bir değirmen çeşidi olan uncu değirmenleri ise börekçi, simitçi, gözlemeci ve lokmacılar için un temin ederlerdi. Bu değirmenlere her bir değirmen taşı için 8 kile (205,248 kg.) hububat tahsis edilmişti. Uncu değirmenlerinin değirmen sayısı 116; taş sayısı ise 360 idi. Olağanüstü bir durum olmadığı sürece değirmenlerin, satış alanlarının dışına un vermeleri yasaktı.⁵⁰

46 Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahirî Ticareti 1740-1840*, 86-87.

47 Bazı değirmenlerin sahip olduğu at sayısı 10'a kadar çıkabiliyordu. Bunun yanında eleçki gerekiyordu. İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavanin-i Osmanî ve Rabita-i Asitane", 12.

48 Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahirî Ticareti 1740-1840*, 87-88.

49 Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahirî Ticareti 1740-1840*, 88, 90.

50 Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahirî Ticareti 1740-1840*, 90-110.

Tablo 1: Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Geleneksel Değirmen Çeşitleri⁵¹

MEKANİZMA	SU DEĞİRMENLERİ					YEL DEĞİRMENİ	AT (BEYGİR) DEĞİRMENİ	EL DEĞİRMENİ
	DİKEY ÇARKLI				YATAY ÇARKLI			
	ALT TAN ÇEVİRMELİ		ÜSTTEN ÇEVİRMELİ	GÖĞÜSLEMELİ				
	SAL/GEMİ DEĞİRMENİ	DOLAP DEĞİRMENİ						
Mil Türü	Yatay	Yatay	Yatay	Yatay	Dikey	Yatay	Dikey	Dikey
Çark Türü	Dikey	Dikey	Dikey	Dikey	Yatay	Kanat		
Enerji Türü	Su	Su	Su	Su	Su	Rüzgâr	Hayvan Gücü	İnsan Gücü

Osmanlı Devleti'nde değirmenler mülk statüsündeydi. Özel mülk kapsamında olan ve *raiyyat değirmeni* olarak adlandırılan değirmenlerin sancak beyi, tımar sahibi veya subaşına vergi yükümlülükleri kapsamında gelir olarak kaydedildiği de oluyordu. Ayrıca özel mülkiyet kapsamında olan değirmenler vakfedilebildiği için vakıfların da özel ilgi gösterdiği ve önemli miktarda gelir elde ettikleri işletmelerdi.⁵² Bu açıdan değirmenlerin işletilmesi hem özel mülk hem de vakıf sistemi çerçevesinde oluyordu. Özel mülk değirmeninin geliri değirmen sahibine giderken vakıf değirmenlerinin geliri vakıfların gelir kalemine yazılıyordu. Bundan dolayı vakıf değirmenlerinin bakım ve tamir masrafları da vakıf gelirlerinden ödeniyordu.⁵³

İmparatorluktaki bazı değirmenler göç, savaş, akarsuların kuruması, kıtlık, sel felaketi veya ortaklar arası anlaşmazlık gibi nedenlerle âtil kalıyordu. Bunların statüsü ve yeniden üretime kazandırılmasıyla alakalı kanun maddeleri vardı.⁵⁴ Bu gibi durumlarda zarar gören

51 Seyyah Evliya Çelebi, ünlü seyahatnamesinde araba üzerine monte edilmiş ve tekerleklerin dönmesinden güç alan değirmenlerden de bahsetmektedir. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Yücel Dağlı vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 7/98. Ayrıca XVII. yüzyılın başlarında bir orduğahta araba üzerindeki un değirmeni çizimi için Bk. Vittorio Zonca, *Novo Teatro di Machine et Edificii* (Padua, 1607), 90.

52 Arıkan ve Martal, "İzmir'de İlk Buharlı Un Fabrikası", 3.

53 Mustafa Öztürk, "Enerji Kaynağı Olarak Nehirler ve Irmaklar", *Osmanlı Devleti'nde Göller ve Nehirler Sempozyumu Bildiri Kitabı 2* (Kayseri: Not Yayınları, 2015), 329. Vakıflar tarafından işletilen bazı değirmen örnekleri için Bk. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGM), nr. 570; nr. 609; nr. 646; nr. 735; nr. 987.

54 "Ve tımar da hâsil kayd olunan değirmen harâb olsa, sâhib-i tımar değirmen ıssına (sahibine) teklif ede; kudreti olmayub yapmaz ise üzerine rûsüm-ı sipahiye hüküm edeler. Yapmağa ve rûsümün vermeğe adem-i kudret gösterse, kadı marifetiyle âhara satdıralar ki âhar yürüdüb rûsümün vere." Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri: II. Bayezid Devri Kanunnameleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 49. Osmanlı Devleti üç kıtada Macaristan, Mısır, Mezopotamya, Yugoslavya ve Romanya gibi önemli tahıl üretim sahalarına sahipti. Bu kadar geniş verimli topraklarda hüküm sürmekle birlikte coğrafi ve iklimsel şartların getirdiği birtakım sıkıntılar hep vardı. Bu durum üretim rekoltesini etkiliyordu. Üretimin azaldığı, kıtlıkların yaşandığı zamanlarda tahıl bulamayan değirmenlerin âtil kalması kaçınılmazdı. Bk. Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani: Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014).

değirmenler tahrir kayıtlarında *harâb* değirmenler olarak kaydedilirdi. Bir değirmenin harap hale gelmesi yöredeki insanlar için un sıkıntısı yaratabilirdi. Osmanlı Devleti, vergilerdeki gelir kaybını engellemek ve halkın un ve ekmek sıkıntısına düşmemesini sağlamak için harap değirmenlerin varlığını mümkün olduğunca ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bunun için çıkarılan bir kanun maddesiyle sipahi adına gelir kaydedilen değirmen bir sebeple harap olursa işletmecisine, değirmeni yaptırmaya teklif edilirdi. Eğer değirmeni işleten kişi tamir masraflarını karşılayacak güçte değilse ondan vergi alınmazdı. Bundan sonraki süreçte kadı, değirmeni, vergiyi ve tamir masraflarını karşılayacak birine satardı.⁵⁵ Eğer değirmen sahibi harap haldeki değirmenini devretmeyi kabul etmezse, çalışmadığı halde kanunnameye belirtilen vergi miktarını ödemekle yükümlüydü. Eğer şartlar değirmenin tamiri veya işletilmesi için uygun değilse vergi ödeme zorunluluğu ortadan kalkardı.⁵⁶ Eğer yıkık olan değirmen bir vakfa aitse vakıf mütevellileri tarafından hızlıca tamir ettirilirdi.⁵⁷

Değirmenlerin teknik özelliklerinin yanı sıra değirmencilerin tutum ve davranışları da devletin gözettiği bir durumdu. Buna göre Trabzon'un değirmenleriyle ünlü Değirmen Deresi mevkiinde değirmencilerin bozulan değirmen bentlerini tamir etmek için hıristiyan ve Müslüman halkı zorla seferber etmesi şikâyetine konu olmuştur. Hicrî 926 (1519/1520) tarihli Trabzon Livası Kanunnamesi'nde bu duruma dikkat çekilmiş, ilgili hükümde Değirmen Deresi'nde bulunan değirmenlerin bentleri bozulduğu takdirde değirmencinin bu sorunu yöre halkına yüklemekten kendisinin çözmesi gerektiği belirtilmiştir. Osmanlı kanunnamelerinde değirmenlerden fazla vergi alınmamasıyla alakalı hükümlere de rastlanmaktadır.⁵⁸ 1558 tarihinde Arnavid ve Belgrad kadılarına yazılmış bir kanun hükmünde, bazı dolap ve karaca değirmenlerinden fazla vergi talep edildiği, bunun engellenerek defterde yazılı olduğu miktar üzerine vergilendirme yapılması gerektiği belirtilmiştir.⁵⁹

Kanunnamelerde halkın tahıllarının değirmenlerde zarar görmemesi ve ziyana uğraması için hükümler yer almaktadır. Bu hükümlere göre, değirmenciler sürekli denetlenmeli, değirmende kümes hayvanları besleyerek halkın buğdayına ve ununa zarar vermelerine engel olunmalı, vakti bildirmesi için beslenen horoz dışında kümes hayvanlarının değirmende beslenmesi yasaklanmalı, değirmencinin tahılları ölçünün dışında kaba öğütmesine müsaade edilmemeli, halkın buğdayını çalmalarının önüne geçilmeli, değirmenci tahılları iyi öğütmeye özen göstermeli, değirmeni boş bırakıp başka işlerle uğraşmamalı, halkın buğdayını değiştirmemeliydiler. Yazılan hükümlerde, eğer bu kurallara uyulmazsa gerekli cezaî işlemlerin uygulanmasından kaçınılması da belirtilmiştir.⁶⁰

55 Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2003), 98-99.

56 "...bir timarda çalışır durumda bulunan değirmen harâb olsa, sahibine teklif edüb ma'mûr etdüreler; eğer etmez ise, üzerine mukayyed olan rûstümü sipahisine hüküm edüb ah-vereler. Ve eğer su getürmek kâbil olmayub battâl kalsa, anun gibiden resm almak yokdur," Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri: Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri (Merkez ve Umumi Kanunnameler 1)* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 316; Hüseyin Özdeğer, "Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 16 (1982), 87.

57 Yiğit, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler", 108.

58 M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten* 102 (1962), 303.

59 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri: Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri (Eyalet Kanunnameleri 2)* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 302, 415.

60 Selami Pulaha - Yaşar Yücel "Derbeyan-ı Kanunname-i Osmanî", *Belgeler* 12/16 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 29, 30, 39. "...değirmenciler gözlene; değirmende tavuk besleyüb halkın ununa ve buğdayına zarar etmeyeler. Vakit bilmek isterler ise, ancak bir horoz besleyeler. Eyü döğeler, illet etmeyeler ve kimesnenin buğdayın değiştirmeyeler ve değirmeni hâli koma- yalar ve yabana gitmeyeler ve taşların vakit geldikçe diş edeler. Ve haklarından artuk terke almayalar ve uğurlamayalar. Ve her kişi nevbetiyle öğüde ve bir kişinin terkesin çıkarub âher kimesnenininkini koymayalar. Eğer inâd ederlerse muhkem haklarından geline illâ muhkem ve müntehi hakkından geleler." Akgündüz, *Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri*, 329.

1.1. Değirmenlerde Kullanılan Öğütme Taşları

Değirmenlerde *seng-i âsiyâb* veya *bâb* denilen altta sabit, üstte dairesel dönen taşlar sert olmalıydı, yoksa sürtünme esnasında kopan küçük taş parçaları öğütülen tahılı kullanılmaz hale getirirdi. Osmanlı coğrafyasında bu vasıftaki değirmen taşlarının çıkarıldığı yerler imparatorluğun değişik bölgelerine dağılmış vaziyetteydi.⁶¹ Evliya Çelebi Kars'a, Kağızman Kalesi'ne yaptığı seyahatte Acem'e, Erzurum'a ve başka bölgelere giden değirmen taşlarının bu diyardan çıkarıldığını yazar.⁶² Osmanlı Devleti'nde Kağızman dışında Anadolu ve Balkanlar'da çok sayıda değirmen taşı madeni vardı. İstanbul'un da değirmen taşı ihtiyacını karşılayan Foça'daki *Seng-i Âsiyâb Mukâtaası* bunların en önemlilerinden biriydi. Piri Reis de *Kitab-ı Bahriye* isimli eserinde Foça'daki değirmen taşlarından bahsetmiştir.⁶³ Buradaki değirmen taşları başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun çok sayıda noktasına gönderilirdi.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da çıkan yangınlar çok sayıda değirmen taşını kullanılmaz hale getirince Foça'dan yeni değirmen taşları getirilmişti.⁶⁴ Nitekim 1793 yılında İstanbul'daki değirmenlerde kullanılmak üzere Foça'da bulunan Seng-i Âsiyâb Mukâtaası'dan 449 değirmen taşı temin edilmişti. İstanbul, Foça'daki değirmen taşlarına normal zamanlarda da rağbet etmekteydi. Bunun yalnızca ihtiyaçtan kaynaklanmadığı, mukataanın zarar görmesini engellemeyi de amaçladığını düşünmek gerekir.⁶⁵ Ege'deki Değirmenlik Ceziresi'nden de (İstendil Adası) at değirmenlerinin ihtiyaç duyduğu değirmen taşları temin edilirdi.⁶⁶ Bunların dışında Evliya Çelebi, Arnavutluk'ta bulunan Avlonya'da değirmen taşları madeni bulunduğunu belirtir. Buradaki taşların Akdeniz bölgesine ve Avrupa'ya gönderildiğini yazar. Bu durumda bölgede çıkarılan değirmen taşlarının kaliteli olduğu düşünülmelidir.⁶⁷ Buradaki değirmen taşı işletmelerinde *hâsıl-ı seng-i âsiyâb* adı altında vergi alınırdı. Vergi miktarı yöreden yöreye değişirdi.

1.2. Değirmenlerin Üretim Potansiyeli

Osmanlı Devleti'nde kullanılan değirmenlerin teknik özellikleri ve işletim sisteminin yanı sıra bu değirmenlerin verimlilik durumu da çok önemliydi. Zira kentlerin beslenmesi değirmenlere gönderilen tahıllardan ne kadar un çıkacağına bağlıydı. Değirmenlerin verimliliği kullanılan tahılların cinsine, öğütme tekniklerine, değirmenin türüne ve yöresel koşullara bağlı olarak değişiyordu. Bursa'da sarayın buğdaylarını öğüten mirî değirmenlerin

61 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti 1740-1840* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 86-87; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavanin-i Osmani ve Rabita-i Asitané", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1994), 12; Akgündüz, III. Murat Devri Kanunnameleri VIII. Kitap, 307.

62 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Zekeriya Kurşun vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 2/167.

63 "...mezkûr burna varurken evvel buruna buçuk mil kadar bir azim taş vardır. Evvel taş ile mezkûr burnun arasından büyük gemiler geçer. Derindir ve badehu mezkûr burnun karayel tarafında bir burnun var. Evvel burna taşlık burnu dirlir. Zira mezkûr burnun kurbunda değirmen taşın keserler." Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye* (Washington: Kongre Kütüphanesi Nüshası), 61.

64 Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* 1 (1963), 365, 366.

65 Zeki Arıkan, *Şap Ticaretinden Tuz Ticaretine Foça ve Mirası* (İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi, 2016), 34.

66 İpşirli, "Kavanin-i Osmani ve Rabita-i Asitané", 12; "Cezire-i Küçük Değirmenlik; ammâ bu ma'mûr değildir. Ancak gayri adaların koyunları ve keçileri otlayup acâ'ib ü garâ'ib siyâh değirmen taşı ve mâvî tafları çıkar, acâ'ib ma'âdindir kim cemî'î diyâra değirmen taşları bundan gider." *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8/252.

67 "Ve yukarı Kanye kal'ası altındaki kayalardan değirmen taşları madeni var. Göz göz sünger gibi bir taşdır kim annın değirmen taşları Dib Frengistân'a gider kim Akdeniz içre Değirmenlik ceziresi taflından latif seng-i hârâ değirmen tafları olur." *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 8/307.

verimliliği yüksekti. *Kavânin-i Osmânî ve Rabıta-i Asitâne* adlı risaleye göre İstanbul'daki at değirmenleri günde bir müdd (513,12 kg.) buğday öğütür, bu buğdaydan 16 kile (410,496 kg.) normal un, bir kile (25,656 kg.) de simit unu çıkardı. Geriye kalanı kepek ve toz olurdu. Eğer öğütülen *Buçça* buğdayı olursa 18 (461,808 kg.) veya 19 (487,464 kg.) kile un çıkardı.⁶⁸ Bu hesap üzerinden gidildiği takdirde değirmenlerdeki verimlilik buğdayın kalitesine göre yüzde 85 ile yüzde 95 arasında değişmektedir. Tabii bu durum her zaman geçerli değildi. 1613-1615 yılları arasında Beykoz'da bulunan su değirmenlerine götürülen 61.199 kile (1.570.121,544 kg.) buğdaydan 53.962 kile (1.384.449,072 kg.) fodula un elde edilmiş, geriye kalan 7.237 kile (185.672,472 kg.) buğdayın 3.455 kilesi (88.641,48 kg.) kepek, 2.370 kilesi (60.804,72 kg.) toz, 1.412 kilesi de (36.226,272 kg.) değirmen hakkı olarak ayrılmıştır. Değirmen hakkı çıkartıldığında yüzde 88 dolaylarında olan verimlilik oranı değirmen hakkı eklenince yüzde 90,5'lere dayanmaktadır. 1615 ile 1616 yılları arasındaki oranların da pek değişmediği görülür; değirmen hakkı dâhil edilerek hesaplandığında değirmenlerin verimlilik oranı yüzde 87,3'e tekabül ederken değirmen hakkı çıkarıldığında yüzde 89,7 dolaylarında bir verim söz konusudur.

1641 yılında Makedonya Kesendire'den gelen 14.012 kile (359.491,872 kg.) buğday değirmende öğütüldükten sonra 8.407 kile (215.689,992 kg.) has un elde edilmiş, geriye kalan 5.065 kile (129.947,64 kg.) ise kepek, *zir-i gırbal ve gubâriye*, yani zayıf olarak kaydedilmiştir. Verimliliğin bu kadar düşük olması yanıltıcı olmamalıdır. Zira burada elde edilen un has undur. Buğdayı öğüttükten sonra elde edilen unun niteliği ve buğdayın kalitesi verimliliği etkilemektedir. 1606 tarihinde değirmen hakkı dâhil edildiği zaman İdincik'ten alınan buğdayın kayıp oranı yüzde 12,5; Avlonya'dan getirtilen bir kısım buğdayın kayıp oranı yüzde 34,5, bir kısmının ise yüzde 15,8 dolaylarındaydı. Burada çıkan unun cinsi belirtilmemiştir. Öğütülen buğdaydan has un veya fodula unu elde edilmesi verim oranını doğrudan etkilemektedir. Çünkü fodula una göre has un imalinde buğdaydan elde edilen un miktarı oransal olarak düşmektedir.⁶⁹

1.3. Değirmenlerden Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti'nde toplumun geneli geçimini ziraî üretimden sağlıyordu. Gelirler ve ihracat kalemleri tarıma dayalıydı. Bu sebeple, tahılların öğütüldüğü değirmenlerin kayıt altına alınarak vergilendirilmesi devletin öncelik verdiği konuların başında gelmekteydi. Bu açıdan Osmanlı padişahlarının hem merkez kanunnamelerinde hem de sancak kanunnamelerinde değirmenlerin hukukî statüsüyle ilgili bilgiler yer almıştır. Bu kanunnamelerde devletin değirmenlerin inşası, işletilmesi, un üretimi ve vergi mükellefiyetiyle alakalı kararlar aldığı görülmektedir.

Osmanlı tahrir defterlerinde değirmenler, işleyen değirmen taşı üzerinden kaydedilir ve vergi de buna göre alınır. Dolayısıyla değirmenin sayısal olarak çokluğundan ziyade değirmenlerde dönen taş sayısı önem kazanıyordu. Öte yandan, akarsuların yıllık akış grafiği de değirmenlerdeki dönen taş sayısını etkilemekteydi. Değirmene gelen suyun miktarına göre

68 "...günde bir müdd buğday öğütür. On altı kile un bir kile simit çıkar, mâ'adâsı kepek ve toz olur. Ve eğer buçça buğday olursa onsekiz ve ondokuz kile un çıkar. Ve her değirmene on bârgir lâzımdır. Ve bir değirmenci vesâ'ir ve iki elekçi lâzımdır." İpşirli, "Kavânin-i Osmânî ve Rabıta-i Asitâne", 12.

69 Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, 202-210.

değirmen taşı sayısı değişiyordu. Taş sayısı ne kadar çoksa öğütülen tahıl miktarı o oranda artıyordu. Akarsu vadilerine kurulan su değirmenleri bölgedeki su kaynaklarının yıllık akış rejimini de gösteriyordu. Buralarda yapılan değirmenler, aktif olarak çalıştıkları zamanı belirtmek için *yıl yürür*, *nîm sâl yürür* veya *üç ay yürür* şeklinde tahrirlere kaydedilirdi. Osmanlı Devleti'nde su, yel veya hayvan gücüyle çalışan bütün değirmenlerden alınan vergiye *resm-i âsiyâb* denilirdi. Kimi bölgelerde hububat olarak alınan bu vergi nakit olarak da toplanıyordu. Bazı durumlarda tahrir defterlerine kaydedilmemiş değirmenler oluyordu. Bunlar genellikle tahrirden sonra inşa edilen değirmenlerdi. Böyle bir durumda yeni inşa edilen değirmenlerden de kanunnamelerde belirtilen miktar üzerinden vergi alınırdı. Değirmen vergisi kimin adına hâsıl (gelir) olarak kaydedilmişse onun tarafından toplanmaktaydı.⁷⁰

Fatih Devri Kanunnamesi'nde değirmen vergisi, sipahilerin mutasarrıf oldukları yerlerde değirmen işletmecilerinden değişik miktarlarda aldıkları vergi olarak yazılmıştır. Fatih Kanunnamesi'nde değirmen vergisinin miktarı şöyle zikredilmektedir:

“Anadolu vilâyetinin sancaklarında yıl yürüyen değirmenlerden Bursa müddiyle bir müd buğday (320 kg.) ve bir müd arpa (320 kg.) kaydolunmuştur.⁷¹ Altı ay yürüyenden anın nisfi ve yel suyuyla yürür değirmen kaç ay yürürse resm-i âsiyâb ayda beş akçe alınmak kanundur! (...) Sâir memâlik-i Osmaniye'de kezâlik resm-i âsiyâbda kanun bu mazmûn üzeredir ki yıl yürür değirmenlerden altmış akçe, altı ay yürür ise otuz akçe, üç ay yürür sel değirmeni ise onbeş akçe alına, ziyâde alınmaya.”⁷²

Adı geçen kanunnamede devlete ait toprak üzerinde, yani mirî arazide bulunan değirmenlerin vergi miktarının değişiklik gösterdiği görülmektedir. Öşür bedeli mahiyetinde alınan bu vergi sadece değirmenlere değil, diğer ticarî işletmelere de uygulanıyordu. Buna göre *resm-i âsiyâb*, bütün yıl işleyen değirmenden 60, altı ay işleyenden 30 ve üç ay işleyenden 15 akçe olarak alınırdı. Un değirmenleri dışında ipek dolabından ve zeytinyağı değirmeninden 50 akçe vergi alınırdı.⁷³ Fatih Kanunnamesi'nde müstakil bir madde halinde dolap değirmeni, karaca değirmeni ve yel değirmenlerinden alınacak vergi miktarı da belirtilmiştir. İlgili maddeye göre, dolap değirmeninin her taşı için yarısı arpa yarısı buğday olacak şekilde bir Edirne müddü tahıl, karaca değirmeninin her taşı için yarısı arpa yarısı buğday olacak şekilde yıllık bir Edirne müddü, altı ay çalışması halinde yarım müdd, daha az çalışırsa bu hesap üzerine vergi alınması kararlaştırılmıştı. Ayrıca yel değirmenlerinden de yarısı arpa yarısı buğday olacak şekilde yıllık bir Edirne müddü tahıl alınması kanunlaştırılmıştı.⁷⁴

Merkez ve eyalet kanunnamelerinde değirmenlerle ilgili hükümlerde devletin değirmenlerdeki vergi oranlarını büyük bir titizlikle belirlediği anlaşılmaktadır. Değirmen vergisi umumi kanunnamede nasıl yazıldıysa öyle alınır, eğer yazılmadıysa o eyaletin kanunlarına göre tahsilât yapılırdı.⁷⁵ Genel kanunnamelerde değirmen vergisinin aylık 5 akçe olarak

70 Yiğit, “XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler”, 105-106.

71 *Kanunnâme-i Âli Osmân*, haz. Mehmed Arif (İstanbul, 1330), 31.

72 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Osmanlı Kanunnameleri I. Kitap* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 189.

73 Akgündüz, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, 189-190, 353.

74 Ömer Lütfi Barkan, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirât Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar I* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), 391.

75 Akgündüz, *Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*, 104.

alınması hükme bağlanmıştı. Ancak istisnâî durumlar da söz konusuydu. Zira su, sel, gemi/sal, yel, at ve el değirmenlerinden alınan vergi miktarı farklılıklar gösteriyordu.⁷⁶ Bazı sancaklarda halkın tahıl yönünden sıkıntı çekmesini önlemek için bu vergi tahıl yerine nakit olarak alınırdı.⁷⁷ Osmanlı Devleti'nde değirmen vergisinin miktarı bölgeler arasında değişirdi. Ayrıca farklı zamanlarda çıkan kanunnamelerde de değişiklik söz konusuydu. Anadolu eyaletlerinden alınan miktar ile Rumeli eyaletlerinden alınan miktar aynı değildi. II. Bayezid döneminde hazırlanan Tırhala Livası Kanunnamesi'ne göre bütün yıl işleyen un değirmeninden 30 akçe, altı ay işleyenden 15 akçe değirmen vergisi talep edilmekteydi.⁷⁸ 1528 tarihli Aydın Eyalet Kanunnamesi'nde yıl boyu işleyen su değirmenlerden 60 akçe, yel değirmenlerinden 24 akçe vergi alınırdı. Bağdat Eyaleti'ne bağlı Dekuk'tan 20 akçe, Kerkük Sancağı'ndan 40 akçe değirmen vergisi alınırdı. İmparatorluğun Suriye sancaklarında değirmen vergisi genellikle bütün yıl çalışırsa 60 akçe, altı ay çalışırsa 30 akçeydi.⁷⁹ 1520 tarihli Ağrıboz Sancağı Kanunnamesi'ne göre hıristiyan Rumların değirmenlerinden yıllık 80 akçe, hıristiyan Arnavutların kış değirmenlerinden yıllık 30 akçe vergi alınması kararlaştırılmıştı.⁸⁰ 1716 yılındaki Mora Kanunnamesi'ne göre ise yıl boyu çalışan un değirmenlerinden 120 akçe, altı ay çalışanlardan 60 akçe, üç ay çalışanlardan 30 akçe vergi alınırdı.⁸¹ Bu durumda Osmanlıların değirmenlerden aldığı verginin miktarının bölgeden bölgeye değişiklik gösterdiği açıktır.

Bütün organizasyona rağmen at, su ve yel değirmenlerinin kapasitesi imparatorluğunun ihtiyacını karşılamakta her zaman için yeterli olmuyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yazılan hükümlerde İstanbul'daki değirmencilerin işlerini bırakarak şehirden izinsiz ayrıldıkları ve bu durumun ciddi un sıkıntısına neden olduğu belirtilmiştir. Aynı hükümlerde bununla ilgili önlemler alınarak değirmen işçilerinin kontrol altında tutulması istenmiştir.⁸² XIX. yüzyılın ortalarına kadar rüzgâr, su ve çoğunlukla at gücüyle çalışan değirmenler tercih

76 1562 tarihli Budin, Novigrad, Sečan, Filek ve Hatvan sancakları kanunnamesinde Tuna nehri üzerindeki gemi/sal değirmenlerinden yıl boyu çalışırsa 50 akçe, altı ay çalışırsa 25 akçe alınırdı. 1548 tarihli İzvornik (Svornik) Sancağı ve Srebrinice-sas Madenleri Kanunnamesi'nde bütün yıl çalışan değirmenlerden 30 akçe, kebe değirmenlerinden 15 akçe; 1545 tarihli Pojega Sancağı Kanunnamesi'nde Tuna, Sava, Vaka ve Drava nehirleri üzerindeki gemi/sal değirmenlerinden yıllık 50 akçe, su ve sel değirmenlerinden 32 akçe vergi alınması kanundur. 1565 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamesi'ne göre yıl yürüyen değirmenlerden 30 akçe vergi alınırdı. Aynı kanunname Bosna'da bulunan gemi/sal değirmenlerinden alınacak vergi miktarı da belirtilmiştir. Buna göre nehir suyu üzerinde olan değirmenlerden yıllık 50 akçe vergi alınması hükmü yer alırdı. Akgündüz, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri (Eyalet Kanunnameleri 2)*, 215, 216, 281, 299, 332, 460, 461. Yavuz Sultan Selim devri kanunnamelerinde yel değirmenlerinden 24 akçe vergi alınırdı. Akgündüz, *Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*, 104. Edirne Sancağı'na bağlı bir kaza olan İnöz, yel değirmenlerinin yoğun bulunduğu bölgelerdendir. Kanuni Sultan Süleyman devrinde çıkarılan İnöz Kazası Kanunnamesi'nde yel değirmenlerinin her birinden altışar akçelik verginin yanı sıra yıllık elli birer akçe vergi alınması kararlaştırılmıştır Kanuni devrinde Rumeli Eyaleti'ne bağlı bulunan Kefe Sancağı Kanunnamesi'ne göre şehirde olan at ve yel değirmenlerinden üç ayda üçer akçe vergi alınırdı. Eğer değirmenler işlemezse vergi alınmazdı. Akgündüz, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri (Eyalet Kanunnameleri 2)*, 545, 575. III. Murad devrinde Bağdat Eyaleti'nin yeniden tahriri yapılmış ve Hicrî 985 (1577/15789) tarihli eyalet kanunnamesinde el değirmenlerinden 8 mangır vergi alınması kanun kabul edilmiştir. Akgündüz, *III. Murad Devri Kanunnameleri VIII. Kitap*, 180.

77 Akgündüz, *II. Bayezid Devri Kanunnameleri*, 55, 56.

78 Barkan, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar I*, 290.

79 Arıkan - Martal, "İzmir'de İlk Buharlı Un Fabrikası", 7.

80 "Rum kâfirleri değirmenlerinden her değirmenden yılda seksen akçe verürler ve Arnavud kâfirleri kış değirmenlerinden her değirmenden yılda otuzar akçe resm alınur. Ve kebe değirmeninden yılda on beş akçe resm verürler." Akgündüz, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri (Eyalet Kanunnameleri 2)*, 390.

81 Barkan, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar I*, 329.

82 Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, 168.

edilirken, yüzyılın ikinci yarısında klasik değirmenler yerlerini buharla ve elektrikle çalışan yeni değirmenlere bırakmaya başlamıştır.⁸³

2. Buhar Değirmenlerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyıla birlikte geleneksel yöntemlerle öğütülen tahılların tüketim maddesi haline getirilme süreci değişmiş ve yüksek oranda üretim yapan buhar değirmenleri işe koşılmaya başlanmıştır. Öncelikle tahılların öğütülmesini teşvik etmek ve un üretimini artırarak dış piyasalara bağımlılığı azaltmak için müteşebbislere imtiyaz usulüyle buhar değirmenleri kurma hakkı verilmiştir. Artan nüfus ve klasik yöntemlerle öğütülen tahıllardan elde edilen unun kalitesinin ithal edilen unlarla mukayese edilemeyecek kadar düşük olması Osmanlı ülkesinde, özellikle nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bölgelerde buhar değirmenlerinin kurulması için uygun bir zemin oluşturmuştu. Bu amaçla, imparatorluk dâhilinde ilk buhar değirmeni, 1842 yılında İstanbul'da ordunun un ihtiyacı için inşa edilmişti. İngiliz mühendis William Fairbairn tarafından çizimi yapılan bu üç katlı değirmende buhar motoruyla hareket eden üç çift değirmen taşı vardı.⁸⁴

Buhar değirmenlerinin inşa edilmesinde çoğalan nüfusun yanı sıra askeri ihtiyaçlar da etkili olmuştur. Nitekim Kırım Savaşı'nda (1853-1856) İngiliz ve Fransızlar, askerlerinin un ihtiyacını karşılamak için gemiler üzerinde çalışan buhar değirmenleri yapmışlardı. İngiliz komutanlığının Londra'ya gönderdiği raporlarda bu değirmenlerden elde edilen taze un sayesinde askerlerin savaşa azim ve kabiliyeti yükselmişti.⁸⁵ Savaşın uzaması üzerine un ihtiyacı artınca buradaki değirmenler yetersiz kalmaya başladı ve İstanbul'da da Kırım'da savaşan askerler için yeni buhar değirmenlerinin inşa edilmesi gündeme geldi. Bunun için Osmanlı tebaasından Berber Kalos, Ortaköy'de işlettiği fırının yanına beş taşlı bir değirmen yapmayı tasarladı. Ancak bu tür makineli değirmenlerin çevreye verdiği rahatsızlıktan dolayı bölge halkının değirmen yapımına tepki göstermesi üzerine bu plan faaliyete geçemedi.⁸⁶ Her ne kadar Kalos'un değirmen planı işlevsiz kalsa da İstanbul'da Bay Augier'e ait buhar değirmeninden üretilen unlarla yapılan ekmekler, Kırım'da savaşan askerler için gönderiliyordu.⁸⁷

Bundan sonraki süreçte yerli-yabancı birçok müteşebbis, buhar değirmeni, başka bir ifadeyle un fabrikası kurmak için ilgili nezaretlere başvuruda bulunmuştur.⁸⁸ Buhar

83 XIX. yüzyılın ortasında İstanbul'daki un sıkıntısı bazı müteşebbislerin de dikkatini çekmiştir. Bu sıkıntının giderilmesi için buhar değirmenleri inşa edilmesi teklif edilmiştir. Nitekim Mösyö Lui adındaki bir müteşebbis 20 Ağustos 1850 tarihinde sadarete sunduğu bir arzualde Sakız ve Çeşme limanlarında batmış olan topları çıkarmak için görevlendirildiğini, topları çıkarılmasında olumlu bir netice alamasa da malzeme ve diğer harcamalarla birlikte 1.880.000 kuruşluk bir masrafa girdiğini belirtmiştir. Ancak toplar çıkarılırsa bile 800.000 kuruşluk bir değeri olacağı için çokça zarar edeceğini dile getirmişti. Müteşebbis bu zararını kapatmak için mağazasında buharla işleyen bir buğday öğütme makinesinin bulunduğunu bildirmiş ve bunu işletebilmek için ruhsat talep etmiştir. Müteşebbis Boğaziçi, Fener veya Eyüp taraflarında bir yerde 10 taşlı bir buhar değirmeni işletmek istemektedir. Buhar değirmenlerinin Osmanlı Devleti'nde yeni yaygınlaşmaya başladığı bir tarihte Mösyö Lui böyle bir değirmenin sürekli un ithal eden İstanbul için faydalı olacağını ve kentteki ekmek sıkıntısına bir nebzeye çare olacağını belirtmiştir. Ne yazık ki bu talebin nasıl sonuçlandığına dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 412/60, 20 Ağustos 1850.

84 William Fairbairn, *Treatise on Mills and Millwork: on Machinery of Transmission and the Construction and Arrangement of Mills, Part II* (London: Longmans, Green and Co, 1874), 117-123.

85 Fairbairn, *Treatise on Mills and Millwork*, 137, 138.

86 BOA, Hariciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS), 1354/22, 25 Ekim 1855.

87 Selahaddin Bey, *Türkiye 1867 Evrensel Sergisi*, haz. Hakan Arca (İstanbul: İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, 2008), 76.

88 Osmanlı tebaasından bir tüccarın Köprübaşı (Balat) iskelesinde inşa etmek istediği buhar değirmeni için ruhsat işlemleri

değirmeni kurma hakkı alan kişiler her ne kadar Osmanlı vatandaşı olsa da borç ve hisse senetlerinin önemli kısmı yabancı sermayedar ve gayrimüslim Osmanlı tebaasının kontrolündeydi. Un sanayiine yatırım yapacak sermayedar bulmanın zorluğu, tesislerin kurulması için gerekli olan makineler ithal edilirken ihtiyaç duyulan bilgi ve donanım yetersizliği ve yetişmiş iş gücünün olmaması buhar değirmenlerinin yabancı yatırımcıların kontrolünde kurulmasına neden olmuştur. Nitekim, 1850 yılında Fransız ve İngiliz sermayedarlar, İzmir'de imtiyaz usulüyle günlük 35 ton buğday öğütme kapasitesine sahip 12 taşlı bir buhar değirmeni inşa etmişlerdi.⁸⁹ Sonraki yıllarda da yabancı müteşebbislerin Batı Anadolu'da çok sayıda buhar değirmeni tesis ettikleri görülmektedir.⁹⁰ İmparatorluğun büyük vilayetlerinde biri olan Aydın'da geleneksel değirmenler un ihtiyacını karşılamayınca Mösyö Petraki isimli bir girişimci bölgede buhar değirmeni kurmak için çalışmalar başlattı.⁹¹ Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren bir diğer girişimci olan İsviçreli Krug da 1860'lı yılların başında Amasya'da bir buhar değirmeni açmış ve bölgede yetişen buğdayları öğütmeye başlamıştı. Mezkûr değirmenin yörede faaliyet göstermesi tarımsal üretimi etkilediği gibi un tüketim alışkanlıklarını da dönüştürmeye başlamıştı.⁹²

Osmanlı Devleti'nde ilk endüstriyel un değirmenleri tarımının modernizasyonuna ciddi anlamda katkı sunmadı. Bununla birlikte bu öncü sanayi tesisleri büyük kentlerde ve kırsal kesimde gıda ticareti ve sahip oldukları mimarî anlayışla inşaat tekniklerinin modernizasyonunda itici güç oldu (Bk. Ek 5). Buhar değirmenleri genellikle çimento, tuğla veya dökme demir gibi yeni inşaat teknikleri ve malzemelerle kentsel mimarlar tarafından tasarlandı. Bu türün en iyi örneklerinden bir tanesi 1857 yılında Selanik'in sermayedar ailelerinden olan Allatinilerin yaptığı değirmendi. Büyük çaplı bir işletme olarak inşa edilen bu değirmen, kentte çıkan yangınlardan zarar görünce, 1900 yılında İtalyan mimar Vitaliano Poselli tarafından modern inşaat teknikleri kullanılarak yeniden yapıldı.⁹³

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buhar değirmenleri sadece liman kentlerinde değil imparatorluğun birçok bölgesinde artan sıklıkla ortaya çıktılar. Ancak Avrupa ve özellikle ucuz maliyetli Amerikan unlarının piyasada rakipsiz olması, az gelişmişliğin

ve alınacak verginin miktarı için bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A. AMDA9 Zilhicce 1274 (10 Ağustos 1850); İstiyato oğlu Yorgi'ye Balat yakınlarında buhar değirmeni inşa etmesiyle alakalı verilen izin için bk. BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD), 206/68, 29 Rebiülâhîr 1273 (27 Aralık 1856); Ohri'nin Kavala Kazası halkından olan Solman'a Kavalâda buhar değirmeni inşa etmesi için verilen izne dair bk. BOA, A.MKT.NZD, 421/68, 29 Zilkade 1278 (28 Mayıs 1862); Meriç Nehri üzerindeki su değirmen bentlerinin yıkılması sebebiyle ahalinin sıkıntudan kurtarılması için buhar değirmeni inşa edilmesi talep edilmiştir. BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 322/48, 9 Muharrem 1275 (19 Ağustos 1858); Büyükkemecce'nin Kalikratya karyesi ahalisinden Aleko'yla kardeşi İstavri Efendilerin inşa edecekleri un değirmeni için İngiltere'ye sipariş edecekleri buharlı motordan gümrük vergisi alınmaması talebi hakkında bk. BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT), 2884/95, 8 Receb 1327 (26 Temmuz 1909); Osmanlı tebaasından ve Ortodoks cemaatinden Mihail veledi Toman'ın Draç'ta buharla çalışan bir un değirmeni inşa ve işletmesine dair bk. BOA, DH.MKT, 843/19, 3 Safer 1322 (19 Nisan 1904); Tüccar Alyon tarafından Selanik'te inşa olunacak vapur değirmeninin inşasına ruhsat verilmesine dair bk. BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT), 190/97, 6 Şevval 1273 (30 Mayıs 1857).

89 *Bi-Avnihi Te'âlâ Medîne-i İzmir'de Kumpanya Vechile İnşâsına Ruhsat-ı Seniyye Erzân Buyrulmuş Olan Vapur Değirmeninin Tafsil-i Keyfiyetini Mübeyyin Lâyihâ Fı 15 C sene 1265* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, 2713), 2-3.

90 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Yordam Kitap, 2007), 191, 192.

91 BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL), 684/52, 3 Rebiülâhîr 1281 (5 Eylül 1864).

92 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative: Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineur* (Paris: Ernest Leroux, 1892), 1/749, 750.

93 Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), 82.

getirdiği birtakım teknik sorunlar, buğday üretiminin yetersiz kalması ve şirketleşmede başarısızlık gibi nedenler birçok tesisin işlevsiz kalmasına yol açtı. Nitekim 1850 yılı gibi buhar değirmenlerinin yeni yeni ortaya çıktığı bir tarihte buğday ticaretiyle uğraşan tüccarlar Osmanlı padişahına sundukları raporlarda buhar değirmencililiği endüstrisinin gelişmesi için ülkedeki tarımın kaliteli buğday üretimine dönük teşvik edilmesi, ulaşım ve nakliye ağının modernleştirilmesi ve limanlarda zahire ambarlarının inşa edilmesini gerektiğini vurguluyorlardı.⁹⁴

Buhar değirmenlerinin yaygınlık göstermesi üzerine bir takım yasal düzenlemeler de zorunlu hale gelmişti. Nitekim buhar değirmenlerinin sahip oldukları teknolojik aksam bir takım çevre ve güvenlik sorunları doğurmuştu. Bu durum halkın şikayetlerine sebebiyet verince değirmenlerin çevreye zarar vermeyecek şekilde işletilmesi için nizamnameler yayınlanmaya başlandı. Aslında bu nizamnamelerdeki düzenlemeler sadece buhar değirmenlerini kapsamıyordu, buhar gücüyle çalışan bütün tesisler için de geçerliydi. Konuyla ilgili ilk olarak 1861 yılında Meclis-i Meâbir’de buhar gücüyle çalışan tesislerin kontrol altına alınması için 17 maddelik bir nizamname hazırlandı.⁹⁵ Ancak buharlı tesislerin ortaya çıkardığı tehlikelerin boyutu arttıkça mezkûr nizamnamenin yetersiz olduğu anlaşıldı ve 7 Haziran 1862 tarihinde *Sâbit Vapur Makinelerine Mahsûs Nizâmname* isimli yeni bir düzenleme yapıldı.⁹⁶ Bundan sonraki süreçte inşa edilen buhar değirmenleri mezkûr nizamnamede belirtilen kurallara göre faaliyet göstermeye başladı. Hükümetin bu kuralları uygulamak hususunda dikkatli davrandığı görülmektedir. Nitekim değirmen işletmecisi olan Şakir Bey, Galata’da Alaca Mescid Sokağı’ndaki değirmenine buhar makinesi taktırmak istemiş, fakat değirmenin bulunduğu alan ilgili nizamnameye göre yasaklı sınırlar dâhilinde olduğu için bu başvuru kabul edilmemiştir.⁹⁷

Osmanlı sanayileşme çabaları içerisinde önemli bir yerde bulunan buhar değirmenlerine olan ihtiyaç arttıkça devleti yönetenler de gerekli yasal düzenlemeleri ihtiyaçlar doğrultusunda güncellemekten kaçınmıyordu. Nitekim 1886 yılında *Memalik-i Şabane’de Fabrikalar Tesisine Dair Nizamname*,⁹⁸ 1906 yılında *Fabrikalar Nizamnamesi*⁹⁹ ve 1913 yılında da *Mahallerde Kullanılan Müvellid-i Buharlarla, Buhar Hazneleri ve Motorlar Hakkında Nizamname Layihası* düzenlenecekti.¹⁰⁰ Bu nizamnameler incelendiğinde buhar değirmenlerinin inşası ve işletilmesi üzerine önemli hükümlerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Devleti idare edenler bir yandan halkın un talebini karşılamak için bu tesislerin yapılmasına olanak

94 BOA, HR.TO, 411/64, 26 Mayıs 1850.

95 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 206/13, 4 Receb 1277 (16 Ocak 1861).

96 *Düstur*, Cüz-i Sani (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279), 441-445.

97 BOA, Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 9/68, 28 Safer 1298 (30 Ocak 1881). Mezkûr nizamnameye göre buhar değirmenlerinin yasaklı olduğu bölgeler; “Onbirinci madde – Anadolu fenerinden bidâ ile sâhilen Anadolu Hisârına ve ândan Göksu derelerinin nihâyetinden ve Çamlıcalar ve Kurbağalıdere verâlarından mürûr ile Fenerbahçesi burnuna kadar ve Rumili cânibinde dahi Rumili fenerinden başlayıp yine sâhilen Büyükdere’ye ve ândan Beyoğlu’na giden cadde ile Kağıdhane ve Alibey köyleri ve Rami çiftliği ve Yedikule verâlarından geçerek Ayastefanos karyesine değin hatt-ı münkesirlerin dâhilinde vâkı’ mevâki’de ve diğer cânibden dahi bu dâirelerin sevâhilinde yapılmamak üzere işbu hudûdun hâricinde olarak vapur makinesi vaz’ıyla fabrika inşa etmek isteyenlere şerâit-i mu’ayyenesine tatbikan ruhsat verilecektir.” BOA, Sadaret Divan Mukavelenamelere (A.DVN.MKL), 75/18, 2 Cemazeyilahir 1278 (5 Aralık 1861).

98 BOA, HR.TO, 478/24, 28 Aralık 1886.

99 BOA, A.DVN.MKL, 75/18, 2 Cemazeyilahir 1278 (5 Aralık 1861); BOA, HR.TO, 478/24; BOA, Ticaret Nâfia, Ziraat, Orman, Meadin Nezâretlerine aid Defterler (T.d), nr. 88.

100 BOA, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 19/3, 23 Receb 1331 (28 Haziran 1913).

sağlarken diğer taraftan da bu tesislerin gündelik yaşam üzerinde olumsuz etki bırakmasını önlemeye çalışmıştır.¹⁰¹

Geleneksel değirmenlerin, artan kentli nüfusun un ihtiyacını karşılayamadığı aşıkardı. Bundan kaynaklı olarak buhar değirmenleri iyi bir alternatif olarak durmaktaydı. Ancak yeni teknolojiyi inşa etmenin önünde bir takım yapısal engeller vardı. Bunlardan biri olan vergiler buhar değirmeni sahiplerini ciddi anlamda zorluyordu. Zira buhar değirmeni sahipleri, değirmenlerde öğütme için ithal ettikleri buğdaylar için yüzde 8 gümrük vergisi, ürettikleri unları satmak ihraç etmek için de yine yüzde 8 oranında vergi öderlerdi. Bu durum değirmen sahiplerinin en çok şikâyet ettiği konulardan birisiydi. Bir yandan ithal edilen unlarla rekabet etmeye çalışan bu değirmenler diğer taraftan devletin ağır vergi yaptırımlarına maruz kalmışlardı. Ancak devlet yöneticileri ülkedeki un piyasasının, sermayeleri büyük oranda yabancıların tekelinde olan buhar değirmenlerinin eline geçmesinden endişe duyuyorlardı.¹⁰²

Osmanlı Devleti'nde buharlı değirmen işletmeciliğinin karşı karşıya kaldığı çıkmazlardan bir tanesi de lojistik sorunlardı. Zira değirmenlerde öğütülmek üzere kullanılan buğday büyük oranda ithal ediliyordu.¹⁰³ Çünkü buhar değirmenleri yüksek üretim potansiyeline sahip tesisler olmasına karşılık Osmanlı topraklarında bu talebi karşılayacak bir tarım politikası mevcut değildi. Nitekim Selanik'teki Allatini ailesine ait buhar değirmeninde kullanılan buğdaylar, bir tarım deposu olan Makedonya'dan değil de başka ülkelerden ithal edilirdi.¹⁰⁴ Bu durumun ortaya çıkmasında Osmanlı topraklarında o zamana kadar üretilen buğdayların buhar değirmenlerinde öğütülmek için uygun şartlara sahip olmamaları önemli bir etkendi. Zaten değirmenlerde öğütülecek buğday Osmanlı topraklarında üretilse bile bunu değirmenlerin bulunduğu alanlara taşıyacak ulaşım olanakları da gelişmemişti. Mesela Rusya'dan ithal edilen buğdaylar Anadolu'da üretilen buğdaylardan hem daha az maliyetliydi hem de daha duruydu.¹⁰⁵ Değirmenlerin işletilmesi için sadece buğdayın temin edilmesi meselesini çözmek yeterli değildi. Başka bir lojistik sorun da değirmenlere enerji sağlayacak kömürün bulunması meselesiydi.¹⁰⁶ Değirmenlerin işletilmesi için yeterli miktarda kömür bulunamadığı için çok sayıda buhar değirmenin âtil kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

Osmanlı Devleti'nin buhar değirmenlerine yönelik uyguladığı vergi politikası ülkedeki değirmencilik endüstrinin gelişmesini olumsuz etkilemişti. Nitekim buhar değirmeni işletmecileri, ithal edilen buğday için %8, ürettikleri unu ihraç ettiklerinde de %8 bâcdariye vergisiyle ödemekle yükümlüydüler. Bu durum ithal unlar karşısında buhar değirmenlerinin rekabet şansını azaltıyordu. Bu verginin değirmencilik endüstrisine verdiği zararlar değirmen işletmecileri tarafından sıklıkla dile getirilmişti.¹⁰⁸ Fransız tüccar Mösyö Darile Jon Valaniti Selanik'te işlettiği değirmeni için hükümetin talep ettiği yüksek orandaki bâcdariye vergisine

101 Salih Başkutlu, *Osmanlı Devleti'nde Değirmencilik Endüstrisi ve Buhar Değirmenleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 185-200.

102 BOA, HR.TO, 203/75, 14 Mayıs 1870.

103 "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de Değirmencilik", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* 588 (4 Nisan 1896), 1-2.

104 BOA, Babiâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 4343/325672, 27 Rebiülahir 1333 (4 Mart 1915).

105 "Dersaadet'te Değirmencilik", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* 552 (28 Temmuz 1895), 2.

106 Geniş bilgi için bk. Alaaaddin Tok, *From Wood to Coal: The Energy Economy in Ottoman Anatolia and the Balkans (1750-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).

107 Necati Çavdar, "Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul'da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 30/89 (Temmuz 2014), 101-102, 111.

108 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 532/23893, 14 Muharem 1282 (9 Haziran 1865).

itiraz etmiş, bu verginin kaldırılması için talepte bulunmuştu. Ancak yetkililer devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olan bu vergiden vazgeçilmesinin mümkün olmadığını belirtmişlerdir.¹⁰⁹ Devletin bu tutumu takınmasında un sektörünün yabancıların işlettiği değirmenlerin kontrolüne geçmesini istememesi etkili olmuştur. Zira yabancıların tekeline geçmiş bir un sektöründe fiyat yükselmelerinin kaçınılmaz olacağı endişesi vardı. Buhar değirmeni işletmecilerinin taleplerine rağmen undan alınan vergi kaldırılmamış, sadece ihraç edilen unlardan alınmaması kabul edilmiştir.¹¹⁰

Osmanlı sanayi istatistikleri incelendiği zaman ülkedeki değirmencilik endüstrisinin yerelliği aşamadığı görülmektedir. 1913 ve 1915 sanayi sayımlarında Osmanlı Devleti'nin farklı şehirlerinde 10 ton ve üzeri buğday öğütebilen buhar, benzin, elektrik veya gazla çalışan 33 değirmen kaydedilmiştir. Bu değirmenlerin büyük kısmı İstanbul ve İzmir kentlerinde bulunuyordu. Değirmenlerden biri Harbiye Nezareti'ne, biri Evkaf Nezareti'ne, geriye kalanlar ise özel teşebbüse aitti. Ekseriyetle un üretimi için kullanılan bu değirmenlerin bazılarında zeytinyağı ve makarna üretimi de yapılıyordu. Son söz olarak; bu değirmenlerin işletilmesi esnasında yakıt ve buğday temininde yaşanan güçlükler aslında ülkedeki değirmencilik endüstrisinin üstesinden gelemediği kronik sorunlar olarak kalmıştır.¹¹¹

SONUÇ

İnsanlar yaklaşık on bin yıl önce buğday üretmeye başlamıştır. Bununla bağlantılı olarak üretilen tahılların öğütülmesi işi önem kazanmıştır. Arkeolojik kalıntılar değirmencilik faaliyetlerinin uzun ve köklü bir tarih geçişi dayandığını göstermektedir. Yerleşik düzene geçen insan, ürettiği tahılı un haline getirmek için tarih boyunca çeşitli yöntemler kullanmıştır. XIX. yüzyıla kadar un değirmenlerinin çeşitli değişimlere uğradığı ve öğütme işleminin nesilden nesle devam ettiği bir gerçektir. Mısır, Helen, Roma ve dünyanın diğer kısmında birbirini izleyen yüzyıllar boyunca hayvanların (at, deve, eşek, öküz) ve insanların kas güçlerinin kullanıldığı değirmenler insanların temel besini olan ekmeğin hammaddesini üretmek için çalıştılar. Aynı şey Orta Çağ için de geçerlidir. Su ve rüzgâr enerjisinin mekanik aletlerle birleştirilmesinden doğan öğütme teknikleri o zamandan beri tahılları işledi.

XVIII. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar öğütme sürecinde çok az ilerleme kaydedildi. Orta Çağ dünyasındaki öğütme ilkeleri bu yüzyıla kadar neredeyse değişmeden kaldı. Ancak, XIX. yüzyıla birlikte un değirmenleri büyük değişimler geçirdi. Buhar gücünün ortaya çıkışı, önceki üretim döneminde akla gelmeyen imalat tanımının değirmencilik faaliyetlerine olumlu yönde etkisiyle sonuçlandı. Değirmenlerin artık suyun akışına veya rüzgârın esişine bağımlı olmamaları ve diğer yeniliklerle birlikte teknolojik bir dönüşüm yaşandı. Nitekim Osmanlı Devleti de bu dönüşümden nasibini aldı. Artık geleneksel değirmenler

109 "Fransa devlet-i fahimesi tebeasından Mösyo Darile Jon Valaniti nam bazerganın Selanikde yapırmış olduğu vapur değirmanında imal olunan dakikden bâcdariye namıyla talep olunmakta olan Rüsûmatın terk ve afvı istidasına dair vermiş olduğu müzekkiresi ol babda Maliye Nezâret-i celilesiyle muhabereyi şamil tezkire-i samiye ile beraber Meclis-i Valâya havâle buyrulmuş olmağla lede'l-mütalaa müzekkire-i merkumenin hülasa-i meali zıkr olunan değirmanda tahn etdirilen dakikin beher yükünden doksana para istenilmekte olduğundan ve haricden getirilip resm-i gümrüğü te'diye olunmuş olan huntadan hasıl olan dakik için tekrar resm talep olunması mükerrer idüğünden resm-i mezkurun afvı istidasından ibaret olup..." BOA, HR.SYS, 1922/15, 15 Kasım 1859;

110 Başkuttu, *Osmanlı Devleti'nde Değirmencilik Endüstrisi ve Buhar Değirmenleri*, 184-185.

111 *Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistik* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1917), 34-42.

yerine modern teknoloji ve işletme metotlarına sahip değirmenler kullanılmaya başlandı. Bu iki üretim modeli arasındaki rekabetin, imparatorluk yıkılıncaya dek sürdüğü gözlemlenmiştir. Zira geleneksel değirmenler piyasadan kolayca çekilme niyetinde değillerdi. Öte yandan, büyük oranda kırsal nüfus barındıran bir coğrafya da buhar değirmenlerinin çok fazla yaygınlık göstermesi ve yerel ihtiyaçları gidermesi henüz söz konusu değildi.

Sanayi Devrimi'nin bir sonucu olarak ortaya çıkan buhar değirmenlerinin, Osmanlı Devleti'nde değirmencilik endüstrisini dönüştürmeye başlaması neticesinde, devletin geleneksel değirmenci esnafını koruyarak un piyasasının buhar değirmenlerinin tekeline girmesine engel olmaya çalıştığı gözlemlenmiştir. Devletin bu müdahalesi ve diğer teknik imkansızlıklar/sorunlar nedeniyle geleneksel yöntemlerle üretim yapan su, yel ve at değirmenleri varlıklarını imparatorluk yıkılıncaya kadar sürdürmüşlerdir. Büyük kentlerde buhar değirmenlerinin ürettiği unlar tüketiciler tarafından rağbet görürken, kırsal kesimde geleneksel değirmenler piyasayı domine ediyordu.

Buhar değirmenleri piyasada tutunmak için sadece devlet ve devlet dışı aktörlerle mücadele etmiyordu. Belki onları en çok uğraştıran mesele tüketici alışkanlıklarını değiştirmeye çalışmaktı. Zira tesisi inşa edip, onun lojistik sorunlarını çözmek tek başına yeterli değildi. Ayrıca üretilen unların satılacağı bir pazar da bulmak/oluşturmak gerekiyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nde ulusal bir un pazarından söz etmek mümkün değildi. Bundan kaynaklı olarak Osmanlı coğrafyasında hiçbir zaman Batı'daki gibi güçlü bir değirmencilik endüstrisi oluşmadı.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an Libre open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Babiâli Evrak Odası Evrakı (BEO).

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT).

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT).

Hariciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS).

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO).

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT).

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL).

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL).

Plan Proje ve Krokiler (PLK.p).

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A. AMD).

Sadaret Divan Mukavelenamer (A.DVN.MKL).

Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD).

Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)

Ticaret Nâfia, Ziraat, Orman, Meadin Nezâretlerine aid Defterler (T.d).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeler (TS.MA.e).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGM).

Defter nr. 570; 609; 646; 735; 987.

2. Araştırma Eserleri

Ağır, M. Seven. "XVI. ve XVIII. Yüzyıllar: Akdeniz İmparatorlukları ve Buğday Ticareti". *Buğdayın Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*. haz. Ertekin Akpınar. 41-53. İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi Yayınları, 2019.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Osmanlı Kanunnameleri I. Kitap*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri: II. Bayezid Devri Kanunnameleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri: Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991.

- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri: Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri (Merkez ve Umumi Kanunnameler 1)*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri: Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri (Eyalet Kanunnameleri 2)*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri: III. Murad Devri Kanunnameleri VIII. Kitap*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tablilleri X. Kitap: IV. Murâd, I. İbrahim ve IV. Mehmed Devri Kânûnnâmeleri*. İstanbul Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2015.
- Akın, E. - Esgici, R. “Eski Çağda Tarım Aletleri”. *Tarım Makinaları Bilimi Dergisi* 11/1 (2015), 33-37.
- Aktepe, Münir. “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 9/13 (Eylül 1958), 1-30.
- Alaca, Hanife. *55 Numaralı Mufassal Deftere Göre 16. Yüzyıl Sonlarında Prizren*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Arıkan, Zeki. *Şap Ticaretinden Tuz Ticaretine Foça ve Mirası*. İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi, 2016.
- Arıkan, Zeki - Martal, Abdullah. “İzmir’de İlk Buharlı Un Fabrikası”. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1998), 1-22.
- Aynural, Salih. *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zabire Ticareti 1740-1840*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Barkan, Ömer Lütfi. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.
- Başkutlu, Salih. *Osmanlı Devleti'nde Değirmencilik Endüstrisi ve Buhar Değirmenleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Belon, Pierre. *Pierre Belon Seyahatnamesi*. çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Bentley, J. H., vd. *Traditions & Encounters: A Global Perspective on the Past*. New York: McGraw-Hill Education, 2015.
- Bi-Avnihi Té'âlâ Medîne-i İzmir'de Kumpanya Vechile İnşâsına Ruhsat-ı Seniyye Erzân Buyrulmuş Olan Vapur Değirmeninin Tafsîl-i Keyfiyetini Mübeyyin Lâyıha Fî 15 C sene 1265*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, 2713.
- Bilar, Ender. *Tarih, Kültür, Sanat Kenti Edirne*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019.
- Bilgin, Arif. *Osmanlı Saray Mutfağı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Bir, Atilla - Kayral, Mahmut. “Osmanlı Döneminde Anadolu’da Kullanıldığı Bilinen Altın Çevirmeli Su Değirmenleri ve Su Kaldırma Düzenleri”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998), 173-185.
- Bozdemir, Mustafa. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, 2011.

- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I-II*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990.
- Bulliet, R. W., vd. *The Earth and Its Peoples: A Global History*. Boston: Cengage Learning, 2011.
- Cezar, Mustafa. "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler". *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* 1 (1963), 327-409.
- Cipolla, Carlo M. *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*. çev. Mehmet Sırrı Gezgin. İstanbul: Ötügen Yayınevi, 1992.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative: Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineur. Volume 1*. Paris: Ernest Leroux, 1892.
- Çavdar, Necati. "Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul'da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 30/89 (Temmuz 2014), 95-130.
- Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi. "Dersaadet'te Değirmencilik" (28 Temmuz 1895), 1-2.
- Doğan, Faruk. "Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı Üretimi ve Tüketimi". *Türk Mutfağı*. haz. Arif Bilgin - Özge Samancı. 248-261. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Düstur. Cüz-i Sani*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279.
- Emecen, Feridun. *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Evlîyâ Çelebi. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. haz. Robert Dankoff vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999-2012.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2007.
- Göktepe, Kaya. "İstanbul'un İaşesinin Temini Meselesi ve İstanbul'un İaşesine Katkı Sağlayan Bir Merkez: Tekirdağ Kazası (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)". *Bellekten* 81/292 (2017), 857-916.
- Eyice, Semavi. *Yabancıların Gözüyle Bizans İstanbul'u*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Fairbairn, William. *Treatise on Mills and Millwork: on Machinery of Transmission and the Construction and Arrangement of Mills, Part II*. London: Longmans, Green and Co, 1874.
- Faroqhi, Suraiya. "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16-17. Yüzyıllar)". *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II ODTÜ Gelişme Dergisi*, İktisat Tarihi Özel Sayısı (1980), 139-154.
- Gökbilgin, M. Tayyib Gökbilgin "XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi". *Bellekten* 102 (1962), 293-337.
- İpek, Nurdan. *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

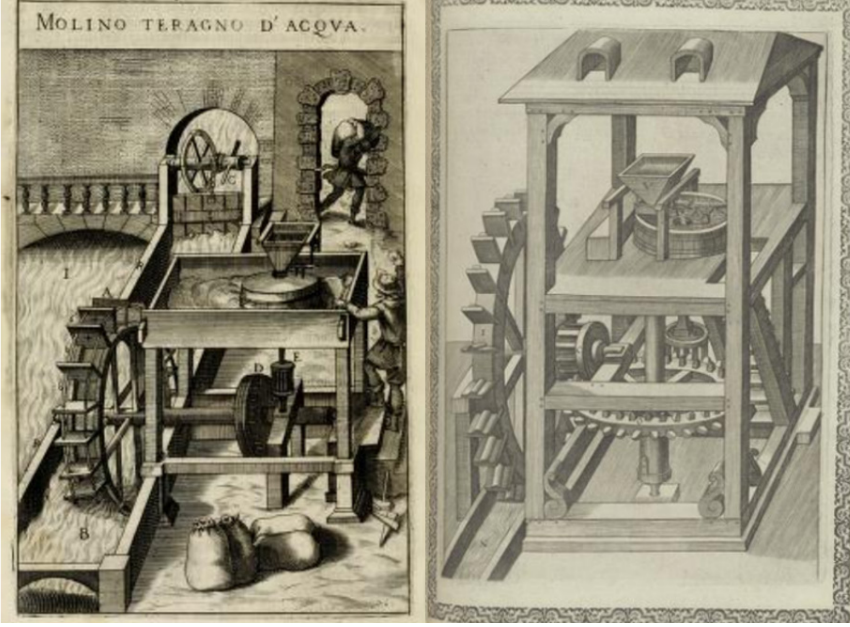
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavanin-i Osmani ve Rabıta-i Asitane". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1994), 9-35.
- Karademir, Zafer. *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı: Osmanlı Toplumunda Kıtıklıklar (1560-1660)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Vergi Sistemi*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2003.
- Kolay, Arif. "İstanbul'un İaşesinde Deniz Ulaşımının Önemi". *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı (İstanbul: 27-28 Mayıs 2016)*. 174-194. İstanbul: İstanbul Yayınları, 2016.
- Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Yordam Kitap, 2007.
- Lubenu, Reinhold. *Reinhold Lubenu Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde (1587-1589)*. çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Lucas, Adam R. *Wind, Water, Work: Ancient and Medieval Milling Technology*. Leiden: Brill, 2006.
- Lucas, Adam R. "Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds: A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe". *Technology and Culture*, 46/1 (Jan. 2005), 1-30.
- "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de Değirmencilik". *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* 588 (4 Nisan 1896), 1-2.
- Mert, Talip. "Öküz Limanı Zahire Ambarları". *II. Üsküdar Tarihi Sempozyumu Bildiriler*. 1/78-92. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005.
- Miroğlu, İsmet. *Kemah Sancağı ve Erzincan (1520-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Özcan, Ruhi. "Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Âsiyâb)". *OTAM* 40 (Güz 2016), 195-203.
- Özdeğer, Hüseyin. "Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 16 (1982), 2-121.
- Öztürk, Mustafa. "Enerji Kaynağı Olarak Nehirler ve Irmaklar". *Osmanlı Devleti'nde Göller ve Nehirler Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 2/320-331 Kayseri: Not Yayınları, 2015.
- Parlak, Arife Gökür. *499 Numaralı Tahrir Defterine Göre Dukakin*. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Piri Reis. *Kitâb-ı Bahriye*. Washington: Kongre Kütüphanesi Nüshası.
- Pulaha, Selami-Yücel, Yaşar. "Derbeyan-ı Kanunname-i Osmani". *BELGELER* 12/16 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 17-100.
- Ramelli, Agostino. *Le diverse et Artificiose Machine*. Paris, 1588.
- Selahaddin Bey. *Türkiye 1867 Evrensel Sergisi*. Haz. Hakan Arca. İstanbul: İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, 2008.
- Sezer, Musa. "16. Yüzyılda Ilıca (Köstendil) Kazası Değirmenleri". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 8/1 (Temmuz 2019), 113-139.

- Sezgin, İbrahim. *XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Solak, İbrahim. *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Storck, John- Teague, Walter Dorwin. *Flour for Man's Bread: A History of Milling*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1952.
- Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistikii*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1917.
- Tok, Alaaddin. *From Wood to Coal: The Energy Economy in Ottoman Anatolia and the Balkans (1750-1914)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Uzun, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İaşe". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 211-235.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Verantii, Fausti. *Machinae Nouae*. Venezia, 1595.
- Yeşil, Fatih. "İstanbul Un İaşesinde Nizam-ı Cedid: Zahire Nezareti'nin Kuruluşu ve İşleyişi (1793-1839)". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 15 (Bahar 2004), 113-142.
- Yiğit, Ahmet. "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)* 18 (Bahar 2017), 97-155.
- Yiğit, Yücel. "Prizren Sancağı'nın İdarî Yapısı (1864-1912)". *History Studies* 2/1 (2010), 113-138.
- Zonca, Vittorio. *Novo Teatro di Machine et Edificii*, Padua, 1607.

EKLER

Ek 1: Alttan Çevirmeli Su Çarkına Sahip Değirmen Modeli

(Vittorio Zonca, *Novo Teatro di Machine et Edificii*, 18-19;
Agostino Ramelli, *Le diverse et Artificiose Machine* (Paris, 1588), 175)

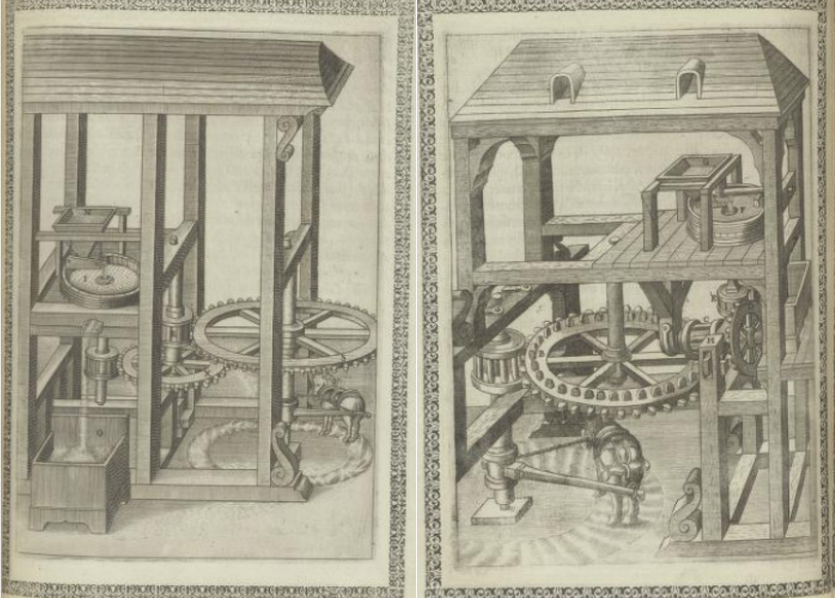

Ek 2: Gelibolu'da Yel Değirmenleri

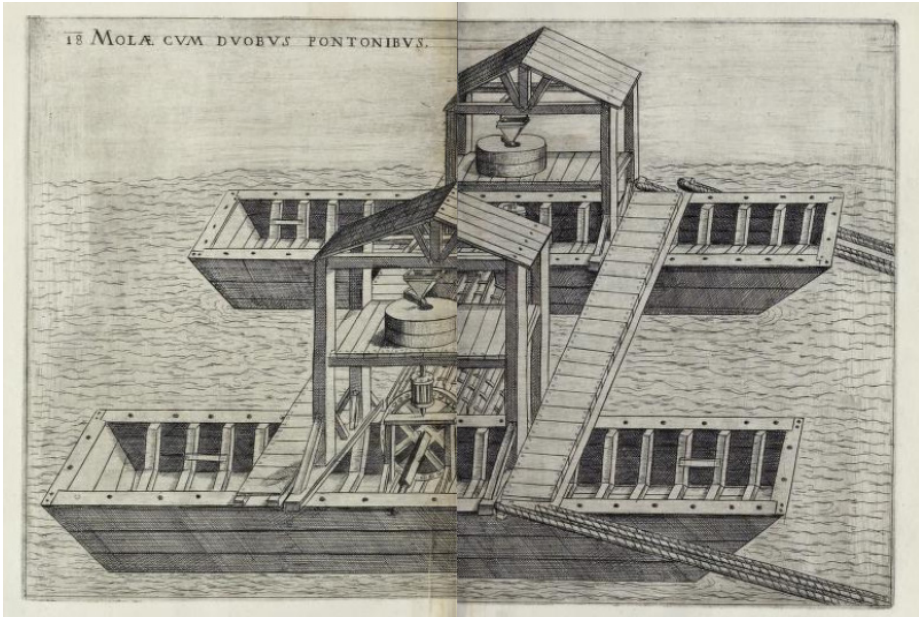
(<http://www.levantineheritage.com/gallipoli.htm> (Erişim Tarihi: 22.01.2022))

Ek 3: XVI. Yüzyılda Kullanılan At Değirmeni Modelleri
(Agostino Ramelli, *Le Diverse et Artificiose Machine*, 188-189.)

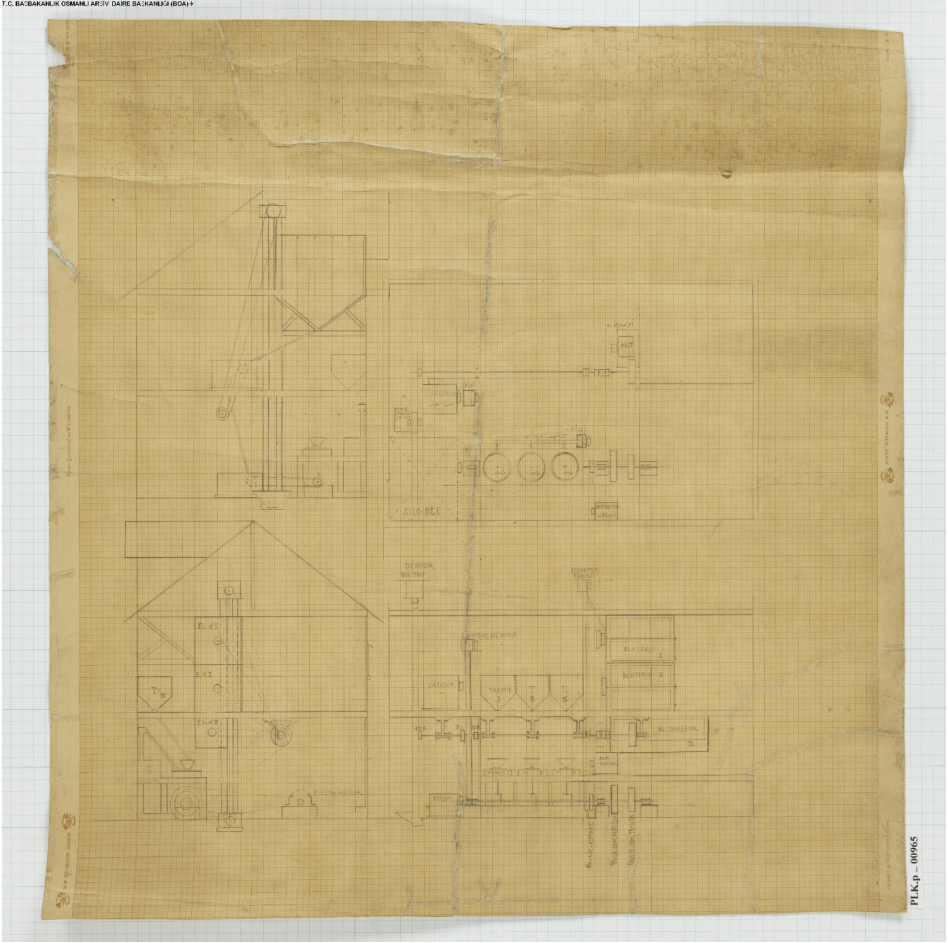

Ek 4: Fausti Verantii'nin Tasarladığı Gemi Değirmeni
(Fausti Verantii, *Machinae Nouae* (Venezia 1595), 136-137.)

Ek 5: Modern Bir Değirmen Çizimi
(BOA, Plan Proje ve Krokiler (PLK.p), 956.)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARIV DARE BAŞKANLIĞI (BOA)

kadim

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

Şakul, Kahraman.
II. Viyana Kuşatması:
Yedi Başlı Ejderin Fendi.

İSTANBUL: TİMAŞ
YAYINLARI, 2021. 560 SAYFA.
ISBN: 9786050835663.

ÖZGÜR KOLÇAK*

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı, Kahraman Şakul'un Osmanlı'nın 1683 yılında Viyana'yı kuşatmasını ele alan *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi* adlı eserini tahlil etmektedir. Yazı boyunca kitabın bölümleri muhteva bakımından tanıtılmakta, yazarın konusunu irdelerken başvurduğu araştırma yöntemleri değerlendirilmektedir. Kitap Türkçede II. Viyana Kuşatması üzerine yazılan en kapsamlı eser olmasının yanında, görsel içeriğinin zenginliği, yerli ve yabancı kaynakların karşılaştırmalı kullanımı ve akıcı üslubuyla da dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Askeri Tarih, Viyana Kuşatması, Köprülüler, Osmanlı İmparatorluğu, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa.

This paper reviews Kahraman Şakul's *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi* on the second Ottoman siege of Vienna in 1683. It surveys the contents of the book and attempts to analyze the author's research methods. The book is the most comprehensive work in Turkish on the subject and stands out for its rich visual material, comparative use of Ottoman and Western sources, and fluent writing style.

Keywords: Military History, Siege of Vienna, Köprülüs, Ottoman Empire, Merzifonlu Kara Mustafa Pasha.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review

Geliş Tarihi: 3 Mart 2022 | Date Received: 3 March 2022

Kabul Tarihi: 3 Nisan 2022 | Date Accepted: 3 April 2022

ATIF | CITATION

Kolçak, Özgür. "Şakul, Kahraman. II. Viyana Kuşatması. Yedi Başlı Ejderin Fendi". *Kadim* 3 (Nisan 2022), 243-246.
doi.org/10.54462/kadim.1082177

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, ozkolcak@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2607-5225.

Osmanlı tarihçiliği, bazen aksini düşündürse de uzman araştırmacı ve tarih meraklılarının yokluğunu çektiği sultan, vezir ve sefer monografilerine halen şiddetle ihtiyaç duyuyor. Kahraman Şakul, bu kitabıyla tarihçilik külliyyatımızın önemli eksiklerinden birini tamamlamak için kolları sıvamış. *Yedi Başlı Ejderin Fendi*, 17. yüzyıl Osmanlı kuşatma savaşlarının temel dinamik ve niteliklerini tespit etmeye yönelik geniş çaplı bir araştırma projesinin mahsulü. Dr. Şakul, aynı proje kapsamında 1663 Uyvar ve 1672 Kamanıçe kuşatmalarına dair bulgularını çok kısa süre önce (2021 sonlarında) yayımladı.¹ Bu bağlamda kitaba, erken modern Osmanlı harp mekanizmasının kuşatma muharebelerini yürütürken uyguladığı lojistik ve taktiksel hamlelerin bütününe çözümlenmeyi hedefleyen şumullü bir girişimin ana parçalarından biri gözüyle bakmakta fayda var.

K. Şakul, “Önsöz”de (s. 11-19) kitabının bölümlerini tanıtırken aynı zamanda okuyucuya vaatlerini sıralıyor. Önsözün ilk sayfaları erken modern Avrupa askeri tarihinin gelişimi ve askeri devrim kuramının kısa bir takdimine ayrılmış; Osmanlı askeri yapısının Yeniçağ’daki gelişim çizgisi, yazarın yaklaşımına göre, henüz yeterince ele alınmamış olmakla beraber batılı hasımlarınıninkiyle aşağı yukarı aynı yoldan ilerliyor. Çalışma, Osmanlıların 16-17. yüzyıllarda kale cenginde sergiledikleri ince işçilik ve bariz başarının Osmanlı askerî deneyimini modern tarih çalışmalarında hak ettiği yere yerleştirilmesi yönünde atılan önemli bir adım. Yeri gelmişken, meslekten okuyucuları bir hususta uyarmakta yarar var. K. Şakul, Yeni Askerî Tarihçiliği Türkiye’de tanıtan öncü isimler arasında olsa bile, *Yedi Başlı Ejderin Fendi* bu yaklaşıma özgü usulleri ancak kısmen takip etmektedir. Daha açık tabirlerle konuşmak icap ederse, askerî tecrübe ve hadiselere dair yukarıdan aşağıya, kurmay gözüyle yazılan resmî sefer anlatıları yerine odağa, savaşçı kitlelerin insanî yaşantıları, ordu lojistiği, ordugâhın tanzim ve yönetimi, asker ve kumanda heyeti arasındaki ilişkiler, savaşın sivil halk üzerindeki etkilerini koyan bir tarihçilik, kitapta kendine ancak döneme ait anlatı kaynaklarının elverdiği ölçüde yer bulabilmektedir. Kaynakçadan hemen fark edileceği üzere, kitabın bulguları bir arşiv araştırmasına

1 Kahraman Şakul, *Uyvar Kuşatması 1663* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021); Kahraman Şakul, *Kamanıçe Kuşatması 1672* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021).

dayanmıyor; metin en baştan son sayfaya kadar muazzam çeşitlilikteki yerli ve yabancı anlatı kaynağının mukayeseli incelemesinden damıtılan bilgilerle örülmüş. Bu, 1683'te (ve kitaba bakılırsa öncesi ve sonrasında) yaşanan askerî olayların yapısal ve bütüncül bir tahlilinin önünde esaslı bir engel olarak duruyor. Ama zaten yazarın böyle bir iddiası da yok. Dolayısıyla genel olarak 1683-1699 Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşı ve özel olarak 1683 Viyana kuşatmasına dair yapılabilecek şeyler hâlâ var.

Buna karşın *anlatının diriltilmesi*, başka bir deyişle, çalışmanın esas itibarıyla muasır anlatı kaynaklarının taranmasına dayanan bir metin inşası oluşu, kitabın kapsam ve derinliğini belirleyip yazarın Önsöz'de dile getirdiği çerçeveyi mükemmelen temsil ediyor denilebilir. K. Şakul, bu amaçla hikâyenin en başına dönerek Köprülü dış siyaseti ve 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı diplomasisi anlatarak işe başlıyor ("Savaşa Giden Yol", s. 21-68). Burada ele alınan fetihçi zihniyet bahsi, Osmanlı siyasi elitleri arasında Osmanlı askerî gücünü sınır boylarına yollamak isteyenlerin kamuoyuna yönelik argümanlarını, ikna çabalarını, sultanı etkileme hamlelerini ve bunun karşısında yer alan Osmanlı ricalinin örtük itirazlarını öğrenmek açısından epeyce aydınlatıcı.

"Yenilginin Sebepleri" (s. 69-130) başlığını taşıyan ikinci bölüm, her çeşit tarih meraklısının asırlardır sorageldiği klasikleşmiş soruları ele almasına rağmen Osmanlı vakayinameleri ve yabancı anlatı kaynakların derinlemesine kullanımını sayesinde 17. yüzyıl sonu Osmanlı sosyopolitiğinin nitelikli bir tahliline dönüşmüş. Burada Osmanlı kalem erbabının Viyana hezimetini etrafında yürüttükleri Fikri tartışmalara dair metinleri ne denli ustalıkla inşa ettiklerini görmek hayret verici.

Mevzu Kara Mustafa Paşa'nın atılған dış siyaseti ve Viyana'da başlayan yenilgiler silsilesine geldiğinde 17-18. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin sözü dönüp dolaşıp Allah'ın gazabına (kitapta ve onların eserlerinde geçtiği haliyle *gazabullah*) getirmeleri dikkat çekiyor. K. Şakul, Osmanlı fikir erbabının bu kavrama ithafen geliştirdiği suçlamaları iki ayrı bahiste, Osmanlı askerinin sivil halk üzerindeki zulmü ve Osmanlı yönetici ricalinin devletlerarası ilişkiler bağlamında ahde vefasızlık etmeleri örneklerinde ele alıyor. Bu sayfalar, Osmanlı siyaset sahnesinin tek kutuplu, en tepeden kayıtsız şartsız yönetilen bir yer olmadığını, kamuoyunu etkileyen güç odaklarının birbirleriyle çetin fikir ayrılıklarına düşebildiklerini gösteren, bu haliyle Osmanlı karar alma mekanizmasına dair bildiklerimizi gözden geçirmemize yardımcı olan özgün bir bölüm oluşturuyor.

Yedi Başlı Ejderin Fendi, Türkçe'de II. Viyana kuşatması üzerine yazılmış en kapsamlı monografi. Kitabın üçüncü ("Hasımlar Sahaya İniyor", s. 131-210), dördüncü ("Kuşatma", s. 211-353) ve beşinci ("Alaman Dağı Muharebesi", s. 355-434) bölümleri klasik anlatı örgüsünü takip ederek Osmanlı kuşatma ordusu ve 1683'teki askerî harekâta katılan batılı kuvvetlerin hattı hareketini sabır isteyen bir titizlikle sıralıyor. Kitabın en başından beri hâkim olan formal ama sade dil, özellikle bu bölümlerde okuyucunun işine yarayacak bir akışkanlık sağlıyor. Ne de olsa, genel okuyucu kitlesine hitap etmesine rağmen akademik araştırma tekniklerinden ödün vermeyen bir kitapla karşı karşıyayız. Kimi hallerde insanı usandıracak denli farklılaşmış çatallanan tarihi rivayetler K. Şakul'un sayfalarında itinayla bir araya getirilmiş. Akademik bir çalışmanın geniş bir kitleye anlaşılır bir sadelikte takdimi için gösterilen çaba takdire değer. Bu manada yazar tarihle ilişkisi meslekî düzeyde olmaktan ziyade geçmişin bilgisine tutkun heveslilerin oldum olası merak ettikleri meseleleri kitabına

almaktan çekinmeyerek giriştiği işin yükünü layıkıyla omuzlanmış. Bununla birlikte, nihai bir hüküm vermek ne kadar zor olsa da, yazarın bu tür bahislerde, -mesela İbrahim Paşa'nın idamı, Murad Giray'ın ihaneti, Tököli Imre'nin ikircikli tutumu vs.- tarihî kaynakların baş döndüren iddialarının yanında mühür sahibi sıfatıyla bizzat kendisinin daha açık bir söz söylemesi iyi olurdu.

1683'te Viyana kentinin Osmanlı birliklerince nasıl kuşatıldığı ve muhasaranın hangi aşamalardan geçtiğine dair yazılanlar, kitabın içerik ve anlatım bakımından en özgün taraflarından birini temsil ediyor. K. Şakul, burada en azından iki hususu okuyucusuna geçirmiş görünüyor. İlkin, bu bölümde (ve esasen seferin kronolojik öyküsüne ayrılmış üç, dört ve beşinci bölümlerinde) aktarılan bilgiler, kronolojik bir anlatım üslubuyla geleneksel bir örgü içine yerleştirilse de anlatının Kara Mustafa Paşa'nın otağından uzaklaşıp metrislerde hizmet eden çilekeş neferlere yaklaştığı kısımlar, Osmanlı savaşçısının dünyasıyla özdeşlik kurabildiğimiz kıymetli anlara dönüşüyor. Bir sefer monografisinde daha fazlasını beklemek haksızlık olabilir ama Osmanlı askerî tarihçiliğinin muharip birlikleri ve geri hizmet kıtalarını merkeze alan, savaşın insan ve insanlık üzerindeki etkisine dikkat kesilen, aylarca bir diyardan diğerine yer değiştiren ordugâhtaki insan yaşantılarını günümüze taşıyan çalışmalara muhtaç olduğu aşikâr. *Yedi Başlı Ejderin Fendi*, dikkatli okuyucuya bu açılarından bolca örnek sunuyor. Erken modern ordularda, bu arada Kara Mustafa Paşa'nın Viyana'ya kadar götürdüğü Osmanlı ordusunda da komuta heyetinin hükmünü ancak bir yere kadar geçirebilmesi, o günlerden bu yana ordu disiplini ve asker talimi gibi hususlarda dünyada ne denli büyük bir değişim yaşandığını gösteriyor. Keza, K. Şakul'un ferasetle uyardığı gibi, Osmanlı olsun, hasım güçler olsun, askerî proleterleşme çağı öncesi orduları hakkında hayalperestliğe kapılmanın, onlardan teknik anlamda yapamayacakları şeyleri beklemenin yersizliği de.

Kitap kısmen Osmanlı siyaset tarihine dönerek sonlanıyor ("Kuşatma Sonrasındaki Gelişmeler: Avcıyken Av Olmak", s. 436-526). Pek merak edilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın katli ve idam etrafında yürütülen tartışmalar bu bölümün konusu. Popüler imgelemlerde fazlasıyla yer eden bu bahis bir yana (Kara Mustafa'nın akıbetinin böylesi bir kitapta ele alınacağını aşağı yukarı herkes tahmin etmiştir), *Yedi Başlı Ejderin Fendi*'nin tarihçiliğimize gözden kaçırılmaması gereken en önemli katkısı kitabın sayfalarını süsleyen muazzam sayıdaki görsel ve canlandırmalar. K. Şakul'un 17. yüzyıl Osmanlı kuşatma savaşları hakkında bir proje yürüttüğüne değinmiştim. Projenin takdir edilesi çıktılarından biri, yazılı kaynaklar yanında ilgili görsel malzemenin de kullanılmasıyla orduların yürüyüş hatları, çatışmaların seyri, kalelerin mimarî özellikleri ve kuşatma safhalarının berrak bir açıklıkla resmedilebilmesi ve bu tür malzemenin önemi ve kullanımını ortaya koymasındır. Kitap bu yönüyle çok zengin bir görsel malzemeyle donatılmıştır; kitabın sonuna eklenen müstakil Görseller Kaynakçası (s. 454-552) buna delildir. Hâsılı kelam, *Yedi Başlı Ejderin Fendi*, Osmanlı askerî tarihçiliğinin seçkin isimlerinden birinin kaleminden çıkmış, yerli ve yabancı kaynakların dengeli kullanımına dayanan, muharebeyi görselleştirmesiyle özgünlük kazanan sıkı bir sefer monografisi.

Methodieva, Milena B.
*Between Empire and Nation:
Muslim Reform in the Balkans.*

STANFORD, CALIFORNIA:
STANFORD UNIVERSITY
PRESS, 2021. PP. XII, 332.
ISBN: 9781503613379.

SEMİH GÖKATALAY*

ABSTRACT

Between Empire and Nation offers a systematic and critical history of Bulgarian Muslims following the Russo-Turkish War of 1877–1878. Based on a rich trove of archival material and other primary sources, this book focuses on the role of Muslim reformers in negotiating the identity and status of Muslim communities in Bulgaria. By avoiding a state-centered perspective, this study foregrounds the historical agency of Muslim reformers during the transition from the Ottoman Empire to the Bulgarian state.

Keywords: Bulgaria, Ottoman Empire, Muslims, Modernity, Minorities.

ÖZ

Between Empire and Nation, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sonrası dönemde Bulgaristan'daki Müslümanların sistematik ve eleştirel bir tarihini sunmaktadır. Zengin bir arşiv malzemesine ve diğer birincil kaynaklara dayanan bu kitap, Müslüman reformcuların Bulgaristan'daki Müslüman toplulukların kimlik ve statüsünü müzakere etmedeki rolüne odaklanmaktadır. Bu çalışma devlet merkezli bir bakış açısından uzak durarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Bulgaristan devletine geçiş sırasında Müslüman reformcuların tarihsel etkinliğini ön plana çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu, Müslümanlar, Modernite, Azınlıklar.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

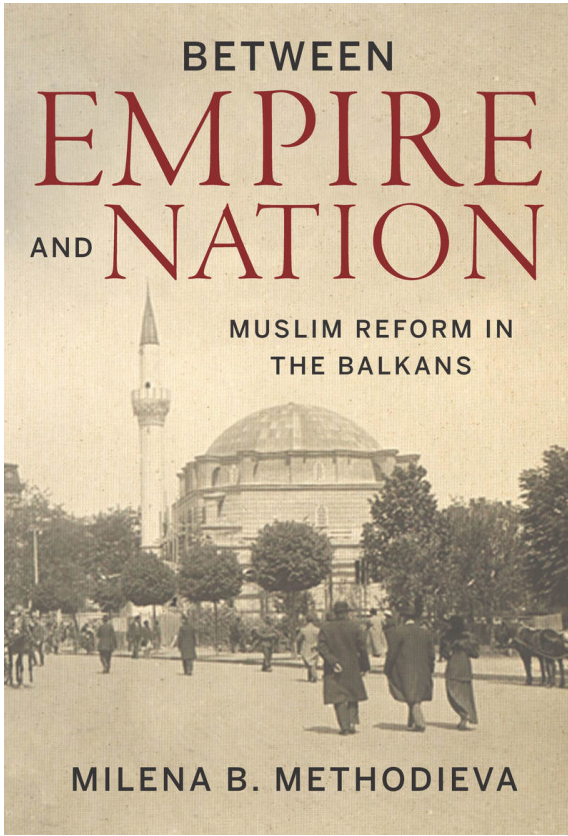
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 6 Şubat 2022 | Date Received: 6 February 2022
Kabul Tarihi: 11 Şubat 2022 | Date Accepted: 11 February 2022

ATIF | CITATION

Gökatalay, Semih. "Methodieva, Milena B. Between Empire and Nation: Muslim Reform in the Balkans". *Kadim* 3 (April 2022), 247-250. doi.org/10.54462/kadim.1069136

* Ph.D. Cand., University of California, Middle Eastern History, San Diego, California, USA, sgokatal@ucsd.edu, ORCID: 0000-0002-1524-7079.

Between Empire and Nation reconsiders the history of Muslims in Bulgaria after the country's partitioning from the Ottoman Empire in the late nineteenth century. With an impressive command of Bulgarian and Ottoman archival documents, local newspapers and magazines, and other published and unpublished accounts, the book explores the perception, definition, and negotiation of modernity by Muslim reformers.

Between Empire and Nation offers a two-folded contribution to the literature. Contrary to other accounts on Bulgarian Muslims, the book has not a state-centered approach. It instead emphasizes Muslim perspectives and agency of modernity. It further challenges widely-mainstream assumptions presenting Bulgaria's Muslims remained outside the global intellectual developments and debates of modernity because of the pre-

supposed migration of all Muslim literati from Bulgaria. The book successfully discusses the spiritual connections between Muslims in Bulgaria and the Ottoman Empire and the exchange of ideas between Muslim thinkers in Bulgaria and their coreligionists in the rest of the world.

Chapter 1, "The Ottoman Imperial Context," provides a brief overview of Ottoman rule, the rise of Islamic communities in modern-day Bulgaria over centuries, and the emergence of Bulgarian nationalism in the Tanzimat Era. Russian forces defeated the Ottomans in 1877–1878, and the result brought about the formation of Eastern Rumelia as an autonomous province and the Principality of Bulgaria as a *de facto* independent state. The growing number of Muslim refugees in the Ottoman lands and the status of Muslims staying in Bulgaria formed the basis of Bulgaria's Muslim question.

The following chapter, "Untangling from Empire," deals with the immediate aftermath of the war and the unification of Eastern Rumelia with Bulgaria in 1885. This transitory period witnessed the implementation of new laws for nation-building. From the perspective of Bulgarian authorities, Muslims acquired the reputation of sympathy with the Ottoman Empire and the suspicion of insurgency against the recently established state. Although the authorities had initially encouraged the massive migration of Muslims to Ottoman

domains, they later sought to halt it because of the adverse effects of the migrations on the economy and the tarnished image of the new state that claimed to be a liberal entity. Since the Bulgarian state saw Muslims as “backward, fatalist, conservative,” and “incapable of progress,” it employed civilizing rhetoric to turn them into “model Bulgarian Muslim subjects.” Most liberal premises, however, remained on paper, and a set of problems, such as the repatriation of Muslim refugees, the question of *vakıfs*, and military conscription, arose in these foundational years.

Chapter 3, “Doing away with Empire,” explores the transformation of economic institutions and offers insightful vignettes about the geographical distribution and social livelihoods of Muslims in post-Ottoman Bulgaria. Considering Ottoman practices as “impediments,” Bulgarians initiated a modernization wave all around the country. Muslim emigration to the empire and internal migration of Bulgarians to city centers led to a decline in the number of Muslim urban residents in absolute and relative terms. The countryside likewise underwent massive reconstruction to better suit the needs of the Bulgarian political elites. Consequently, many Muslims experienced the dispossession of the essential land that they had used for decades because of the state-led “agrarian revolution” (*agraren prevrat* in Bulgarian).

“A Quiet Upheaval,” the fourth chapter, unpacks the reactions of Muslim community leaders to these material hardships and cultural repression. The press became a highly influential platform for Muslim reformers to express their concerns and propose solutions to their problems. Men of a new generation, who had firsthand witnessed the formation of the Bulgarian state, spearheaded Muslim reformism and modernism. Journalists and teachers, along with those from many other professions, gave the reform movement much of its modernist character. The movement’s ultimate goal was to modernize Muslims in Bulgaria against a backdrop of social stigma at the community level and generalized accusations about their “backward” nature. Ali Fehmi, the founder of the journal *Muvazene*, exemplified such modernist activists. In connection with the Young Turks and other groups of the Islamic World, Muslim reformers appreciated the value of positive knowledge and modern science to modernize their fellows in Bulgaria.

Chapter 5, titled “Negotiating Modernity Mobilizing Knowledge, Education, and Culture,” is arguably the backbone of the book, details the variety of methods and tools that the reformers utilized for the economic and cultural progress of the Muslim population in Bulgaria. Textbooks, coffeehouses (*kıraathanes*), and theaters became the main avenues through which Muslim activists reconstructed and negotiated their modernist ideas and emerging identities. The sprouting of the Muslim reform movement in Bulgaria culminated in the Muslim Teachers’ Congress and the subsequent formation of the Muslim Teachers’ Association, which soon became a vital component of the campaign. Despite their male-dominated structure, reformists paid particular attention to the education of women along modernist lines.

Chapter 6, “Navigating Politics,” examines the limited involvement of Bulgaria’s Muslims in politics. The endorsement of Bulgarian as the official language in the political sphere severely decreased the political power of Muslims in the first years of the new country. Over time, however, political parties turned to Muslim voters to drum up their support and formed temporary strategic alliances with Muslim communities. Patronage networks guided the link

between Bulgarian politicians and Muslim groups as community leaders, primarily notables, worked as intermediaries between them. Despite their political exclusion, Muslims aspired to voice their demands and dissent through popular representation.

The last chapter, “Homeland, Nation, and Community,” redresses the self-identification of Bulgaria’s Muslims. Instead of viewing themselves as a “minority,” Muslims perceived their community as part of the broader nation (*millet*). Faced by the mistreatment and discriminatory policies of Bulgarian nationalists, such as economic exclusion and attacks on symbols like men’s fezzes and women’s veils, and influenced by rising nationalist sentiments in the Balkans and the Ottoman Empire, Muslims developed a novel understanding of identity. Although the emerging Turkism found an echo among certain segments of the literati, religious identification retained its stronghold over the majority of Muslims. As suggested by the polemic between Tatar and Turkish intellectuals over the definition of the nation, there was a growing ideological rift within the Muslim reformers. After the Constitutional Revolution of 1908 in the Ottoman Empire, activists hoped to receive support from the Unionists to improve the conditions of Muslims in Bulgaria. The subsequent political turmoil and territorial losses of the empire, however, weakened the Unionists’ influence abroad, much to the disappointment of Muslim modernists in Bulgaria.

Between Empire and Nation is a significant undertaking that needs to be lauded because it reformulates and deepens the scholarly understanding of Bulgarian Muslims after Ottoman rule came to an end. It masterfully brings an ideal combination of primary and secondary sources, provides faithful translations of numerous documents, and explicates the link between Muslim reforms in Bulgaria and the Young Turks. By giving thorough consideration to economic, ideological, geographical, and social differences, the book produces a coherent story of different Muslim communities of Bulgaria, i.e., Muslim Roma, Pomaks, Tatars, and Turks. Despite its focus on Bulgaria, this book ingeniously uses comparative and transnational frameworks and makes frequent references to developments in the Ottoman Empire and Islamic groups in the rest of the Balkans, Iran, the Russian Empire, and South Asia.

A reviewer can hardly find a major point to criticize in the *Between Empire and Nation*. One potential criticism can be the strong emphasis on the role of Bulgarian and Ottoman state authorities, particularly in the first half of the book, despite the promise to produce a non-state-centered history in the introduction. A more elaborate analysis of the activities of Muslim reformists, especially those of the Muslim Teachers’ Association, could have demonstrated how modernists put their ideas into action and further highlighted the Muslim agency of modernity in post-Ottoman Bulgaria. Although repeated several times, a benign error is the interchangeable use of the Committee of Progress and Union (CPU) and the Committee of Union and Progress (CUP), which may give non-experts the false impression that there were two different organizations with similar names.

These minor criticisms notwithstanding, *Between Empire and Nation* is a welcoming contribution to the historiography of Bulgarian Muslims. This well-researched, nuanced, and readable book will be of interest not only to the historians of the Ottoman Empire and its successor states but also to the students of global modernity and the scholars of Islamic and Minority Studies.

Ziyâde, Hâlid.

Sicillâtü'l-Mahkemeti's-Şer'iyye
'El-Hukbetü'l-Osmâniyye':
El-Menhec ve'l-Mustalah.

BEYRUT:

EL-MERKEZÜ'L-ARABÎ

LÎ'L-EBHÂS VE DİRÂSETİ'S-
SİYÂSÂT, 2017. 336 SAYFA.

ISBN: 978-614-445-135-9.

YAHYA KOÇ*

ÖZ

ABSTRACT

Trablus mahkeme sicilleri, 1666 yılından başlayıp 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanan bir sicil serisini ihtiva etmektedir. Bu belge serisi din adamları, zanaatkarlar, tüccarlar, askeri kadrolar gibi Trablus'ta meskûn şehirli nüfusun bileşenlerine yönelik fikir verecek zengin bir veri kaynağıdır. Siciller ayrıca, Trablus şehrinde tedavül eden paralar, servet, yoksulluk, mimari yapılar gibi kültürel miras ve şehir tarihçiliğinin ilgi alanına dahil olan muhtelif hususlarda değerli verileri içermektedir. Hâlid Ziyâde, *Sicillâtü'l-Mahkemeti's-Şer'iyye "el-Hukbetü'l-Osmâniyye": el-Menhec ve'l-Mustalah* isimli kitabında, Trablus sicillerinin kaynak değerine dair tespitler yapmanın yanı sıra bu sicillerin araştırmacılar ve şehir tarihçileri tarafından nasıl kullanılabileceğine dair yöntem önerilerinde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Trablus, Şehir Tarihi, Şer'iye Sicilleri, Şehirli Toplum, Hâlid Ziyâde.

Tripoli's court records include a series of court registers starting from 1666 up to end of nineteenth century. This chunk of documents contains rich information concerning the components of Tripoli's urban population, such as clergy, craftsmen, merchants, and military personnel. The registers also compromise invaluable data about coins circulated in the city, wealth and poverty, architecture, cultural heritage, and several topics related to urban historiography. In *Sicillâtü'l-Mahkemeti's-Şer'iyye "el-Hukbetü'l-Osmâniyye": el-Menhec ve'l-Mustalah*, Hâlid Ziyâde examines how researchers and urban historians make use of the court records of Tripoli, and he offers methodological suggestions regarding these records' value as archival sources.

Keywords: Tripoli, Urban History, Court Records, Urban Population, Khaled Ziadeh.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review

Geliş Tarihi: 19 Mart 2022 | Date Received: 19 March 2022

Kabul Tarihi: 29 Mart 2022 | Date Accepted: 29 March 2022

ATIF | CITATION

Koç, Yahya. "Ziyâde, Hâlid. Sicillâtü'l-Mahkemeti's-Şer'iyye "El-Hukbetü'l-Osmâniyye": El-Menhec ve'l-Mustalah". *Kadim* 3 (Nisan 2022), 251-255. doi.org/10.54462/kadim.1090358

* Dr. Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, yahyametinkoc@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-5918-6749.

Kadı sicilleri, 1970'lerden itibaren Osmanlı hakimiyetindeki Arap eyaletlerinde yer alan sancakların, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihinin yazılmasında kapsamlı olarak kullanılmaya başlandı. Sonradan hemen her biri birer ulus-devletin ülkesi haline dönüşecek olan bu eyaletlerdeki şehirlerin tarihlerinin yazılmaya başlanması, genel olarak tarihçilikte gelişen sosyal alana yönelik ilginin artmasıyla bağlantılıydı. André Raymond, Kahire'nin mahkeme sicillerini kullanarak yapmış olduğu bu alanda öncü sayılan çalışmalarında, zanaatkarlar, tüccarlar, askeri kadroların yanı sıra kullanılan paralar, ağırlık ölçüleri, diğer ölçüler ve şehir topografyası gibi maddi kültürün çeşitli boyutlarının yansıtılmasını sağladı.¹ Böylece sonraki dönemde gelişecek şehir tarihçiliğinin yol haritası çizilmiş oldu. Şam eyaletinin merkezi Dimaşk, Kudüs ve Halep gibi şehirler

المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات
Arab Center for Research & Policy Studies

üzerine yapılan şehir tarihi çalışmaları bu dönemden itibaren kaleme alınmaya başlandı.

Lübnan, tarihsel olarak, Bilâd-ı Şam'ın sahil kesiminde yer alan Sayda ve Trablusşam eyaletlerinin, Trablus, Sayda, Beyrut gibi sancak merkezlerini kapsamaktadır. Bu merkezlerde görevlendirilmiş olan kadıların mahkemelerinde baktıkları davalara ve yaptıkları çeşitli hukuki, idari ve şehirciliğe ilişkin işlemlere dair belgeleri ihtiva eden siciller, Lübnan'da, 1980'lerden itibaren yukarıda bahsedilen alan üzerine yapılan çalışmaların başlıca kaynağını oluşturmuşlardır. Bu konuda Hassan Hallak'ın Beyrut üzerine,² Gassan Sinnu'nun Sayda üzerine³ yaptığı çalışmaları zikretmek mümkündür. Beyrut ve Sayda'da günümüze ulaşan sicillerin tarihsel olarak 19. yüzyıl ve sonrasına ait belgeleri ihtiva etmesine mukabil Trablus mahkeme sicilleri, 1666 yılı gibi görece erken sayılabilecek bir tarihten başlayıp 19. yüzyılın sonlarına kadar gelen bir sicil serisini ihtiva etmeleri bakımından önem arz etmektedir. Hâlid Ziyâde'nin *Sicillâtü'l-Mahkemeti'ş-Şer'iyye - "el-Hukbetü'l-Osmâniyye": el-Menbec ve'l-Mustalab* (Osmanlı Dönemi Şer'iyye Mahkemesi Kayıtları: Yöntem ve Terminoloji) başlıklı kitabı, Trablus sicillerini merkeze alarak bu alanda kullanılabilir yöntem ve ter-

- 1 Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review* 19/1 (Haziran 2004), 36.
- 2 Hassan Hallak, *Evkâf'ül-Müsimin fi Beyrut fi'l-Ahdil-Osmâni: Sicillâtü'l-Mahkemeti'ş-Şer'iyye fi Beyrut* (Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedide, 1981).
- 3 Gassân Sinnu, *Medîne Sayda, 1818-1860: Dirâsetü fi'l-'Umrâni'l-Hadari min Hılâl Vesâ'ik Mahkemetiheş-Şer'iyye* (Beyrut: ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-Ülüm, 1988).

minoloji üzerine yaptığı yıllarca süren araştırmaların sonuçlarını ihtiva eden çalışmaları bir araya getiren bir eser olması bakımından dikkat çekmektedir. Lübnan Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde profesör olarak görevli bulunduğu 1980-2007 seneleri arasında Trablus sicilleri üzerine araştırmalar yapmış olan Ziyâde, kitabında genel olarak, Trablus'un yanı sıra Arap eyaletlerinin diğer sancaklarındaki kadınların geriye bırakmış oldukları sicilleri kaynak olarak kullanan veya şehir tarihçiliği alanında çalışan araştırmacılar ve öğrenciler için bu kaynak türünün hangi yönlerden değerlendirilebileceğine dair yöntem önerilerinde bulunmaktadır.

Ziyâde, daha önce siciller üzerine yayınlamış olduğu üç çalışmasını bir araya getirdiği bu kitapta planlamayı bu çalışmalara göre şekillendirmiştir. Buna göre kitap üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm, *es-Sûretü't-Taklidiyye li'l-Müctema'i'l-Medîni: Kıra'atün Menheciiyyetün fi Sicillât Mahkeme Trablus eş-Şer'iyye fi'l-Karni's-Sâbi' Aşer ve Bidâyeti'l-Karni's-Sâmin Aşer* (Şehirli Toplumun Geleneksel Sûreti: 17. Yüzyıl ve 18. Yüzyıl Başında Trablus Mahkemesi Sicillerine Dair Yöntemsel Bir Okuma) başlığını taşımaktadır.⁴ Bu bölümün ilk kısmında "Vesikalar" başlığı altında, şeriat mahkemesi kayıtlarına tarihçilik adına duyulan ilginin, görece geç kalmışlığı üzerinde durulurken bu durumun *Nahda* hareketinin etkisiyle oluşan Lübnan'ın Osmanlı geçmişiye yönelik ideolojik bariyerle ilgili olduğu ifade edilmesi dikkati çekmektedir. Ziyâde, 1980'lerde artık bu tavrın anlamsız hale geldiği fikrindedir. Dolayısıyla akademik bir merakın ötesinde geçmişle diyalogun sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi için tarihçiliğe düşen rolü göz ardı etmemek gerekir. Ziyâde'ye göre, 17. yüzyıldan bugüne Trablus toplumunun süregelen toplumsal, ekonomik, kültürel özelliklerini yansıtan sicillerin yeniden değerlendirilmesi, bu konuda yöntem ve terminoloji denemelerinin yapılması yerinde bir tutumdur.

Ziyâde, bu minvalde tespitlerini yaptıktan sonra Trablus sicillerinin mevcut vaziyeti üzerinde durmuştur. Sicillerin başlangıç tarihi 1666 olsa da seri içinde birtakım kronolojik boşluklar bulunduğuna işaret eden Ziyâde, bu boşlukları belirttikten sonra sicillerin muhtevasını tanıtmaya başlar. Sonraki başlıklar altında Osmanlı döneminde Trablus'un siyasi bir tarihçesi verilmiş; sicillerin, vekayinameler gibi tarihsel kaynaklar arasındaki yerinin bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu bölümün ikinci kısmı sicillerin metnine hakim olan söylemin analizine ayrılmıştır. Kadının ve valinin kendilerine ait söylemleri olan iki ayrı güç alanına sahipmiş gibi değerlendirilmeleri, Osmanlı merkezi hükümetinin taşradaki temel resmi görevlileri olan bu ikisinin rol ve fonksiyonlarının yerel ölçekte anlaşılmasına çalışıldığı intibasını uyandırmaktadır.

Eyalet valisi ve onun idaresinde rol alan görevlilerin tanıtıldığı, bunların kadıyla münasebetlerinin değerlendirildiği üçüncü kısımda, sicillerdeki verilere yansıdığı kadarıyla eyaletin idari-mali teşkilatı ele alınmıştır. Kadının yetki ve faaliyetlerine daha yakından bakılan dördüncü kısımda, onun ulema ve sûfiler ile alakası hakkında sicillerin sağladığı verilerle bazı kronikler (vekâyiname) ve *rihle* (seyahatname) tipi eserlerin sağladığı veriler mukayese edilmiştir. Bu bölümün son kısmında Trablus şehir tarihi hakkında sicillerin, şehir ahali, nüfus, zenginlik ve fakirlik, esnaf grupları, mahalleler ve şehircilik faaliyetleri gibi konularda sağladığı veriler, ilgili başlıklar altında değerlendirilmiştir.

4 Ziyâde'nin benzer başlıklı kitabının ilk baskısı 1983'te Lübnan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından, ikinci baskısı ise 2008'de Kahire'de, Meclis el-A'lâ li's-Sekâfe tarafından yayımlanmıştır.

Dirâsât fi'l-Vesâ'ik eş-Şer'iyye (Şer'iyye Sicilleri Belgeleri Hakkında Çalışmalar) başlığını taşıyan ikinci bölüm, Ziyâde'nin, 2012 yılında Kahire'de Dar Ru'ye yayınevinde basılan çalışmasını ihtiva etmektedir. Bu bölümde Ziyâde, Trablus sicilleri üzerine bazı dergilerde yayınlamış olduğu makaleleri bir araya getirmiştir. Bölümün ilk kısmında Lübnan sicilleri ve bilhassa Trablus sicillerinin muhafazası ve elverişli bir şekilde kullanımının sağlanmasıyla ilgili çeşitli üniversite ve kimi akademisyenlerin gerçekleştirdikleri faaliyetler üzerinde durulmuştur. Sicillerin, Trablus şehrinin kültürel ve mimari mirası üzerine sağladığı verilerin nasıl kullanılabilceğine dair araştırma ve tekliflerin sunumu bölümün ikinci kısımda yer almaktadır. Yerleşik ahalinin nüfusunun etnik, dini, mezhepsel farklılıkları, Trablus'a yapılan göçlerle ilgili araştırmalar ise bölümün diğer başlıkları altında ele alınan konulardır.

Üçüncü bölüm, *el-Mustalahü'l-Vesâ'iki* (Belgelerle İlgili Terimler)⁵ başlığına sahiptir. Bu bölümde Ziyâde, sicillerdeki kayıtlarda yer alan belli başlı terimler ve bunların tarihsel olarak nasıl kullanıldıkları üzerinde durmuştur. Ayrıca, sicillerle ilgili çalışmalarda tarih disiplinin yanı sıra sosyoloji, antropoloji gibi diğer sosyal bilimlerden nasıl yararlanılabileceğine dair araştırmalarını içeren çalışmalarını bir araya getirmiştir. Bölümün son iki kısmında Ziyâde, bahsedilen sosyal bilim yönelimli yaklaşımını tatbik ederek Osmanlı Trablus'unda idari statü, meslek ya da dine dayalı toplumsal farklılaşma ve tabakalaşmaların günümüze yansıyan süreklilikleri üzerine izahatta bulunur. Ziyâde, vali, müftü, tarikat, mahalle ve esnaf şeyhleri gibi tarihsel figürleri sicillere göre tanıtır ve geçmişte *inşâ* ettikten sonra günümüzde bu figürlerin ve bunların geçmişte ortaya çıkmasında etkili olan ayır edici vasıfların sürüp sürmediğini soruşturur. Bölümle aynı başlığı taşıyan son kısımda, sicil çalışanların işine yarayabilecek bazı önemli terimler, içinde geçtikleri örnek metinlerle birlikte verilerek tanıtılmaktadır. Böylece, ilgisine, terimlerin metinsel bağlamları içinde anlaşılmasına yönelik kolaylık sağlanmış olmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Ziyâde'nin kitabı, Osmanlı dönemi şehir tarihi çalışanların, araştırmalarında sicillerin ihtiva ettiği belge türlerinin tanınması ve kullanılması konularında karşılaştırmalı bir yaklaşım geliştirmelerine yardımcı olabilecek bir eser olarak görülebilir. Kitapta, sicillerin, sağladıkları verilerle şehir tarihi ve toplumsal tarihin pek çok veçhesini aydınlatan kaynaklar oldukları vurgulanmaktadır. Ayrıca kitapta, bu kaynakların, aile, cemaat, meslek teşekkülleri gibi toplumsal grupların tarihsel dönüşümü ve gelişimini anlamadaki önemli rolleri, Trablus sicilleri örneğinde bir kere daha ortaya konmaktadır. Osmanlı yüzyıllarına şahitlik eden Trablus'a has yerel tarihlerin bulunmaması, buranın kadî sicillerinin önemini arttırsın Ziyâde, bu sicillerin sağladığı verileri kullanarak bahsedilen tarihsel dönemi ve toplumsal tarihin çeşitli veçhelerini aydınlatmaya çalışmıştır. Bununla birlikte kitapta, Trablus'ta idari-mali ve yargı alanlarındaki teşkilat ve yapılanma konularında merkezi Osmanlı arşivi belgeleri ve idari teşkilat tarihine dair literatür ışığında ortaya konulmuş olan tespitlerle bir mukayeseye gidilmemesi, bu konularda daha isabetli sonuçlara varılmasına engel olmuştur. Ziyâde'nin kitabında yaptığı gibi, toplumun geçmişten günümüze geçirdiği dönüşüm süreci içinde birtakım süreklilikleri ve değişimleri araştırırken bu araştırmanın kaynağı olan sicillere yaklaşımı yönetsel olarak yeniden gözden geçirmek, bazı önerilerde bulunmak, söz konusu kaynak üzerine düşünen ve çalışanların dikkate almaları beklenen bir tutum olarak görülebilir.

5 Ziyâde'nin aynı başlıklı kitabının ilk baskısı 1986'da Lübnan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından, ikinci baskısı ise 2008'de Kahire'de, Meclis el-A'lâ li's-Sekâfe tarafından yayınlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Hallák, Hasan. *Evkâfü'l-Müslimîn fi Beyrut fi'l-Abdi'l-Osmâni: Sicillâtü'l-Mahkemeti'l-Şer'iyye fi Beyrut*. Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedide, 1981.
- Hathaway, Jane. "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History". *Mediterranean Historical Review* 19/1 (Haziran 2004), 29-53. <https://doi.org/10.1080/0951896042000256634>
- Sinnu, Gassân. *Medine Sayda, 1818-1860: Dirâsetü fi'l-'Umrâni'l-Hadarî min Hilâl Vesâ'ik Mahkemetiheş-Şer'iyye*. Beyrut: ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-Ulûm, 1988.
- Ziyâde, Hâlid. *es-Sûretü't-Taklidiyye li'l-Müctema'i'l-Medeniyye: Kıvrâ'tün Menbeciyyetün fi Sicillât Mahkeme Trablus eş-Şer'iyye*. Kahire: Meclis el-A'lâ li's-Sekâfe, 2008.
- Ziyâde, Hâlid. *Dirâsât fi'l-Vesâ'ik eş-Şer'iyye*. Kahire: Dar Ru'ye, 2012.
- Ziyâde, Hâlid. *el-Mustalahü'l-Vesâ'iki*. Kahire: Meclis el-A'lâ li's-Sekâfe, 2008.

kadim

VEFEYÂT / OBITUARY

Evrensel Bir Osmanlı Tarihçiliği Mücadelesi Veren Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın Ardından

IN MEMORY OF ONE WHO
STRIVED FOR A UNIVERSAL
OTTOMAN HISTORY:
RIFA'AT ALI ABOU-EL-HAJ

KASIM KOPUZ*

Eğitimi ve Kariyeri

1933 Filistin doğumlu Osmanlı tarihçisi Profesör Rifa'at Ali Abou-El-Haj 13 Mart 2022'de New York'ta hayata gözlerini yumdu, ruhu şad olsun! Osmanlının 17. ve 18. yüzyıllarını bir çöküş dönemi olarak değil, sosyal ve yapısal bir dönüşüm dönemi olarak ele almasıyla son yarım asırda Osmanlı tarihçiliğinde dönüştürücü etki yapan önemli bir Osmanlı tarihçisi idi. Çöküş paradigmasını esas alan çalışmalardan farklı olarak merkezine, tarihsel dil namiklerin doğurduğu yapısal değişim süreçlerini aldı ve Osmanlıyı sosyal oluşumlar üzerinden inceledi. Yaptığı özgün çalışmalarla modern öncesi Osmanlı Devleti'ni daha iyi anlamamıza kayda değer katkılarda bulundu. Osmanlı çalışmalarında sık sık karşılaşılan anakronist, ulusalcı genellemeleri eleştirmesiyle birlikte oryantalist ve Avrupa merkezci teorik yaklaşımlara getirdiği kritikler, hocanın tarihçilik alanında Osmanlı çalışmalarını aşan daha geniş bir akademik çevrede etkili olmasını sağladı.

Abou-El-Haj, üniversite eğitimini 1952-1956 yılları arasında, Washington and Lee (W&L) Üniversitesi tarih bölümünde, Avrupa Tarihi ve Avrupa Felsefesi kürsülerinde aldı. Üniversite eğitimi sırasında ayrıca öğrencilere akademik rehberlik (mentörlük) yaparak üniversite tarafından "en iyi rehber" ünvanıyla ödüllendirildi. Lisansüstü çalışmalarını ise 1956-1962 yılları arasında Princeton Üniversitesi Şarkiyat Çalışmaları ve Tarih bölümünde Yakın Doğu, Modern Avrupa ve Modern Rusya alanlarında tamamladı ve 1963'te Osmanlı Tarihi alanındaki "*The Reisülküttab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz*"¹ isimli teziyle doktor unvanını kazandı. Bu çalışma sürecinde (1960-1961) arşiv araştırmaları için İstanbul'da bulundu.²

ATIF | CITATION

Kopuz, Kasım. "Evrensel bir Osmanlı Tarihçiliği Mücadelesi Veren Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın Ardından." *Kadim* 3 (Nisan 2022), 257-261. doi.org/10.54462/kadim.1099107

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kkopuz@gmail.com, ORCID: [0000-0001-5329-4485](https://orcid.org/0000-0001-5329-4485).

1 Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *The Reisülküttab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz [Reisülküttab ve Karlofça'da Osmanlı Diplomasisi]* (Princeton: Princeton University, Doktora Tezi, 1963).

2 Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *The Reisülküttab*, iii.

Hocalığı

1962’de New York Canton’da St. Lawrence Üniversitesi’nde asistan profesör olarak göreve başladı ve 1964 yılına kadar burada çalıştı. Daha sonra Kaliforniya Eyalet Üniversitesi Long Beach Kampüsü öğretim kadrosuna katıldı ve 1964-1996 yılları arasında tam 31 yıl 5 ay, Avrupa ve Yakın Doğu tarihi, tarih metodolojisi, psiko-tarih alanlarında dersler ve Avrupa tarihi üzerine lisansüstü seminerler verdi. Aynı zamanda akademik olarak ilgi duyduğu alanlarda birçok derse dinleyici olarak katılmak suretiyle öğrenciliğe de devam etti. Örneğin 1970-1980 yıllarında Kaliforniya Üniversitesi Los Angeles Tıp Fakültesi’nde Analitik Psikoloji alanında Roger Gould’un derslerine dinleyici (auditor) olarak katıldı.³ 1987-1997 arasında Teorik ve Karşılaştırmalı Tarih Merkezi’nde (Center for Theory and Comperative History) seminerlere katıldı. Abou-El-Haj 1992 yılından itibaren Binghamton Üniversitesi (New York Eyalet Üniversitesi Binghamton Kampüsü) tarih bölümü kadrosuna geçti ve burada tam 22 yıl 9 ay öğretim üyeliği yaptı . 2014 yılında emekli oldu. Binghamton Üniversitesi’nde Osmanlı tarihi, karşılaştırmalı tarih, aşağıdan yukarıya doğru tarihçilik, modern devletin oluşumu, Arapça ve Osmanlıca birincil kaynakların tarihsel olarak yorumlanması ve lisansüstü seminer dersleri olmak üzere çok yönlü tarih dersleri verdi. Resmi olarak danışmanı olmadığı halde çok sayıda doktora öğrencisinin çalışmasıyla yakından ilgilendi ve üst düzey donanım kazanmaları için akademik destek vererek çalışmaların seyrini etkiledi. 1970 ile 2014 yılları arasında 25’i tarih, 7’si sanat tarihi, 4’ü yakın doğu tarihi, 4 sosyoloji, 3’ü PIC (felsefe, yorum ve kültür) ve 1’i siyaset biliminde olmak üzere, 44 doktora çalışmasına resmi ya da gayri resmi danışmanlık yaptı. Hocanın öğrencileri doktoralarını Binghamton Üniversitesi başta olmak üzere, Princeton Üniversitesi, Kaliforniya Eyalet Üniversitesi (Long Beach Kampüsü), Yale Üniversitesi, Seattle Washington Üniversitesi, Harvard Üniversitesi ve Claremont Üniversitesi olmak üzere 7 ayrı üniversitede tamamladı. Resmi akademik görev ve çalışmalarının yanı sıra hoca, sosyoloji başta olmak üzere çeşitli alanlardan profesörler ve lisansüstü öğrencilerin katılımıyla farklı tarih konularında birçok akademik okuma grupları oluşturmuş, tartışma ve müzakere toplantıları düzenlemiştir. Öğrencilerinin akademik çalışmalarına yol göstermesi ve onların donanımlarını daha sofistike bir yetkinliğe kavuşturmakta yardımcılarından dolayı hocaya 2017’de Ortadoğu çalışmaları alanında en büyük profesyonel akademik organizasyon olan Middle East Studies Association (MESA) tarafından “MESA Mentörlük Ödülü” verilmiştir.⁴

Dostluğu

Benim hocayla tanışmam 1995-96 öğretim yılı bahar döneminde Binghamton Üniversitesi Tarih bölümünde “Modern Devletin Oluşumu” başlığı altında verdiği dersini almam ile başladı. İlk derste hoca herkesten kısa bir özgeçmiş yazıp kendisine iletmesini istedi. Yanlış hatırlamıyorsam derste yedi veya sekiz lisansüstü öğrenciydik. Şahsen tarihe sosyal bilimler

3 Buradan elde ettiği kavramsal kazanımlarını kullanarak Osmanlı tarihinde “The Narcissism of Mustafa II (1695-1703): A Psychohistorical Study,” *Studia Islamica* 40 (1974), 115-131 makalesini yazmıştır.

4 Donald Quataert yazdığı armağan yazısında Abou-El-Haj’ın Osmanlı tarihçiliğinde üç alanda önemli katkılarının olduğunu ve bunlardan biri olarak hocanın mentörlüğünü zikretmiştir. *Hakim Paradigmaların Ötesinde: Rifaat Abou-El-Hajâ Armağan*, der. Donald Quataert - Baki Tezcan, çev. Aytek Sever (Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2012).

formasyonu ile yaklaşma konusunda hala kavramsal donanıma sahip olmadığımı düşünerek, dersi almakta emin değildim. Karar verme sürecinde kendisine danıştığım da teşvik edici bir şekilde dersi almamı tavsiye etti. Sonraları gerekli ders kredilerimi doldurmuş olmama rağmen verdiği her yeni dersi almamda ısrarcı oldu. Derslerinde müzakereler hararetli geçirdi; hoca daima teşvik edici olurdu. Aldığım ilk dersinde herkesin bir sunum yapması gerekiyordu ve hoca bana, “*Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*”⁵ başlıklı kitabını özetleyip sunma ödevi verdi. Zamanım gelince sunumu yaptım ancak istediğim canlılıkta bir sunum olmamıştı. İçimden “Ben neden bu dersi aldım?” diyerek kendimi sorgular bir halde iken dersin sonunda hoca yanıma geldi ve ellerini omzuma koyarak, Türkçe, “Teşekkür ederim.” diyerek teşvik edici sözler söyledi. Hocanın bu sıcak yaklaşımı benim için tüm akademik hayatım boyunca bütün canlılığı ile hatırladığım unutulmaz bir cesaret kaynağı idi. Hoca daha sonra doktora için resmi danışmanım oldu ve uzun süren alan belirleme mücadelesi sonunda çalışacağım konuda karar kıldık. 2012’de yeterlilik sınavını vererek çalışmaya başladım ancak 2014’te hoca emekli olduğunda tez çalışmalarımı bölümümüze gelen Kent Schull Hoca gözetiminde bitirdim.

Dönemin başında dersin izlencesi üzerinde konuşur ve nasıl işleyeceğini anlatırdı. Dönem içerisinde, ders esnasında, tartışma ve müzakerelerin seyrine göre izlencede değişiklikler yapardı. Hoca derslerini anlatıcı şeklinde işlemezdi. Aslında hoca derslerde çok az konuşur, çoğunlukla soru sorardı. Okumalar üzerinden sorduğu sorulara öğrencilerinin verdiği cevaplar üzerinden konuyu genişletir/derinleştirirdi. Bu sorular etrafında konu, farklı yönleriyle ele alınmış olurdu. Derste konu hakkında yazan farklı tarihçilerin çalışmaları ele alınır ve muhtelif analizler değerlendirilirdi. Hocanın argümanları ve analiz çerçevesi sosyal, siyasi ve kültürel güçlerin ortaya çıkışı ve bu güçlerin tarihsel süreçleri yeniden belirleyip düzenlemesi esası üzerine kuruluydu. Osmanlı üzerine yaptığı çalışmalarda hocanın ana argümanı şu idi: 17. yüzyıldan başlayarak Osmanlı’da oluşan sosyal ve ekonomik değişimlerin ortaya çıkardığı yeni toplumsal güçler, devletin doğasının değişmesine ve yeni bir “güçler dengesi” kurulmasına yol açmıştı.

Derslerinde Osmanlı toplumunu diğer toplumlarla karşılaştırmalı olarak tahlil etmeye özen gösterirdi. Endüstri çağını Batı’ya has çizgisel ve izole bir süreç olarak görmek yerine, Batı-dışı toplumlarda “proto-industrialism” diye kavramsallaştırılan eşzamanlı süreçler yaşandığı kanaatindeydi ve Batı-dışı toplumsal süreçler hocanın ilgilendiği konulardan biriydi. Farklı toplumların yaşadıkları değişimlerin karşılaştırılabilir şekilde ele alınması gerektiğine inanır ve bu tip karşılaştırmaların önemini vurgulardı. Bu bağlamda en rahatsız olduğu şey, Osmanlı toplumunun Oryantalist bakış açısıyla, değişmez özcü yaklaşımlarla kategorize edilmesi ve toplumun donuk bir yapı olarak ele alınmasıydı. Osmanlı’yı anlatırken dünya tarihi içerisinde ve büyük sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel değişim dinamikleri çerçevesinde analiz etmeyi her zaman öne çıkarır ve bu bağlamda itiraz veya kabullerini ortaya koyar idi. Hocanın dersleri yoğun geçirdi. Müzakere ve yoğun analizlerle üç saat süren derslerden, zihnimizde derin sorularla çıkardık. Çoğu zaman derste başlayan bir müzakere bitmez ve hocanın ofisine kadar bir çeyrek saat daha yürüyerek devam ederdi.

5 Rifaat Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (New York: Syracuse University Press, 2005); a.mlf., *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, 2. baskı, çev. Oktay Özel - Canan Şahin (Ankara: İmge Kitabevi, 2018)

Hocanın ofisi, kampüsün tabiatla buluştuğu en mütevazı binalarından biri olan *College-in-the-wood* isimli binadaydı. Benim hocayla en verimli buluşmalarım bu ofiste geçmiştir. Meselelerin masaya yatırılıp tartışıldığı, çalışma konuları hakkında kararlar verilen, bazen kızgın tonda da olsa oldukça saygılı ve anlayışlı bir ortamda kavramsal boğuşmaların yapıldığı bir ofis idi burası. Hocanın ofisindeki kara tahta, her zaman belli yazı ve çizimlerle dolu olurdu. En çok gördüğüm çizimde üst üste iki dalgalı çizgi paralel olarak soldan sağa uzanırdı. Ortadan tarihî değişimleri ifade eden ve iki çizgiyi dalgalı bir yay gibi birbirine bağlayan iniş ve çıkışları gösteren bir çizgi geçerdı. Üst çizgi kavramları ve düşünceleri, alt çizgi ise fertlerin ve toplulukların günlük hayatını ifade ediyordu. Ortadaki çizgi ise insanın bulunduğu topluluklar içerisinde kavram ve düşünceleri her neslin kendi dinamikleri içerisinde yeniden hayata geçirmesini temsil ediyordu. Tarih hoca için, donmuş yapılardan müteşekkil değildi, daima değişen bir süreçler bütünü olarak insanların eylemlerini ortaya koyduğu bir hareket sahası idi. Hoca topluma, süregiden ve daima değişen bir oluşumlar bütünü olarak bakardı.

Bir gün ofisinde girdiğimde tahtanın ortasında devamlı gördüğüm çizimin yerine Arapça olarak “Ve inneke le’alâ hulukin ‘azîm”⁶ ayeti kerîmesi yazıyordu. Bu ayet uzun zaman orada durdu. Hocayla ofisinde derslerde işlediğimiz konular ve Osmanlı çalışmaları üzerinden konuştuk. Ancak akademik çalışmalarım yanında ben Binghamton Müslüman Topluluğu’na imamlık hizmetleri verdiğim için teolojik konular da bazen gündeme gelirdi. Bu ayet de değerler ve toplumsal olarak onların yeniden hayata geçirilmesi bağlamında üzerinde konuştuğumuz konulardan biriydi. Bir keresinde ben tarihte sürekliliğin ne kadar baskın olduğuna bir örnek vermek amacıyla hocaya normatif bir değer ifade eden örnek bir hükmün tarihte sürekli var olduğunu ileri sürmüştüm. Büyük bir insan topluluğunun asırlar boyunca aynı değer ve aynı temel kavramları nesilden nesile aktardıklarını, böylece bu değerler bütünü toplumsal olarak da ortaya koyduklarını, dolayısıyla tarihçi olarak bizim burada bu kavramsal sürekliliği görebildiğimizi söylemiş idim. Hoca, “Tarihçi bunu görebilir ama yapması gereken herhangi bir sözü, insanların hangi sosyal süreçlerde ve hangi anlamlarla kullandıklarını ve aslında nasıl yeniden ürettiklerini analiz edebilmek ve ortaya koymaktır.” diye cevap vermişti. Mesela anti-kolonyal hareketlerin ortaya çıktığı süreçte ileri sürülen dini kavramların aslında anti-empyral yeni anlamlar içerdiğini de tarihçinin görmesi gerektiğini vurgulamıştı.

İstanbul Ziyareti: “Sefer 2018”

Hocayı 2018’de İstanbul Şehir Üniversitesi yıllık konuşmalar serisi için davet ettiğimizde sevakere kabul etmişti. Bu ziyaretinde İstanbul Şehir Üniversitesi, Bilim Sanat Vakfı ve Boğaziçi Üniversitesi olmak üzere üç ayrı yerde konuşma yapmıştı. Konuşmalarında hocanın üzerinde ısrarla durduğu konulardan biri, emekli olduktan sonra kültürel değerler bağlamında kendisini yeniden değerlendirdiği ve keşfettiği oldu. Bu kişisel içerik hakkında, bunun sıra dışı bir sunum olabileceğini söyleyerek dinleyicileri uarmıştı. İstanbul’da yaptığı konuşmalarda hayatı boyunca ortaya koyduğu duruşunu akademik kazanımlarından daha çok annesinden aldığı temel değerler üzerinde bina ettiğini ifade etmiş, özellikle son birkaç senedir bunu net bir şekilde hissettiğini zikretmişti. Son yıllarındaki ikili yazışma ve

6 “Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.” el-Kalem, 68/4.

görüşmelerimizde de sık sık vurguladığı hususlardan biri kültürel değerlerini annesinden tevarüs ettiği ve bu değerlerin onun dünyaya bakışını oluşturduğu idi.

Şehir Üniversitesi'nde ana konuşmasının moderatörlüğünü yaptığım için kendisini takdim etmeden önce benden özellikle konuşmanın "samimi bir sefer" olarak takdim edilmesini istemişti. Öyle de yaptım. İstanbul konuşmalarını hoca "Sefer 2018" diye tanımlamıştı. İstanbul'a yaptığı bu seyahatte kendisini hiç olmadığı kadar evinde hissettiğini seyahatten sonra birçok kez bana ve yazdığı diğer talebelerine ifade etmişti. Yine bu ziyareti sırasında yaptığı bir konuşmada merhum Halil İnalcık Hoca'yla olan bir anısından söz etmiş, 1980'de Viyana'da bir konferans sonrası Halil İnalcık Hoca'nın, elini omuzuna atıp ona "İslâm'ın gücü" (Kuvvet-i İslâm) diyerek yakınlık gösterdiğini anlatmıştı. Özel yazışmalarımızdan yola çıkarak şunu rahatça söyleyebilirim ki hoca son yıllarında, çocukluğunda annesinden aldığı değerler üzerinden kendini yeniden keşfetmiş ve ontolojik düzlemde yeniden konumlandırmıştı. 20 Nisan 2021'de bana yazdığı e-maili kendisini şu şekilde tanımlayarak sonlandırmıştı: "Seni daima seven, İslâm dininde kardeşin Rifa'at." Hocamızı derin hürmet ve muhabbetle anar, ruhuna Allah'tan sonsuz rahmetler dilerim.

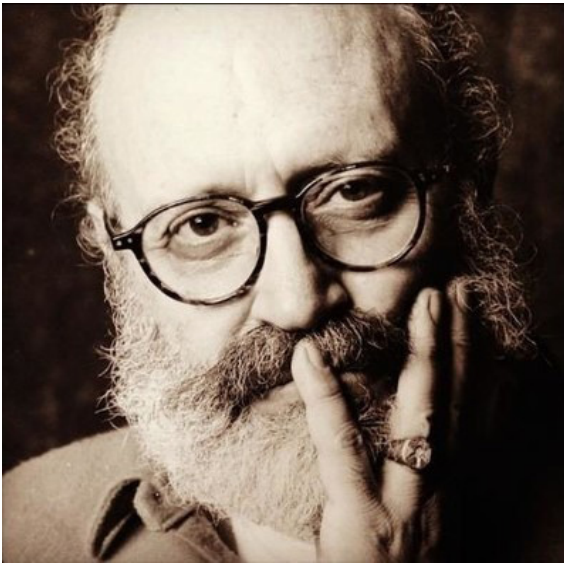
Fotoğraf 1: Rifa'at Ali Abou-El-Haj İstanbul Şehir Üniversitesi'ndeki konuşması öncesi öğrencileri ile (Nisan 2018)

In Memoriam:
Rifa'at Abou-El-Haj
 (1933-2022)

RIFA'AT ABOU-EL-HAJ
 (1933-2022) ANISINA

DAVID E. GUTMAN*

Historian Rifa'at Abou-El-Haj died suddenly in New York City on March 14, 2022, aged 88. Born in Jerusalem, Abou-El-Haj attended the Friends School in Ramallah. Moving to the United States in the aftermath of the *Nakba* and the creation of the State of Israel, he pursued a PhD at Princeton University under the direction of Lewis V. Thomas, completing his degree in 1963. Norman Itzkowitz, another prominent Ottoman historian of his generation, was a graduate school colleague. After several years of teaching at St. Lawrence University in Canton, NY, Abou-El-Haj assumed a permanent position

at California State-Long Beach in 1964. It is while at Long Beach that he began to make what would be an indelible mark on the study of Ottoman history. To compensate for the lack of graduate students at what was a primarily undergraduate teaching institution, Abou-El-Haj began organizing weekly reading and discussion groups with graduate students and other young scholars in the Los Angeles area. One regular at these discussion groups, Donald Quataert, would later recruit Abou-El-Haj to Binghamton University (SUNY) in 1992, a move made easier by the fact that Abou-El-Haj's wife, Barbara, a rising scholar in the field of Art History, had been

ATIF | CITATION

Gutman, David E. "In Memoriam: Rifa'at Abou-El-Haj (1933-2022)". *Kadim* 3 (April 2022), 263-265.
doi.org/10.54462/kadim.1096219

* Assoc. Prof., Manhattanville College, Department of History, david.gutman@mville.edu, ORCID: 0000-0003-1858-1870.

offered a position at Binghamton a year before. Over the next two decades, he and Quataert built, in Quataert's words, "one of the finest Ottoman studies programs in the country," graduating more than a dozen students who have contributed extensively to the development of the field. I am lucky to count myself among their ranks. Retiring from Binghamton in 2014, three years after Quataert's death, he and Barbara moved outside of Boston. With Barbara's death soon thereafter, he moved to Brooklyn, NY, to be closer to family. He remained until his death a regular presence at lectures and conferences organized by the various universities in the greater New York area.

Early in his career, Abou-El-Haj distinguished himself as a rigorous and relentless critic of the then-dominant orientalist paradigms in the fields of Ottoman and Middle East history. Unlike his fellow Jerusalemite and childhood acquaintance, Edward Said, a few years younger than he, whose famous critique of orientalist scholarship was anchored in cultural studies and discourse analysis, Abou-El-Haj's approach was rooted in political economy and class analysis. He was especially interested in what he would term the "middle period" of Ottoman history, the empire's seventeenth and eighteenth centuries that had long been dismissed by historians as an uninteresting period of decline bookended by the empire's "golden age" of the fifteenth and sixteenth centuries and the nineteenth-century era of reform. Rather than a period of decline, Abou-El-Haj saw this two-century period, marked by retrenchment and revolt brought about by the end of the Ottoman expansion, as one of profound and fascinating transformation. Ottoman historians had long looked at the *nasihatname*, Ottoman mirror-of-princes literature, penned by advisors to various sultans, as evidence that contemporary Ottomans themselves were aware of their empire's inexorable decline. Abou-El-Haj countered by arguing that present historians were failing to contextualize both these *nasihatname* sources and their authors. What he saw in these documents was evidence of an older Ottoman elite, situated around the palace and the classical Ottoman military apparatus, that was being supplanted by a new class centered on the households of vezirs and pashas with ties both to the central state and to various forms of surplus extraction in the Ottoman provinces. The "decline" decried by *nasihatname* authors was not some objective, trans-historical concept, but rather a sentiment conveyed by an elite cadre frustrated that their power and influence was being eclipsed by an upstart *nouveau-riche* with views on how power should be constituted and exercised that was very different from theirs. The Ottoman system he saw emerging in the late-seventeenth and early eighteenth centuries wasn't a decayed, decentralized, and supine entity, a mere shadow of glory days long past, but an entirely new formation, a state system different from the absolute monarchies arising in Europe but one equally creative and worth studying on its own terms. He published several articles in the 1970s and in 1984, a book, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (ALCS, 2008, reprint) that explored these dynamics in depth.

His masterpiece, however, one that continues to have an outsized impact on the field, was his book, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (SUNY Press, 1991; reprint, Syracuse University Press, 2005). The book marked the culmination of his thinking on the Ottoman middle period and his deconstruction of the decline paradigm, reflecting his firm belief in the abiding creativity and dynamics of Ottoman society and politics. It is no exaggeration to say that this work inspired an explosion of interest in the study of the early-modern Ottoman Empire (the middle period, as Rifa'at

Hoca might say), to the extent that scholars working in this period of Ottoman history are perhaps the most influential in the field today. Abou-El-Haj often expressed frustration at what he saw as insufficient engagement with and interest in his work and in his perspective on the empire's history, but it can safely be argued that the last three decades of scholarship on this once-neglected chapter of Ottoman history is an enduring testament to his legacy and contributions to the field.

To many, Abou-El-Haj was most famous for his cantankerous and combative approach at lectures, and conferences and for his cutting reviews of the latest scholarship. He exhibited little patience for work that he felt did not capture the dynamism and specificity of the Ottoman experience, and he was more than happy to voice his criticisms to whichever hapless presenter or author might be in his crosshairs. He was not afraid to be equally relentless in his critiques of his graduate students' work. But, by and large, his students will remember him fondly for his mentorship and his tireless commitment to make them better and more conscientious scholars. Abou-El-Haj was perhaps equally critical of what he saw as nationalist misappropriations of the past as he was of those put in service of imperialist ends. Nevertheless, he was firmly a member of an earlier generation of Ottoman scholars. In 1985, he was one of the dozens of signatories of an infamous, Turkish government-supported letter that appeared in the *New York Times* and *Washington Post* expressing opposition to congressional recognition of the Armenian genocide. That letter made clear that certain topics were taboo, off-limits to the kinds of probing scholarship that Abou-El-Haj prided himself on. At the same time, he happily supported the work of young scholars studying a bevy of topics from the empire's earliest days to its demise and focused on Ottoman Arabs, Kurds, Armenians, and Jews.

Well into his ninth decade, and several years into his much-deserved retirement, he relished the opportunity to talk long hours on the phone or correspond by email with former students and others about any and every facet of Ottoman history. He died a consummate HISTORIAN, full stop, no further qualifiers necessary. He will be remembered with gratitude and his presence will be sorely missed.

Huzur içinde yat, Hocam.

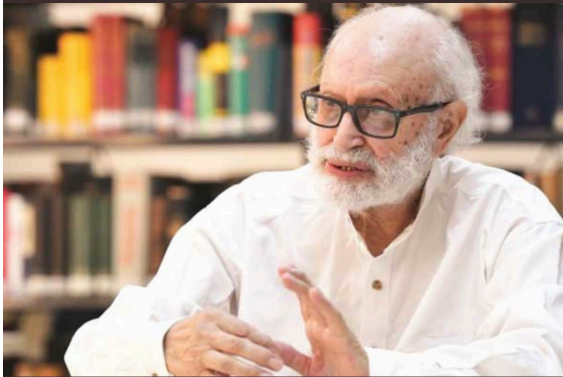
A Life on the Path of Knowledge: *Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj*

İLİM YOLUNDA BİR HAYAT:
RIFA'AT 'ALI ABOU-EL-HAJ

ISA BLUMI*

Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, a scholar of the Early Modern Ottoman Empire, passed away in Brooklyn, New York on March 14, 2022. Beloved husband to Barbara Abou-El-Haj (d. 2015), brother of Asia, Hidayet, Samira, and Amal; uncle to Thea Abou-El-Haj, Nadia Abou-El-Haj, and Tabatha Abou-El-Haj; mentor to many. He was 89.

Completing a Ph.D. in Princeton University's Departments of Oriental Studies and History in 1963, Dr. Abou-El-Haj represented a key member of a generation of scholars that included Peter Gran, Talal Asad, and Engin Akarlı who sought to challenge the largely Euro-American dominated academy and its study of the Middle East. While well-respected by his peers, Dr. Abou-El-Haj spent the

majority of his teaching career at California State University, Long Beach and thus unable to train graduate students. Beginning in 1964, for the next 31 years, Dr. Abou-El-Haj sought through his publications, including the books *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden: Brill, 1984; translated into Turkish in 2011) and *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany: SUNY University Press, 1991; translated into Turkish in 2018) to critically engage scholars working on the early modern Ottoman state and society. Consistently challenging the "teleological" and often Euro-centric approaches entrenched in the established universities training students in Ottoman history, Dr. Abou-El-Haj remained loyal to a scholarly ethos that combined

ATIF | CITATION

Blumi, Isa. "A Life on the Path of Knowledge: Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj". *Kadim* 3 (April 2022), 267-268.
doi.org/10.54462/kadim.1096714

* Assoc. Prof., Stockholm University, Department of Asian and Middle Eastern Studies, isa.blumi@su.se, ORCID: [0000-0003-3591-741X](https://orcid.org/0000-0003-3591-741X).

deep textual analysis with the integration of methods of research embraced in more critically engaged fields of studies. Often criticized for his challenges to the conventions of Ottoman scholarship at the time, as many sought to ignore his work, he has been notoriously referred to as both an “iconoclast” and “gadfly” by others in the field when engaged.

Perhaps as a result of his polemics, Dr. Abou-El-Haj’s significant works remained obscure to younger scholars until much later in his career. While able to occasionally supervise graduate students during the years he dedicated to teaching from within the California State system, it was only after receiving an invitation to return to Princeton as Ahmet Erteğün Visiting Professor (1996-1997) that his work gained new interest. By the time he joined his wife Barbara, a prominent Art Historian relocating to Binghamton University in 1997, his work became more an accepted part of the mainstream curriculum. Reflective of this growing appreciation of his work, under an initiative led by his colleague Peter Gran (Temple University), his out-of-print *Formation of the Modern State* (1991) would be republished in a second edition by Syracuse University Press in 2005. A further sign of appreciation took place in 2010 when colleagues Donald Quataert and Baki Tezcan (a former attendant to his 1996-1997 Princeton seminar) co-edited a special issue of the *Journal of Ottoman Studies* celebrating his lifetime work.

Perhaps the primary generative force behind this new interest in Dr. Abou-El-Haj’s work was the impact he had made on a new generation of Ottoman historians who attended his seminar on critically reading Ottoman sources at Princeton over the academic year 1996-1997. Able to teach advanced graduate courses upon settling in Binghamton, Dr. Abou-El-Haj became a mainstay for numerous Ph.D. and M.A. students passing through the Ottoman Studies program. During these years, Dr. Abou-El-Haj taught courses on Ottoman history, Comparative History, History from Below, The Formation of the Modern State, and a seminar in translation and interpretation of Arabic and Ottoman Turkish primary sources. By the time of his retirement in 2014, he had advised forty-four Ph.D. dissertations including 25 in History, 7 in Art History, 4 in Near Eastern Studies, and 4 in Sociology.

In many ways, Dr. Rifa’at Abou-El-Haj’s pioneering excavations of the early modern Ottoman Empire taught our current generation of Ottoman historians to think critically about their sources. Pushing us to put the authors of these sources into their varied socio-economic, and thus class, political, and ideological contexts, upset the teleological assumptions Ottoman historians carried about the empire in early works. As such, by pushing young historians to think beyond the predictability of an institutional “decline” long assumed of the Ottoman Empire in the late 18th century, Rifa’at Abou-El-Haj leaves behind an enduring legacy. For this former interlocutor and student, muse, and source of debate, his passing is a source of reflection as much as sadness. May he rest in peace.

kadim

*“Kadim oldur ki _____
_____ evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.